

Riho Altnurme

EESTI EVANGEELIUMI LUTERIUSU KIRIK JA
NÕUKOGUDE RIIK 1944—1949

RIHO ALTNURME

**EESTI EVANGEELIUMI LUTERIUSU KIRIK JA
NÕUKOGUDE RIIG 1944—1949**

RIHO ALTNURME

EESTI EVANGEELIUMI LUTERIUSU KIRIK JA
NÕUKOGUDE RIIK 1944–1949

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Esmakordselt trüki ilmunud sarjas *Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis*, Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000

Uurimus on tehtud Sihtasutuse Eesti Teadusfond rahalisel toetusel, grant nr. 3965

Käesoleva väljaande ilmumist on toetanud Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus

Esikaanel: Tartu Pauluse kirik 05.11.1945 taastamistööde alul. EELKKA.

ISBN 9985-56-559-2

© Riho Altnurme, 2001

Tartu Ülikooli Kirjastus
Tiigi 78, Tartu 50410
Tellimus nr. 164

“Isa, miks on su nägu nii pilvine?”

*EELK piiskopi asetäitja August Pähna
viimane karjasekiri, veebruar 1949*

SISUKORD

LÜHENDID	11
SAATEKS	13
SISSEJUHATUS	14
1. RELIGIOONIKÜSIMUSTEGA TEGELENUD RIIKLIKUD ORGANID	23
1.1. Usukultusajade Nõukogu Nõukogude Liidu Rahvakomissaride/ Ministrite Nõukogu juures	23
1.1.1. Loomine ja struktuur	23
1.1.2. Suhtumine usuorganisatsioonidesse, sealhulgas EELK-sse 1945. aastal	25
1.1.3. Suhtumise muutumine 1946–1949	28
1.1.4. Peamised töösuunad, suhtlemine valitsusega	33
1.1.5. Eesti volinik Johannes Kivi	35
1.1.5.1. Ametissemääramine	35
1.1.5.2. Elulugu	36
1.1.5.3. Tööjuhised	38
1.1.5.4. Töötingimused	42
1.1.5.5. Voliniku abijõud	45
1.2. Eesti NSV Rahvakomissaride/Ministrite Nõukogu	51
1.3. EK(b)P Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakond	52
1.3.1. Volinik ja parteiorganid	52
1.3.2. Ideoloogiline ja pragmaatiline poliitika	54
1.4. Eesti NSV Julgeoleku Rahvakomissariaat/Ministeerium	55
1.4.1. Operatsioonid	55
1.4.2. Jälitustegevus	56
1.4.2.1. Agentuur	56
1.5. Kohaliku võimu ja keskvõimu konfliktid	57
1.5.1. Tartumaa	58
1.5.2. Pärnumaa	59
1.5.3. Harjumaa	60
1.6. Kokkuvõtteks	61
2. EESTI EVANGEELIUMI LUTERIUSU KIRIKU LEGALISEERIMINE NÕUKOGUDE RÜGIS	62
2.1. Seadusandlus	62
2.1.1. Ajutine juhend	62
2.1.2. Edasised määrused ja korraldused	63
2.2. Registreerimine	65
2.2.1. Usuühingud ja kultushooned	65

2.2.1.1. Üleliiduline aktsioon	65
2.2.1.2. Usuhingute registreerimine Eestis	67
2.2.2. Vaimulikud	78
2.2.3. Koguduste likvideerimine ja taasregistreerimine (abikirikud)	82
2.2.3.1. Tartu Maarja kogudus	89
2.2.3.2. Tartu Ülikooli kogudus	92
2.3. Kokkuvõtteks	97
3. KIRIKU MAJANDUSLIK MÕJUTAMINE	99
3.1. Natsionaliseerimine lepingute sõlmimise kaudu	99
3.1.1. Juriidiline taust ja ettevalmistustööd	99
3.1.2. Lepingute sõlmimine	106
3.2.3. Kuuldused ja protestid seoses lepingutega	111
3.2. Kirikute ja teiste hoonete kasutamine	114
3.2.1. Kirikute taastamine	117
3.2.1.1. Põltsamaa kirik	119
3.2.2. Kirikute võõrandamine	120
3.2.2.1. Kopli koguduse maja	122
3.2.2.2. Rootsi-Mihkli kirik	124
3.2.2.3. Narva Aleksandri kirik	126
3.2.3. Vaidlused ruumide pärast	128
3.3. Maaomand	130
3.3.1. Kalmistud	132
3.4. Maksustamine	134
3.4.1. Vaimulike korteriüür	134
3.4.2. Vaimulike tulumaks	136
3.4.3. Muud maksud	138
3.5. Kokkuvõtteks	141
4. RIIGI SEKKUMINE KIRIKU JUHTIMISSE	143
4.1. Kaadripoliitika	143
4.1.1. Kiriku juhid	143
4.1.1.1. Piiskopi asetäitja Anton Eilart	143
4.1.1.1.1. Elulugu	143
4.1.1.1.2. Tegevus piiskopi asetäitjana	146
4.1.1.2. Piiskopi asetäitja August Pähn	148
4.1.1.2.1. Elulugu	148
4.1.1.2.2. Tegevus piiskopi asetäitjana	149
4.1.1.2.3. Suhted julgeolekuorganitega	153
4.1.1.2. Peapiiskop Jaan Kiivit	157
4.1.1.2.1. Elulugu	157
4.1.1.2.2. Suhted võimuorganitega ja tõus kirikujuhiks	160
4.1.1.2.3. Tegevuse algus piiskopi asetäitja ja peapiiskopina ...	163

4.1.2. Konsistoorium	168
4.1.2.1. Ajutisest Korraldavast Toimkonnast konsistooriumini ...	168
4.1.2.2. Ajutine konsistoorium A. Pähna juhtimisel	170
4.1.2.3. Konsistoorium J. Kiiviti juhtimisel	176
4.1.2.3.1. Konsistooriumi presiidium	177
4.1.2.3.2. Ülejäänud liikmed	181
4.1.3. Teised vaimulikud	182
4.1.3.1. Praostid	182
4.1.3.2. Koguduste vaimulikud	183
4.1.3.2.1. Uno Sillaste juhtum	185
4.1.3.2.2. Teisi näiteid konsistooriumi kaadripoliitikast	187
4.1.3.2.3. Katsed vaimulike kaadrit paremini kontrollida	190
4.2. Piiskoplik Nõukogu	191
4.3. EELK uus põhikiri	195
4.3.1. Katsed muuta seniseid põhimäärusi	195
4.3.2. Uus projekt Läti kiriku põhikirja alusel	199
4.3.3. Uue põhikirja võrdlus 1935. a. põhimäärustega	202
4.4. Kirikukogud	205
4.4.1. XII (korraline) kirikukogu 1946. aastal	205
4.4.2. Katsed kirikukogu kokku kutsuda 1947–1948	208
4.4.3. Ettevalmistused kirikukogu kokkukutsumiseks 1949. aastal..	209
4.4.4. XIII (erakorraline) kirikukogu 1949. aastal	211
4.5. Kokkuvõtteks	213
5. RIIGI SEKKUMINE KIRIKU ÜHISKONDLIKKU TEGEVUSSE JA KIRIKU ÕPETUSE LEVITAMISSE	215
5.1. Usuasjade voliniku arusaamad luterliku kiriku kohast Eesti ühiskonnas ja teoloogilistest vooludest kirikus	215
5.2. Katsed vältida kiriku kokkupuuteid laiema avalikkusega	220
5.3. Kiriklike pühade tähistamine	223
5.3.1. Jõulud	223
5.4. Kiriku õpetuse levitamine	224
5.4.1. Kiriklik (teoloogiline) õppeasutus	224
5.4.2. Kiriklik (teoloogiline) kirjasõna	233
5.4.2.1. Laululehtede trükkimine	234
5.4.2.2. Kalendrite trükkimine	236
5.4.2.3. Usuühingute raamatukogud	238
5.4.2.4. Katsed leevendada teoloogilise kirjanduse ja jumalateenistustlike raamatute puudust	239
5.4.3. Leeriõpetus	241
5.4.3.1. Uurimistöö leeri kohast luterlikus traditsioonis	242
5.4.3.2. Takistamise algus	244
5.4.3.3. Leeriõpetuse keelustamine	249
5.5. Kokkuvõtteks	252

6. KIRIKU REAKTSIOON RIIGI SURVELE:	
OPOSITSIOON JA KOOSTÖÖ	253
6.1. Nõukogudevastane opositsioon kirikus	253
6.1.1. Osavõtt pörandalusest vastupanust	253
6.1.2. Vastuhakk riigi sekkumisele kiriku töösse	259
6.2. Koostöö ühiskonna sovetiseerimisel	262
6.2.1. Teoloogilised (ideoloogilised) põhjendused	262
6.2.2. Osalemine riiklikes kampaaniates ja riiklike tähtpäevade tähistamine	269
6.3. Koostöö julgeolekuorganitega	274
6.4. Kokkuvõtteks	279
7. LUTERLIKU KIRIKU SUHTED TEISTE KIRIKUTE JA KOGUDUSTEGA RIIKLIKU POLIITIKA TAUSTAL	280
7.1. Hernhuutlaste sulandamine luterlikku kirikusse	280
7.2. Suhted välismaa kirikutega	288
7.3. Katse ühineda vene õigeusu kirikuga	293
7.4. Diasporaa- ja misjonitöö	296
7.5. Katse luua alternatiivset luterlikku kirikut	298
7.6. Kokkuvõtteks	299
KOKKUVÕTE	300
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	303
THE ESTONIAN EVANGELICAL LUTHERAN CHURCH AND THE SOVIET STATE 1944–1949. Summary	309
ISIKUNIMEDE REGISTER	316

LÜHENDID

ass.	assessor
EELK	Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik
EELKK	Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku Konsistoorium
EELKKA	Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi arhiiv
EFA	Eesti Filmiarhiiv
EK(b)P	Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei
EKM	Eesti Kirjandusmuuseum
ELK	Evangeeliumi Luteriusu Kirik
ENSV	Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik
ERA	Eesti Rahvusarhiivi riigiarhiiv
ERAF	Eesti Rahvusarhiivi riigiarhiiv (end. Parteiarhiiv)
f.	fond
GARF	Vene Föderatsiooni Riiklik Arhiiv
KK	Keskkomitee
kop.	kopikas
Kprot	Konsistooriumi protokollid
Kr, pp, kk	Konsistooriumi ringkirjad, peapiiskopi läkitused ja karjasekirjad
Kuv	Kirjavahetus usuasjade volinikuga
l.	leht
MN	Ministrite Nõukogu
n.	nimistu
NKGB	(NSVL) Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat
NKVD	(NSVL) Siseasjade Rahvakomissariaat
NSVL	Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit
p	pöördel
PAO	Propaganda- ja Agitatsiooniosakond
PK	ELK ENSV-s 1949. a. põhikiri
PM	EELK 1935. a. põhimäärused
PN	Piiskoplik Nõukogu
ptk.	peatükk
rbl.	rubla
RJM	(ENSV) Riikliku Julgeoleku Ministeerium
RJRK	(ENSV) Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat
RKK	Riiklik Koosseisude Komisjon
RKN	Rahvakomissaride Nõukogu
SaRK	(ENSV) Siseasjade Rahvakomissariaat
sm.	seltsimees
s.	säilik
TK	Rahvasaadikute Nõukogu Täitevkomitee

u/ü	usuühing
UN	Usukultusasjade Nõukogu
VK(b)P	Venemaa Kommunistlik (bolševike) Partei
VÕK	Vene Õigeusu Kirik
VÕKN	Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu
õp.	õpetaja
ÜN	Ülemnõukogu
XII	EELK XII, korraline kirikukogu
XIII	EELK XIII, erakorraline kirikukogu

SAATEKS

Ei ole vist liigne alustuseks tänada kõiki inimesi, kes mind selle uurimuse koostamisel nii moraalselt kui materiaalselt aidanud on.

Meeldiv koostöö oli doktoritöö juhendajate professorite Tarmo Kulmari ja Mathijs Lamberigtsiga (Leuven). Kõigi kasutatud arhiivide töötajad olid väga abivalmid, eriti Sirje Simson EELK konsistooriumi arhiivist. Kasulikud olid Nõukogude aja kirikulugu seni uurinud inimeste märkused, eriti prof. Vello Salo omad Johannes Kivi eluloo valgustamisel. Prof. Alar Laats on lahkelt nõu andnud terminoloogia küsimustes. Dotsent Tõnu-Andrus Tannberg tutvustas ajastu poliitilist tausta ning töötingimusi tänase Venemaa arhiivides. Abikaasa Lea tegi esimesed kriitilised märkused töö käsikirja kohta. Keeletoimetaja Katrin Raid on parandanud eestikeelset teksti ning Alexander Harding ingliskeelseid tekstiosi. Mart Orav tegi täiendavaid märkusi. Edasise uurimistöö jaoks kasuliku diskussiooni eest olen tänu võlgu oma oponentidele professoritele Seppo Zetterbergile (Jyväskylä) ja Riho Saardile.

Välismaiseid kolleege pean tänama võimaluse eest käia konverentsidel kogemusi vahetamas teiste Ida-Euroopa kirikuajaloo uurijatega. Professorid Jens Holger Schjørring (Århus), Eino Murtorinne, Aila Lauha, Simo Heininen (Helsinki) ja assistent Ralph Tuchtenhagen (Heidelberg) olgu siinkohal ära märgitud. Prof. Reinhart Staatsile (Kiel) lisaks eriline tänu võimaluse eest tutvustada oma uurimistööd avalikul loengul Kieli ülikoolis novembris 1999.

Täna ka TÜ usuteaduskonna ja EELK Usuteaduse Instituudi juhtkonda, kes on võimaldanud mul õppetöö kõrvalt tööd kirjutada, eriti Marju Lepajõed. *Last but not least* — Pille Valku, kes mulle 1994. aastal soovitas uurimisteemana Nõukogude-aegse kiriku ajalugu ja on ka hiljem vahendanud kontakte selle teema uurijatega.

Uurimistööd toetas Eesti Teadusfond. Ilma Kistler-Ritso Eesti Sihtasutuse ja Tartu Ülikooli Kirjastuse toetuseta minu töö uue trüki avaldamisele oleks mul tunduvalt raskem olnud lugejate huvi rahuldada.

Aprill 2001.

SISSEJUHATUS

Teema piiritlemine. Ilmaliku ja vaimuliku võimu vahekord on üks olulisi probleeme kirikuajaloos. 20. sajandi totalitaarrežiimide suhe kristlike kirikutega on üks selle erijuhte. Kirikute lähiajaloos on see olnud üks keerulisemaid teemasid kirikute vaieldavate suhete tõttu nende režiimidega, mis kirikuvaenulikeks on kirikut siiski enda huvides ära kasutanud. Et aga kirikud on soovinud jääda senisel kujul püsima, on nad pidanud tegema ka koostööd. Selle põhjendamiseks on kasutatud ühiskonnas valitsenud ametliku ideoloogia elemente. Neid, kes loevad uurimusi kirikute ajaloost 20. sajandil, võib vallata pettumus. Kirikute vastupanu totalitaarrežiimidele ei vasta ilmselt päriselt inimeste ootustele, eriti mis puudutab nn. rahvakirikuid.¹ Kõrvalseisjad ootaksid arvatavasti kirikuilt suuremat iseseisvust, toetumist ainult igavikulisele õpetusele, mitte sõltumist ajalikest ühiskondlikest oludest.

Saksamaa kirikulähiajaloolased on põhjalikult uurinud nii natsionaalsotsialistliku² kui ka kommunistliku³ ideoloogia valitsusaega oma kodumaa kirikute ajaloos. "Saksa kristlased" ja "kirik sotsialismis" tähistavad kaht eri aja näidet ilmaliku ideoloogia kombinatsioonist kristliku õpetusega. Neid on üldiselt taunitud. Kirikute tegevuse positiivseks näiteks on peetud "Tunnistuskirikut" ja nõukogudevastast pörandaalust opositsiooni, mis astus laiema avalikkuse ette alles 1980. aastate lõpul. Kiriku kunagine lojaalsus totalitaarse riigi suhtes on tänaseks päevaks muutunud taunitavaks. Samas on eriti luterlike kirikute puhul toonitatud nende sõltumist maaisandliku kirikuvalitsuse traditsioonist. Seda, mis juhtub siis, kui maaisand on otseselt kirikuvaenulik, näitas Nõukogude aeg.⁴

---

¹ Roomakatoliku kirik, eriti nt. Poolas ja Leedus, on siin mingil määral erandiks.

² Klassikaline sissejuhatus teemasse oleks SCHOLDER, Klaus. *Die Kirchen und das Dritte Reich*, Bd. I. Frankfurt/M, Ullstein, 1980; Bd. II Berlin, Siedler, 1985.

³ Põhjaliku käsitluse leiab: BESIER, Gerhard. *Der SED-Staat und die Kirche: der Weg in die Anpassung*. München, Bertelsmann, 1993.

⁴ Nõukogude usuvastast ideoloogiat kirjeldab nt. KÄÄRIÄINEN, Kimmo. *Discussion on Scientific Atheism as a Soviet Science 1960–85*. Helsinki, Suomalainen tiedeakatemia, 1989.

LUUKKANEN, Arto. *The Party of Unbelief. The Religious Policy of the Bolshevik Party 1917–1929*. Helsinki, Finnish Historical Society, 1994 ja LUUKKANEN, Arto. *The Religious Policy of the Stalinist State: a Case Study*. Helsinki, Finnish Historical Society Tiedekirja, 1997 annavad ülevaate nii nõukogude ideoloogiast kui religiooni poliitikast enne II maailmasõda ja vastavast historiograafiast. Suurem osa kirikute tegevust Nõukogude Liidus kirjeldavast kirjandusest keskendub õigeusu kiriku ajaloole, mõningaid neist teostest on ka käesolevas töös paralleelide tõmbamisel kasutatud. Vt. nt. ČUMAČENKO, Tatjana. *Gosudarstvo, pravoslavnaja cerkov, verujuščije. 1941–1961 gg.* Moskva, AIRO-XX, 1999; ŠKAROVSKI, Mihhail. *Russkaja Pravoslavnaja Cerkov pri Staline i Hruščove (Gosudarstvenno-cerkovnyje otnošenija v SSSR*

Kuigi luterlikud kirikud on üldjuhul püüdnud olla riigile lojaalsed, pole see siiski päästnud neid nende tegevuse kitsendamisest, piirangutest, ka otsesest tagakiusamisest. Selline riigi käitumine on takistanud märgatavalt kirikute toimimist ühiskonnas, riik on hakanud tungima eluvaldkondadesse, mis seni olid kirikute valduses (näiteks üleminekuriitused — ristimine, leer, matus).

Eesti kirikuloo tähendab Nõukogude perioodi kirikuloo uurimine suures osas vastuse otsimist küsimusele, mil määral võib kiriku tänast olukorda pidada Nõukogude religioonipoliitika viljaks. Samas on töö aines seotud üldise kirikuajalooga ning Nõukogude Liidu välis- ja religioonipoliitika ajalooga.

Ajavahemik 1944–1949 eristub EELK ajaloos Nõukogude perioodil kui kiriku ja riigi suhete väljakujunemise aeg. Esimene (Eesti Tööraha Kommuuni aeg 1918–1919)⁵ ja teine, pikem, 1940–1941 kestnud Nõukogude okupatsioon⁶ ei aidanud kaasa kiriku ja riigi suhete kujundamisele kooseksisteerimise vaimus. Esimene, lühike ja suhteliselt mõjutu periood on ajalukku läinud tugeva äärmusvasakpoolse kirikuvastase terroriga (nt. mõrvad Tartu Krediitkassa keldris), teisel perioodil aga püüti ka kehtestada seadusi kiriku ja riigi suhete reguleerimiseks, kuigi siiski võrdlemisi loiult (1929. aastal Nõukogude Liidus kehtestatud seadus lihtsalt tõlgiti eesti keelde). Saksa okupatsioon jõudis enne alata, kui seadus avaldati.⁷ Praktikas järgiti seda seadust osaliselt — kirikute varasid täies ulatuses ei natsionaliseeritud, kuid piirati kiriku tegutsemist ühiskonnas.

Tööd koostades veendusin, et aastad 1944–1949 kujutavad endast ühte teraviklikku perioodi EELK ja Nõukogude riigi suhete ajaloos⁸ (esialgu oli kavas kirjutada töö kirikust 1944–1953). 1944. aastal, pärast sõja ajal Stalini religioonipoliitikas toimunud pööret, mis puudutas kõigepealt õigeusu kirikut,⁹

---

v 1939–1964 godah). Moskva, Krutickoje Patriaršeje Podvorje, 1999. Asendamatuks abiks N. Liidui religioonipoliitika mõistmisel on dokumentide kogumik CORLEY, Felix. Religion in the Soviet Union. An Archival Reader. London a. o., Macmillan, 1996.

⁵ Vt. MIHKELSON, Marko. Punane terror ja kirik Eestis 1918–1919. — Looming 11 (1992) ja ADERKAS, Claus von. Das Zeugnis der baltischen Märtyrer in den Jahren 1918/1919. — Kirche im Osten 39 (1996).

⁶ Vt. vastavaid alajaotusi SALO, Vello. Riik ja kirikud 1940–1974. Rooma, Maarjamäe, 1974 (uusväljaandes 1995 koos O. Silla “Eesti kirikuloo”) ning AUNVER, Jakob. Eesti rahvakiriku ristitee. Stockholm, EELK Komitee, 1953.

⁷ ERA, f. R-3, n. 3, s. 183, l. 511–519.

⁸ Värskeimas Eesti lähiajaloo periodiseeringus on aastad 1944–1949 samuti välja toodud iseseisva ajajärguna, kuigi lähtutud on teistelt alustelt. — TARVEL, Enn. Eesti lähiajaloo periodiseerimisest. — Ajaloolise tõe otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid. Tallinn, 1999. Lk. 112.

⁹ Muutus Stalini religioonipoliitikas tähendas teatud sallivust, taganemist religiooni ja kirikute otsese hävitamise kavadest. See oli liitlaste üks tingimusi abile sõjas. See-tõttu hoiti sõja ajal ja veel ka hilisematel aastatel just välispoliitilistel motiividel suhteid kirikutega väliselt korrektseksena. Teistest suuremaid õigusi nautis sõja algusest peale

algas teistsugune poliitika kirikute suhtes ka taasokupeeritud Baltikumis. Perioodi lõpetab pöördeline 1949. aasta, mil kiriku kohanemine nõukogude süsteemiga on sisuliselt lõpule jõudnud. Kirikul on alaline konsistoorium ning piiskopi asetäitja asemel peapiiskop. Riik suutis seoses märtsiküüditamisega ellu viia oma kavad kiriku tegevuse piiramisel ja raamidesse surumisel — muu hulgas keelata leeriõpetuse ja muuta konsistooriumi koosseisu. Nõukogude poliitika on olnud terviklik, kooskõlas ühiskonnaelus toimunud oluliste muutustega, nagu kollektiviseerimine ja juhtimise tsentraliseerimine.¹⁰

Senistest uurimustest teema kohta. Nõukogude okupatsiooni algusest peale on välismaal ilmunud käsitusi Nõukogude religioonipoliitikast Eestis, sealhulgas luterliku kiriku suhetest nõukogude võimuga. Põhinedes peamiselt kuuldustel ja Nõukogude propagandistlikest allikatest saadud informatsioonil,¹¹ ei saanud need kuigi täpselt tegelikkust kajastada. Üks parimaid okupatsiooni ajal välismaal ilmunud uurimusi on Vello Salo teos “Riik ja kirikud 1940–1974” Eestis ilmusid sel ajal religiooni kohta ainult ateistliku suunitlusega või ateismi propageerivad tööd või ka välismaale orienteeritud propagandistliku sisuga kirjutised ja raamatud. Vaid käsikirjaline teos võis anda aimu tegelikust olukorrast (nagu näiteks Elmar Salumaa käsikiri “EELK 1944–1962”).

Koos okupatsiooni lõppemisega avanesid arhiivid ja tekkisid võimalused uurida allikmaterjale. Viimasel aastakümnel ongi ilmunud nii Eestis kui mujal uurimusi religioonipoliitikast Nõukogude süsteemis, sealhulgas selliseid, mis vaatlevad luterliku kiriku ja Nõukogude riigi suhteid Eestis, kuid põhjalikum ja süstemaatilisem käsitus siiski puudub. Mainida tuleks eelkõige Indrek Jürjo 1996. aastal ilmunud raamatu “Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal” 5. peatükki “Eesti Evangeelne Luterlik Kirik KGB haardes”¹² ning samal aastal ajakirja “Looming” 4. numbris ilmunud Toomas Pauli artiklit “Leeri likvideerimise lugu” Toomas Paulilt on ka

---

patriootlike üleskutsetega vabatahtlikult esinenud vene õigeusu kirik. Osalt oli ilmselt tegemist ka Stalini tärganud sümpaatiaga kõige suurveneliku suhtes ning plaaniga kasutada õigeusu kirikut Ida-Euroopas allutatavate alade sidumisel NSV Liiduga.

¹⁰ Hea sissejuhatuse töös käsitletud sündmuste üldpoliitilise ja ühiskondliku tausta juurde andis dr. Tõnu-Andrus Tannbergi 1997. aastal Tartu ülikooli ajaloo-osakonnas loetud kursuses “Poliitilised olud Eesti NSV-s 1944–1953”

¹¹ Üliemotsionaalse ja vähestel allikmaterjalidel põhineva käsitluse näiteks on VÕÕBUS, Arthur. *The Martyrs of Estonia. The Suffering, Ordeal and Annihilation of the Churches under the Russian Occupation*. Stockholm, Estonian Theological Society in Exile, 1984.

¹² JÜRJO, Indrek. *Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal*. Tallinn, Umara, 1996. I. Jürjo raamatu saksa analoog on “Pfarrer, Christen und Katholiken”: das Ministerium für Staatssicherheit der ehemaligen DDR und die Kirchen / Hg. Gerhard BESIER, Stephan WOLF. *Neukirchen-Vluyn, Neukirchener*, 1991, 21992 (täiendatud).

välismaal ilmunud mitu Nõukogude perioodi kirikulugu käsitlevat artiklit.¹³ Kokkuvõtte kiriku lähiajaloo uurimisest ning peamistest allikmaterjalidest teeb Toomas Paul TÜ ajaloo-osakonna ajakirjas "Kleio" 2 (1997) ilmunud artiklis "Usuasjade voliniku arhiiv" Tsensuurist kui usuvastase võitluse vahendist annab ülevaate Piret Lotmani artikkel,¹⁴ mis käsitleb kiriku ja riigi suhteid laiemaltki. Jaan Kiiviti (*jun.*) kirjutatud lisa Jaan Gnadenteichi "Kodumaa kirikuloo" uusväljaandele annab perioodist lühiülevaate.¹⁵

Välismaal ilmunust tuleb märkida eelkõige Michael G. Viise Virginia ülikoolis kaitstud väitekirja "The Estonian Evangelical Church during the Soviet Period 1940–1991", mis annab senisest põhjalikuma ülevaate kogu Nõukogude perioodist luterliku kiriku elus. Uutest kättesaadavatest allikmaterjalidest on ta kasutanud eelkõige konsistooriumi ringkirju ning suulisi teateid. Ameerika politoloog Robert F. Goeckel, kes on põhjalikumalt uurinud kiriku ja riigi suhteid Ida-Euroopas, eriti endisel Ida-Saksamaal, on 1990. aastate algusest keskendunud Nõukogude poliitika uurimisele Balti kirikute suhtes. Tema 1993. ja 1995. aastal ilmunud artiklid pakuvad küllaltki uudseid lähenemisteid siinsetele probleemidele, keskendudes küll rohkem 1980. aastate lõpule — luterlike kirikute suhetele riigi demokratiseerimise protsessiga.¹⁶ Goeckel on ilmselt ka ainuke välismaalane, kes on kasutanud Eesti Rahvusrarhiivis säilitatavaid usuasjade voliniku materjale. Aarno Lahtinen on raamatus "Usko, toivo ja vallankumous"¹⁷ peatükis Eesti kirikute kohta kasutanud konsistooriumi arhiivi.

Head võrdlusmaterjali pakub Jouko Talose uurimus Läti Evangeelse Luterliku Kiriku kohta aastail 1944–1950.¹⁸ Ida-Euroopas selles valdkonnas

---

¹³ Nt. PAUL, Toomas. Der politisch bedingte Tiefstand der Spiritualität in der lutherischen Kirche Estlands in den fünfziger und sechziger Jahren. — Kirchen und sozialistischer Staat. Umbruch und Wandel 1945–1990. München, 1996. S. 79–101.

¹⁴ LOTMAN, Piret. Tsensuur kui usuvastase võitluse meetod Nõukogude okupatsiooni algul Eestis. — Uurimusi tsensuurist. Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised IV Koost. Piret LOTMAN. Tallinn, 1995. Lk. 120–143.

¹⁵ KIIVIT, Jaan. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik pärast Teist maailmasõda. — GNADENTEICH, Jaan. Kodumaa kirikulugu. Usuõpetuse õpperaamat. Tallinn, 1995. Lk. 102–115.

¹⁶ GOECKEL, Robert F. Soviet Policy Toward the Baltic Lutheran Churches and their Role in the Liberalization Process. — Kirchliche Zeitgeschichte, vol. 6, no. 1 (1993). Pp. 120–138; GOECKEL, Robert F. The Baltic Churches and the Democratization Process. — The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia. Ed. Michael BOURDEAUX. Armonk (N.Y.), London, M. E. Sharpe 1995. Pp. 202–225. Hoonete natsionaliseerimine, suhted oikumeenilise liikumisega, usuvastase rünnaku teraviku pöördumine luterluselt baptismi vastu 1940. aastate lõpul — kõigile neile selles töös pikemalt käsitletud probleemidele annab Goeckel vihjeid.

¹⁷ LAHTINEN, Aarno. LAITILA, Teuvo. SUTTNER, Ernst Christian. Usko, Toivo ja Vallankumous. Kristinusk ja kirkot Neuvostoliitossa. Helsinki, 1991.

¹⁸ TALONEN, Jouko. Church under the Pressure of Stalinism. The Development of the Status and Activities of Soviet Latvian Evangelical Lutheran Church during 1944–1950. Jyväskylä, Northern Finnish Historical Society, 1997

tehtavast on edaspidi lootust rohkem teada saada rahvusvahelise ühisprojekti *Protestantlike kirikute ajalugu Kesk- ja Ida-Euroopas kommunistliku võimu ajal* raames. Selle projekti käigus luuakse sidemeid selle teema uurijate (nii Ida- kui Lääne-Euroopas) vahel ja vahetatakse infot teaduskonverentsidel. Lääne-Euroopas on siiani ilmunud mitu koguteost, mis käsitlevad kirikute elu kommunistlike režiimide all, kuid üldjuhul on need küllaltki pealiskaudsed ja teinekord eksitavadki (negatiivse näitena on Toomas Paul märkinud Owen Chadwicki "The Christian Church in the Cold War", Penguin Books 1993). Üldiselt vaadeldakse Balti kirikuid koos, mitte-eestlasest uurija ei käsitlenud tavaliselt Eesti Evangeelset Luterlikku Kirikut eraldi. Vastupidine näide on aga Andrew Harti artikkel luterliku kiriku rollist Eesti rahvusluses.¹⁹

Koguduste ajaloo kohta Nõukogude perioodil on uurimistööd teinud TÜ usuteaduskonna ja EELK Usuteaduse Instituudi (UI) üliõpilased. Mõned faktid neist töödest on väärtuslikud ka üldise pildi loomisel. Laiemalt on teemat käsitlenud Ülo Vaher EELK UI diplomitöös "EELK represseeritud pastorid" (1998), — ta on uurinud julgeolekuministeeriumi arhiivitoimikuid ning koostanud vastava teatmeteose algmaterjali.

Algteadmisi teema ja selle uurimiseks vajalike allikate kohta andis mulle TÜ ajaloo-osakonnas 1994. aastal kaitstud peaseminaritöö "Eesti Evangeelne Luterlik Kirik Viru praostkonna näitel 1944–68" koostamine (juhendaja Pille Valk). Alates 1997. aastast olen taas teemaga tegelema asudes tutvustanud esialgseid uurimistulemusi mitmel konverentsil ning seminaril.²⁰

Küllaltki lühikest perioodi doktoritöö teemaks valima ajendas mind senise uurimistöö liigne pealiskaudsus. Kahtlemata vajaks kogu Nõukogude okupatsiooniaja kirikulugu ka detailide põhjalikku läbiuurimist. Arhiivitoimikute kasutajate lühikesed nimekirjad näitavad selgesti nende vähest loetavust. Samas on materjali üsna palju, toimikud on mahukad. Mingil määral täidab käesolev töö seetõttu ka allikapublikatsiooni funktsioone.

Uurimismetoodika. Peamine on olnud töö arhiividokumentidega Eesti Rahvusarhiivi riigiarhiivis ja selle filiaalis (endises Eestimaa Kommunistliku Partei arhiivis), Vene Föderatsiooni Riigiarhiivis ja Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi arhiivis. Lisaks arhiividokumentidele olen taustaks lugenud kaasaegsete mälestusi Edakai Simmermanni poolt Eesti Kirjandusmuuseumisse loodud kogust. Kuigi tolleaegne ajakirjandus ei ole just eriti informatiivne, olen siiski ka ajalehtedest üles otsinud üksikud kirikut puudutavad lühikirjutised. Taotluseks on olnud võimalikult paljude allikmaterjalide kasutamine vastu-

---

¹⁹ HART. Andrew. The Role of the Lutheran Church in Estonian Nationalism. — Religion in Eastern Europe, vol. 13, no. 3 (1993). Pp. 6–12.

²⁰ Vt. Die Estnische Evangelisch-Lutherische Kirche in der Sowjetunion (bis 1964). — Estland, Lettland und westliches Christentum. Estnisch-deutsche Beiträge zur baltischen Kirchengeschichte. Hgg. Siret RUTIKU, Reinhart STAATS. Kiel, Friedrich Wittig Verlag, 1998. S. 219–246 (paralleeltekst eesti keeles).

kaaluks vähesele olemasolevale sekundaarkirjandusele. Eri arhiivides asuvate materjalide uurimine on võimaldanud anda probleemidele senisest rohkemaid vaatenurki.

Töö eesmärgiks on rekonstrueerida Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku ja Nõukogude riigi suhted nende võimalikult paljudes aspektides ajavahemikul 1944–1949. Selle uurimuse kõige olulisem küsimus on: mil määral oli võimalik kiriku iseseisev tegevus kirikuna ja kui suurel määral oldi sel perioodil allutatud Nõukogude riigi poliitiliste eesmärkide täitmisele? Töös kirjeldatakse nõukogude võimu aktsioone kiriku vastu ja püütakse avada kiriku ja riigi suhete teatud ambivalentisust pärast sõja ajal stalinlikus religioonipoliitikas toimunud muudatusi. Selle kõrval vaadeldakse ka kiriku reaktsioone riiklikele aktsioonidele. Millised vahendid jäid kirikule ühiskonnas mõju avaldamiseks? Milline oli kiriku osa vastupanuliikumises ja kuidas sai alguse koostöö võimudega? Millised olid suhted teiste kirikute ja kogudustega riikliku poliitika taustal?

Ülevaade allikatest. Tööd allikatega alustasin Eesti Rahvusarhiivi riigiarhiivi fondi R-1989 (Usuasjade volinik) läbitöötamisega. Ilmselt paneb riiklikest materjalidest alustamine teatud pitseri kogu tööle. Esimese nimistu toimikutes leidunud voliniku kirjavahetus oli küllalt rutiinne materjal — tihti kümnekond koopiat samast kirjast eri täitevkomiteedele või siis jällegi suuremal hulgal kogudustega sõlmitud lepinguid. Siiski on see üsna üksluine töö andnud informatsiooni, mida seni ükski uurija polnud tähele pannud (nn. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Progressiivse Kiriku Koguduse materjalid). Samas on selle kirjavahetuse põhjal võimalik jälgida ka voliniku läbiviidud aktsioonide tegelikku kulgu, mida aruannete järgi nii selgelt ei näe. Teist nimistut, mis sisaldab voliniku kvartali- ja aastaaruandeid Moskvale ning ka üksikküsimuste aruandeid, on kasutanud pisut suurem hulk uurijaid. Siiski pole põhjalikumalt analüüsi tehtud ja sellegi materjali põhjal, kus info on üldiselt kontsentreeritumalt antud, on võimalik teha uudseid järeldusi.

Eesti Rahvusarhiivi riigiarhiivi filiaalis Tõnismäel (endine Eestimaa Kommunistliku Partei arhiiv) sain kasutada nii parteiorganitesse jõudnud voliniku raporteid usulisest olukorrast (ühte suuremat, aastaid 1944–1951 hõlmavat, on Vello Salo juba tutvustanud Evald Saagi 85. juubeli kogumikus (1997)) kui ka julgeolekuorganite materjale kiriku kohta (neist on ülevaate teinud Indrek Jürjo). Julgeolekumaterjalid sisaldavad julgeolekuminister Boris Kummi ja tema alluvate Moskvasse saadetud aruandeid tööst vaimulikkonnaga. Olen püüdnud anda seni avaldatust detailsema pildi. Käsitletaval perioodil represseeritud vaimulike toimikute läbitöötamine on andnud lisa Ülo Vaheri diplomitöös esitatule. Mis puutub julgeolekumaterjalide autentsusse, siis selles praegusel ajal üldiselt ei kahelda, iseküsimus on neis leiduva informatsiooni tõlgendamine.²¹

---

²¹ Vt. VÄLJAS, Peeter. Mõningatest julgeolekuorganite materjalidega seonduvatest allikakriitilistest probleemidest. — Ajaloolise töö otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas

Moskvas asuva Vene Föderatsiooni Riigiarhiivi fond R-6991 (*Sovet po delam religii pri Sovete Ministrov SSSR*) sisaldab kolmes nimistus Eestit puudutavaid materjale. Nimistu 3 on olulisim, selles on Usukultusasjade Nõukogu instruktiivsed materjalid ning usuasjade volinikega peetud kirjavahetus. Kirjavahetuse hulgas on enamasti samad kirjad, mis leiduvad Eesti Rahvusarhiivis, aga on ka ainulaadset materjali, nagu näiteks 1949. a. konsistooriumi liikmete ankeedid koos voliniku poolt neile antud lühiiseloostusega. Et voliniku arhiivimaterjale aastaist 1949–1952 pole seni leitud (1955. aastal pärast voliniku surma paigutati need ENSV MN-i Asjadevalitsuse eriosakonda),²² on Moskvast saadud materjal olnud 1949. a. sündmuste kirjeldamisel asendamatu. Instruktiivmaterjalidest selgub luterliku kiriku vastu suunatud aktsioonide üldriiklik taust, samuti suhtumine luterlusse teiste konfessioonide ja religioonide seas. 4. nimistus on statistilisi materjale kirikute kohta, mida Eesti osas on põhjalikumalt 1960. aastatest, varasema aja kohta see materjal midagi olulist ei sisalda. 7. nimistus on kõrgemate vaimulike isiklikud toimikud. Eesti vaimulikest on olemas kahe õigeusu piiskopi, Ioanni ja Romani, metodisti kiriku superintendendi Kuuma ning luterliku kiriku peapiiskopi Alfred Toominga toimik. Viimaseid võib kasutada üksnes arhiivi juhtkonna loal, mida direktori asetäitja O. Marinin mulle 11. mail 1999 ei andnud, põhjendusega, et teema polevat päris sobilik ja vajalik on isiku või tema lähisugulaste nõusolek. Õnneks polnud mainitud toimikud minu teema seisukohalt ka otseselt tarvilikud.

EELK Konsistooriumi arhiivi materjalid andsid lisandusi kiriku vaatenurgale. Tuleb tõdeda, et julgeolekuagentide ettekanded kiriku liikmete tegelike arvamuste kohta on informatiivsemad kui kiriku ametlikud dokumendid. Just kiriku arhiivis on aga säilinud konsistooriumist volinikule saadetud protestikirjad. Praostide aruanded käsitletavast perioodist olid väheinformatiivsed — esiteks on neid säilinud väga vähe ning needki võtavad aasta jooksul praostkonnas toimunu kokku vaid mõnel leheküljel.

Mälestusi neist aegadest olen kasutanud küllalt vähe — käsitletav periood jääb mälestuste kogumise ajast üsna kaugele, seetõttu ei saa loota suurele täpsusele tolleaegsete sündmuste kirjeldamisel. Kahjuks pole ka enamik sündmustes osalenud isikuid enam elus või on nende selle aja mälestustest kujunenud teistsugune reaalsus.²³ Siiski annavad asjaosaliste enda hinnangud arhiividokumentide põhjal kirjeldatud episoodidele mõningat värskust.

---

toimunud konverentsi "Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme" materjalid. Tallinn, 1999. Lk. 123–134.

²² PAUL, T. Usuasjade nõukogu voliniku arhiiv kirikuloo allikana. — Kleio. Ajaloo ajakiri. Nr. 2 (20), 1997 Lk. 45.

²³ Põhjustest, miks inimeste mälestusi ei saa võtta usaldusväärse ajalooallikana, vt. MIKITA, Valdur. Life as Narrative: A Bridge between Psychology and Semiotics. — Trames 3 (1999). Pp. 215–226.

Töö koostamisel tekkinud sisulistest probleemidest kõneldes tuleb nentida, et mõnede sündmuste tagamaad ilmselt jäävadki lõplikult lahti seletamata, sest neid kas ei pandud paberile või on paberid kadunud või hävitatud. Tunnistajad on aga lahkunud igavikku. Olen sellistel puhkudel püüdnud esitada toimunust enda versiooni.

Terminoloogiast ja stiilist. Isikunimede kirjutamisel olen isiku esmakordsel mainimisel välja kirjutanud nii perekonnanime kui ka eesnime(d), edaspidi ainult perekonnanime või perekonnanime koos initsiaali(de)ga. Nõukogulik keelekasutus tsitaatides võib kõrva riivata neil, kes on harjunud teistsugusega. Paraku annab see edasi keelt kasutanud isikute mõttemaailma ja suhtumisi, mistõttu on tsitaatide keel jäänud muutmata. “Vaimulik” on töös üldiselt samatähenduslik “usukultusteenistujaga” — 1949. a. XIII kirikukogul vastu võetud “Seadus vaimulikest kutsetöolistest” võrdsustas vaimuliku “usuala kutsetöolisega” — see võib terminina tunduda veelgi võõrastavam. Kuigi 1944–1949 koguduste vaimulike hooldajatena töötanud jutlustajad polnud ordineeritud vaimulikud, täitsid nad tegelikult vaimulike kohuseid. Pärast 1949. aastat tulid nende asemele juba vastavalt ordineeritud diakonid. Sakraalhoonete kohta on töös enamasti kasutatud terminit “kultushooned” Omaaegsesse konteksti moodne termin ei sobi, selle perioodi enda eestikeelsed terminid on aga üsna ebatäpsed ja kohmakad: kas kirikud ja palvemajad või palvehooned, mõnikord ekslikult ka palvemajad (kirikute kohta). “Usuühing” tähendab selles töös sama mis “kogudus”, nii nagu seda käsitletaval perioodil kasutati. Üldjuhul on töös kõigi ametiasutuste nimed kirjutatud suurtähtedega. Ratsionaalsema ruumikasutuse huvides on töös kasutatud lühendatud kirjutusviise. Nagu sissejuhatuseski, on ka mujal NSV Liidu ja ENSV sünonüümina kasutatud “riiki” või “Nõukogude riiki” ning EELK kohta öeldakse tihti lihtsalt “kirik” Rahvasaadikute Nõukogude Täitevkomiteede lühendina on tekstis TK (mitte RSN TK). Usukultusasjade voliniku kohta öeldakse enamasti volinik või ka usuasjade volinik. Kuupäevad on töös valdavalt kirjutatud numbritega: päev, kuu, aasta (nt. 31.12.1945). EELK konsistooriumi ringkirjade numeratsioon põhineb dokumendi numbril, mitte ringkirja järjekorranumbril, sest viimast polnud alati märgitud.²⁴

Struktuur. Töö koosneb seitsmest peatükist. Struktuur lähtub arusaamast, et aktiivsem pool on sel perioodil kiriku ja riigi suhetes olnud riik, kirik on üksnes reageerinud riigi aktsioonidele.

Esimene peatükk *Religiooniküsimustega tegelenud riiklikud organid* alustab Usukultusasjade Nõukogu loomise kirjeldusega, seejärel käsitletakse mainitud nõukogu suhtumist luterlusse sel ajajärgul ja peamisi töösuundi. Eesti volinikust Johannes Kivist on eraldi alajaotus, kus on tema elulugu ning kirjeldatakse tema katseid luua endale abijõudude struktuuri. Samuti on peatükis käsitletud koha-

---

²⁴ On ka üks vastupidine näide: EELKK ringkiri nr. 1, 14.01.1948.

like vabariiklike võimuorganite rolli ning kirjeldatud nende omavahelisi suhteid, ideoloogilise ja pragmaatilise poliitika kokkupõrkeid. Peatüki lõpetab kohaliku ja keskvõimu vaheliste probleemide kirjeldus.

Teine peatükk *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku legaliseerimine Nõukogude riigis* käsitleb riigi tegevust, mis algab "ajutise juhendi" väljaandmisega, vaimulike ja koguduste registreerimisega ning jätkub edasiste määruste ja korraldustega. Pikemalt on käsitletud Tartu Maarja ja Ülikooli koguduse likvideerimist.

Kolmas peatükk *Kiriku majanduslik mõjutamine* käsitleb riigi poliitikat kiriku omandi suhtes, eeskätt kõigi kirikuvarade natsionaliseerimist lepingute sõlmimise kaudu, kirikuhooneid, nende kasutamist, aga ka kiriku maaomandit, sealhulgas kalmistuid ning nii vaimulike kui ka koguduste maksustamist, mille puhul oli vaidlusi eelkõige kohalike võimuorganite ja voliniku vahel.

Neljas peatükk *Riigi sekkumine kiriku juhtimisse* vaatleb riigi osa kiriku kaadripoliitikas kõige kõrgemast kuni madalaima tasandini. Siin tulevad vaatluse alla piiskopi kohusetäitjad ja peapiiskop, konsistoorium, vaimulikud, piiskoplik nõukogu ja kirikukogud.

Viies peatükk *Riigi sekkumine kiriku ühiskondlikku tegevusse ja kiriku õpetuse levitamisse* esitab kõigepealt usuasjade voliniku seisukohad luterliku kiriku kohast Eesti ühiskonnas — sellest lähtuvalt korraldas ta kiriku mõju vähendamist. Kiriku õpetuse levitamine nii akadeemilise teoloogia kui lihtsa leeriõpetusena kõrvuti kiriklike pühade tähistamisega olid sellest vaatenurgast volinikule kõige olulisemad probleemid. Samuti on vaatluse all kirikliku trükisõna levitamise võimalused.

Kuues peatükk *Kiriku reaktsioon riigi survele: opositsioon ja koostöö* annab ülevaate kiriku kahest võimalikust vastusest riiklikele aktsioonidele, käsitledes nii osavõttu pörandaalusest vastupanust kui ka avalikke proteste, teoloogilisi seletusi hetkeolukorrale, samuti kiriku osalemist nn. patriootlikes aktsioonides. Koostöö julgeolekuorganitega on kahtlemata uuritava perioodi valusamaid probleeme.

Seitsmes peatükk *Kiriku suhted teiste kirikute ja kogudustega riikliku poliitika taustal* käsitleb esmalt teist volinikule sellel perioodil enim muret tekitanud probleemi — hernhuutlasi. Samuti on siin ülevaade vähestest teadaolevatest faktidest kiriku suhetest välismaaga.

Kiriku suhted teiste konfessioonidega on küsimus, mille juures väärib erilist tähelepanu läbisaamine vene õigeusu kirikuga. Kurioosumina on lisatud "Eesti Evangeeliumi Luteriusu Progressiivse Kiriku Koguduse" asutamise lugu.

1. RELIGIOONIKÜSIMUSTEGA TEGELENUD RIIKLIKUD ORGANID

1.1. Usukultusasjade Nõukogu Nõukogude Liidu Rahvakomissaride/Ministrite Nõukogu²⁵ juures

1.1.1. Loomine ja struktuur

Pärast pööret Stalini religioonipoliitikas 1943. a. loodi tollase NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu juurde religiooniküsimustega tegelemiseks kaks uut organit: Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu (VÕKN) 1943. a. ja Usukultusasjade Nõukogu (UN) 1944. a. (viimane asutati RKN-i määrusega nr. 572 19.05.1944). Need organid ühendati 1965. a. Usuasjade Nõukoguks.²⁶ EELK ja riigi suhteid hakkas vahendama just Usukultusasjade Nõukogu. UN pidi hoolitsema kõigi ülejäänud kristlike konfessioonide, v.a. vene õigeusu kirik, ning ka mittekristlike religioonide suhete eest Nõukogude riigiga. Mainitud nõukogu esindajateks said volinikud kõigis liiduvabariikides, oblastites ja kraides (välja arvatud nendes, kus tegutses ainult õigeusu kirik).²⁷ Vormiliseks erandiks oli

---

²⁵ 15.03.1946 nimetati NSVL Rahvakomissaride Nõukogu ümber Ministrite Nõukoguks. — Eesti 20. sajandi kroonika. Eesti Entsüklopeediakirjastus (ilmumas).

²⁶ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 12, l. 13; ANDERSON, John. The Archives of the Council for Religious Affairs. — Religion, State and Society 3, 4 (1992). P 399; WALTERS, Philip. A survey of Soviet religious policy. — Religious Policy in the Soviet Union. Ed. by Sabrina Petra Ramet. Cambridge University Press, 1993. Pp. 3–30, p. 17. Vt. ka PAUL, T. Leeri likvideerimise lugu. — Looming 4 (1996). Lk. 500. Toomas Pauli järgi loodi ühine nõukogu 10.05.1966. — Samas.

²⁷ Kuigi UN-il on olnud oluline roll riigi ja kirikute vaheliste suhete kujundamisel — osalt vahendas ta valitsuse seisukohti, lihtsamatel juhtudel haaras ka ise initsiatiivi, pole ma leidnud UN-i käsitlevaid uurimusi. Nõukogude Liidu puhul on nii kohalikud kui välismaised uurijad keskendunud õigeusu kiriku asjadele, jättes suurema tähelepanuta muud konfessioonid ja religioonid. Artiklid, mis käsitlevad UN-i, piirduvad ainult kahe erineva nõukogu loomise mainimisega 1940. aastatel ja käsitlevad seejärel Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu. Suuremat tähelepanu on pälvinud ühinenud nõukogude tegevus hilisemal ajal, eriti seoses nn. Furovi raportitega (1979 Läände jõudnud dokumentide kogu V. G. Furovi, Usuasjade Nõukogu esimehe sulest), mis on olnud üks väheseid allikaid Lääne uurijatele (enne arhiivide avanemist), et jälgida Usuasjade Nõukogu tegevust seestpoolt. Vt. OPPENHEIM, Raymond. Are the Furov Reports Authentic? — Church, Nation and State in Russia and Ukraine. Ed. by Geoffrey A. Hosking. London, Macmillan, 1991. Pp. 291–311; ANDERSON, J. The Council for Religious Affairs and the Shaping of Soviet Religious Policy. — Soviet Studies 4 (1991). Pp. 689–710; LUCHTERHANDT, Otto. The Council for Religious Affairs. — Religious Policy in the Soviet Union. Ed. by Sabrina Petra Ramet. Cambridge University Press, 1993. Pp. 55–83.

Armeenia NSV, kus voliniku instituuti hakati nimetama Armeenia NSV RKN-i juures asuvaks Armeenia-Gregoriaani Kirikuasjade Nõukoguks, esimeheks Oganესjan.²⁸

UN-i esimeheks sai I. V Poljanski, kes töötas sellel ametikohal kuni 1957. aastani.²⁹ Poljanskist tähtsusele järgmine oli nõukogus tema asetäitja J. Sadovski, kes kirjutas alla paljudele Eesti volinikule saadetud kirjadele. Lisaks oli nõukogu juhtkonnas (vähemalt 1946. a.) kaks liiget ja vastutav sekretär. Nõukogu jagunes kolmeks põhiosakonnaks: 1) armeenia, roomakato-liku, kreekakatoliku ja luteri kiriku osakond, 2) islami, judaismi ja budismi osakond ning 3) vanausuliste ja evangeelsete koguduste (vabakirikute) osa-
kond.³⁰ Luterluse, rooma- ja kreekakatoliikluse osakonna töö eest vastutas nõukogus käsitletaval perioodil hilisem tuntud Läti kommunistlik tegelane Karlis Pugo. Nõukogus oli 1946. a. 43 töökohta, kuid töö oli tegelikult 34 ini-
mest. Volinikke üle NSV Liidu pidi sel ajal olema 145, ent täidetud oli 131 koh-
ta,³¹ ilmselt kohalike võimuorganite vähese aktiivsuse tõttu. 1947. a. alguseks oli nõukogul 146 volinikku, neist 32 kohakaaslusega.³² 1948. a. algul oli 152 volinikust kohakaaslusega töö 40.³³ Kuigi volinike arv kasvas, ei olnud osa neist põhikohaga töö, mistõttu nende töö kvaliteet oli halvem.

Nõukogu loomist põhjendas Poljanski volinikele 25.07.1945 nõupidamisel esinedes sellega, et: "valitsusele on saabunud palju palvekirju seoses religioo-
niga"³⁴ Ilmselt on tegemist retoorilise väitega, mis ei avalda tegelikku põhjust. Poljanski leidis sobiliku tsitaadi Leninilt (1903. aastast), väites, et "igaühel peab olema täielik õigus tunnistada mis tahes usku"³⁵ Jääb mulje väga soodsast suhtumisest religiooni ja usklikesse inimestesse. Tegelikud põhjused olid ilmselt

---

²⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 3, l. 59. Viise ja Talonen arvavad, et ka Eestis ja Lätis olid moodustatud omad usukultusasjade nõukogud. Salo ja Lotmani järgi oli Moskvast ainult üks — Usukultusasjade Nõukogu, kes nimetas eraldi volinikud õigeusu ja "usukultuste" tarbeks. — VIISE, Michael G. The Estonian Evangelical Lutheran Church during the Soviet period 1940–1991. Dissert., University of Virginia 1995. P. 123; TALONEN, J. Church. P. 24; SALO, Vello. "Usklike tegevuse plaanipärane piiramine." Usuasjade voliniku Johannes Kivi tegevusest aastatel 1945–1951. — Juubelikogumik Evald Saag 85. Tallinn, EELK Konsistoorium, 1997. Lk. 56; LOTMAN, P. Tsensuur. Lk. 124.

²⁹ Fondy Gosudarstvennogo arhiva Rossijskoi Federatsii po istorii SSSR. M. N. Belova, V. E. Bogdanova, A. V. Dobrovskaja, A. N. Goliakov, et al. Edited by A. I. Barkovets and S. V. Mironenko. Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoi Federatsii: Putevoditel' t. 3. Russian Archive Series, vol. 7. Moskva, Redaktsionno-izd. otdel federal'nyh arhivov, 1997. S. 353–358.

³⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 34, l. 42.

³¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 34, l. 42.

³² 27.02.1947 UN-i esimehe Poljanski ettekanne NSVL MN-ile ja VK(b)P KK-le. GARF, f. R-6991, n. 3, s. 47, l. 67

³³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 53, l. 38.

³⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 12, l. 17

³⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 12, l. 15.

välis- ja sisepoliitilised vajadused, tänu millele oli ka hakatud tunnustama vene õigeusu kirikut. Eelkõige oli vaja näidata Lääne sõjalistele liitlastele usuvabaduse toimimist Nõukogude Liidus, aga samas ka ära kasutada usuorganisatsioonide välissidemeid Ida-Euroopas ja mujal uutes Nõukogude Liidu mõju-
piirkondades nende alade täielikuks allutamiseks.

Nõukogu oli esimehe sõnade kohaselt praktiliselt tegevusse asunud 01.07.1944. Poljanski esitas volinikele nõukogu peamise ülesandena sideme loomist NSV Liidu valitsuse ja religioossete ühenduste juhtide vahel, et lahendada valitsuse otsust vajavaid küsimusi, nagu kultushoonete avamine jms.³⁶ Poljanski sõnul pidi nõukogu aitama kaasa suhete normaliseerimisele usuühingutega ja sellega kinnitama rahva ühtsust.³⁷

Käesoleva töö seisukohast pakub UN-i tegevusest kõige rohkem huvi luterlikke kirikuid puudutav osa, võrdluseks tuleb vaadelda ka UN-i suhtumisi teistesse usuorganisatsioonidesse.

1.1.2. Suhtumine usuorganisatsioonidesse, sealhulgas EELK-sse 1945. aastal

Luterluse puhul räägiti NSV Liidu juhtkonnas eelkõige Läti ja Eesti evangeelsetest luterlikest kirikutest. 01.01.1946 oli NSV Liidu territooriumil UN-i andmetel 406 luteri kirikut, neist Lätis 287, Eestis 83, Leedus 33, üks kirik oli Krasnodaris, Odessas ja Rovnos.³⁸ 01.04.1946 on Eesti luteri kirikute arvu korrigeeritud 146-le, Leedus vähendatud 27-le, kusjuures selles aruandes olid arvesse võetud ka reformeeritud kirikud.³⁹ Perioodil, mil eelkõige oli päevakorras suletud kultushoonete avamine, on statistika lähtunud majadest, mitte kogudustest.

Eelmainitud nõupidamisel andis Poljanski ühtlasi hinnangu kõigile NSVL-is tegutsevatele usulistele liikumistele ja kirikutele, sealhulgas ka EELK-le, ning visandas põhijooned nendega käitumiseks järgneval perioodil. Poljanski võttis aluseks religioossete organisatsioonide käitumise Teise maailmasõja ajal: "Sellised religioossed organisatsioonid nagu roomakatoliku, kreekakatoliku⁴⁰ ja luterlikud kirikud läksid üle vaenlase poolele ja hakkasid peaaegu täielikult kaitsma Saksa imperialismi huve."⁴¹ Neid võis niisiis pidada vaenlasteks.

---

³⁶ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 12, l. 13.

³⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 12, l. 17.

³⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 34, l. 34. J. Sadovski poolt 24.01.1946 allkirjastatud öiend "usukultuste kultushoonetest"

³⁹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 39, l. 62. UN-i liikme G. Vratšovi aruanne informatsiooni-
nilise ja statistilise aruandluse olukorrast volinike nõupidamisel Moskvas 11.–13. juulil 1946.

⁴⁰ Siin ja edaspidi on kreekakatoliku kiriku all mõeldud uniaate Lääne-Valgevenes ja Lääne-Ukrainas.

⁴¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 39, l. 18, 19.

Luterlikule kirikule ei ole ettekandes kuigi suurt tähelepanu pööratud (see oli siiski küllalt perifeerne nähtus NSVL-i ulatuses), 53-leheküljelises ettekandes on luterlusest eraldi ainult ühel leheküljel.

Luterliku kiriku vaimulikkonda kasutasid sakslased laialdaselt oma vallutuslikel eesmärkidel. Osa sellest vaimulikkonnast läks sakslastega aktiivse koostöö teed, esinedes nii raadios kui trükisõnas, samuti ka kirikutes järsult nõukogudevastaste jutluste ja palvetega. Osa vaimulikkonnast võitles relvaga käes Punaarmee vastu, astudes politseipataljonidesse [---].

Mittetäielikel andmetel on Eestist koos sakslastega Rootsi ja Saksamaale põgenenud peaaegu pool luterlikust vaimulikkonnast eesotsas piiskop Johan Kõpu, tema asetäitja Johan Lauri ja konsistooriumi peasekretäri Alve Rosmeesiga [Roomees]. Samasugune on olukord ka Läti NSV luterlikus kirikus...⁴²

Paljudel Läti pastoritel on saksa orientatsioon, sest nad said hariduse kas Saksamaal või "Jurjevi [Tartu] ülikoolis, kus kuni 1915. aastani olid õppejõududeks sakslased ja kogu õpetus toimus saksa keeles. Luterlik kirik tervikuna, nagu ka roomakatoliku kirik, ei suhtu lojaalselt nõukogude võimu."⁴³

Poljanski tegi kokkuvõtte: nõukogu käitumine ei saa olla kõigi kultuste suhtes ühesugune. Peab soodustama suhete normaliseerimist armeenia, vanausuliste, moslemite, budistide ja sektantlike organisatsioonidega, "püüdes teatud juhtudel tugevdada neid kirikuid ja usundeid, kuid midagi sarnast roomakatoliku ja luterlike kirikute suhtes Nõukogu täna teha ei saa" Nõukogudevaenuliku uniaadikiriku karistamiseks oli juba teoksil nende sulandamine õigeusklike sekka.⁴⁴

Poljanski jätkas: "Mitte takistusi tehes nende viimaste [s.t. roomakatoliku ja luterlike kirikute] eksisteerimisele, viies läbi mainitud kultuste juba faktiliselt eksisteerivate koguduste registreerimise, peavad Nõukogu ja tema kohapealsed töötajad võtma tarvitusele kõik abinõud selleks, et mainitud kirikute juhtkond ja teised silmapaistvad esindajad kultuseteenijate ja usklite seas asuksid nõukogude võimu täieliku tunnustamise teele, koos kõigi sellest tulenevate tagajärgedega."⁴⁵ Niisiis pidi toimuma tõsine rünnak nende kirikute vastu, eesmärgiga saavutada nende poliitiline lojaalsus.

Veel halvemini suhtuti ainult "äärmist müstitsismi" esindavatesse usu liikumistesse, nagu skopetsid, hlõstid, nelipühilased, *bodatši* (Ukraina Jehoova tunnistajad). Neile tunnustuse või toetuse andmisest "ei võinud olla juttugi", nagu ettekandes öeldakse. Ühiskondliku korra rikkumise puhul võidi neilt võtta

---

⁴² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 39, l. 25.

⁴³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 39, l. 26.

⁴⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 39, l. 25.

⁴⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 39, l. 25.

tegutsemisluba, lähtudes 23.01.1918 dekreedist kiriku riigist ja kooli kirikust lahutamise kohta.⁴⁶

Religioossete organisatsioonide keskuste probleemi käsitledes ütles Poljanski, et luterlikul kirikul on praeguseks Eesti NSV-s oma kesknõukogu (*tšentralnõi sovet*), “möödunud aasta lõpul loodud” aga Lätis on see alles päevakorras. Poljanski leidis, et enamik pastoreid on nõukogudevaenulikud ning olukorra muutmiseks “on vaja tugevdatult tundma õppida neid üksikuid pastoreid ning autoriteetsemaid ja mõjukamaid usklikke, kes, olles nõukogude võimule lojaalsed, võiksid juhtida luterlikku kirikut”⁴⁷ Üldiselt oli UN-i esimees vägagi huvitatud usuorganisatsioonide keskuste loomisest ja olemasolevate tugevdamisest, et oleks võimalik neid lihtsamalt kontrollida. Seetõttu kavatses ta soodustada keskuse loomist ka moslemitele ja vanausulistele-bezpopoovetsitele.⁴⁸

Kokkuvõtteks võib märkida, et ettekandes antud hinnang usuliikumistele oli eelkõige poliitiline, marksistlikust ideoloogiast suhteliselt sõltumatu. Lähtuti religioossete organisatsioonide suhtumisest Nõukogude riiki ning nende sõjas valitud positsioonist. Äärmuslikud usuliikumised pälvisid oma riigivaenulikkuse tõttu kõige halvema suhtumise. Luterlus ja roomakatoliiklus olid enim seotud sõjas lüüasaanud vaenlasega, seega vaenuliku meelestatuse kandjad. Nõukogude riigi hiljuti annekteeritud läänealad, kus mainitud konfessioonid olid levinud, polnud tõepoolest kuigi sõbralikud nõukogude võimu suhtes.

Oluline on rõhutada, et vahet ei tehtud niivõrd usuorganisatsioonide teoloogilistel vaadetel või usukommetel, kui lihtsalt nende poliitilisel meelestatusel. Poljanski leidis: “Lõppkokkuvõttes sõltub kõik neist poliitilistest positsioonidest, millel asub praegusel ajahetkel iga kirik või usutunnistus.”⁴⁹ Näiteks sama aasta 15. detsembril G. Karpovile, Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogu esimehele Saksamaa Nõukogude okupatsioonitsoonist saabunud raport “Evangeelse kiriku olukord Saksamaal käesoleval ajal” rõhutas küll kiriku natsionaalsotsialismi-vastaseid aktsioone, kuid leidis samas, et katoliku kirik on selles osas enam silma paistnud ning praegu on evangeelne kirik valdavalt lääne orientatsiooniga. Selle väite tõestuseks toodi muu hulgas fakt, et üks “Tunnistuskiriku” juhte Martin Niemöller ei jäänud Berliini, vaid kolis Stuttgarti. Ohtlikuks peeti kiriku arusaama, et Sileesia, Pommer ja Ida-Preisimaa pole Saksamaale lõplikult kadunud.⁵⁰

---

⁴⁶ GARF f. R-6991, n. 3, s. 39, l. 27.

⁴⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 39, l. 56.

⁴⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 39, l. 58.

⁴⁹ GARF f. R-6991, n. 3, s. 39, l. 35.

⁵⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 17, l. 40–56. Ettekanne on koostatud novembris 1945 ja sellele on alla kirjutanud Nõukogude sõjaväeadministratsiooni Saksamaal poliitosakonna ülem V. Semjonov ja referent religiooniküsimustes Jermolajev. Ettekande adressaatideks olid V. Molotov, G. Žukov, A. Vošinski ja välisasjade rahvakomissariaadi Euroopa osakond.

Poliitilise lähenemise näiteks võib tuua ka 13.03.1945 Poljanski koostatud ülevaate Vatikani, õigeusu kiriku ning vanakatoliku kiriku suhetest. Poljanski leidis, et paavstivastasel vanakatoliiklusel võiks olla oluline roll Vatikani nõrgestamisel, ajalooliselt olid tal ka head sidemed õigeusuga. Vatikan oli kompromiteerinud ennast sidemete pärast fašismiga, mistõttu tema positsiooni peeti rahvusvahelise üldsuse silmis nõrgemaks kui enne sõda.⁵¹ Vatikani nähti kommunismi ideoloogilise vaenlasena, seega oli vajalik tema nõrgestamine.

Samal päeval koostatud ülevaates uniaatluse kohta leidis Poljanski, et Vatikan oli alati vaadelnud uniaatlust kui ajutist nähtust, kui “kaugeleulatuvat luuret vaenlase — õigeusu — maadesse, mille põhieesmärgiks on õigeusu lõhestamine ja katolitsismi võidutsemise ettevalmistamine” See andis alust arvata, et uniaadikirik oli vaenlase tööriist. Lisaks oli uniaatlus Galiitsias võidelnud ukraina rahva iseseisvuse eest, olnud “SS-i abiline”⁵²

Neist dokumentidest nähtub, et religiooniküsimustes lähtuti marksistliku ideoloogia asemel pigem suurvene ideoloogiast lähtumine, mille koostisosaks oli ka õigeusu toetamine. Suurvene ideoloogia nõudis Vene impeeriumi laien-damist, tugevat riiki ja selle toetajana õigeusku, kui lähtuda 19. sajandi aru-saamadest.

07.12.1945 saatis Poljanski Molotovile ettekande “Üksikute usuorganisat-sioonide tegevusest ja nõukogu poolt ettenähtud üritustest” Luterliku kiriku osas nenditi taas, et luterlik vaimulikkond (nagu ka katoliku) oli sõja ajal nõukogudevastastel positsioonidel ja umbes 30% neist põgenes koos taganeva hitlerliku armee-ga. Kohalejäänud vaimulikkond oli suures enamuses “tänapäevase nõukogudevastastelt meelestatud”⁵³

Sellised argumendid lubavad teha järelduse, et Nõukogude keskvõim vaatl-es 1945. a. religioosseid organisatsioone marksistlikku ideoloogiat arvestamata poliitiliste liitlaste või vaenlastena. Luterlikud kirikud kuulusid sel ajajärgul viimaste hulka. Samas oli nii järsk lahterdamine poliitiliste huvide järgi ajutine nähtus, mis kuulus rohkem otsese sõjapidamise juurde.

1.1.3. Suhtumise muutumine 1946–1949

UN-i suhtumine usuorganisatsioonidesse muutus kahes suunas: esiteks hakati soodsamalt suhtuma nendesse, kes näitasid üles lojaalsust riigivõimu suhtes (ebalojaalsuse ilmnemisel suhtumine taas muutus). Teiseks hakati perioodi lõpul usuorganisatsioonide poliitilise positsiooni asemel aina rohkem arvestama nende ühiskondlikku mõju ja aktiivsust. Usuorganisatsioon sai riigivõimult seda soodsama hinnangu, mida mõjutum ja passiivsem ta oli. Esimene muutus on hõlpsasti mõistetav, teise tingis see, et järjest enam hakati rõhku asetama

---

⁵¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 17, l. 57–63.

⁵² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 17, l. 64–66.

⁵³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 10, l. 97–98.

ühiskonna homogeensuse arendamisele ideoloogia abil. Religioossete organisatsioonide levitatav ideoloogia kipus seda takistama.

Juba 1946. aastast alates hakkas UN-i liikmete üldine toon Eesti ja Läti luterlike kirikute kirjeldamisel pisut muutuma. Siiski ka 05.04.1946 K. Vorosilovile saadetud õiendis "Usukultusajade Nõukogu tööst ja usukultuste olukorrast" loetles Poljanski kõiki luterliku vaimulikkonna seniseid "kuritegusid", lisades, et "allesjäänud osa vaimulikkonnast pole tervikuna oma vaenulikelt positsioonidelt lahkunud ja jätkab siiani ühel või teisel viisil Eesti ja Läti natsionalistide aitamist nende võitluses nõukogude võimu vastu"

Samas oli tal põhjust öelda, et Läti ja Eesti vaimulikkonna seas leidub teatud väheumus, kes, olles realistlikult hinnanud poliitilist olukorda, asub nõukogude võimu suhtes lojaalsele positsioonile. "Mõned sellised pastorid valisid pärast Eesti luterliku kiriku piiskopi põgenemist jaanuaris 1945⁵⁴ uue kirikuvalitsuse, pannes seda juhtima piiskopi kohusetäitja pastor Pähna. Viimane on 1945. ja 1946. a. korduvalt üles astunud pöördumistega usklite poole, milles ta kutsus neid üles kohusetundlikult täitma kõiki nõukogude võimu korraldusi." Läti kohta arvas Poljanski, et seal on kiriku juhtkonna vahetus veninud. "Ja alles märtsis 1946 valis grupp nõukogude võimu suhtes lojaalsemaid pastoreid uue piiskopi kohusetäitja pastor Tursi."⁵⁵ Suhtumine luterlikesse kirikutesse muutus leebemaks seoses sellega, et nende etteotsa suudeti panna isikuid, kes olid valmis riigivõimuga koostööd tegema.

Samast dokumendist selgub, milliseid hüvesid lojaalsus nõukogude võimu suhtes ühele kirikule võis anda: armeenia kirikul lubati avada vaimulik akadeemia ja seminar, anda välja ajakirja ja kirikukalendrit ning avada valuutaarve riigipangas, võtta vastu saadetisi välismaalt, saada kokku jõukamate välisarmeenlastega jms. Soodustusi saadi tänu sellele, et kiriku juht katolikos oli osa võtnud kampaaniast, mille eesmärgiks oli ühendada Türgile kuuluvaid Armeenia alasid Nõukogude Armeeniaga.⁵⁶

Probleeme oli Läti luterliku kirikuga. Läti oli kiriklikus töös olnud aktiivsem kui Eesti: peapiiskopi asetäitja Karlis Irbe algatud evangeliseerimine — iga-päevaste jumalateenistuste pidamine — oli võimudel pinnuks silmas.⁵⁷ Peapiiskoppi nähti evangeliseerimise algatajana, mistõttu teda taheti kiriku juhtimisest kõrvaldada. Kasutades ära opositsioonilist rühmitust vaimulikkonna seas, kavandati selleks järgmine operatsioon: 1) initsiatiivgrupi loomine; 2) grupp koostab Läti NSV RKN-i nimele poliitilise deklaratsiooni, milles põhjendatakse, miks võetakse kiriku juhtimine Irbelt üle; 3) deklaratsioon avaldatakse kohalikus ajakirjanduses koos kohaliku voliniku seletusega, mis lubab sellel

---

⁵⁴ Jaanuaris 1945 oli tõepoolest valitud piiskopi asetäitja, senine piiskop J. Köpp põgenes Eestist juba septembris 1944.

⁵⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 34, l. 51–52.

⁵⁶ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 34, l. 51.

⁵⁷ Sadovski teeb 25.10.1945 järelepärimise ka Eesti volinikule, kas Eestis midagi sarnast ei toimu. — GARF, f. R-6991, n. 3, s. 17, l. 16.

ajutisel organil tegutseda; 4) mõne aja pärast, soodsa olukorra tekkides, võib initsiatiivgrupp kutsuda kokku praostide nõupidamise, kes valiksid kirikupea ja alalise juhtorgani.

Kõik ei läinud kavandatu kohaselt ja julgeolekuorganid arreteerisid Irbe 21.02.1946 ning seejärel valisid Läti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi allesjäänud liikmed uue, kohalikule volinikule meelepärase kandidaadi Gustavs Tursi 08.03.1946 uueks peapiiskopi kohusetäitjaks.⁵⁸

G. Tursi kirikupeaks saamise järel näib UN-i hinnang luterlikele kirikutele muutuvat soodsamaks. 01.07.1947 NSVL-i juhtkonnale esitatud aruandes (K. Vorošilovile, S. Kaftanovile, G. Aleksandrovile, V. Avvakumovile) nenditi luterliku kiriku pööret lojaalsuse suunas ja lubati:

- a) avada kirikuid NSV Liidu idaosas sinna sõja ajal sattunud eestlastele, lätlastele ja sakslastele [võimalik, et mõeldakse küüditatuid];
- b) avada vaimulikud luterlikud seminarid — Tallinnas 60, Riias 90 õppurit;
- c) rahuldades uskllike palveid ja eesmärgiga kinnitada kiriku uue juhtkonna prestiiži, lubada palveraamatu väljaandmine mahuga 5 trükipoognat;
- d) mitte takistada 16-aastaste ja vanemate noorte leeriks grupiviisilist ettevalmistamist tööst vabal ajal, kestusega 4 nädalat;
- e) mitte takistada kalmistutel traditsiooniliste luterlike pühade läbiviimist;
- f) religioossete hümnidega lendlehtede [laulehtede] trükkimist konfirmantidele ja religioossete pühade puhul, andes igal üksikjuhul kohalikele võimuorganitele loa taotlus rahuldada.⁵⁹

09.06.1948 UN-i poolt kinnitatud 1947. a. ja 1948. a. I kvartali tööaruanne, mis saadeti NSVL MN-i Kultuuribüroole,⁶⁰ K. Vorošilovile ja ÜK(b)P sekretäridele A. Kuznetsovile, M. Suslovile ning ÜK(b)P kaadrite valitsusse M. Turkinile,⁶¹ kinnitas luterlaste üleminekut võimule lojaalsete religioossete organisatsioonide sekka. Usuorganisatsioonid olid jagatud nelja rühma: esimesse kuulusid moslemid, armeenia kirik, vanausulised, evangeeliumi kristlased ja baptistid, kes “loobusid võitlusest nõukogude võimu vastu Kodusõja ja esimeste sotsialismiehitamise-aastate vältel”, teise luterlased ja reformeeritud, kes “on alles asumas sellele teele”, kolmandasse [rooma]katoliiklased ja uniaadid, kes “püüavad jätkata vastupanu nõukogude võimule, tehes seda enamasti passiivses vormis”, neljandasse “igasugused äärmiselt müstilised ja ebausklikud pörandaalused rühmitused”, kes “on küll väikesearvulised, aga avaldavad kõikvõimalikku vastupanu nõukogude võimu üritustele”⁶²

Nagu näha, jätkus kirikute hindamine poliitilisest aspektist, kuid järgnevalt lisandus hinnang erinevate religioossete organisatsioonide ühiskondlikule rollile ja vaimulikkonna positsioonile organisatsiooni sees.

⁵⁸ TALONEN, J. Church. Pp. 89, 99.

⁵⁹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 47, l. 213.

⁶⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 53, l. 12–49.

⁶¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 54, l. 88–125.

⁶² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 53, l. 13.

07.07.1947 Ždanovile, Vorošilovile ja Turkinile (VK(b)P KK kaadrite-valitsuse juhataja) adresseeritud ettekandes “Religioosse propaganda vormidest ja meetoditest” rõhutati vajadust piirata religioosset propagandat. Selles suhtes olid eriti silma paistma hakanud baptistid ja adventistid.⁶³ Siin on näha pööret suhtumises. Varem hinnati baptiste poliitilisest seisukohast lojaalsetena ja soositi neid nende suhete pärast Ameerika Ühendriikidega, nüüd aga, kui välispoliitilised suhted lääneriikidega hakkasid jähnenema, hakati rohkem tähelepanu pöörama baptistide tegevuse teistele aspektidele. Baptiste ei päästnud tagakiusamisest ka nende rohked välissidemed. Välissidemete arendamist julgustati ainult armeenia kirikul ja moslemitel — “nii NSVL-is valitseva usuvabaduse propaganda plaanis kui ka nende ette pandud teatud kindlate ülesannete täitmiseks” Ilmselt nähti Lähis-Ida suunda välispoliitikas tollel hetkel veel perspektiivikana. Teiste konfessioonide ja religioonide välissidemed pidid sõltuma hetkevajadustest.⁶⁴

Samas ei piiratud kirikute õigusi täielikult, rõhutati, et ei olda uute vaimulike õppeasutuste avamise vastu. Taas korraldati luterlastele varem lubatud ning täpsustati, et läti luterlased saavad oma palveraamatu tiraažiga 10 000 eksemplari.⁶⁵

Seega olid luterlased teel võimusoosikute sekka. Ühiskondliku rolli põhjal hinnates olid nad kultuste seas nõukogude ideoloogia vaatenurgast kõrgeimas, soosituimas kategoorias, kuhu peale nende kuulusid veel moslemid, armeenia kirik ja vanausulised, kellel “esimesel kohal on kultuse läbiviimine (*otpravlenie kulta*)” ja peaaegu puudub proselütism, s.t. “ülemäärane innukus pöörata keda tahes oma usku” (*tšresmernaja revnost k obraštšeniju kovo libo v svoju veru*). Nõukogude ametnike silmis olid selles osas negatiivseks näiteks evangeeliumi kristlased ja baptistid, kes “oma järgijate abil teevad aktiivset tööd, toomaks oma kirikusse uusi liikmeid”, ning juudid, kes “püüavad muuta sünagooge juutide ühiskondlikeks keskusteks”⁶⁶

Võimude hinnangul avaldasid vaimulikud inimestele kõige vähem mõju hierarhiliselt ülesehitatud kirikutes — nii [rooma]katoliku, uniaadi-, armeenia-gregoriaani kirikutes, osaliselt ka moslemitel ja vanausulistel on vaimulikkond professionaalne “kast”, formaalselt ja faktiliselt kiriku valitseja. Teistes kirikutes — näiteks baptistidel ja adventistidel — on vaimulikkond tihedalt seotud usklikega ja sõltub paljuskil neist, nagu dokumendis sedastatakse.⁶⁷ Kiriku lähedane side inimestega oli nõukogude võimuorganite silmis ohtlik.

Siin on taas näha rõhuasetuse muutumist poliitiliselt ühiskondlikule — rünnakuobjektiks said eriti baptistid ja adventistid. Taustaks võib tuua Berliini piiskopi Otto Dibeliuse 28.04.1947 Berliinis Marienkirche's peetud jutluses (mis on ilmselt võimuorganeid ärevaks muutnud) esitatud väite, et kirikul pole

---

⁶³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 47, l. 242.

⁶⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 47, l. 300.

⁶⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 47, l. 304.

⁶⁶ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 53, l. 13.

⁶⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 53, l. 13.

mitte niivõrd poliitilised, kuivõrd ühiskondlikud ülesanded. See väide on ära toodud järjekordses aruandes “Kirikuelu tänapäeva Saksamaal”⁶⁸

Luterlastele oli UN-i aruandes eelmisel aastal lubatust alles jäänud ainult kolm esimest punkti (vt. eespool). NSV Liidu idaosa kirikute puhul täpsustatakse, et need on mõeldud oblastitesse, kuhu sõja ajal oli ümber asustatud luterlasi (sakslasi, eestlasi, lätlasi). Vaimulikes luteri seminarides Tallinna ja Riias ei tohtinud mõlemas olla üle 25 uue õppuri aastas. Leerist, surnuaiapühadest ja laululehtedest ei räägita. Jäi siiski lubadus palveraamatu väljandamisest läti luterlastele.⁶⁹

Miks oli veninud lubaduste täideviimine, ei täpsustatud. Algasid hoopis rünnakud luterliku kiriku vastu. 21.01.1949 Poljanski poolt allkirjastatud kommentaaris Eesti voliniku aastaaruandele nõuti juba opositsioonilise grupi loomist piiskopi kohusetäitja Pähna vastu. Selle eesotsas taheti näha “rinde-mehest pastorit” Edgar Harki.⁷⁰ Niisiis oli jälle tekkinud probleeme poliitilise lojaalsusega. Milliseid, seda UN-i dokumendid ei ütle. Küll aga võib järeldada julgeolekuorganite teravast reageeringust A. Pähna ja EELK Konsistooriumi protestile haridusminister A. Raua vaimulikkonda ja religiooni halvustava sõnavõtu vastu septembris 1947, et just see on olnud usalduse kaotuse põhjuseks.⁷¹ Vaadeldava perioodi lõpus algasid ka otsustavad riigivõimu-poolsed aktsioonid seni uurimise all olnud probleemide lahendamiseks, nagu leeriõpetus ja hernhuutlased. Volinik oli neid küllaltki põhjalikult uurinud, ilmselt olid nii leer kui hernhuutlaste (keda volinik nimetas “luterlikuks sektiks”) tegevus nõukogude võimu silmis luterlastele eriomased ja samas kõige rahvalähedasemad.

Niisiis pole perioodi lõpuosas luterliku kiriku juhtkond (seekord Eestis) taas piisavalt lojaalne, probleemi arvatakse lahendada võivat peapiiskopi valimiste ja uue põhikirja vastuvõtmisega. Rohkem on hakatud tähelepanu pöörama religiooni mõjule ühiskonnas, mis toob UN-i huviorbiiti teised usuorganisatsioonid, aga mille tõttu keelustatakse leeriõpetus luterlikus kirikus ja hernhuutlaste palvemajad allutatakse luterlikule kirikule, et vähendada nende mõju ühiskonnas.

Sellisest küllalt üldisest suhtumisliinist tuletas UN konkreetseid töösuunad. Näib, et UN oli küllaltki iseseisev, samas on kahtlemata oluline jälgida, milline oli tegelikult nõukogu suhe valitsusega.

---

⁶⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 49, l. 243. Ettekanne: l. 242–246, 31.05.1947, sellel on Nõukogude Sõjaväeadministratsiooni Saksamaal ülema polkovnik Tjulpanovi allkiri.

⁶⁹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 53, l. 43.

⁷⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 38.

⁷¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 89, 92–93.

1.1.4. Peamised töösuunad, suhtlemine valitsusega

UN tegeles riigi ja usuühingute vaheliste suhete normaliseerimisega usuühingute tegevuse reguleerimise kaudu, pidades silmas poliitilist otstarbekust. Valitsusele esitamiseks valmistati ette religioossete ühenduste juhtidelt saabunud palveid ning tegeleti usulise liikumise tundmaõppimisega riigis.⁷²

Alguses oli UN-i põhitegevuseks varem suletud kultushoonete avamiseks lubade andmine, eritählepanu pälvisid seejuures mošeed ja vanausuliste kirikud. Usuühingute registreerimine oli esimene suurem aktsioon, sellele järgnes lepingute sõlmimine kultushoonete kasutamiseks, millega need sisuliselt natsionaliseeriti koos kogu ülejäänud omandiga. Valitsuses tegeles UN-i asjadega peamiselt NSVL RKN/MN-i esimehe asetäitja Kliment Vorošilov.

Taktikaks oli valitud sallivus, "kannatlikkuse poliitika", nagu selle formuleeris vestluses K. Vorošiloviga Poljanski 04.01.1947. UN-i esimehe arvates oli oluline "poliit-massiline töö" sest jõhker administratiivne surve ei annaks tema arvates tulemusi. Vorošilov toetas teda ja lisas, et mitte religiooni "kustutamine" pole nõukogu ülesanne, vaid: "[...] te peate "juhtima" religioosseid liikumisi, vähendades nende kahjulikkust, kasutades selleks spetsiifilisi, teile omaseid võtteid." Vorošilov lubas julgelt tegutseda (ilmselt mõeldes julgemat takistamist), nõudis ainult tema tihedamat informeerimist.⁷³

Usuühingute tegevuse "reguleerimiseks" võib EELK puhul näiteks pidada leeriõpetuse keelustamise aktsiooni, hernhuutlike koguduste registreerimist luterlike abikogudustena ning kiriku juhtkonna väljavahetamist.

Kõik UN-i algatused ei leidnud valitsuse heakskiitu. Näiteks hakati 30.08.1944 koostama volinikele "usukultuste" alast teatmikku, kuhu K. Pugo pidi kirjutama artiklid kreekakatoliku, roomakatoliku ja luterliku kiriku kohta. Teatmik oli ette nähtud ametialaseks kasutamiseks, artiklite maht ei tohtinud ületada poolt lehekülge. Juba 08.09. pidi märksõnade loetelu valmis olema.⁷⁴ K. Vorošilov leidis aga 04.01.1947 millegipärast, et "sellisel kujul seda küll vaja pole", ning teatmikku ei tulnudki.⁷⁵

UN vaidles Vorošiloviga ka religioossete organisatsioonide keskuste rajamise üle, mille eesmärgiks oli parem järelevalve usuühingu tegevuse üle. UN leidis, et "religioossetel keskustel on kultuste tegevuses ja suunitluses peaaegu alati otsustav roll. Religioosse keskuse parema organiseerituse ja tema suurema autoriteedi korral alluvad usuühingus toimuvad protsessid paremini reguleerimisele."⁷⁶ 16.04.1947 soovitas Vorošilov telefonikõnes Poljanskiga vanausuliste-bezpopoovetsite üleliidulise keskuse rajamise küsimuse viieks kuuks lahtiseks jätta, kaheldes, "kas on vaja keskust enesepõletajatele

⁷² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 53, l. 12.

⁷³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 8, l. 103–105.

⁷⁴ GARF, f. R-6991, n. 2, s. 2, l. 1.

⁷⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 8, l. 108.

⁷⁶ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 53, l. 14.

fanaatikutele” Poljanski vaidles vastu, väites, et keskuse kaudu on kergem sidet pidada.⁷⁷

Samasugust suhtumist näitas Vorošilov ka moslemitele Moskvasse keskuse loomise suhtes kohtumisel Poljanskiga 12.02.1949. Moslemitel oli seni olnud neli vaimulikku juhatust, kellel oli oma osa rahvusvahelistes suhetes. Vorošilov leidis oma vastuseisu põhjendades, et siis peaks keskuse looma ka juutidele ja vanausulistele. “Varem pole keskusi olnud, need aktiveeriksid usklikke,” väitis ta. Lõpetuseks arvas Vorošilov, et “aitab meile ühest keskusest, kelle peaga me oleme sunnitud arvestama” Kommentaariks vestluse üleskirjutusele on lisatud, et Vorošilov mõtles vene õigeusu kiriku patriarhaati.⁷⁸

Vorošilov suhtus äärmiselt negatiivselt baptistidesse, 1940. aastate lõpul hakkas see ilmselt mõjutama UN-i poliitikat. Võimalik, et just Vorošilovi seisukohavõttud olid aluseks UN-i ametlikule arvamusele baptistide ohtliku proselütismi kohta. 1947. aastal on Vorošilov arvanud baptismi kohta, et “see on nakav, ravimisele raskesti alluv kärn” kuid baptistide rahvusvaheliste sidemete tõttu tuleb nendega ettevaatlik olla⁷⁹ (ilmselt ei tahtnud ta otsustavaid aktsioone käivitada). 1946. a. oli NSV Liidu baptistidel sidemeid 14 välismaise organisatsiooniga, lisaks veel seitsme vene organisatsiooniga välismaal.⁸⁰ 15.06.1948 katkestas Vorošilov NSVL MN-i Kultuuribüroos aru andvat Poljanski, soovitudes hoolikamalt uurida baptiste, sest “nende pealetükkiv proselütism on kõige kahjulikum” Baptistidega oli Vorošilovi arvates paljudel juhtudel raskem hakkama saada kui katoliiklastega, kes oma vaenulikkust ei varjanud.⁸¹

UN-i tegevuse seaduslik alus oli nõrk, 1947. a. räägiti küll religioossete kultuste seaduse projekti väljatöötamisest⁸², kuid ilmselt oli taas valitsus vastu. Vastav seadus jõustus NSVL-is alles 1977, mil sai selgeks, et kommunism nihkub kaugemasse tulevikku.⁸³

1949. aastal hakkas üldine suunitlus muutuma ja kultushooneid taheti pigem sulgeda. Vorošilov teatas 12.02.1949 kohtumisel Poljanskiga, et edaspidi võib kultushooneid avada ainult siis, kui vähemalt 1000 inimest seda soovib. Tulevikus lubas Vorošilov UN-il sulgeda kirikud, kus käib ainult 5–10 inimest, samuti kirikud, kus esineb “kontrevolutsioonilist” tegevust.⁸⁴ Järgnenud aastatel küll praktikas seda suunda läbi ei viidud. (Välis)poliitiline olukord oli muutunud — lääneriikidega häid suhteid hoida polnud vaja, sest sidemed liitlastega olid purunenud ja külm sõda alanud. Kogudused olid registreeritud ja

⁷⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 53, l. 127–128.

⁷⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 53, l. 175–177.

⁷⁹ “*Eto prilipštivaja, trudno poddajuštšajasja letšeniju “korosta”*” — GARF, f. R-6991, n. 3, s. 53, l. 107.

⁸⁰ Poljanski ettekanne 26.07.1946 baptistide välissidemetest V Molotovile, L. Beriale, K. Vorošilovile. — GARF, f. R-6991, n. 3, s. 34, l. 125–129.

⁸¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 8, l. 153.

⁸² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 47, l. 301.

⁸³ ČUMAČENKO, T. Gosudarstvo. S. 233.

⁸⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 8, l. 180.

nende varad natsionaliseeritud. Nüüd oli aeg jõuda nõukogu töö teise etapini — “plaanipärase, süstemaatilise ja sihikindla usukultuste tegevuse reguleerimiseni” Nii kirjutas Poljanski 21.01.1949 UN-i Eesti volinikule,⁸⁵ kes oli UN-i otsuste elluvijja Eestis (vt. ptk. 1.1.5.).

1.1.5. Eesti volinik Johannes Kivi

1.1.5.1. Ametissemääramine

Juba 01.06.1944 oli UN-is koostatud kõigile liiduvabariikide RKN-ide, oblastite ja kraide TK-de esimeestele ringkiri, milles räägiti UN-i loomisest, ja paluti teha ettepanekud volinike aparaadi koosseisude kohta. Dokumendil on resolutsioon: “Ei saadetud laiali vastavalt Molotovi määrusele,”⁸⁶ mistõttu ringkiri ilmselt adressaatideni ei jõudnud ning koosseisud määrati ülevalt poolt. 19.08.1944 teatas Poljanski Leedu, Läti, Eesti ja Moldaavia NSV juhtkonnale, et voliniku instituudi koosseisuks on volinik ja sekretär-masinakirjutaja. Volinik pidi kõigi vahendite poolest võrdsustatama RKN-i valitsuste ülematega, vabariigi juhtkonnalt oodati voliniku isiku teatamist (s.t. määramist) ja tema ankeedi saatmist.⁸⁷ Teistel liiduvabariikidel oli lisaks volinikule ette nähtud vaneminspektori ametikoht.⁸⁸ Ilmselt on vahepeal veel otsust muudetud, sest vähemalt 1945. a. on volinikul abiks olnud ka inspektor.⁸⁹

Eraldi on UN-i algusaegade dokumentides rõhutatud, et UN on Vene Õigeusu Kirikuasjade Nõukogust sõltumatu ja iseseisev ning et see on tehtud selleks, et vältida õigeusu kiriku ja “usukultuste” juhtide omavahelisi kohtumisi. Sellest põhimõttest lähtudes ei tohtinud UN-i volinik mingil juhul olla sama isik, kes oli juba õigeusu volinikuks määratud, ning volinike tööruumid pidid olema eraldi ja eraldi sissekäikudega.⁹⁰ Kusagil ei öelda otse välja, miks oli nii vaja, aga ilmselt on selle taustaks vene õigeusu kiriku eelistatud positsioon, mida ei tahetud teistele usuorganisatsioonidele otsesõnu välja öelda. Eestis paistis õigeusu privilegeeritud seisund silma lepingute sõlmimisel ning seda oli märgata ka luterliku kiriku lähenemiskatse puhul õigeusu kirikule, kus ajendiks oli teoloogilise hariduse andmise võimalus, sest luterlikul kirikul erinevalt õigeusu kirikust seda võimalust esialgu ei olnud (vt. 7 peatükk).

Lätis on V Šeškens volinikuks määratud 17.08.1944,⁹¹ Leedust raporteeriti A. Gailiavičiuse volinikuks määramisest 07.09.1944.⁹² 10.11.1944 saadeti

---

⁸⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 37.

⁸⁶ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 3, l. 1, 1p.

⁸⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 3, l. 30.

⁸⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 3, l. 21.

⁸⁹ Vt. ptk. 1.1.5.5.

⁹⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 3, l. 1, 20p.

⁹¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 3, l. 32.

⁹² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 3, l. 31.

UN-ist manitsev kiri A. Veimerile seoses sellega, et volinik oli ikka veel määramata, ja see raskendas tööd “kultustega” Samas kirjas rõhutati Eesti tähtsust, sest siin elas põhiosa NSV Liidu luterlastest, ning leiti, et “religiooni sarnasus Saksamaa elanikkonna omaga” ei saanud jätta tekitamata “reaktsioonilisi ja profašistlikke tendentse” juhtivate usutegelaste seas ning usugruppides. Muret tekitasid Rootsi ajalehtedes (“Ny Dag”) ilmunud artiklid ning Stockholmis asunud eesti luterliku kiriku keskus. Kõik see andis religioossete ühenduste tegevusele Eesti territooriumil “ülimalt aktuaalse tähenduse”⁹³ Eesti volinik Johannes Kivi määrati “EK(b)P KK otsusega ja ENSV RKN seadlusega Nr. 102-k” ametisse 25.01.1945.⁹⁴

1.1.5.2. Elulugu

Johannes (Mangluse poeg) Kivi sündis 21.03.1912 Peterburis. 1918. a. asus perekond elama Eestisse, kus Johannes lõpetas Pärnu Reaalgümnaasiumi 1931 (õppinud seal alates 1926). Seejärel õppis ta õigusteadust Tartu Ülikoolis (1934–1936), kuid lahkus teiselt kursuselt ning hakkas samal aastal töötama raamatupidajana Säreveres. Sealt kutsus Andrei Murro ta 1940. a. juulis tööle siseministriesse. 1940. a. novembris võeti J. Kivi EK(b)P liikmeks.

Kuni 01.03.1941 oli J. Kivi Siseasjade Rahvakomissariaadi uurimisosakonna ülema asetäitja, edasi kuni 01.09.1941 Rakveres SaRK-i Virumaa osakonna ülem ja Kaitsekomitee liige. ENSV SaRK-i uurimisosakonna ülema Kuzminovi 1941. a. antud iseloomustuse kohaselt oli Kivi puuduseks vähene nõudlikkus alluvate suhtes.⁹⁵ 1941–1943 töötas ta üleliidulise Siseasjade Rahvakomissariaadi (NKVD) alluvuses Novosibirski oblastis Paranduslaagrite Talituse parteiorganisatsioonis, kust saadeti Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi (NKGB) kõrgemasse kooli Moskvas. 06.03.1944. a. sai temast ENSV NKGB 2. osakonna ülema asetäitja kapteni auastmes.⁹⁶ Juulis 1944 anti talle majori aukraad.⁹⁷ Jäi NKGB koosseisuliseks töötajaks kuni 25.01.1945, mil määrati usuasjade volinikuks ENSV-s. ENSV Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi

---

⁹³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 3, l. 48.

⁹⁴ Tsitaat voliniku kirjast 19.11.1945. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 45. Vt. ka ERA, f. R-1989, nimistu 1 sisuseletus, l. 2. Ühes juulis 1945 kirjutatud kirjas mainis volinik samuti enda tööleasumist jaanuaris 1945. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 28. Parteiarhiivis asuvas Kivi isiklikus toimikus leiduvate andmete kohaselt kinnitas EK(b)P KK büroo ta ametisse 28.01.1945. — ERAF, f. 1, n. 6, s. 1090, l. 9.

⁹⁵ ERAF, f. 1, n. 6, s. 1090, l. 10.

⁹⁶ I. Jürjo andmetel tegeles ENSV KGB 2. osakond 1954. a. välisluure agentide väljaselgitamise ja eriti ohtlike riiklike kurjategijate jälitamisega. — Rajaotsingud. 14. detsembril 1996 Tartus ja 18. märtsil 1997 Tallinnas toimunud lähiajaloo seminaride materjalid. Tallinn, 1999. Lk. 60. Struktuur oli tõenäoliselt sama ka 1944. a.

⁹⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 118.

kaadriüleva iseloomustus Kivile oli väga positiivne: Kivi on autoriteetne, kohusetundlik, täpne.⁹⁸ Kivi töötas volinikuna surmani 02.01.1955.⁹⁹

1937. a. Kivi abiellus ja peres oli kolm tütart (üks neist suri 1941. a. detsembris).¹⁰⁰ Ta viitab mõnes aruandes oma kooliskäivale tütrele, kes on isa tema töös aidanud (vt. ptk. 5.3.1.).

Ilmselt on Johannes Kivi just volinikuna saanud ennast teostada, kui vaadata tema eelnenud elukäiku. Volinikuks määramisel oli otsustavaks tema töökogemus julgeolekuorganites, nii oli ka teiste Balti riikide volinike puhul.

Kas volinik Kivi oli oma töös agaram kui teised volinikud? Ilmselt ei saa temast rääkida kui täiesti eeskujulikust volinikust, sest UN-i juhtkond on teda mitmel puhul kritiseerinud. Siiski on juba käsitletaval perioodil Kivi teiste UN-i volinike seas esile tõstetud ja nimelt eeskujuliku aruandluse eest — 1946. a. aruandluse korrastamise eriseminaril. Võrreldes Läti ja Leedu volinikega oli Kivi tublim — tema kolleegid Voldemārs Šeškens ja Alfonsas Gailiavičius polnud selleks ajaks veel ühtegi aruannet esitanud. Siiski on nad kõik sattunud autasustamisele esitatud UN-i töötajate sekka 1945. a. lõpuks (tõsi küll, pole andmeid, et see autasustamine ka tegelikult toimus). Kivile ja Gailiavičiusele oli ette nähtud juhtkonna poolt medal “Töövapruse eest”, Šeškensile orden “Austuse märk” Kivi puhul oli põhjenduseks toodud, et ta on “aktiivne Nõukogu töötaja, ilmutab initsiatiivi, esitab Nõukogule lahendamiseks printsiipiaalseid küsimusi, mis on seotud luterliku kiriku tegevusega. On edukalt töötanud usuühingute registreerimisel, ületades mitmesuguseid raskusi ja korrastades neid [usuühinguid] organisatsioonilises mõttes.”¹⁰¹ Tollasest 165 UN-i liinis töötajast oli autasustamiseks esitatud 23,¹⁰² seetõttu võib volinik Kivi tööpoolest pidada üheks UN-i eesrindlaseks juba tema tegevuse algusest peale. Riikliku autasu — ordeni “Austuse märk” — sai ta alles 1950. a. seoses ENSV 10. aastapäevaga.¹⁰³

Kivil nagu igal teiselgi inimesel olid omad sümpaatiad ja mõnikord ei järginud ta väga rangelt eeskirju. Näiteks on ta tunnistanud Moskvasse saadetud aruandes 03.07.1946, et oli seni piiskopi asetäitjale andnud oma pitsatijäljendiga täitmata komandeerimistunnistusi, jättes sellega kontrollimata vaimulike komandeerimisi.¹⁰⁴ Valter Vaasa, kelle juures Kivi 1945. a. ööbis, meenutab teda kui sümpaatset, haritud inimest.¹⁰⁵

Kivilt pole ilmselt ametisemääramisel tahetud, et ta orienteeruks religiooni-küsimustes rohkem kui keskmine kodanik. Kui lugeda voliniku ülevaateid

---

⁹⁸ ERAF, f. 1, n. 6, s. 1091, l. 6.

⁹⁹ Elulookirjeldus on suures osas olemas SALO, V. Usklike. Lk. 56.

¹⁰⁰ ERAF, f. 1, n. 6, s. 1090, l. 14p.

¹⁰¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 10, l. 158.

¹⁰² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 34, l. 42.

¹⁰³ ERAF, f. 1, n. 6, s. 1091, l. 2. Vt. ka seoses sellega Kivile antud iseloomustust SALO, V. Usklike. Lk. 56.

¹⁰⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 75. Kuni 01.06.1945 pidi rongipileti ostmisel olema ette näidata komandeerimistunnistus. — Samas.

¹⁰⁵ VAASA, Valter. Mälestusi. 11.04.1997.

usuküsimustest, tuleb järeltada, et ta oli oma ameti jaoks piisavate teadmistega.¹⁰⁶ Peamine oli siiski ülaltpoolt saadud korralduste täitmine, hariduse andmist korraldati töö käigus.

1.1.5.3. Tööjuhised

Volinik sai tegutsemiseks juhtnööre Moskvast. Kirjalikest juhenditest saadeti esiteks kõigile volinikele üldine instruksioon, millele järgnesid instruktiivkirjad, mis täpsustasid ülesandeid. Moskvast (ja eri regioonide jaoks ka teistes linnades) korraldati volinike juhendamise nõupidamisi. Volinike aruannetele saadeti alati kommentaar ning loomulikult suunati tööd ja kooskõlastati üksikasju ka pideva kirjavahetuse kaudu. Mõned küsimused jäeti siiski volinikule iseseisvalt otsustada.

Balti riikide volinikele on instruksioon saadetud 16.02.1945. Selle saatekirjas seisab:

- a) instruksioon on ainult ametialaseks kasutamiseks;
- b) kategooriliselt on keelatud mis tahes viited instruksioonile vestlustes kodanikega või kultuseteenijatega;
- c) instruksioon on isiklikus kasutuses ja hoitakse voliniku seifis.¹⁰⁷

Eesti arhiividest Kivi eksemplari (nr. 73) instruksioonist seni leitud pole, küll aga leidub instruksiooni üks eksemplar Moskvast.¹⁰⁸

Instruktsioon on kinnitatud 17.01.1945. Voliniku instruksiooni sisukord on järgmine:

- 1) kultushoonete avamise taotluste eelnev läbivaatamine ja kontrollimine;
- 2) usuühingute, nende täitevorganite ja kultuseteenijate registreerimine;
- 3) usuühingute ja kultushoonete arvelevõtmine, samuti nende kultushoonete arvelevõtmine, mis on suletud nõukogude organite otsusega või mis ei tegutsenud muudel põhjustel;
- 4) usukultusi puudutavate seaduste ja NSV Liidu valitsuse määruste õige ja õigeaegse elluviimise, samuti kultushoonete ja kultusvarade kasutamislepingute täitmise jälgimine;
- 5) kultushoonete sulgemist, ehitamist ja ümberehitamist puudutavate materjalide eelnev läbivaatamine ja UN-ile esitamine;
- 6) UN-i, vabariikide RKN-ide ja oblastite/kraide TK-de õigeaegne ja regulaarne informeerimine usukultuslikest toimingutest vabariigi, krai või oblasti territooriumil;

---

¹⁰⁶ Ei saa päriselt nõustuda P. Lotmani hinnanguga, et "säilinud aruannete järgi otsustades olid J. Kivi religioonist väga napid teadmised" — LOTMAN, P. Tsensuur. Lk. 124.

¹⁰⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 11, l. 5. Pärast volinik Kivi surma jäi instruksioon tema seifi, kust ameti ülevõtjad selle leidsid. — Vt. ERA, f. R-1989, n. 2, s. 14, l. 4. Kuhu instruksioon edaspidi sai, pole teada.

¹⁰⁸ GARF, f. R-6991, n. 4, s. 2, l. 8–28.

7) UN-i voliniku juhtnõõrid.¹⁰⁹

Instruktsiooni sisukord peegeldab voliniku peamisi töösuundi. Viimast, 7. alajaotust on põhjust siinkohal pikemalt käsitleda, sest see kajastab voliniku kõige üldisemaid tegevusjuhiseid.

Volinikul oli esialgu ainult neli dokumenti, millest ta pidi oma tegevuses lähtuma:

- 1) dekreet “Kiriku lahutamisest riigist ja kooli [lahutamisest] kirikust” 23.01.1918;
- 2) NSVL RKN-i määrusega nr. 628 29.05.1944 kinnitatud “NSVL RKN-i juures asuva Usukultusasjade Nõukogu põhimäärus”;
- 3) lisa NSVL RKN-i määrusele nr. 1603 19.11.1944 “Usukultuste kultushoonete avamise korrast”;
- 4) ülalnimetatud instruktsioon.¹¹⁰

Kõik vabariiklikud ametkonnad, krai- ja oblastiorganid pidid kooskõlastama oma usuorganisatsioone puudutava tegevuse volinikuga.

Voliniku praktilised ülesanded olid järgmised:

- a) võtta vastu usuühingute ja kohaliku vaimulikkonna esindajaid neis küsimustes, mis nõuavad kas NSV Liidu või liidu- ja autonoomsete vabariikide valitsuste otsust, aga ka neis, mida saab lahendada kohapeal;
- b) võtta vastu ja vaadata läbi usukultustega seotud kaebused, näiteks kultushoone ja kultusvara kasutamislepingute rikkumine, ebaõige maksuvõtmine jms. ning saata oma ettepanekud kaebuste lahendamiseks vastavalt oma alluvusele kas liiduvabariigi või autonoomse vabariigi RKN-i või oblasti/krai TK-sse. Üldjuhul peab volinik avaldusi ja kaebusi kontrollima kohalike nõukogude organite kaudu ja ise kohale sõitma ainult erijuhul;
- c) kõik oma töös esinevad põhimõttelised küsimused peab volinik kooskõlastama UN-iga ning kohalike juhtivate partei- ja nõukogude organitega;
- d) vajadusel peab volinik moodustama kohalike organitega kooskõlastades tehnilisi komisjone, kaasates neisse vastavaid spetsialiste;
- e) volinik peab korraldama üldist ja salajast kirjavahetust vastavalt nomenklatuurile:

instruktiivsete dokumentide kaust,
salajase kirjavahetuse kaust,
aruannete kaust,
usuühingute registreerimise kaustad,
mittetegutsevate kultushoonete arvestuskaust,
tagasilükatud palvekirjade kaust,
kaebuste kaust.¹¹¹

---

¹⁰⁹ GARF, f. R-6991, n. 4, s. 2, l. 8–28.

¹¹⁰ GARF, f. R-6991, n. 4, s. 2, l. 25.

¹¹¹ GARF, f. R-6991, n. 4, s. 2, l. 25–27.

Instruktsioonis esitatule lisandusid instruktiiv(ring)kirjad, mida aastatel 1944–1949 on volinikele saadetud vähemalt 7.¹¹² 1945. a. instruktsiooni pidi peatselt asendama uus, kuid UN-i juriskonsuldi 1946. a. lõpuks koostatud dokumenti ei kiidetud heaks¹¹³ ning esialgne instruktsioon jäi pikaks ajaks alusdokumendiks, mida täiendasid instruktiivkirjad ning UN-lt saadud vahetud juhtnöörid.

Volinikele korraldati nõupidamisi regionaalse kuuluvuse järgi. Esimene neist toimus Moskvast 25.–28.07.1945 ja sellest võtsid osa Baltikumi, Vene NFSV, Valgevene, Gruusia ja Armeenia NSV volinikud. Kiievis peeti samal aastal nõupidamine Ukraina ja Moldaavia volinikele ning Taškendis Kesk-Aasia ja Aserbaidžaaani liiduvabariikide esindajatele.¹¹⁴ Sellise regionaalse (ja usulise) jaotuse järgi korraldati volinike kogunemisi ka edaspidi.

Moskva nõupidamist juhatas nõukogu esimees Poljanski, kes pidas ka põhiettekande “NSVL RKN-i juures asuva Usukultusasjade Nõukogu ja tema volinike rollist ja ülesannetest” (see kestis poolteist tundi). Päevakorras olid ka ülevaated “kultustest”, nende seas nõukogu liikme Pugo 2-tunnine ettekanne roomakatoliku, kreekakatoliku ja protestantlikest kirikutest.¹¹⁵ Nendes ettekannetes anti volinikele informatsiooni ja praktilisi juhtnööre, kuidas eri usuvooludesse suhtuda ja usukultuste esindajatega käituda.

Näiteks pidi volinik usukultuse juhiga kohtudes olema taktitundeline, aga samas mitte unustama, et esindab võimu. Ta võis kohtuda usukultuse juhiga, mitte iga vaimulikuga. Tuli käituda “enda väarikust tunnetades” Rahaliste tülide korral ei tohtinud volinik sekkuda, sest ta ei olnud üldine kontrollorgan.¹¹⁶

Volinikel oli võimalus rääkida raskustest oma töös 20-minutilistes lühiettekannetes. Eesti volinikku nende ettekandjate hulgas pole, tema osavõtt üritusest on siiski fikseeritud — Kivi on esitanud nõukogu esimehele küsimuse: “Kas volinikul võib olla kautšukpitsat?”¹¹⁷

11.–13.07.1946 peeti Moskvast taas volinike instruktiivnõupidamine, kus pandi rõhku eelkõige aruandluse täiustamisele. Sellekohane ettekanne oli G. J. Vratšovilt, UN-i instruktorite grupi juhatajalt. J. Kivi sai kiita võrreldes Läti ja Leedu volinikega oma aruannete sisukuse eest.¹¹⁸

Nõukogu esimees Poljanski rõhutas oma sõnavõttus, et on ilmnenud vajadus parandada volinike kaadrit. Nõudmised volinikule olid: 1) ta peab soovima sel alal töötada; 2) tal peavad olema elementaarsed teadmised usukultuste alal; 3) peamine: ta peab olema poliitiliselt piisavalt teadlik.¹¹⁹

---

¹¹² ERA, f R-1989, n. 2, s. 1.

¹¹³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 34, l. 298.

¹¹⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 12. Kutse eesti volinikule vt. ERA, f R-1989, n. 1, s. 1, l. 90.

¹¹⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 12, l. 1–2.

¹¹⁶ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 12, l. 61–63.

¹¹⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 12, l. 275.

¹¹⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 39, l. 3, 50.

¹¹⁹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 39, l. 56.

Vastavalt esitatud nõudmistele olid Moskvas kaadriprobleemid rahuldavalt lahendatud, perifeerias mitte, volinikud ei saanud seal mõnikord kas või halva tervise pärast oma tööülesandeid täita. Kõlbmatuid volinikke hakati välja vahetama.¹²⁰

Kaadriprobleeme oli muidki. 07.08.1946 saatsid VÕKN-i esimees Karpov ja Sadovski mõlema nõukogu volinikele salajase ringkirja, milles kõneldi altkäemaksuvõtmise ning vaimulikega “kokkukasvamise” (*sraščivanije*) juhtumitest volinike seas. Näiteks olid toodud altkäemaksuvõtjad Ššerbakov Žitomiri oblastist ja Ibadov Usbeki NSV-st ning VÕKN-i volinik Valgevene NSV RKN juures Lobanov, kellele pandi süüks pidevaid joominguid Minski peapiiskopi seltsis. Mainitud isikud olid arreteeritud. Volinikelt nõuti rangelt ametialaste suhete säilitamist “usukultuste” esindajatega.¹²¹

Volinike ideoloogilise taseme tõstmiseks saatis Poljanski neile 11.12.1947 ringkirja, milles nõudis, et volinikud oleksid kursis marksismi-leninismi õpetusega religioonist, “et õigesti käituda usukultustega” Koos kirjaga saadeti ka soovitatava kirjanduse nimekiri.¹²² Siin võib näha märki ideoloogiaorganite elavnemisest 1947. aasta lõpus.

14.10.1947 olid VÕKN ja UN ühisistungil kinnitanud ühise õppeseminari plaani mõlema nõukogu volinikele. Volinikele saadeti kutsed koos kavaga (sellel oli ka kinnitus, et valitsus on andnud nõupidamiseks loa NSVL MN-i määrusega nr. 14885/rs 9.10.1947). Kava kohaselt pidi seminar toimuma 05.02.–21.02.1948. Ettekande luterlikest ja reformeeritud kirikutest pidi ette valmistama Ukraina NSV volinik Vilhovi.¹²³ Ettekande tekst saabus UN-i kutses nõutud 1947. a. detsembri asemel 06.03.1948 ning selles refereeriti luterluse osas Baltikumi volinike ettekandeid — näiteks Kivi kirjeldusi hernhuutlaste ühe suuna juhi Tanneri tegevusest.¹²⁴ Direktiivses osas nõuti leeriõpetuse keelamist, rõhutati, et vennastekogudusi ei registreerita ning “pastorite kursusi” on võimalik lubada vaid uue põhikirja vastuvõtmiseks, mitte kaadrite täiendamiseks.¹²⁵ Kuigi esitatuna ühe voliniku poolt, oli ilmselt tegemist UN-i ametlike seisukohtadega, millest osa oli ka juba täide viidud. Pole küll teada, kas UN-i Eesti volinik sellel seminaril viibis ning kas seminar sellisel kujul üldse toimus: Kivi on saatnud Poljanskile Tallinnast 18.02. ja 19.02.1948 dateeritud kirju.¹²⁶

25.05.1949 saatis Poljanski Vorošilovile ja Malenkovile palve korraldada taas volinike instruktiivnõupidamine, kuid Vorošilov soovitas oodata. Rohkem teateid sedalaadi nõupidamistest käsitletaval perioodil pole.¹²⁷

¹²⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 39, l. 56–57.

¹²¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 45–46.

¹²² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 178. Nimekirja toimikus pole.

¹²³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 49, l. 25–32; ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 85–88.

¹²⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 52, l. 240–241.

¹²⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 52, l. 246.

¹²⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 15, 31.

¹²⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 61, l. 69, 72.

1.1.5.4. Töötingimused

Usuasjade volinik oli oma ametiajal peaaegu pidevalt hädas mitmesuguste olmeprobleemidega, mille taustaks oli voliniku kummaline positsioon kiriku ja riigi vahendajana riigis, mis ideoloogilistel põhjustel kirikut taunis ja pragmaatilistel sallis. Kohalikud nõukogude ja parteiorganid ei tunnustanud volinikku alati teistega võrdväärse nõukogude ametnikuna. Omaette probleem oli muidugi ka üldine materiaalselt vilets olukord sõja järel, kuid volinikud olid siiski kindlasti tõrjutud positsioonis.¹²⁸

Nagu juba öeldud, pidi volinik olema kõiges võrdne RKN-i valitsuste ülematega, aga tegelikkuses see nii lihtsalt ei läinud. Kivi saatis kaebekirju Moskvasse. 13.06.1945 teatas Kivi UN-ile, et ei talle ega õigeusu volinikule polnud juunis 1945 antud välja toiduainete limiiti.¹²⁹ Volinikud olid kirjutanud ENSV RKN-i esimehele A. Veimerile, aga vastuseks tuli teade kohaliku kaubanduse rahvakomissariaadilt, et volinike jaoks pole personaalseid toiduainete limiite ette nähtud. Olukorra parandamiseks astuti samme Moskvast. 21.06.1945 saatsid VÖKN-i esimees Karpov ja UN-i esimees Poljanski NSVL-i Kaubanduse Rahvakomissariaadi kolleegiumi liikmele Tjulenevale ühise kirja, kus palusid saata juhendi kohalikele kaubanduse rahvakomissariatidele, et volinikud võrdsustataks varustatuse poolest täielikult liiduvabariikide RKN-ide valitsuste ülematega. 13.07.1945 oligi NSVL Kaubanduse Rahvakomissariaat teinud vastava korralduse sm. Hansenile ENSV vastavast ametkonnast.¹³⁰ Kirjeldatud juhtum näitab, et Moskva ülemused polnud ilmselt oma korraldusi vajalikesse ametkondadesse edasi andnud.

Julgeolekutöötaja palgaga võrreldes oli voliniku palk väiksem. Kivi tegi korduvalt katseid palgavahe kompensatsiooni saamiseks, need aga ebaõnnestusid. 18.07.1945 saatis ta NSVL Riikliku Julgeoleku komissarile Sazõkinile kirja, milles ta kirjeldas oma töötingimusi. 1945. a. jaanuaris ametikohuste täitmisele asununa polnud ta ikka veel saanud ametiruumi. Tööks pidi ta eraldama oma korterist kaks tuba (postiaadressi järgi otsustades elas volinik tollal Terasse 14–1¹³¹). Kivi nõudis remondi tegemist, aga sellega viivitati. “Pole töötingimusi (*kabinetnoi obstanovki*),” kurtis volinik. Ta leidis, et selliste tingimuste kestmine alandaks tema kui nõukogude võimu esindaja autoriteeti vaimulikkonna ja usklite silmis. Ametikohustuste täitmiseks oleks olnud hädavajalik ka sõiduauto. Varustuse alal halvenes olukord iga kuuga. Töötasu suhtes viitas Kivi NSVL RKN-i määrusele nr. 676 “isiklikest palgamääradest” (*o personal-*

¹²⁸ Varasematest uurijatest on neile probleemidele rohkem tähelepanu pööranud Piret Lotman. — LOTMAN, P. Tsensuur. Lk. 128.

¹²⁹ “Ilmne mõnitamine (*javnoje izdevatelstvo*)” ENSV Kaubanduse Rahvakomissariaadi ja RKN-i poolt, leidis Kivi. — GARF, f. R-6991, n. 3, s. 23, l. 43; ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 12.

¹³⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 23, l. 44–48; kiri Hansenile ka ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 13.

¹³¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 3.

nõh stavok). Sel ajal sai volinik palka 1350 rbl. kuus ja ta kaotas varasema töötasuga võrreldes 630 rbl.¹³² 19.11.1945 saatis volinik ENSV rahanduse rahvakomissari asetäitjale Vaabelile palve saada oma uuel töökohal endist tasu. Julgeolekus majori aukraadis töötades oli tema põhipalk olnud 1800 rbl., millele lisandus 180 rbl. töötatud aastate eest. Kivi rõhutas, et ta on ENSV Riikliku Julgeoleku RK organitest "ajutiselt ära kutsutud" (*vremenno otozvan*) ning et Lätis ja Leedus, kus volinikud olid samuti julgeolekutöötajad, maksti neile juba palka isikliku palgamäära järgi.¹³³ Kirjale on lisatud tõend, kus kapten Ratškov ja raamatupidaja Jordan Riikliku Julgeoleku RK-st kinnitavad Kivi sõnu, nii et ka temal tulnuks saada raha isikliku palgamäära järgi kui "ajutiselt sellele tööle komandeeritud"¹³⁴ Siit on näha, kuivõrd lühiajaliseks peeti voliniku institutsiooni. 26.02.1946 teatas ENSV Rahanduse RK eriosakonna ülem A. Sokolov Kivile, et NSVL-i Rahanduse RK-st saadud kirja põhjal ei saa volinikule palka maksta eelmise töökoha tasumäära ulatuses. Endine palk võis siiski säilida "isikliku palgataseme määramise teel"¹³⁵ 30.08.1948 teatas Kivi Poljanskile, et 19.05.1948 on talle nõukogu kirja kohaselt määratud isiklik tasumäär, kolme ja poole kuu möödudes polnud seda talle aga ikka välja makstud. Kivi palus teatada, mis põhjusel on kohalikud organid jätnud voliniku töötasu välja maksmata, et ta ei peaks asjatult ootama. 09.09.1948 vastas Sadovski: ENSV MN-iga ei jõutud kokkuleppele. Et ainult kohalikel organitel oli õigus töötasu määrata, oli nõukogu vastava korralduse tühistanud.¹³⁶ Nii ongi volinik ilmselt pidanud leppima väiksema töötasuga.

ENSV RKN tegi 21.08.1945 korralduse anda Asjadevalitsuse kasutuses olnud hoone Raua tn. 48 Kultuurhariduslike Asutiste Komitee kasutusse ning eraldada seal kaks ruumi usuasjade volinikule ametiruumideks.¹³⁷ Sellele vaatamata polnud volinikul tööruumi siiski ka 1946. a. keskpaigaks. 1946. a. II kvartali aruandes Moskvale kurtis ta seetõttu "kõrgemate nõukogude ja parteiorganite huvi puudumise üle voliniku töö ja religioosse liikumise vastu üldse"¹³⁸ 21.12.1946 teatas volinik oma uue aadressi: Kevade 7¹³⁹, millest võib järeldada, et tööruumid olid viimaks saadud. Hiljem ei tulnud volinikult kaebusi ruumide puudumise üle.

Julgeolekuohvitseridele olid ette nähtud tulumaksusoodustused. Neid nõudis endale ka Kivi, soovimata seejuures igal aastal reservohvitseri tõendit esitada, väites 08.02.1947 kirjas ENSV MN-i Asjadevalitsuse eriosakonna ülemale Simbergile, et tema teenistuslik seisund peaks jääma salajaseks.¹⁴⁰ 19.04.1947 ENSV Riikliku Julgeoleku ministrile Boris Kummile saadetud kirjas teatas

¹³² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 28, 29.

¹³³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 45.

¹³⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 46.

¹³⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 27.

¹³⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 155, 156.

¹³⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 133.

¹³⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 80.

¹³⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 116.

¹⁴⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 8.

volinik end kuulnud olevat aasta algusest julgeolekuministeeriumis “pagunitele vastavate” kompensatsioonide jagamisest ning küsis, kas temale kui “tegev-reservis” olevale töötajale ka midagi sellist ette nähtud on.¹⁴¹ Kumm ei lahendanud küsimust siiski voliniku jaoks positiivselt ning Kivi pöördus Moskva poole, adresseerides kirja NSVL-i Riikliku Julgeoleku ministri asetäitjale Svinelupovile.¹⁴²

Olmeprobleemid takistasid teinekord head läbisaamist kolleegide vahel. Groteskne vahejuhtum 1947. a. algusest annab sellest tunnistust. 28.04.1947 saatis Kivi VÕKN-i volinikule Nefed Karsakovile¹⁴³ kirja märkega “isiklik-salajane”, kus ta väljendas sügavat rahulolematust viimase käitumise üle. Kivi oli Karsakovi usaldanud kui “nõukogude aparaadi vastutavat töötajat, kui vana parteilast ja mitmekordselt autasustatud isikut”, Karsakov aga oli käitunud tööstuskaupade orderite jagamisel nii, et Kivil oli põhjust kahelda tema “parteilase moraalis, eetikas ja aususes”. Asi lahenes siiski õnnelikult, sest tüli lõpule viitab pliiatsiga kirjutatud märkus kirjal: “Karsakov võttis kirjas toodud asjaolud omadeks ja andis vastuvaidlemata korras tagasi orderi palitule. J. Kivi.”¹⁴⁴

Nõukogude ametnike seas ei avaldatud Kivile ja tema kolleegile Karsakovile Kivi hinnangul väärilist austust. Nii ei olnud neid 1947. aastal esialgu kutsutud ei Oktoobrirevolutsiooni 30. aastapäeva aktusele ega “Estonia” teatri avamisele. Kivi saatis nii enda kui Karsakovi nimel sellekohase emotsionaalse protestikirja EK(b)P KK sekretärile N. Karotammele.¹⁴⁵

Tihti pidi volinik lisaks oma otsestele ülesannetele vabariiklike võimuorganite korraldusel osa võtma riiklikest kampaaniatest. Selline kõrvaltegevus ei tulnud voliniku põhitööle kindlasti kasuks. Aruannetes Moskvale viitas Kivi ajapuudusele, mille põhjuseks oli osavõtt kampaaniatest. Teinekord püüdis ta ilmselt nii ka oma tegematajätmissi välja vabandada.

Näiteks 23.04.–26.05.1945 on volinik olnud pikaajalises komandeeeringus külvikampaaniat läbi viimas ja 4. sõjalaenu levitamas.¹⁴⁶ See ei lasknud tal õigel ajal vastata Sadovski kriitikale tema aruande kohta, mis oli saadetud 16.04.1945.¹⁴⁷ 27.01.1948 polnud volinik jõudnud EELK uue põhikirja projekti

---

¹⁴¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 34.

¹⁴² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 118.

¹⁴³ Nefed Karsakov oli EK(b)P KK bürool ametisse kinnitatud 31.01.1945, mõni päev pärast Kivi. Tihti on isegi dokumentides tema nime kirjutatud “Korsakov”. Isiklik toimik kinnitab siin kasutatavat nimekuju. Karsakov oli staažikas julgeolekutöötaja, enne Eestisse saabumist töötas ta 1921–1940 NKVD-s Turkmeenia NSV raudteel. Haridustee oli tal küll tunduvalt lühem kui Kivil — 7 klassi üldharidust ja aasta julgeolekukooli Moskvast. Temagi oli enne voliniku ametisse asumist lühemat aega osakonnajuhataja ENSV Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadis — kolmandas osakonnas. Vt. ERAF, f. 1, n. 6, s. 999.

¹⁴⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 35, 35p.

¹⁴⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 149–151; LOTMAN, P. Tsensuur. Lk. 128.

¹⁴⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 12.

¹⁴⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 24.

läbi lugeda, sest oli pidanud EK(b)P KK ootamatul korraldusel sõitma “metsakampaaniale” (*na lesnuju kampaniju*).¹⁴⁸ 03.09.1948 teatas Kivi jällegi Poljanskile, et peab sõitma ENSV MN-i esimehe korraldusel septembriks vilja varuma (*na hlebozagotovku*). Samal ajal oli volinikul käsil hernhuutlaste-tannerlaste küsimuse lahendamine. Kivi oli oma olulistest ülesannetest ette kandnud ENSV MN-i aseesimehele Vaarandile, kuid “need ei leidnud mingit tähelepanu”¹⁴⁹

Kivi arvates vajanuks ta sellises olukorras kindlasti vähemalt ühte asetäitjat.

1.1.5.5. Voliniku abijõud

19.08.1944 oli Poljanski teatanud Leedu, Läti, Eesti ja Moldaavia NSV juhtkonnale, et voliniku instituudi koosseisuks on volinik ja sekretär-masinakirjutaja.¹⁵⁰ Siiski suurendati voliniku abijõude ilmselt hiljem, sest 13.06.1945 rääkis Kivi talle koosseisus ettenähtud inspektori ametissemääramisest kaks päeva enne ärasõitu 23. aprillil alanud külvikampaaniale, seega arvatavasti 21.04. Inspektor oli tema äraolekul saanud teha ainult “tehnilist tööd olemasolevate materjalidega”, kuna instrueerimiseks polnud aega jäänud.¹⁵¹ 23.04. saatis ENSV RKN-i Asjadevalitsus volinikule teate, et tema aparaadi koosseis on registreeritud ning töötasude maksmiseks krediit avatud. Volinik pidi teatama oma teenistujate sünniaja ja esitama majavalitsuse tõendi laste olemasolu kohta. RKN-i Asjadevalitsus pidi töötajad ametisse nimetama ja palka maksma pärast nende nõuete täitmist.¹⁵²

Inspektorit mainis Kivi veel ühes 1945. aasta juunis saadetud kirjas. Inspektor oli korduvalt pöördunud EK(b)P KK PAO juhataja Kabinini poole nõudega saata tagasi läbivaatamiseks saadetud EELK piiskopliku nõukogu üleskutse.¹⁵³ Seega oli inspektor siiski olnud tegevuses, kuigi voliniku arhiivis puuduvad dokumendid, mis annaksid tema kohta rohkem infot.

13.03.1946 saatis Kivile kirja UN-i vastutav sekretär Tateosov, küsides, mil määral oleks vaja voliniku aparaati suurendada. Ta soovis, et Kivi põhjendaks vajadust voliniku asetäitja või vaneminspektori järele ning tahtis teada ka ENSV RKN-i sellekohast arvamust.¹⁵⁴ Volinik ongi saatnud 27.03.1946 ENSV RKN-i kirja sooviga saada endale asetäitja ning saanud sellele 30.03.1946 A. Veimeri vastuse: “Tüüpkoosseisude olemasolu tõttu uue koha juurde nõutamine ebasoovitav.”¹⁵⁵

¹⁴⁸ ERA, f R-1989, n. 1, s. 5, l. 6.

¹⁴⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 170.

¹⁵⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 3, l. 30.

¹⁵¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 23, l. 43.

¹⁵² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 40.

¹⁵³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 83.

¹⁵⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 44.

¹⁵⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 59.

Aasta pärast teatas Sadovski 10.03.1947 Moskvast, et Riiklik Koosseisude Komisjon (RKK; *Gosudarstvennaja Štatnaja Komissija*) oli 22.02.1947 otsusega nr. 27-455 kehtestanud voliniku aparaadi koosseisu: 1) volinik (1), palk 1350 rbl.; 2) sekretär-masinakirjutaja (1), 400 rbl. Sadovski selgitas, et projektis, mille UN oli ENSV voliniku aparaadi kohta esitanud, oli olnud ka vaneminspektori ametikoht, kuid see projekt lükati tagasi. Nõukogu kavatses esitada veel kord ettepaneku jätta see ametikoht alles, siiski pidi Kivi vastavalt uuele koosseisule esialgu aparaadi reorganiseerima.¹⁵⁶

23.05.1947 saatis Poljanski kinnituse, et nõukogu toetab 30.04.1947 saadetud projekti voliniku koosseisu suurendamise kohta, v.a. tõlkija-masinakirjutaja ametikoha osas, seda ei peetud vajalikuks. Tuli ühendada sekretäri ja masinakirjutaja ametikoht. Koosseis pidi siiski esitama läbivaatamiseks ENSV MN-ile. Poljanski viitas faktile, et toetudes just ENSV MN-i arvamusele oli RKK kärpinud vaneminspektori ametikoha voliniku kaastöötajate hulgast. Enne ENSV MN-i arvamuse saamist ei hakatud esitama uut ettepanekut RKK-le.¹⁵⁷

09.09.1947 oli Sadovski aga sunnitud teatama, et ENSV MN-i palvet lisada voliniku aparaadi koosseisu kaks töötajat (vaneminspektor ja käskjalg-koristaja) ei rahuldatud. RKK leidis oma otsuses nr. 27-2503 31.07.1947, et voliniku aparaadi koosseisu on võimalik suurendada ainult siis, kui kärbitakse koosseisu mujal nõukogus. Seda ei saanud nõukogu teha, sest tema koosseis oli niigi maksimaalselt piiratud. Mõne aja pärast võis teha uue ettepaneku.¹⁵⁸

Sel perioodil rohkem teateid koosseisu muutuste kohta pole, ilmselt ei õnnestunud Kivil ikkagi endale abijõude saada.

Voliniku sekretäridest on nimeliselt teada üks (masinakirjutaja): Natalja Aleksei tütar Ljagina, kelle “poliitilist ja tööalast” iseloomustust küsis volinikult 06.10.1948 ENSV TA kaadrite osakonna juhataja L. Ausman. 09.11.1948 volinik selle ka saatis.¹⁵⁹ 28.10. soovis vastava asutuse eriosakonna juhataja volinikult Ljagina toimikut, et kontrollida tema vormistamist tööle salajaste dokumentidega. Volinik vastas, et kuna Ljagina oli tulnud Asjadevalitsuse sõjaosakonnast, siis ei olnudki vaja seda eraldi vormistada, sest voliniku arvates oli ta “juba küllaltki usaldust äratav” “Üldises mõttes” salajaste dokumentidega Ljagina kokku ei puutunud, kuigi ta tegeles ka vähemtähtsate salajaste dokumentide trükkimisega.¹⁶⁰ Mingil määral näitab see juhtum suhtumist “salajas-tesse” ja “täiesti salajastesse” dokumentidesse, aga ka kaadrivaliku põhimõtteid — millist töökogemust oluliseks peeti.

Volinik püüdis kaadripuuduse leevendamiseks luua toetavat kohalikku ametnikkonda — nn. kohalike volinike võrku. Kivi tegi vastava ettepaneku ENSV RKN-ile, sealt küsiti korralduse projekti. 04.07.1945 on volinik korral-

¹⁵⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 37

¹⁵⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 83.

¹⁵⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 131.

¹⁵⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 165, 166.

¹⁶⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 170, 171.

duse projekti esitanud ENSV RKN-i asjadevalitsejale Borkmanile. Selles ringkirjas oli nõudmine: vabariikliku alluvusega linnade ja maakondade TK-de esimehed määraku TK-de juhtivast koosseisust konkreetne isik, kes oleks otsestes sidemes UN-i volinikuga ja teostaks järelevalvet ning rakendaks ellu UN-i voliniku direktiive ja korraldusi. Tema nimi pidi teatatama volinikule.¹⁶¹ Nagu nähtub hilisematest dokumentidest, oli ENSV RKN-i esimees A. Veimer tööpoolest andnud 17.07.1945 korralduse nr. 726-k, mille kohaselt pidid olema maakondade ja vabariikliku alluvusega linnade täitevkomiteede juhtivast koosseisust TK-de esimeeste poolt määratud isikud, kelle ülesandeks pidi olema UN voliniku korralduste ellurakendamine maakondades ja linnades usuühingute liinis kehtivate seaduste ja määruste alusel ning Nõukogu volinikule informatsiooni andmine tema järelepärimistele selles osas, mida Nõukogu volinikul pole võimalik saada usuühingute keskuste kaudu ja kohalikelt usuühingutelt.¹⁶²

29.11.1945 oli Kivi sunnitud põhjendama A. Veimerile kontaktisikute vajadust seoses Karsakovi rahulolematusega. Viimane oli nõudnud nende taandamist, sest nad seganud tema tööd. Kivi põhjendas, et ta ei tule toime ilma kontaktisikute abita, sest temal on objekte üle kümne, Karsakovil ainult üks. Kivi väitel oli tema töö maht Karsakovi omaga võrreldes palju suurem: ta pidi tegelema usuliselt aktiivsete sektantidega, kes näitasid tõrjuvat hoiakut nõukogude korra suhtes. Abilised olid Kivile väga väärtuslikud, nagu ta selgitas. Nende ülesandeks pidi jääma usuühingute reorganiseerimise lõpuleviimine: lepingute sõlmimine kirikute jm. vara kasutamisele andmiseks, lepingute täitmise kontroll, usuühingute asjaajamise kontroll üleantud varade valitsemisel jne. Kivi teatas, et ta polnud jõudnud kahjuks küll kõiki korralikult instrueerida. Usuasjade voliniku esindajatele olid järgmised nõuded:

- a) nad pidid tundma kõiki määrusi ja seadusi, mis puudutasid usklikke ja usuühinguid,
- b) nende juurde oleks koondatud kõik maakonda puutuv materjal, direktiivid ja korraldused usklikke ja usuühingute asjus,
- c) nad pidid otseselt vastutama voliniku korralduste täitmise eest ühes või teises küsimuses (registreerimata jäetud usuühingu sulgemine, kohaliku informatsiooni edasiandmine jne.).¹⁶³

Volinik oligi asunud sidet pidama konkreetsete isikutega vabariikliku alluvusega linnade ja maakondade täitevkomiteedest. Käsitletaval perioodil olid need:

- 1) Harjumaal TK esimees Turkestanov¹⁶⁴ ja sekretär V. Vesiloik,¹⁶⁵
- 2) Hiiumaal TK esimees Gitt,¹⁶⁶ lepinguid sõlmisid TK kommunaal-osakonna juhatajad Bondarev ja Sobtšenko,¹⁶⁷

¹⁶¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 110.

¹⁶² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 53.

¹⁶³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 163, 164.

¹⁶⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 13.

¹⁶⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 66.

¹⁶⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 75.

- 3) Järva maakonna TK üldosakonna juhataja H. Kivila,¹⁶⁸ hiljem TK esimees H. Kriiman,¹⁶⁹
- 4) usukultusasjade volinik Läänemaa TK juures A. Lepp,¹⁷⁰ hiljem TK esimees V Mihelson¹⁷¹ ja TK haridusosakonna juhataja Vään,¹⁷² lepingutega tegeles TK kommunaalmajanduse osakonna insener,¹⁷³
- 5) Narva linna TK haridusosakonna juhataja A. Tschernov,¹⁷⁴ hiljem volinik Narva linna TK juures Klimberg,¹⁷⁵ siis TK esimees Kuusk,¹⁷⁶ seejärel taas TK esimeheks tõusnud Klimberg,¹⁷⁷
- 6) Pärnu linna TK sekretär T. Pärn,¹⁷⁸ hiljem TK esimees V Lombak,¹⁷⁹ siis uus TK sekretär M. Ird,¹⁸⁰
- 7) Pärnu maakonna TK repatrieerimise osakonna juhataja Vassili Goruskin,¹⁸¹ hiljem Pärnumaa usuasjade volinik H. Saks,¹⁸² ka TK esimees Jürisson¹⁸³ ja esimehe asetäitja Arsenjeva,¹⁸⁴
- 8) Saare maakonna TK haridusosakonna juhataja T. Linna,¹⁸⁵ hiljem TK aseesimees A. Kelt¹⁸⁶ ja TK esimees Pitk,¹⁸⁷ lepingutega tegeles "T/komitee

---

¹⁶⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 207, 238. Esimene neist vallandati ülesandega mittoimetulemise tõttu. — Samas.

¹⁶⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 185.

¹⁶⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 20.

¹⁷⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 67

¹⁷¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 4.

¹⁷² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 226. 1948. a. nimetas Vään end "Läänemaa TK usuasjade ajajaks" — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 38.

¹⁷³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 75, 80. ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 193.

¹⁷⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 173.

¹⁷⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 101.

¹⁷⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 23.

¹⁷⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 7, l. 8.

¹⁷⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 181.

¹⁷⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 5.

¹⁸⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 175. M. Ird nimetas end 1948. a. "usukultusasjade kohalikuks korraldajaks" — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 43.

¹⁸¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 177

¹⁸² 1947 a. — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 264. 1948. a. "usukultusasjade Pärnumaa volinik". — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 95 või "Pärnumaa usuasjade volinik" — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 202.

¹⁸³ 1948. a. — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 64.

¹⁸⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 65.

¹⁸⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 187. 20.12.1945 nimetas Linna end juba Saaremaa usuasjade volinikuks, tal oli isegi vastav blankett. — Samas, l. 192.

¹⁸⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 40.

¹⁸⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 56.

volinik u/ü. lepingute sõlmimise alal” TK kohaliku tööstuse insener A. Eero,¹⁸⁸

- 9) Tallinna linna TK esimees Hendrikson,¹⁸⁹ hiljem TK sekretär L. Hammer,¹⁹⁰ lepingutega tegeles TK elamutevalitsuse juhataja E. Polm,¹⁹¹
- 10) Tartu linna TK esimees Vörse,¹⁹² hiljem uus esimees Hendrikson,¹⁹³
- 11) Tartumaa TK esimehe asetäitja Kalevik,¹⁹⁴ hiljem TK esimees H. Gabriel,¹⁹⁵ TK sekretär N. Olenin¹⁹⁶ ja uued esimehed Tõnurist,¹⁹⁷ Kurvits,¹⁹⁸
- 12) Valgamaa TK esimees K. Tomberg¹⁹⁹ ja sekretär A. Kahr,²⁰⁰
- 13) Viljandi maakonna plaanikomitee esimees Sermand,²⁰¹ hiljem TK kommunaalmajanduse osakonna juhataja A. Lääne²⁰² ja TK esimees Litter,²⁰³ lepingutega tegeles TK kommunaalmajanduse osakonna ökonomist,²⁰⁴
- 14) Viru maakonna TK sekretär Linnamaa,²⁰⁵ hiljem E. Sõtševski,²⁰⁶ siis TK esimehe asetäitja J. Apfelbaum²⁰⁷, erisektori juhataja L. Jevdokimova²⁰⁸ ja esimees I. Suija,²⁰⁹
- 15) Võru maakonna TK sekretär V. Kerner,²¹⁰ uus sekretär Trepp²¹¹ ja TK esimees Mikal.²¹²

---

¹⁸⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 197, 198, 200, 201. 1948. a. oli Saaremaa TK kohaliku tööstuse insener pidanud volinikule aru andma aasta jooksul leeris käinute arvu kohta, tehes selleks telefoni teel kohalikes kogudustes järelepärimisi. — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 173.

¹⁸⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 106.

¹⁹⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 182.

¹⁹¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 165.

¹⁹² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 167.

¹⁹³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 282.

¹⁹⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 115.

¹⁹⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 8.

¹⁹⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 54.

¹⁹⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 11, 12.

¹⁹⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 157.

¹⁹⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 22.

²⁰⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 222.

²⁰¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 172.

²⁰² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 166.

²⁰³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 135.

²⁰⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 102.

²⁰⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 168, 169.

²⁰⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 190.

²⁰⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 64.

²⁰⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 70.

²⁰⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 181.

²¹⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 174.

²¹¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 178.

²¹² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 186.

Kõiki neid isikuid ei saa pidada otseselt “kohalikeks volinikeks”, nende ameti-isikutega oli volinik sel perioodil usuasjus kirjavahetuses. Mõnes maakonnas ja linnas pidasid kirjavahetust ainult kõrgemad ülemused, nagu TK esimees, aseesimees või sekretär, mõnes aga töötas sel kohal kindel ametiisik, “kohalik volinik” nagu ta ennast ka ise nimetas. Alati ei tegelenud usuasjadega ainult üks isik, volinik võis samal ajal suhelda ka TK juhtkonnaga. “Kohaliku voliniku” arusaamad usuasjadest jäävad teadmata. Nende põhitegevusalad olid erinevad, haridusest kohaliku tööstuseni.

“Kohalike volinike” määramine ei meeldinud Kivi ülemustele Moskvast. 10.12.1945 Kivi 1945. a. III kvartali aruannet kommenteerides teatas Poljanski:

Spetsiaalsete isikute nimetamiseks vastutavate töötajate hulgast, kes peaksid ühendust usklite ja vaimulikkonnaga, ei ole mingit vajadust. Usukultuste tegevuse juhtimine peab olema tsentraliseeritud. Juhul kui spetsiaalsete töötajate nimetamise küsimus maakondlikes TK-des on juba otsustatud, tuleb Teil teha algatus ENSV RKN-ile selle otsuse muutmiseks.²¹³

Nagu Poljanski selgitas, ei tähendanud eelöeldu voliniku initsiatiivi kärpimist, vaid ainult meeldetuletust, et “põhimõttelisi küsimusi otsustavad projektid peavad olema eelnevalt Nõukoguga kooskõlastatud”²¹⁴

Vastuses Poljanskile 23.01.1946 teatas Kivi, et polnud enda arvates instruksiooni vastu eksinud. Kohalikud volinikud ei pidanud midagi iseseisvalt ette võtma ega otsustama. Kivi tõi välja neli põhjust kohalike volinike toetuseks:

- 1) nad pidid tundma kirikut ja religiooni puudutavaid määrusi, selleks et usuühingute tegevust väljastpoolt kontrollida;
- 2) nad pidid volinikku informeerima oma tähelepanekutest kohalikes jooksvais asjus;
- 3) nende poole võinuks Kivi pöörduda ühes või teises küsimuses informatsiooni saamiseks, teades, et see isik on kohustatud seda talle andma;
- 4) nad viinuksid kohapeal täide Kivi korraldused usuühingute suhtes.²¹⁵

Vaikimisi on Moskvast ilmselt Kivi põhjendustega nõustunud, uut kirja selles küsimuses ei järgnenud. Volinik pöördus 28.03.1946 ENSV MN-i esimehe poole palvega tuletada “kohalikele volinikele” meelde nende töökohustusi. Osas maakondades olid voliniku esindajad oma tööd kohusetundlikult tegema asunud. Kivi tõstis esile Tartu linna, Tartumaad, Valgamaad, Läänemaad. Samas polnud osa maakondade TK-d (Võrumaa, Virumaa, Harjumaa, Narva linn, Viljandimaa) võtnud ülesannet tõsiselt — (“Osa maakondi selles küsimuses on täiesti vaikivas seisukorras”). Volinik esitas A. Veimerile manitseva ringkirja

²¹³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 30, l. 146p; ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 43p; SALO, V. Usklite. Lk. 58. V. Salo tõlge.

²¹⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 30, l. 146p; ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 43p; SALO, V. Usklite. Lk. 58. V. Salo tõlge.

²¹⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 48.

projekti TK-de esimeeste tarbeks.²¹⁶ Vastuseks teatas Borkman (asjadevalitseja) 02.04.1946, et MN ei pea mainitud ringkirja saatmist soovitavaks, sest "TK-sid ei saa allutada mitmele organisatsioonile"²¹⁷

Nagu nähtub eeltoodud ülevaatest sidemetest kohalike täitevkomiteedega, jäid mõnel pool hoolimata kõrgemate ülemuste keeldudest ja vastuseisust "kohalikud volinikud" vähemalt 1948. aastaks alles — kindlasti Läänemaal, Pärnumaal, Pärnu linnas ja Saaremaal. Nii sai volinik pisutki abijõudu, mida vabariiklik täitevvõim talle võimaldada ei tahtnud.

1.2. Eesti NSV Rahvakomissaride/Ministrite Nõukogu²¹⁸

Enne Usukultusasjade Nõukogu voliniku ametissemääramist oli religiooni puudutavaid küsimusi käsitletud kohalik kõrgema võimu kandja ilma vahendajate abita.

Uue Nõukogude okupatsiooni saabudes oli Eestis religiooniküsimustes küllaltki ebaselge olukord. Ühest küljest oli selge, et nõukogude võim ei toeta ideoloogilistel põhjustel religioosseid organisatsioone, teisest küljest oli sõja ajal toimunud pööre stalinlikus religioonipoliitikas, mille sisu ja ulatus polnud selleks ajaks jõudnud teatavaks saada.

Oktoobris-novembris 1944 on ENSV RKN-i Riiklik Ehituskomitee tegele-
nud Oleviste ja Pühavaimu kiriku remondi planeerimisega.²¹⁹ 20.12.1944 on Oleviste kogudus nimetatud organile kinnitanud, et ei suuda ise remonti teha ning palunud, et seda tehtaks "sõjakahjude arvel"²²⁰

Õigeusu kirikute kohta on asjadevalitseja Borkman 14.12.1944 andnud korralduse neid mitte lammutada ega sulgeda ilma VÕKN-i loata. Kirikuhooned tuli vajadusel tagastada, juhul kui need olid vahepeal läinud Saksa okupatsioonivõimude kätte.²²¹ Kõigepealt nõudis ENSV RKN-i eriosakonna ülem G. Simberg maakondade TK-delt nende territooriumil asunud õigeusu kirikute ja palvemajade nimekirju. Neist on säilinud Tartumaa, Harjumaa, Valgamaa ja Pärnumaa omad, kusjuures need nimekirjad sisaldavad ka teiste konfessioonide kirikute ja palvemajade loetelu, mis on maha tõmmatud.²²²

²¹⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 53, 57. T. Paul on dokumenti l. 53 tõlgendanud järgmiselt: 1946. aasta kevadel rakendati tööle nende volinike [Kivi ja Karsakovi] esindajad ENSV kohalikes nõukogudes ja määratleti nende ülesanded. — PAUL, T. Leeri. Lk. 500.

²¹⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 60.

²¹⁸ 25.03.1946 nimetati ENSV Rahvakomissaride Nõukogu ümber Ministrite Nõukoguks. — Eesti 20. sajandi kroonika. Eesti Entsüklopeediakirjastus (ilmumas).

²¹⁹ ERA, f. R-1992, n. 1, s. 1, l. 1–11.

²²⁰ ERA, f. R-1992, n. 1, s. 1, l. 12.

²²¹ ERA, f. R-1, n. 5, s. 94, l. 40.

²²² ERA, f. R-1, n. 5, s. 94, l. 38, 35, 32, 30.

Voliniku ametissemääramise järel kehtestati usuasju puudutavad seadusandlikud aktid RKN/MN-i määrustena. Olulisim neist oli “Usuühingute tegevuse korraldamise ajutine juhend”, mis kinnitati ENSV RKN-i määrusega nr. 614 05.07.1945.²²³ Volinik sõltus ENSV võimuorganitest oma aparadi koosseisu ja töötasu kinnitamisel, kõik oma otsused pidi ta kooskõlastama ENSV RKN/MN-iga. Mõnel juhul on nende suhe olnud küllalt pingeline, näiteks talitas ENSV RKN juulis 1945 voliniku tahte vastaselt, lubades H. Lepnurmel pidada 05. ja 12.07. orelikontserte Tallinna Toomkirikus. Voliniku vastuväidetele, et tuleb lähtuda “kehtivatest määrustest”, vastas K. Maranik A. Veimeri nimel: ““Usuühingute korraldamise ajutine juhend”, mis korraldab kirikute kasutamist, on kehtestatud Eesti NSV RKN-i poolt ning juhendi eeskirjade rakendamisel on ENSV RKN õigustatud lahendama üksikuid jooksvaid küsimusi vastavalt valitsuse üldisele poliitikale ja küsimuse otstarbekohasele lahendamisele.”²²⁴ RKN-ide isetegevust religiooni alal püüti piirata Moskvast: 15.12.1945 nõudis Sadovski volinikelt RKN-de ja TK-de seni välja antud ringkirjade Moskvasse saatmist ning edaspidi nende kooskõlastamist UN-iga.²²⁵

ENSV RKN/MN-i juures suhtles volinikuga enamasti asjadevalitsus (asjadevalitseja). Volinik Kivi surma järel sai tema järglaseks senine asjadevalitseja. Täitevvoimule lisaks tegelesid religiooniga ka ideoloogiaorganid.

1.3. EK(b)P Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakond

1.3.1. Volinik ja parteiorganid

Parteiorganitest oli religiooni puudutavates küsimustes olulisim EK(b)P Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakond (PAO). Käsitletaval perioodil oli volinik Kivil küllaltki harva selle asutusega tegemist ning see ei sekkunud ka ise usuasjade korraldamisse. Erandiks võib pidada väikest ateismikampaaniat 1948. aastal. Voliniku enda kohalemääramise otsuse oli teinud EK(b)P KK koos ENSV RKN-iga.²²⁶ See näitab voliniku vähemalt formaalset sõltumist parteiorganitest.

10.06.1945 saatis volinik kirja EK(b)P PAO juhatajale Käbinile, nõudes tagasi talle saadetud EELK piiskopliku nõukogu üleskutset luteri kiriku usklikele. Inspektor oli seda küll mitu korda taotlenud, kuid polnud saanud. “Tagastada viibimata,” nõudis volinik.²²⁷

²²³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 95–98.

²²⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 107.

²²⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 199.

²²⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 45.

²²⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 83.

1946. a. kavatseti Eestis välja anda koguteos "Saksa fašistlik okupatsioon Eestis 1941–1944" Kivile oli antud asja algatanud parteiorganite poolt ülesanne kirjutada artikkel usuoludest. 11.03.1946 kirjutas Kivi sellega seoses Käbinile, et ta ei pea soovitavaks usuteema käsitlemist raamatus iseseisva artiklina, sest "küsimuse käsitlemisel ei ole võimalik esile tõsta okupatsiooni võimude negatiivsust kirikute ja religiooni suhtes, aga samuti usklite vabaduse piiramisel usuliste kommunistide ja vaimulike talituste täitmisel" Nelipühilaste ja metodistide suhtes oli küll olnud kitsendusi, kuid "ka nõukogude korra seisukoht nende lahkuskude suhtes on praegugi vaatlaval ja ootaval seisukohal" Üksikud vaimulikud olid siiski olnud Saksa okupatsiooni vastu, kuid sedagi "kodanlik-natsionalistlikul pinnal, mida juhiti Rootsist" ²²⁸ Samas on Kivi siiski artikli esitanud. ²²⁹ 20.06. kaebas Kivi Poljanskile, et oli küll keeldunud kirjutamast, kuid ühel koosolekul oli Päll (EK(b)P KK propagandasekretär) talt nõudnud "antud parteilise ülesande täitmist" Pälli oli toetanud samuti Karotamm (EK(b)P KK sekretär). Kivi saatis artikli venekeelse tõlke ²³⁰ Poljanskile tutvumiseks, lisades, et on artikli juba toimetuskollegiumile esitanud. ²³¹ 02.07. vastas Poljanski: pole vaja üleüldse trükkida artikleid kiriku ja riigi suhetest. Tema kirja pidi Kivi tutvustama Veimerile ja Karotammele. ²³² Artikkel jäigi teosest välja. ²³³

Ainuke valdkond, mida Kivi parteiorganitega otseselt kooskõlastama pidi, oli usulise kirjanduse (kalendrite) trükkimine. Selle kohta pidi volinik taotluse esitama EK(b)P KK PAO-le. ²³⁴

Mitte alati ei tulnud kaebused usuühingute või usklite kohta otse volinikule. Neid jõudis temani ka parteiorganite kaudu, eriti kui kaebajaks oli mõni partorg. Näiteks oli 17.01.1946 EK(b)P Virumaa komitee sekretär Janson kaevanud ühe jutluse sisu pärast (Mäetaguse valla partorgi Tinno avalduse põhjal) Viru maakonna Riikliku Julgeoleku ülemale Kondratjevile ning saatnud ära kirja EK(b)P KK propagandasekretärile Pällile. ²³⁵ 16.06.1947 saatis EK(b)P Võrumaa komitee sekretär Karotammele kaebuse "usuliste kirjade" levitamise pärast. Tegemist oli kett-kirjadega. ²³⁶

Oma tegevusest andis volinik aru lisaks RKN/MN-ile ka parteiorganitele, saates UN-le mõeldud kvartali- ja aastaaruannete ära kirju. Oli ka erakorralisi aruandeid, nagu näiteks 17.11.1947 ÜK(b)P KK esindajale Harlamovile saadetud ülevaade usukultuslikust tegevusest ENSV-s. ²³⁷

²²⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 21.

²²⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 22–26.

²³⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 71–74.

²³¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 69.

²³² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 75.

²³³ Vt. Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944. Tallinn, Poliitiline Kirjandus, 1947.

²³⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 7.

²³⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 4, 5.

²³⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 119–122.

²³⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 144–148.

Suhtlemist partei(komsomoli-)organitega oli ka madalamal tasandil. 08.08.1947 pöördus Kivi poole EK(b)P Harjumaal komitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja A. Orasmäe palvega saata kõigi Harjumaal registreeritud usulahkude nimekiri ning ühtlasi seletus, “missugustel alustel sisuliselt ja organisatsiooniliselt on lubatud usulisi koosolekuid pidada Teie poolt” Parteiorganid soovisid vältida “rahva hirmutajate esinemist, mis on kuritahtlik teguviis ja ei ole kooskõlas bolševike partei ja nõukogude valitsuse poliitikaga”²³⁸ 02.03.1948 saatis Kivi vastuseks 24.02. kirjutatud kirjale Piir-salu vallas registreeritud palvemajade nimekirja ELKNÜ Läänemaa Komitee PAO juhatajale Jepontsevile.²³⁹

Ideoloogiaorganite tegevuse kurioosumina võib mainida kommunistliku noore Klaamanni juhtumit. Klaamann oli läinud leeri ning Padise komsomoli-sekretär oli palunud õpetaja Terasmaal teda mitte leeritada. Volinik sekkus, kee-lates komsomolisekretärile sellise suhtlemise pastoritega²⁴⁰ (vt. ptk. 5.4.3.2.).

1.3.2. Ideoloogiline ja pragmaatiline poliitika

Parteiorganite vähene mõju religioonipoliitikale oli tingitud tollaste nõukogude võimuorganite üldisest pragmaatilisest poliitikast. Perioodi keskel toimusid aga teatud muutused. Ilmselt on haridusminister A. Raua (endise Eesti Laskur-korpuse poliitöötaja) 23.08.1947 peetud kõne, kus ta rääkis “noorte kaitsmisest usupimeduse eest”, üks muutuste märke.²⁴¹ Juunis 1948 toimus ÜLKNÜ III kongress, kus kõneldi vajadusest laiendada võitlust religiooni ja religioosete kommete vastu.²⁴² 1948 algas taas ateistlik propaganda, ajakirjanduses ilmus vastavaid artikleid.²⁴³ Aastat 1948 ongi üleliidulises ulatuses hinnatud kui “lõp-pu kiriku ja pappidega mängimise poliitikale” 1948–1954 religioosete organi-satsioonide poliitiline tähtsus vähenes ja ideoloogiaorganid hakkasid taas sek-kuma religioonipoliitikasse.²⁴⁴ Eestis tähendas see pigem küll seda, et nii usu-asjade volinik kui ka julgeolekuorganid said vabamad käed usuorganisatsioonide tegevuse “reguleerimiseks” Mida see tähendas, võib lugeda järgmistest peatükkidest. Ideoloogiaorganite tegevust on selles valdkonnas vähe märgata.

---

²³⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 107.

²³⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 34.

²⁴⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 212, 213; ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 127, 128.

²⁴¹ Vaimulike seas tekitas kõne protesti. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 122–133, 137, 138. Vt. PAUL, T. Leeri. Lk. 505. Ettekanne ilmus ajalehes “Nõukogude Õpetaja” nr. 35, 19.08.1947. Lk. 3.

²⁴² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 192.

²⁴³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 249.

²⁴⁴ ČUMAČENKO, T. Gosudarstvo. S. 231.

1.4. Eesti NSV Julgeoleku Rahvakomissariaat/Ministeerium

Eriline koht nõukogude aparaadis oli julgeolekuorganitel. Käsitletaval perioodil on need organid kandnud Julgeoleku Rahvakomissariaadi ja pärast ümbernimetamist 1946 Julgeolekuministeeriumi nime. Ministeeriumi juhtis neil aastail kindralmajor Boris Kumm, aruannetele tööst vaimulikkonnaga on lisaks temale alla kirjutanud ministeeriumi 2. osakonna ülem alampolkovnik Nazarov, aga ka osakonna "O" ülem major Mõzin ja sama osakonna 4. jao ülem asetäitja major Šuljak. Vaimulikkonna nõukogudevaenulik tegevus, nagu näiteks agitatsioon, kuulus julgeolekuorganite kompetentsi. Ministeeriumi 2. ja osakond "O" on tegelenud operatiiv-agentuurtööga vaimulikkonna seas, mis on aruannete põhjal otsustades olnud jaotatud mitmeks vormiks. Julgeolekuorganite keeles tähendas see operatiivarvele võtmist:

- 1) agentuuri asjus (mõeldud on välismaa agentide gruppe),
- 2) toimik-formularide järgi (kahtlusalse isiku põhjaliku uurimise ja jälitamise alusel),
- 3) arvestus-jälitustoimikute järgi (sarnane eelmisega, pisut leebem),
- 4) eelneva agenditöötuse tarbeks (et valmistada ette isiku agendiks värbamist),
- 5) reservarvele (*na podsobnoi utšjot*) (see tähendas ilmselt varu),
- 6) tagaotsitavana.

01.08.1947 oli luteri vaimulike ja jutlustajate seast operatiivarvele võetud 112 inimest. Sama aruande andmeil oli Eesti luterlikus kirikus sel ajal üldse 78 pastorit ja 73 jutlustajat.²⁴⁵ Niisiis oli umbes 70% koguduste vaimulikest juhtidest sel hetkel järelevalve all. 01.01.1949 oli "luterliku kiriku liinis" Eestis operatiivarvele võetud 258 inimest. Vaimulikke pole eraldi välja toodud.²⁴⁶

Vaimulikke ja koguduseaktiivseid on käsitletaval perioodil nõukogudevastase tegevuse eest arreteeritud ning 1949. a. märtsiküüditamise käigus Siberisse saadetud. Agentuurtöök on vaimulike ja koguduseaktivistide seast agente värvatud.

1.4.1. Operatsioonid

Julgeolekuorganid viisid käsitletaval perioodil läbi kaks luterliku kirikuga seotud suuremat operatsiooni:

1) konsistooriumi "puhastamine reaktsioonilistest elementidest" 1948. a. algul vastusena kiriku juhtkonna protestile haridusminister Raua kõne pärast 1947. a. augustis,

2) suuoperatsioon kiriku lülitamiseks nõukogude süsteemi peapiiskopi valimise ja uue põhikirja kinnitamise kaudu erakorralisel kirikukogul 23.–24.10.1949.

---

²⁴⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 86.

²⁴⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 266.

Mõlemas operatsioonis osales volinik aktiivselt. Seda kajastavad küll julgeolekuorganite aruanded, kuid mitte voliniku omad.²⁴⁷ Pidevat infovahetust voliniku ja julgeolekuorganite vahel ei toimunud, näiteks kuulis volinik tollase Laiuse õpetaja Elmar Salumaa arreteerimisest koguduseliikmete käest.²⁴⁸ Enne neid operatsioone olid Eesti julgeolekuorganid olnud küllalt loiid luterliku kiriku asjadega tegelema, seda heideti neile Moskvast ka ette.²⁴⁹ Julgeolekuorganite iseseisvat tegutsemist usuasjus on volinik takistanud, näiteks on kohalik julgeolekutöötaja 1947. a. ähvardanud sulgeda Kolga-Jaani kiriku, kui kogudus ei sõlmi kiiremas korras lepingut. Volinik kaebas sellest julgeolekuministrile “väljaspool oma tegevusala” tegutsemise pärast.²⁵⁰

1.4.2. Jälitustegevus

Jälitamine andmete kogumise eesmärgil oli julgeolekuorganite igapäevane, kõige rutiinsem tegevus. Jälitamise teel koguti süüdistusmaterjali konkreetsete isikute vastu, kuni oli põhjust neid arreteerida. Mõnikord tehti seda lõpuks kampaania korras, suuremate operatsioonide käigus. Otseselt tagaotsitav oli pikka aega ainult üks vaimulik — Anton Eilart, kellel aastatel 1944–1948 õnnestus end varjata. Andmeid koguti peamiselt agentide ja informaatorete kaudu, harvem kasutati pealtkuulamist (aruannetes *liternõje meroprijatija*) ja posti läbivaatamist (aruannetes *PK*). Erakorralistel juhtudel (ebalojaalsete agentide puhul) võeti inimene ilma tunnistajateta kinni ja kuulati üle (*bõl neglasno snjat i obstojatelno doprošen*). Inimeste lähedusse, kelle kohta oli avatud toimik-formular, püüti saata mõni agent, kes pidi informeerima julgeolekut jälitatava ütlustest ja arvamustest, või prooviti selleks värvata kedagi uurimisaluse lähikonnast.

1.4.2.1. Agentuur

Küllaltki vähe on teada (ajaloolastele praegusel hetkel) isikutest, kes julgeolekus põhikohaga töötasid. Agentidest ja informaatoretest, kes olid ka ise tihti teiste agentide järelevalve all, on rohkem infot. 01.01.1949 oli “luterliku kiriku liinis” tegutsenud agentuuris 91 inimest, neist 1 resident, 25 agent ja 65 informaatorit.²⁵¹ Neid võib pidada nõukogude aparaati kuuluvateks kaksikrolli täitjateks. Julgeolekuministeeriumi aruanded toovad eraldi välja “luterliku kiriku liinis” agentideks värvatud (vt. ptk. 6.3.). Aruannetes esitati tavaliselt ka alus

²⁴⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 282.

²⁴⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 50p.

²⁴⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 89, 89p.

²⁵⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 77.

²⁵¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 266, 267. Isiku pärisnimi on käsitsi kirjutatuna lisatud masinakirjas aruandele. Samuti toimiti näiteks ka Stalini nimega, kui keegi oli teda agendiettekanes maininud.

šantažeerimiseks — nõukogudevastaste tegude kirjeldus²⁵² ning värbamise eesmärk. Värbamisel on tavaliselt silmas peetud värvatud inimese positsiooni, mis võimaldas koguda andmeid vaimulike ja koguduseaktivistide nõukogudevastase tegevuse kohta. Igale värvatud inimesele hinnangu andmisel olid abiks tema teod julgeolekuorganite heaks (ettekanded), millest aruannetes samuti räägitakse.

1.5. Kohaliku võimu ja keskvõimu konfliktid

Kohaliku võimu ja keskvõimu konflikt on Venemaal (ja seega ka NSVL-is) olnud küllaltki üldine probleem. Seda on esile toodud ka religiooniküsimusi reguleerivate organite juures.²⁵³ Uurijad väidavad, et see konflikt on raskendanud mõjusa religioonipoliitika teostamist. Esimesel volinike instruktiivnõupidamisel Moskvast 1945 pidas UN-i esimees Poljanski vajalikuks rõhutada: "Tuleb jälgida, et kohalikud partei- ja nõukogude organid suhtuksid religioossetesse liikumistesse ja nende juhtidesse õigesti (mitteprovokatsiooniliselt)."²⁵⁴ Sel perioodil viis kohalike võimuorganite üldjuhul keskusest jäigem poliitika neid konflikti nii usuühingute kui ka keskvõimuga. Mõningaid näiteid konfliktidest usuasjade voliniku (kes sisuliselt esindas keskvõimu) ning ENSV võimuorganite vahel olen eespool juba toonud. Edaspidi vaatlen konflikte, mis tekkisid usuasjade voliniku ning kohalike täitevkomiteede või julgeolekuorganite vahel. Eestis on oma isepäisusega (ehk initsiatiivi ilmutamisega) eriti silma paistnud kaks piirkonda — Tartumaa ja Pärnumaa. Ka Harjumaalt on tulnud signaale värvikamate juhtumite kohta suhetes volinikuga. Muidugi polnud ka teistes piirkondades suhted volinikuga kuigi head. Näiteks nõudis volinik juulis 1945 ENSV RKN-i ringkirjaga noomituse tegemist neile TK-dele, kes polnud alati andnud nõutud komandeerimistunnistusi vaimulikele ja u/ü esimeestele, näitena olid toodud Läänemaa ja Viljandi linna TK.²⁵⁵ Lüganuse valla TK tegutsemisega Virumaal polnud volinik samuti rahul, põhjuseks oli tihti koguduste ja kohaliku võimu vaheliste konfliktide allikaks olnud hoonete ja maa kasutamise küsimus.²⁵⁶ Lepingute sõlmimise venimise põhjuseks pidas volinik tavaliselt TK-de loidust.²⁵⁷

---

²⁵² Vt. JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 154 jj.

²⁵³ Vt. WARHOLA, James W. Central vs. Local Authority in Soviet Religious Affairs 1964–89. — Journal of Church and State 1 (1992). Pp. 15–37.

²⁵⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 12, l. 33.

²⁵⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 110.

²⁵⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 13.

²⁵⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 73.

1.5.1. Tartumaa

Tartumaa TK paistis silma erilise agarusega usuühingute vastu võitlemisel. 10.10.1945 saatsid TK esimees E. Tõnurist ja sekretär H. Leibur nii Karsakovile kui Kivile kirja, juhtides tähelepanu raskustele ajutise juhendi täitmisel. Põhiliselt viidati kirjas puudustele õigeusu kiriku asjade voliniku Karsakovi töös, sest see ei olnud lasknud sulgeda registreerimata usuühingute kirikuid, kuigi juhend seda nõudis. Muu hulgas kurdeti, et “Tartumaa on otse üleujutatud pisikestest usuühingutest ja nende jutlustajatest (baptistid, advendid, vanausulised, luterlased, vene ja eesti ap. õigeusulised j.t.)”, ning paluti keelata uute usuühingute avamine. Õigeusu kiriku asjade volinik pidi kirja saatjate arvates kooskõlastama oma tegevuse UN-i volinikuga.²⁵⁸ Niisiis peeti UN volinikku VÕKN-i volinikust usaldusväärsemaks.

19.02.1947 saatis Tartumaa TK esimees E. Tõnurist pretsedenditu kirja A. Veimerile koos ära kirjaga J. Kivile. Kirjas esitati kõigepealt aruanne usuühingute kontrollimisest usulise kirjanduse hoidmise seisukohast ja teatati, et usuühingud rikuvad selles osas jämedalt ajutise juhendi nõudeid (loomulikult oli usuühingutes hoiul hulgaliselt usulist kirjandust). Muu hulgas öeldi, et “Mustvees on liiga palju kirikuid”, ning et usuühingute tõttu “jääb rahva vaimline areng kängu” Tõnurist esitas nimekirja 23 sulgemisele määratud usuühingust, mille ruumidest oli leitud vähemal või suuremal määral usulist kirjandust, ja soovitas kohtulikule vastutusele võtta nende usuühingute vastutavad isikud. Nende u/ü-de seas oli nii õigeusklike, vanausuliste, baptistide kui luterlaste kogudusi.²⁵⁹

Suurem konflikt Tartumaa TK-ga tekkis volinikul 1947. a. augustis. TK esimehe asetäitja Kalevik oli ringkirjas 06.08.1947 nõudnud kõigi usuühingute liikmete kohta selliseid ankeetandmeid, nagu nõuti teenistusse asumisel nõukogude aparaati. Alluvad TK-d olid nõude kirjaliku korraldusega u/ü-de jutlustajaile edasi andnud, viie päeva jooksul tuli andmed esitada kohalikule TK-le. Volinik kirjutas ENSV MN-i aseesimehele Puusepale 16.08.1947: “Niisuguste ankeetide nõudmine kutsus asjaosalistes isikutes esile põhjendatud ärevuse.” Volinik viitas 1918. a. dekreedile (kiriku lahutamine riigist ja kooli lahutamine kirikust) rikkumisele. Ta oli saatnud 15.08. telefonogrammi andmete kogumise lõpetamiseks. Kivi esitas juhtumit käsitleva ringkirja projekti, kus rangelt nõuti usuasjade allutamist volinikule.²⁶⁰

26.08. saatis Kivi järgmise kirja samas asjas Puusepale, kommenteerides oma teguviisi (ilmselt poldud sellega ENSV juhtkonnas rahul):

Kaleviku talitusviis oli vastuolus igasuguste primitiivsete nõuetega usuühingute suhtes ja [...] see toiming võis esile kutsuda (kutsus esile) soovimatuid meeoleolusi kodanike hulgas, aga ka mitte soovitavaid olukordasid laiemas

²⁵⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 139, 140.

²⁵⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 11, 12.

²⁶⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 116, 117.

ulatuses (ENSV-s asuvad evangeeliumi kristlased baptistid kuuluvad oma ühingutega üleliidulise liidu koosseisu, mis omakorda on elavas läbikäimises välismaade baptistide liitudega (peamiselt Ameerika Ühendriigid)).

Neil põhjustel oli volinik sunnitud ringkirjas esitatud nõudmiste täitmise peatama.²⁶¹ On näha, kuidas Kivi tõstab baptistide puhul esile välispoliitilised huvid.

Oma teguviisi selgitas Tartumaa TK aseesimees P. Kalevik kirjas 02.09.1947: "Sektide usuühingute liikmete kohta andis andmeid ENSV Julgeoleku Ministeeriumi Tartumaa Osakond, kes ka vastava vormi andis. Isikutelt pole mingeid ankeete võetud."²⁶²

Kohe pärast selle kirja saamist 10.09. saatis volinik selle koopia ka Moskvasse, leides, et Kalevik on ilmselt valesti kirjutanud: mitte "andis andmeid", vaid nõudis neid. Volinik soovis UN-ilt kommentaari julgeolekuministeeriumi sellisele tegevusele, leides ise, et on kohatu koguda selliseid andmeid nõukogude organite kaasabil, pealegi, "mis operatiivset tähtsust saab sellistel andmetel olla" Kivi leidis, et tegemist võis olla kohalike julgeolekutöötajate kogemematusel või liiga suure agarusega. ENSV julgeolekuministri poole Kivi ei pöördunud.²⁶³

Sadovski vastas 20.09.1947 ja soovitas lahendada küsimus kohapeal ning tulemustest teatada nõukogule. Näib, et sellega juhtum vaibus, ankeetide tagastamist ei nõutud. Omapärane on UN-i kõrvalehoidmine probleemi lahendamisest, ilmselt tuli see pelgusest julgeolekuorganite sekkumise ees.

Tartumaa võimuorganid tegelesid küllaltki aktiivselt ja iseseisvalt hoonete ülevõtmisega — nii Tartu linna kohalikud võimuorganid, maakonna täitevkomiteed kui ka Tartu Riikliku Ülikooli juhtkond taotlesid endale koguduste ruume (vt. ptk. 2.2.3.).

1.5.2. Pärnumaa

Pärnumaal Pärnu-Jakobi koguduse ruumide äravõtmine kohaliku TK poolt (EELK Konsistoorium teatab sellest oma kirjas 14.12.1945) ajendas ENSV RKN-i asjadevalitsejat A. Borkmani saatma täitevkomiteedele 23.12.1945 oma-moodi jõululäkitust, kus ta teatas, et kohalikud TK-d olid jätnud paljud usuühingud hädavajalike ruumideta. "Natsionaliseerimata u/ü hooned tuleb nende valdusse tagasi anda, seal, kus hooned natsionaliseeritud, tuleb u/ü jutlustajale kindlustada vajalikud ameti- ja eluruumid." RKN-ile tuli sellest ette kanda 10.01.1946.²⁶⁴

Kuigi Tartumaal oli ankeetide kogumine juba augustis 1947 peatatud, tekkis samasugune probleem veel kord Pärnumaal 1948. märtsis. 9. märtsil pöördus Kivi

²⁶¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 123.

²⁶² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 126.

²⁶³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 132.

²⁶⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 191, 193–196.

seetõttu kirjadega nii julgeolekuministri B. Kummi (“täiesti salajane” kiri) kui ka ENSV MN esimehe asetäitja Puusepa (“salajane” kiri) poole. Julgeolekuministrite avaldas ta oma oletuse (ilmselt analoogia põhjal Tartumaaga), et ankeetide kogumise algatus oli tulnud kohalikelt julgeolekuorganitelt. Volinik teatas, et oli andnud ministriumini vastavale jaoskonnale “usukultusteenistujate” nimestikud, nende enda käega kirjutatud ankeedid ja elulookirjeldused, seetõttu pole vaja enam selliseid ankeete täita lasta. Eelkõige tuli aga järgida kiriku ja riigi lahusoleku printsiipi: “On kõigiti väliselt hoida vaja nõukogude organite neutraliteeti usuühingute suhtes, sest seda nõuab 1918. a. leninlik dekreet, mis määrab kiriku ja riigi lahusolu.” Kohalike nõukogude organite rakendamine sellisteks ülesanneteks mõjus voliniku arvates halvavalt tema autoriteedile “usukultusteenistujate” hulgas.²⁶⁵ Kirjas MN-i esimehe asetäitjale kritiseeris Kivi eelkõige kohalikku TK-d, kes ankeetide kogumisega tegeles. Argumendid olid enamjaolt samad, TK polnud ka oma tegevust volinikuga kooskõlastanud. Lepinguid vormistama ei olnud Pärnumaa TK aga veel asunud.²⁶⁶

16.04.1948 oli Pärnumaa TK volinikuga kooskõlastamata andnud Tori luteri koguduse palvemaja kolhoosile “Randivälja Täht” ENSV MN oli otsuse kinnitanud, seega pidi Kivi protesteerima ka MN-i tegevuse vastu.²⁶⁷

1.5.3. Harjumaa

Harjumaal oli volinikul vastuolusid valdade TK-dega. 14.06.1945 teavitas Kivi Harjumaa TK esimeest Mäed Hageri valla TK esimehe allumatuses: viimane oli läbi vaatamata tagasi saatnud voliniku korralduse esitada andmed usuühingute kohta. Selline talitusviis oli voliniku arvates “täiesti lubamatu” ning ta püüdis oma tähtsust rõhutada:

UN, mille volinikuks ma olen ENSV-s, on Üleliiduline riiklik organisatsioon ja sellepärast loen ma sellist talitusviisi valla TK poolt eriti sündsusetuks millisest ma ei saa mööda minna vaikides.²⁶⁸

19.04.1948 oli Kivi sunnitud pöörduma Harjumaa TK uue esimehe Turkestanovi poole seoses Jõelähtme valla TK allumatuses. Jõelähtmel taheti luteri koguduse jutlustajat Meri eluruumidest välja tõsta ja voliniku sekkumise peale öeldi, et temaga “üldse ei arvestata ja et nad on “iseseisev võim” kes võib teha mida tahab”²⁶⁹ EK(b)P Harjumaa Komitee sekretär Meijel vastas 05.05.1948, et “EK(b)P Harjumaa komitee pööras EK(b)P Jõelähtme vallakomitee sekretäri sm. Taru tähelepanu tema taktitu ja ebaõige käitumisele Teie ja usklikte suh-

²⁶⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 38.

²⁶⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 40.

²⁶⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 87

²⁶⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 85. Stiili järgi otsustades on volinik kirja vormistanud ilma sekretäri abita.

²⁶⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 81.

tes”²⁷⁰ Turkestanov lisas 14.05.1948 omalt poolt: “Teie poolt esiletoodud poliitiline lühinägelikkus on tõepoolest asetleidnud, vaatamata sellele, et täitevkomitee esimees oli küsimusest põhjalikult instrueeritud. Seejuures Teie isiku kompromiteerimist täitevkomitee esimees eitab.” Harjumaa TK oli hoiatanud Jõelähtme valla TK esimeest ning “juhtis kõikide valla täitevkomiteede esimeeste tähelepanu taoliste omavolitsemiste vältimiseks”²⁷¹

1.6. Kokkuvõtteks

Mõjukaim riiklik organ luterliku kiriku ja riigi suhete reguleerimiseks käsitletaval perioodil oli 1944. a. loodud Nõukogude Liidu Rahvakomissaride/Ministrite Nõukogu juures asunud Usukultusasjade Nõukogu. UN-i poliitika põhisuund luterliku kiriku suhtes oli esialgu selle lojaalsuse saavutamine, hiljem ühiskondlikust elust väljalülitamine. Nõukogu esimene volinik ENSV RKN/MN-i juures Johannes Kivi (ametis 1944–1954) oli endine julgeolekutöötaja, kes oma esitatud aruannete põhjal otsustades oli selleks tööks siiski piisavalt kompetentne ning kes on püüdnud seda kohusetundlikult teha. Kõik otsused pidi volinik kooskõlastama kohaliku, vabariigi valitsusega. Parteiorganid sel perioodil religiooniküsimustesse kuigi palju ei sekkunud, kriitilistel hetkedel tegid seda vaid julgeolekuorganid, enamasti koostöös volinikuga. Volinikul oli usuküsimuste reguleerimisel kokkupõrkeid kohaliku täitevvõimuga nii vabariiklikul, linnade ja maakondade kui ka valdade tasandil. Uus religioonipoliitika ja volinik kui selle esindaja olid harjumatud ja arvatavalt ajutised, seetõttu ei saavutanud nad esialgu piisavat autoriteeti kohalike võimuorganite silmis. Oma osa oli ka nõukogude “uue religioonipoliitika” sisu mittetundmisel — see jäi segaseks paljudele inimestele, kes seda otseselt ellu viima pidid.

---

²⁷⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 85.

²⁷¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 95.

2. EESTI EVANGEELIUMI LUTERIUSU KIRIKU LEGALISEERIMINE NÕUKOGUDE RIIGIS

2.1. Seadusandlus

2.1.1. Ajutine juhend

Kogu NSV Liidu eksisteerimise jooksul ei töötatud välja põhjalikku usuühingute tegevust reguleerivat seadustikku.²⁷² Esimesel nõukogude aastal (1940–1941) ei jõutudki ENSV-s kehtestada eriseadust usuühingute ja riigi suhete kohta. Ka 1945. aastal kehtestatud “Usuühingute tegevuse korraldamise ajutine juhend” oli üsna pealiskaudne, kuigi see avaldati seadusena “ENSV Teatajas”²⁷³ Juhend oli olulisemas osas jõus kuni “Usukoondiste põhimääruse” kehtestamiseni 13. mail 1977 ENSV ÜN-i Presiidiumi seadlusega.²⁷⁴ Mõningad Moskvast saadetud korraldused läksid hiljem juhendiga vastuollu ja siis lähtuti hoopis nendest. Näiteks taastati 1946. a. usuühingutele juriidilise isiku õigused. Juhend ei olnud dokument, millele oleks saanud hilisemal ajal kindlalt toetuda, kuid just usuühingute esindajad kasutasid seda mõnel juhul enda kasuks.

Juhendi olid koostanud kohalikud volinikud ilmselt Johannes Kivi initsiatiivil. See dokument oli lühikompilatsioon Moskvast saadud instruksioonist. Osa punkte selles olid sõna-sõnaliselt tõlked instruksioonist, osa olid kokkuvõtted instruksiooni mõningatest lõikudest. Et kohalikud volinikud tõesti iseseisvalt sellega hakkama said, näitab nõukogu esimehe Poljanski kommentaar Kivi 1945. a. 3. kvartali aruandele: Poljanski käsitles juhendi koostamist Kivi veana.

Kui kohalike Nõukogude organite poolt saabusid järelepärimised nende ja usuühingute õiguste kohta, siis oleksite võinud koostada salajase ringkirja maakondade ja linnade täitevkomiteede esimeestele, vastavalt Instruksioonile Nõukogu Volinikele, ja ENSV RKN-i esimehe ja voliniku allkirjadega [...] ning saata maakondadesse ja linnadesse ilma seda trükkis avaldamata.²⁷⁵

Oli aga juba hilja midagi muuta — juhend oli jõudnud “ENSV Teatajas” ilmutada. Et tegemist oli volinikule mõeldud instruksiooni põhjal koostatud dokumendiga, ei läinud selle sätted vastuollu UN-i nõuetega, nagu juhtus Ukrainas ja Aserbaidžaanis, kus “kahekümniku” asemel oli koguduse registreerimiseks vajaliku tuumiku suuruseks kehtestatud “viiekümnik”²⁷⁶ Kivi oli oma aruandes

---

²⁷² ČUMAČENKO, T. Gosudarstvo. Lk. 230.

²⁷³ ENSV RKN-i määrus nr. 614 5. juulist 1945. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 11. ENSV Teataja nr. 26, 13.08.1945. P. 440.

²⁷⁴ PAUL, T. Leeri. Lk. 500–501.

²⁷⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 30, l. 146p; ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 43–44. Dokumendi tõlge vt. SALO, V. Usklike. Lk. 57–58.

²⁷⁶ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 34, l. 298.

tegelikult viidanud, et ta polnud saatnud juhendi ENSV RKN-ile mitte avaldamiseks, vaid ainult nõukogude võimuorganitele ametialaseks kasutamiseks. Siin oli jällegi ENSV RKN oma initsiatiivi näidanud.²⁷⁷ 23.01.1946 kriitikale vastates esitas Kivi saatekirja teksti, millega ta oli lähetanud “ajutise juhendi” ENSV RKN-i esimehele A. Veimerile ja EK(b)P KK sekretärile N. Karotamemele. Volinik ei tunnistanud ennast süüdi, kuigi ka saatekirjas polnud tegelikult öeldud, et seda ei tohiks avaldada. Oli küll märgitud, et see on mõeldud kasutamiseks “kohtadel maakondade ja linnade TK-de ning teiste nõukogude organite (prokuratuur, SARK, RJRK) poolt” Volinik ise oli juhendi avaldamisest “ENSV Teatajas” kuulnud usklke käest viljavarumiskampaania.²⁷⁸

Juhend koosnes neljast osast. Esimeses osas kõneldi usuühingute ja vaimulike registreerimisest, kusjuures kaudselt (sünonüümide kaudu) defineeriti ka terminid, nagu palvemaja hoone, vaimulik koosolek ja vaimulik. Teine, pikim osa, loetles kõike, mis oli usuühingule lubatud, eelkõige vaimulike koosolekute pidamist ja vabatahtlike annetuste kogumist. Kolmandas osas loetleti lühidalt seda, mis oli usuühingule keelatud, loend algas sättega, et “usuühingud ei oma juriidilise isiku õigusi”²⁷⁹ Keelatud oli “igasugune tegevus, mis ei ole seoses usutunnistuse kommete täitmisega” Neljas osa sätestas riikliku kontrolli usuühingute tegevuse üle, mida olid volitatud läbi viima nii kohalikud täitevakomiteed kui ka UN-i esindajad. Dokumendil olid mõlema voliniku, nii Kivi kui Karsakovi allkirjad.²⁸⁰

Et juhendi projekt oli algselt Kivi koostatud, selgub hilisemast kirjavahe- tusest. 1945. a. 3. kvartali aruandes Moskvasse juhendi koostamisest raporteerides teatas Kivi, et ka VÕK-i Asjade Nõukogu volinik oli liitunud juhendi koostamisega.²⁸¹ Karsakovil ja Kivil tekkis hiljem vaidlus juhendi 3. osa punkti üle, mis keelas usuühingutel anda oma liikmetele materiaalselt abi ning Kivi teatas A. Veimerile, et Karsakov oli juhendi projekti varem läbi vaadanud, kuid protestib nüüd sellest hoolimata.²⁸²

2.1.2. Edasised määrused ja korraldused

1945. a. lõpuks jõuti UN-is arusaamisele, et usuühingud ei saa täiesti ilma juriidilise isiku õigusteta olla, sel juhul ei saaks nad tegutseda seaduste kohaselt. UN-i esimees Poljanski esitas V. Molotovile 07.12.1945 määruse projekti, mille järgi pidid usuühingud saama piiratud juriidilise isiku õigused, mis tähendas

²⁷⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 38.

²⁷⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 48.

²⁷⁹ Hiljem tõlgendas Kivi juriidilise isiku õiguste äravõtmist kui “peremehe õiguste” äravõtmist varade suhtes. Seega muutusid kõik usuühingute varad 5. juulist 1945 pere- meheta varaks ja jäid riigile. — ERAF, f. 1, n. 82, s. 4, l. 17, 18.

²⁸⁰ Ärakiri juhendist vt. ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 96–98.

²⁸¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 38.

²⁸² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 163, 164.

õigust osta transpordivahendeid, religioossete kultustega seotud esemeid, osta ja müüa hooneid (peale palvemajade hoonete), avada arve Riigipangas.²⁸³ 29.12.1945 põhjendas Poljanski Molotovile seda sammu vajadusega võrdustada usukultused vene õigeusu kirikuga, kellele olid sedalaadi õigused kehtestatud 1945. a. lõpus.²⁸⁴

Piiratud juriidilise isiku õigused anti usuühingutele 28.01.1946 NSVL RKN-i määrusega nr. 232-101s ("Usuühingute kultushoonetest").²⁸⁵ Määrus käis eelkõige kultushoone avamise kohta²⁸⁶, nagu selle nimetuski viitab, aga sel oli ka laiem tähendus. Piiratud juriidilise isiku õigused olid usuühingutele ette nähtud vastavalt varem esitatud projektile. 17. aprillil 1946. a. volinikele saadetud instruktiivkirja (195s) viiendas punktis selgitati, kuidas rakendada nimetatud määrust. Hooneid lubati rentida ja osta, aga mitte vastu võtta annetuste või pärandusena. Omandiõigus pidi rangelt kehtima ainult neile hoonetele, mida usuühing vajab mittereligioosseks otstarbeks. Religioosseks otstarbeks (*dlja molitvennõh tselei*) ehitatud ja ostetud hooned pidid vastavalt volinike instruksioonile minema natsionaliseeritud fondi. Omandiõigus pidi tegelikult piirduma ainult õigusega hoonet vallata ja kasutada, see ei tähendanud õigust hoonet käsutada (*prava rasporjaženija*) ehk müüa, annetada jms. Seetõttu pidid need hooned usuühingu likvideerimise korral üle antama kommunaalfondi. Enne 28. jaanuari 1946 usuühingutelt ära võetud hooned pidid ikkagi jääma natsionaliseeritud või kommunaalfondi. Poljanski eespool mainitud projekti võib määrusest liberaalsemaks pidada, sest selles oli usuühingutel lubatud oma hooneid müüa. Määruse järgi seda ei lubatud.

Riigipanga arve võis usuühing avada ka lähimas riiklikus tööhoiukassas. Ringkirjas märgiti, et arve avamine usuühingutele oli NSV Liidu Rahanduse Rahvakomissariaadi instruksioonis hoiukassadele ette nähtud juba alates 05.03.1939. Täpsustati raha arvelt väljavõtmise korda: seda võisid teha ainult selleks usuühingu poolt volitatud allkirjaõiguslikud isikud. Voliniku kohuseks jäi perioodiliselt tõestada nende isikute allkirju. Volitatud isikud pidid olema voliniku poolt registreeritud usuühingu täitevorgani liikmed.

Selle ringkirjaga olid ühtlasi ära muudetud volinike instruksiooni V-ala-jaotuse § 2 (peale märkuse) ning § 3 (peale punktide A ja C), mis asendati ringkirjas antud juhistega.²⁸⁷ Piiratud juriidilise isiku õiguste rakendamiseks andis NSV Liidu Justiitsasjade Rahvakomissari asetäitja G. Pugovkin 06.03.1946 välja määruse nr. 18/27s, kus liiduvabariikide ja autonoomsete vabariikide justiitsasjade rahvakomissaridele, oblastite ja kraide TSN-ide justiitsasjade valituste ülematele ning notaritele tehti teatavaks määruse 232-101s sisu. Notarikontoreid kohustati kinnitama lepinguid usuühingutega, juhul kui neil on ette

²⁸³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 10, l. 106.

²⁸⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 10, l. 126.

²⁸⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 34, l. 1, 2.

²⁸⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 15.

²⁸⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 35, l. 2–4; ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 28–30.

näidata kohaliku usuasjade voliniku tõend, mis kinnitas, et UN on lepingu heaks kiitnud.²⁸⁸

Seega ei kehtinud instruksiooni juhised ning ühes sellega ka volinike koostatud ajutise juhendi sätted kuigi pikaajaliselt — konkreetselt selles osas, mis puudutas usuühingute juriidilisi õigusi. Poljanski projekt oli olnud usuühingute suhtes liberaalsem kui kehtima hakanud määrus. Määrus andis usuühingutele küllaltki piiratud õigused. Lõpuks pidi nende vara siiski seaduslikus korras riigile tagasi jõudma, usuühing võis seda ainult hooldada ja korrastada.

UN tegi jõupingutusi seadusandluse korrastamiseks, kuid NSVL-i valitsuse vastuseisu tõttu vastavat seadust sel perioodil ei kehtestatud. Instruktiivkirjas volinikele nr. 4 26.12.1946 kinnitati, et endiselt kehtivad NSVL-is 1918. a. dekreet ja konstitutsiooni § 124, ning mainitakse ka hiljem lisandunud määrusi kultustealaste seaduste ellurakendamisest (kultushoonete avamisest, kultusvarade kasutamisest jne.), mis on välja töötatud nende dokumentide põhjal. Üks neist määrustest, “Usukultuste palvemajade avamise korra kohta”,²⁸⁹ oli tuntud ka Eestis. Rõhutati, et kuigi osa nende määruste sätteid oli vananenud, tuli neid ikkagi arvestada kehtivana. Volinikke kohustati saatma nõukogule kõik kohalike organite poolt tol ajal kehtestatud seadusandlikud aktid usukultuste kohta.²⁹⁰ Nende põhjal loodeti ilmselt korrastada religioonialast seadusandlust ja luua ühtne seadus. Praktikasse see ei teostunud. Lähtuti ikkagi eri määrustest üksikküsimuste kohta, osa neist olid välja andnud kohalikud organid. Nendele määrustele toetudes tuligi täide viia usuasjadesse puutuvad riiklikud aktsioonid, nagu usuühingute ja vaimulike registreerimine, lepingute sõlmimine varade kasutamiseks või maksupoliitika.

2.2. Registreerimine

2.2.1. Usuühingud ja kultushooned

2.2.1.1. Üleliiduline aktsioon

Volinikele 16.02.1945 saadetud instruksiooni saatekirja kohaselt oli nende põhiülesandeks registreerida kõik usuühingud ja viia nende tegevus organiseeritud korda (*vvesti v organizovanno ruslo dejatelnost religioznõh obšestv*). Instruksioon nägi ette usuühingu registreerimise alates 20 täisealise (18-aastase või vanema) valimisõigusliku kohaliku elaniku avalduse põhjal. Avalduses pidid nad lisaks usuühingu registreerimisele taotlema ka palvemaja hoone ja kultuseks vajaliku vara tasuta ja tähtajatult kasutada andmist riigi poolt. Aval-

²⁸⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 43.

²⁸⁹ ENSV Teataja nr. 14, 16.12.1944. Art. 172. Tõlge oli vigane, mõeldud on ikkagi kõiki kultushooneid (*molitvennõh zdanii*).

²⁹⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 47

dusele pidi olema lisatud allakirjutanute nimekiri koos andmetega nende kodakondsuse, töökoha, vanuse, elukoha ja kohtuliku karistatuse kohta. Volinik omakorda oli kohustatud andma välja tõendi registreerimise kohta ning saatma kolme päeva jooksul kohalikku täitevkomiteesse korralduse sõlmida usklikega leping palvemaja hoone ja kultuseks vajaliku vara tähtajatult ja tasuta kasutamiseks. Märkusena oli lisatud, et kalmistuid, isegi kui nad asusid palvemaja hoonega ühel territooriumil, ei anta usuühingule. Täitevkomitee pidi seitsme päeva jooksul komandeerima oma esindaja lepingut sõlmima või volitama selleks külanõukogu.

Instruktsiooni saatekirjas täpsustati, et ajutiselt, kuni erikorralduseni, palvemajade kasutamise lepinguid ei sõlmita. Nii jäid esitatud tähtjad õhku rippuma. Vastavalt saatekirjale ei teinud nõukogu tegutsevate ühingute puhul eraldi otsuseid. Iga usuühingu kohta tuli avada toimik — sinna pandi kõigepealt kultuseteenri ankeet ning koopiad tõenditest usuühingu ja selle täitevorgani registreerimise kohta. Registreerimisblanketid tuli trükkida masinal kohapeal voliniku blankettidele. Sektantlikest organisatsioonidest võis registreerida baptiste ja evangeeliumi kristlasi, seitsmenda päeva adventiste ja metodiste. Teiste sektantide registreerimist pidi eraldi kooskõlastama Moskvaga. Registreerimiseks oli aega kuus kuud alates instruktsiooni saamisest. Vaimulikonnale tuli teada anda registreerimise algusest.²⁹¹

22.02.1945 vastas Poljanski volinike arupärimisele, mida teha kogudustega, kus pole oma vaimulikku: mitte registreerida, kuni vaimulikku pole. Usuorganisatsiooni keskus pidi vaimuliku kinnitama. Kolm kuud oli kogudustel aega vaimuliku leidmiseks, tähtaja möödudes pidi kogudus laiali saadetama.²⁹²

Nagu selgub 29.05.1945 saadetud esimesest instruktiivkirjast volinikele, pidi volinik ise aktiivselt koguduste registreerimist korraldama. Registreerimata kogudustel ei tohtinud lubada isegi episoodilisi kooskäimisi. Mõnelt poolt oli saabunud signaale, et paljudel juhtudel keeldutakse registreerimisest. Sellistel juhtudel pidid volinikud andma konkreetse tähtaja kirjaliku avalduse esitamiseks ning selle möödumisel usuühingu tegevuse peatama. Rangelts tuli kinni pidada nõudest, et igal kogudusel oleks oma vaimulik. Ei tohtinud lubada “hulkuvaid jutlustajaid” (*brodjadšije propovedniki*). Volinik ei pidanud kontrollima vaimuliku haridust, see pidi jääma usuorganisatsiooni keskuse asjaks. Ta pidi lähtuma ainult poliitilisest sobivusest. Registreerimisel oli tekkinud probleeme nende usuühingutega, kellel polnud oma kultushoonet ning kes käisid koos eramajas. Nende puhul olid registreerimiseks vajalikud teatud tingimused: a) renditav hoone pidi olema kasutusel ainult palvekoosolekuteks, b) hoone tehniline seisukord ei tohtinud ohustada inimeste elu ja tervist, c) palvekoosolekud ei tohtinud segada ümbruskonna elanikke.²⁹³

²⁹¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 11, l. 5, 5p; ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 1, 1p.

²⁹² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 11, l. 6; ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 2.

²⁹³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 11, l. 20, 21.

Instruktiivkirjas oli märgitud senise registreerimistöö puudujääke: volinikud olid viivitanud avalduste läbivaatamisega või ei olnud piisavalt motiveerinud keeldumisi. Keeldumise aluseks võis olla kohaliku RKN-i või TK motiveeritud otsus, millest võis välja anda ka kirjaliku koopia. Volinikud olid keeldunud avalduse läbivaatamisest, kui avaldajad olid varem kohtu all olnud, instruksioon nägi aga keeldumise põhjusena selgelt ette ainult juhtu, kui “valimisõigus on kaotatud kohtu kaudu” Ka toimikute vormistamises leiti tehnilisi puudujääke.²⁹⁴

Instruktiivkirjas nr. 2 (305s) 15.10.1945 kurdeti, et ainult 17% NSV Liidu usuühinguid oli registreeritud. Teadaolevalt oli NSVL-is sel ajal 6922 tegutsevat usuühingut, millest oli selleks ajaks registreeritud 1141. Rõhutati vajadust registreerida eranditult kõik faktiliselt tegutsevad ja registreerimiseks õigust omavad usuühingud. Moskvast soovitati volinikele olukorraga paremaks tutvumiseks vastavatele kohtadele sõita.²⁹⁵

08.08.1946 teatati UN-ist volinikele ringkirjaga, et NSV Liidu territooriumil tegutsevate usuühingute registreerimine (välja arvatud [rooma]katoliku ja luteri kogudused) on põhiliselt lõppenud. See tähendas ka täpsema statistika algust, nüüd oli volinikel vaja UN-ile esitada andmed iga koguduse kohta eraldi, mitte ainult koguduste üldarvu.²⁹⁶

2.2.1.2. Usuühingute registreerimine Eestis

Juba 29.12.1945 on Eesti volinik Kivi jõudnud UN-i autasustavate ametnike nimekirja just usuühingute registreerimise eduka läbiviimise eest.²⁹⁷ Oma aruannetes annab ta aga registreerimise lõpu kohta erinevaid andmeid. Ettekandes UN-i ees Moskvast 16.01.1947 teatas Kivi, et 1. jaanuariks 1946 oli Eestis luteri usuühingute registreerimisega lõpule jõutud. Kes ei olnud esitanud hiljemalt 31.12.1945 registreerimise avaldust, nende usuühingute kultushooned võeti arvelt maha. Peamiselt oli tegemist nn. abikirikutega, nende hulk ei ületanud voliniku hinnangul 15–17.²⁹⁸ “Ülevaates usuliste liikumiste seisukorrast Eesti

²⁹⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 11, l. 22.

²⁹⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 11, l. 38; ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 23.

²⁹⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 44.

²⁹⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 11, l. 158.

²⁹⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 3. Abikirikute ja luteri (mitte vennastekoguduste) palvemajade tegelikku arvu on üsna raske kindlaks teha — andmed on erinevad. O. Silla järgi oli 1930. a. EELK-l 36 abikirikut ning 163 palvemaja (koos vennastekoguduste palvemajadega ja erakabelitega). — SILD, Olaf. Eesti kirikulugu vanemast ajast olevikuni. Tartu, Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1938. Lk. 225. J. Aunveri järgi oli nii 1924. kui 1940. a. Eestis 42 EELK abikirikut ja 1924. a. 54 luterlike koguduste palvemaja. — AUNVER, J. Eesti. Lk. 83. Konsistoorium loendas 1944. a. detsembris 23 abikirikut. — EELKKA, Kuv 1945, Ülevaade koguduste seisukorrast 1944. a. dets. Voliniku järgi oli abikirikuid olnud 31. — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 95. Abikirikute kohta vt. käesoleva töö ptk. 2.2.3.

NSV-s 1945. a.–1951. a.” mille volinik saatis 14.04.1951 ENSV MN-i esimehele A. Müürissepale ja EK(b)P KK sekretärile J. Käbinile, kõneles volinik registreerimise käigust järgmist:

1940/41. a. nõukogude korra perioodil olid usulised organisatsioonid nendeks aladeks, kuhu veel ei ulatunud nõukogude korra aluste rakendamine.

Kui 1944. a. ENSV territoorium okupantide võimu alt vabastati, siis toimus kõigil teistel aladel nõukogude korra taastamine, kuid usuliste liikumiste ja nende organisatsioonide osas tuli alles asuda rajama neid aluseid, mida nõukogude seadusandlus oli kehtestanud usukultuste ja nende organisatsioonide kohta.

See ülesanne määratigi usukultusasjade Nõukogu poolt nende esimeses kirjas 16. veebr. 1945. a.

Esimese ülesandena seisis päevakorras usuühingute registreerimine.

Asudes selle ülesande täitmisele, selgus kohe, et usklikkond suhtub umbusaldusega registreerimise küsimusse ja pidas seda mingiks “trikiks” usklikke aktiivi välja selgitamiseks. Seda umbusaldust süvendasid suuresti oma agitatsiooniga antinõukogulikud elemendid.

Tuli asuda selle umbusu kõrvaldamisele.

Usklikkega loodud tihe kontakt ja neile nõukogude põhimõtete selgitamine usuküsimusis lõi juba 2–3 kuu jooksul sellise olukorra, et registreerimise käigus enam takistusi ei olnud. Usklikud hakkasid massiliselt esitama nõuetavas vormis registreerimise avaldusi ning põhiliselt oli usuühingute registreerimine läbiviidud 1945. a. lõpuks ja 1946. aastaks jäi läbivaadata ainult väike osa usklikke avaldusi.²⁹⁹

Hernhuutlaste registreerimine sellesse skeemi ei mahtunud. Vennastekogudusi ei registreeritud iseseisvate kogudustena ja nad tegutsesid illegaalselt kuni 1948. aastani, mil osa neist suleti ja osa registreeriti luteri koguduste filiaalidena. Vennastekoguduste asjus ei olnud lahendust ka 1951. aastaks.³⁰⁰

Voliniku aruannetest ja kirjavahetusest võib jälgida konkreetsete registreerimiste kulgu. Kõigepealt kontrollis ta, kas ehk töö juba tehtud pole. Kivi esimene arhiveeritud kiri kirjavahetuse kaustas oli järelepärimine ENSV SARK-ile 12.03.1945: kas seal on tegutsevate usuühingute ja nende liitude registreerimise materjale. Volinik soovis, et need talle üle antaks. 17.03.1945 saadeti talle polkovnik Kisseljovi vastus: selliseid materjale pole.³⁰¹ Volinik on ilmselt lootnud, et keegi oli tema tööd juba tegema hakanud. Tõepoolest, voliniku instruksioon ei kohustanud teda juba registreeritud kogudusi uuesti registreerima.³⁰²

EELK konsistoorium saatis ringkirjas (nr. 292) 14.03.1945 EELK koguduste õpetajatele ja juhatustele volinikult saadud “Usukultuste liitude, usuühingute

---

²⁹⁹ ERAF, f. 1, n. 72, s. 26, l. 50.

³⁰⁰ ERAF, f. 1, n. 72, s. 26, l. 52.

³⁰¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 1, 2.

³⁰² GARF, f. R-6991, n. 4, s. 2, l. 14.

(koguduste), usuühingute organite ja õpetajate registreerimise korra” Selle kohaselt pidi konsistoorium teatama oma koosseisu voliniku juures registreerimiseks juba 20. märtsil (see saadeti teele mõnepäevase hilinemisega — 22. märtsil³⁰³). Tegutsevad usuühingud pidid esitama registreerimise avalduse, millele oli alla kirjutanud vähemalt 20 täisealist (18-aastast või vanemat) hääleõiguslikku isikut. Avaldusega koos pidi esitama andmed usuühingu kohta (täpne nimetus, asukoht, liitu kuuluvus, mis ajast tegutseb, kas kasutada on kirik (palvela), kiriku asukoht, kas kogudusel on õpetaja) ning avaldusele alla kirjutanute kohta. Lisalehel pidi olema kirjas nende täielik perekonna-, ees- ja isanimi, sünniaasta, töö- ja elukoht, kodakondsus, “kas karistatud või mitte”³⁰⁴ Tegelikult oli viimane küsimus voliniku poolt vääralt formuleeritud, oluline oli ju see, kas valimisõigus oli kohtulikult ära võetud või mitte.

Hiljem (21.06.1947) on UN vastuseks Kivi järelepärimisele täpsustanud: esiteks pidi avaldus jõusse jääma, kui nimekirja jäi alles 20 inimest ka pärast seda, kui sellest olid eemaldatud valimisõigusest kohtulikult ilmajäetud isikud, ning teiseks — inimest, kellelt ei olnud kohtu teel valimisõigust ära võetud või kellel on karistusaeg ära kantud, loeti täieõiguslikuks, hoolimata tema lähisugulaste saatuses.³⁰⁵

Usuühingu organid — juhatuse (vähemalt 3 liiget), revisjonikomisjon (3 liiget) — pidi valitama registreerimisavaldusele alla kirjutanud isikute hulgast. Nende registreerimiseks tuli samuti esitada avaldus, millele pidid alla kirjutama koosoleku juhataja ja kirjatoometaja. Avaldusele tuli lisada väljavõtte protokollist valimise kohta. Märkusena oli lisatud, et “kahekümniku” hulka pididki kuuluma “eeskätt koguduste juhatuse ja nõukogu liikmed ja kui neist ei jätku, siis veel kandidaadid. Igatahes peavad nad olema kirikutegevusele lähedal seisvad isikud.”

Tähtajad avalduste esitamiseks olid lühikesed: linnades 30. märts (s.t. umbes kaks nädalat), maal 15. aprill (üks kuu).³⁰⁶

Instruktsioonis nõutud esimeses kvartaliaruandes 05.04.1945 teatas volinik, et registreerimisega on algust tehtud, õigemini võib tema aruande esimesest lõigust välja lugeda, et ta oli andnud Eesti NSV-s asunud usuorganisatsioonide keskustele korralduse registreerida neisse kuuluvad usuühingud (kogudused). 30.03. oli laekunud vaid kaks avaldust, mis mõlemad olid jäänud formaalsetel põhjustel rahuldamata. Voliniku andmete kohaselt oli ENSV-s sel ajal 158 luteri kogudust (vennastekogudusi arvestati eraldi).³⁰⁷ (Andmed olid saadud ilmselt konsistooriumi poolt 10.03. edastatud “Ülevaatest koguduste seisukorrast 1944. a. dets.”.) Üldse oleks pidanud alles olema 171 kogudust, neist 5 abikogu-

³⁰³ EELKKA, Kuv 1945, Eesti ev.-lut. usu ajutine Konsistooriumi koosseis, 22.03.1945.

³⁰⁴ EELKKA, Kr, pp, kk 1945–1954, EELKK ringkiri nr. 292, 14.03.1945.

³⁰⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 96.

³⁰⁶ EELKKA, Kr, pp, kk 1945–1954, EELKK ringkiri nr. 292, 14.03.1945.

³⁰⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 2.

dust (kolm rootsi kogudust olid “evakueerunud” ja kaks Tallinna kogudust — Läti ja Õhtu — olid likvideeritud).³⁰⁸

Moskvast 16.04. saadetud vastus oli üsna kriitiline: kogudusi ei pea registreerima mitte usuorganisatsioonide keskused, vaid volinik isiklikult.³⁰⁹ Registreerimine oli riiklik akt. Samuti oli voliniku antud tähtaeg liiga lühike — tuletati meelde, et kuus kuud instruksiooni saamisest oli sobiv aeg.³¹⁰ Kivi saatis vastuse alles 26.05, vabandades hilinemist osavõtuga külvikampaaniast. Ta teatas, et viga oli tekkinud halva lauseehituse tõttu, selles oli süüdi tõlk.³¹¹

Ilmselt oli üks esimesi avalduse saatjaid Rapla kogudus. 20.04. on volinik selle koguduse registreerimismaterjalid konsistooriumisse tagasi saatnud. Nagu võib aru saada konsistooriumi vastusest 24.04., oli põhjuseks see, et avaldusele allakirjutanud ei elanud ühes vallas. Konsistooriumi peasekretäri kt. E. Lani selgitas vastuses, et Rapla kogudus hõlmas ka teisi valdu, mitte ainult Rapla valda. Üldse hõlmasid üle 90% kogudustest rohkem kui ühe valla elanikke. E. Lani nentis, et voliniku konsistooriumile saadetud ringkirjas 10.03.1945 polnud ka esitatud nõuet, et registreerimistaotlusele allakirjutajad peaksid kuuluma ühe omavalitsusüksuse piiridesse.³¹² Sellist nõuet tõesti alguses ei olnud.³¹³

Praktiliselt saigi volinik registreerimisega alustada maikuus, pärast pikaajalist komandeerimist. Kivi oli küll juba enne komandeerimist esitanud ENSV RKN korralduse projekti, mis kohustanuks usuühinguid end registreerima, kuid RKN-i Asjadevalitsus ei olnud seda käiku lasknud, nõudes kooskõlastamist VÕKN-i volinikuga, et “saaks kehtestada ühise ENSV RKN korraldusena täitmiseks mõlemis liinis, kusjuures korralduses täpselt ära määrata, millised usuühingud peavad registreerima UN Voliniku ENSV-s juures ja millised VÕKN Voliniku ENSV-s juures”³¹⁴ Tegelikult usuühingute jagamisel suuri raskusi muidugi polnud, korraldus näitab pigem segadust, mida kahe voliniku olemasolu esialgu tekitas.

---

³⁰⁸ EELKKA, Kuv 1945, Ülevaade koguduste seisukorrast 1944. a. dets. J. Aunveri järgi oli EELK-l 1940. a. 170 kogudust. — AUNVER, J. Eesti. Lk. 83. Läti Kolmainu kogudus oli asutatud 1935. a., jumalateenistusi peeti Rootsi-Mihkli kirikus. Õhtukogudus “Emmaus” oli asutatud 1934. a., jumalateenistusi peeti õhtuti Tallinna Toomkirikus. — Eesti Evangeeliumi Luteriusu kirikud. Toim. Bruno EDERMA, Asta JAIK. Tartu, Konstantin Jaik'i kirjastus, 1939. Lk. 30. Õhtukogudus “Emmaus” ühendati juba Saksa okupatsiooni ajal Niguliste kogudusega. — EELK kogudused ja ametiisikud. Andmed 5. augustiks 1943. Tallinn, EELK Konsistoorium, [1943]. Lk. 24.

³⁰⁹ Volinik on pliiatsiga juurde kirjutanud: “Mitte õieti aru saadud.”

³¹⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 24, l. 323, 323p; ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 22, 23.

³¹¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 24.

³¹² EELKKA, Kuv 1945, NSVL RKN juures oleva Usuasjade Nõukogu Eesti NSV Volinikule nr. 489, 24.04.1945.

³¹³ EELKKA, Kuv 1945, Usukultuste liitude, usuühingute (koguduste), usuühingute organite ja õpetajate registreerimise kord, 10.03.1945.

³¹⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 3.

Registreerimiskäsus oli nõutud, et tuleb registreerida olemasolevate tegutsevate usuühingute organid ja usukultusteenistujad. Volinik oli aruannet kirjutades uhke oma initsiatiivile:

Ma asusin seisukohale, et tuleb rakendada “kahekümnikute” moodustamist koos usuühingute registreerimisega, mis oleksid aluseks usuühingu registreerimisel. “Kahekümniku” moodustamisel ma püstitasin nõude, et “kahekümniku” võivad moodustada usklikud, kes elavad kõik ühel administratiivsel üksusel, millel asub kirik või palvemaja.³¹⁵

Tegelikult polnud voliniku instruksiooni järgides teisiti talitada võimalik. Kultushoone avamise kord nägi ette avaldust 20 täisealiselt kohalikult elanikult, kellelt pole kohtulikult valimisõigust ära võetud.³¹⁶ Usuühingut ei registreeritud ilma kultushooneta.³¹⁷ Seega pidi volinik tahes-tahtmata rakendama ka neid instruksiooni sätteid, mida talt saatekirjas otseselt ei nõutud. Voliniku enda otsuseks võib ehk pidada “kohaliku elaniku” defineerimist kiriku või palvemajaga samal administratiivüksusel elava isikuna. “Kahekümnikute” moodustamisega seoses kommenteeris volinik, et see “pole valmistanud suuri raskusi luterlikele kogudustele, küll aga on kannatanud terve rida lahkuskude pisi usuühinguid”, kes pidid seetõttu oma tegevuse lõpetama.³¹⁸

Volinik saatis 19.05. TK-de esimeestele ringkirja, kus kohustas neid kindlaks tegema usuühingute hetkeolukorra. TK-d pidid esitama küllaltki põhjaliku aruande, loetledes kava järgi: “1) missugused usulised organisatsioonid tegutsevad praegu, missuguseid ruume kasutavad; 2) kas oli neid, kes alustasid tegevust alles pärast [Saksa] okupatsiooni; 3) kas on neid kirikuid ja palvemajasid, milliseid kasutati [Saksa] okupatsiooni ajal muuks otstarbeks ja alles pärast okupatsiooni võimude lahkumist saadi teda hakata kasutama uuesti palvemajana.” Volinikku huvitasid kultushoone omandiprobleemid üldiselt — kas hoonet kasutatakse muuks otstarbeks, missugune organisatsioon kasutas seda enne, millises seisukorras kultushoone oli, kas seda kasutati pidevalt, mitu korda nädalas ja mis päevadel peeti jumalateenistusi, kes oli vaimulik. Apostliku õigeusu kirikute kohta andmeid ei nõutud.³¹⁹ TK-de esimehed pidid ka vaimulikele teatama, et registreerimisavaldusele allakirjutanuid peab kohalike elanike hulgast olema vähemalt kakskümmend.³²⁰ Nii sai volinik andmeid, millised kogudused oli vaja registreerida. Kultushoonete Saksa okupatsiooni aegset seisundit oli oluline teada propagandistlikel eesmärkidel. Sobival võimalusel võidi näiteks avada mõni Saksa okupatsioonivõimude poolt suletud kirik,

---

³¹⁵ ERAF, f. 1, n. 82, s. 4, l. 10.

³¹⁶ GARF, f. R-6991, n. 4, s. 2, l. 10.

³¹⁷ GARF, f. R-6991, n. 4, s. 2, l. 11.

³¹⁸ ERAF, f. 1, n. 82, s. 4, l. 10.

³¹⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 55.

³²⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 56.

ebasobivaks peeti sakslaste avatud kiriku sulgemist. Selline käitumine oleks võinud anda rahva silmis eelise teisele okupatsioonivõimule.

Konsistoorium pidi omakorda 04.06. ringkirjas kogudustele edastama uue nõude, et avaldusele allkirjutajad peavad olema kõik samast vallast (omavalitsusüksusest), kus asus registreeritava koguduse kirik. Osaliselt olevat volinik sellest kohalikele kogudustele teatanud TK-de kaudu. Kiriku põhimääruste (§ 140, lg. 2) kohaselt pidid juhatuse kvoorumiks vajalikud kolm liiget (kelle hulka võis lugeda ka õpetaja) samuti elama kirikuga samas vallas. Konsistoorium oli pidanud läbirääkimisi volinikuga ning välja selgitanud, et kõik nõukogu, juhatuse ja koguduse teiste organite liikmed ei pruukinud elada koguduse asukoha vallas ega tarvitsenud ka registreerimisavaldusele alla kirjutada.³²¹ Niisiis oli volinik pärast läbirääkimisi osaliselt kergendanud oma uut nõuet, mis valmistas raskusi paljudele, peamiselt maakogudustele, mille piirkond haaras mitut valda.

09.06. saatis volinik kõikide maakondade TK-de esimeestele kirja, kus kohustas neid arvestama kõik purustatud või tollel hetkel kasutamata palvemajad ja kirikud mittetegutsevateks kirikute ja palvemajade hooneteks. Uuesti kasutusele andmine oli lubatav ainult "Usukultuste palvemajade avamise korra" järgi, mis oli kehtestatud NSVL RKN-i määrusega nr. 1603 19.11.1944.³²² Selle korra järgi sai otsustavaks kohaliku RKN-i suhtumine, kes pidi avalduse kinnitama. Senitegutsenud kogudused registreeriti enamasti ainult formaalsete nõuete täitmisel, mida kontrollis volinik üksi. Edaspidi muutus protseduur keerulisemaks.

TK-de informatsioon polnud kuigi täielik, näiteks pidi Saaremaa "usuasjade volinik" T. Linna andma selgitusi, miks tema kirja teatel 18.09. olid Torgu vallas "hävinenud kõik kirikud ja palvemajad, usuühingud ei tegutse ja vaimulikud ei ela", ehkki samal ajal oli Torgust esitatud registreerimiseks Jämaja Kolmainu Jumala kogudus. Koguduse nõukogu oli pidanud koosoleku Jämaja kirikus. Oma kirjas 08.12. nõudis volinik Kivi vasturääkivuste selgitamist.³²³

ENSV territooriumist oli VNFSV-le võetud osa Petserimaast — 15.06. saatis volinik järelepärimise Võrumaa TK esimehele, et teada saada, millised vallad endisest Petseri maakonnast jäid ENSV-le ja liideti Võrumaaga.³²⁴

Mõnel pool loodi abikiriku juurde, mis ilma konkreetse koguduseta (ehk "kahekümnikuta") kuulunuks sulgemisele, uus kogudus seni abikirikut kasutanud koguduse liikmeist. Nii talitati Tuhala kabeliga, mis oli olnud seni Kose koguduse abikirik. Tuhala koguduse asutamiskoosolek toimus 30.06.1945 Harjumaal, Kuivajõe vallas. Asutamisavaldusele kirjutasid alla 28 inimest, senine Tuhala kabeli köstri kt. Julius Sisask valiti ühehäälselt uue koguduse

---

³²¹ EELKKA, Kr, pp, kk 1945–1954, EELKK ringkiri nr. 585, 04.06.1945. Vt. ka SALUMAA, Elmar. EELK 1944–62, s.l., s.a. Lk. 34.

³²² Avaldatud ENSV Teatajas nr. 14, 16.12.1944. Art. 172.

³²³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 187.

³²⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 89.

köstri kt-ks (seega registreerimiseks vajalikuks koguduse oma vaimulikuks) ning hooldajaõpetajaks otsustati paluda Kose koguduse õpetaja.³²⁵ Sel kombel ei muutunud abikirikus käijate jaoks sisuliselt midagi.

20.–30.06. korraldas volinik esimestele registreeritud kogudustele ja vaimulikele registreerimistunnistuste kätteandmise enda juures Tallinnas. Kohalikud TK-d aga ei andnud kõigile vaimulikele komandeerimistunnistusi, mistõttu osa registreeritud ei saanudki esialgu oma tunnistusi kätte.³²⁶

1. juuliks oli volinik saanud EELK kogudustelt 154 registreerimisavaldust, registreeritud oli neist 73 kogudust. Vastavalt nõudele mitte registreerida ilma kinnitatud vaimulikuta kogudust olid registreerimist (vaimulikku) ootamas 81 kogudust. Neid kogudusi teenisid köstrid (*psalomštšiki*), organistid ja jutlustajad. Koguduste juurde oli kinnitatud 70 õpetajat (*professionalnõh služitelei kulta*), 45 köstrit, 16 organisti ja 12 jutlustajat. Teisi usuorganisatsioone polnud volinik esialgu registreerinudki.³²⁷

15. juulil teatas volinik ilmselt esimestest luteri kogudustest, mis pidid registreerimata jääma. Need olid küll avalduse esitanud, kuid ilma oma kiriku ja oma vaimulikuta (esimene puudus oli ilmselt olulisem) viis linnakogudust: Tallinna Pauluse ja Niguliste, Pärnu Niguliste, Tartu Pauluse II ja Maarja II. Seni olid need tegutsenud teiste koguduste kirikutes ja neid olid teeninud teiste koguduste vaimulikud. Koguduse liikmeid tuli otsusest teavitada ning koguduste varadega tuli toimida vastavalt “EELK kehtivale korrale” A. Pähn pidi informeerima volinikku korralduse täitmisest juba 31. juuliks.³²⁸

Niisiis pidi konsistoorium registreerimata jäänud kogudused ise likvideerima ja nende koguduste varade eest hoolt kandma. Mitmel juhul (Pauluse, Maarja) oli tegemist ka koguduste teiste pihtkondadega. Võitlus nende registreerimise eest siiski ei lõppenud, näiteks teatati konsistooriumist 13.08. volinikule, et koguduse vaimuliku August Koit'i suulise seletuse järgi oli Tartu Maarja II koguduse registreerimisest keeldumise otsus voliniku poolt ära muudetud, ning paluti mainitud kogudus registreerida.³²⁹

17. juulil saatis volinik konsistooriumile nimekirja neist kogudustest, kellel puudusid vaimulikud-jutlustajad, ning ka nendest, kes polnud esitanud registreerimisavaldusi tähtajaks. Nimekirjades oli 32 kogudust, neist 22-s puudus

---

³²⁵ EELKKA, Kuv 1945, Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku Tuhala koguduse asutamiskoosoleku protokoll (ärakiri). Konsistooriumi peasekretär on ärakirja kinnitanud 14.12.1945, seejärel on see usuasjade volinikule edasi antud. Selline pikk vaheaeg äratav kahtlusi — võimalik, et asutamiskoosoleku protokoll vormistati tagantjärele, kui tekkis oht, et abikirik suletakse.

³²⁶ EELKKA, Kr, pp, kk 1945–1954, EELKK ringkiri nr. 621, 14.06.1945.

³²⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 25, 26.

³²⁸ EELKKA, Kuv 1945, EELK Konsistooriumi Presidendile, 15.07.1945.

³²⁹ EELKKA, Kuv 1945, NSVL RKN juures asuva Usuasjade Nõukogu Eesti NSV Volinikule, nr. 827, 13.08.1945.

vaimulik.³³⁰ Osa neist jäidki registreerimata, kuigi konsistoorium tegi selleks jõupingutusi. 08.08. saadeti konsistooriumist volinikule mitu taotlust koos värskest kogudustele kinnitatud vaimulike nimedega.³³¹

Kolmanda kvartali aruandes teatas volinik avalduste laekumisest veel kolmelt EELK koguduselt. 1. oktoobriks oli registreeritud 135 luteri kogudust. Volinik oli registreerimisest keeldunud viiel juhul.

Üks, keda ei registreeritud, oli luterlik Tallinna Rootsi-Mihkli kogudus. Põhjuseks tõi volinik, et kogudus oli konsistooriumi andmetel 1944 evakueerunud Rootsi ning kirik seisnud kasutamata kui mittetegutsev kultushoone. Juulis oli grupp usklikke esitanud avalduse koguduse registreerimiseks. Konsistooriumi andmetele ja talle teadaolevale olukorrale tuginedes oli volinik keeldunud kogudust registreerimast tegutseva kogudusena. Ta soovitas neil taotleda registreerimist uue kogudusena. Uut avaldust kogudus ei esitanud.³³²

Ülejäänud kogudusi keeldus volinik registreerimast kiriku puudumise tõttu.³³³ 1945. a. neljandas kvartalis lisandusid nelja luterliku koguduse avaldused. 13 kogudust olid registreeritud varasemate avalduste põhjal, üks samas kvartalis esitatu alusel.³³⁴ Volinik jättis registreerimata neli kogudust, neist kahel oli põhjuseks toodud vaimuliku puudumine ning kahel nõutud materjalide puudulik esitamine.³³⁵

Kokkuvõttes oli 1. jaanuariks 1946 esitanud registreerimisavaldused 161 luterlikku kogudust, neist oli registreeritud 149, keeldutud oli 9 juhul, otsustamisel oli veel 3. Võrreldes teiste usukultuste registreerimise käiguga ENSV-s, oli luteri koguduste registreerimine peaaegu lõpule viidud. Evangeeliumi kristlaste ja baptistide avaldustest oli veel üle 40% läbi vaatamata, priilaste, roomakatoliiklaste ning mõlema suuna hernhuutlaste koguduste registreerimine seisis. Nende jaoks oodati veel otsust Moskvast.

---

³³⁰ EELKKA, Kuv 1945, EELK Konsistooriumi Presidendile, nr. 541, 17.07.1945; Usuühingute nimestik, millel puuduvad vaimulikud-jutlustajad; Ev. lut. usu kiriku usuühingute nimesti[k], millised pole täitnud eelvormistamises nõudeid tähtpäevaks.

³³¹ EELKKA, Kuv 1945, NSVL RKN juures asuva Usuasjade Nõukogu Volinikule Eesti NSV-s, nr. 417, 08.08.1945.

³³² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 31.

³³³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 32. Tuleb ilmselt arvata, et eespool mainitud viis kogudust luges volinik likvideerituks juba 2. kvartalis.

³³⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 49.

³³⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 49p.

Tabel 1. Ülevaade usuühingute registreerimise käigust ENSV-s seisuga 01.01.1946.³³⁶

Usukultus	Esitatud avaldusi	Registreeritud	Otsustatud eitavalt	Otsustamisel
Luterlased	161	149	9	3
Ev. kristlased ja baptistid	105	60	3	42
Metodistid	12	11	1	–
Adventistid	19	13	6	–
Vanausulised	11	10	1	–
Priilased	14	–	1	13
Katoliiklased	2	–	–	2
Evangeelsed vennad	15	–	2	13
Ev.-i vennaste kog.-d	45	–	2	43
Teised	4	–	3	1
Kokku	388	243	28	117

Kultushooneid oli volinik ENSV territooriumil kindlaks teinud 471.³³⁷ Usuühingute juurde oli neist kinnitatud ja vormistatud 233. Vormistamata tegutsesid veel 115 kultushoonet, 59 oli suletud (sest polnud esitatud avaldust registreerimiseks). Neljal juhul olid arvele võetud tühjalt seisvad kultushooned (üks neist kuulus katoliiklastele). Suletud ja mittetegutsevate kultushoonetena oli arvele võetud 102.³³⁸

Selline oli olukord hetkeks, mil volinik Kivi esitati autasustamiseks registreerimise eduka läbiviimise eest. Nagu näha, kehtis see siiski põhiliselt EELK koguduste suhtes.

Ettekandelises kirjas ENSV MN-i aseesimehele Puusepale ja EK(b)P KK sekretärele Karotammele 28.03.1947 rääkis volinik pikemalt registreerimise käigust ning teatas ka, et tegutsevaid EELK kogudusi oli tol hetkel 154, neist üks 1946. a. esitatud avalduse põhjal.³³⁹ Priilased, evangeeliumi kristlased, baptistid ja nelipühilased (keda aruannetes eraldi polnud mainitudki) olid selleks ajaks ühendatud üleliidulisse evangeeliumi kristlaste ja baptistide liitu ning registreerimine oli edukalt käimas (kõigilt neilt kokku esitatud 119 avaldusest

³³⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 50. Evangeelsete vendade all on tabelis mõeldud tannerlasi, evangeeliumi vennaste kogudused olid leitdorflaste kogudused. Katoliiklaste all on mõeldud roomakatoliiklasi. "Teistena" tähistatakse uršanistide, apostellikku, seitsmenda päeva vabade kristlaste (mitte adventistide) ja juutide kogudust, mille registreerimine oli otsustamisel — Kivi oli 20.12.1945 Poljanskile edasi saatnud palve avada Tallinnas Kreutzwaldi 23 II korrusel sünagoog. — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 1.

³³⁷ Siia hulka ei ole arvatud õigeusu kirikuid.

³³⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 50.

³³⁹ ERAF, f. 1, n. 82, s. 4, l. 11. Võimalik, et siin on arvutusviga — seniste andmete järgi peaks olema registreeritud 153.

oli rahuldatud 104). Samuti oli hakatud tegelema roomakatoliku kogudustega. Vennastekoguduste küsimus oli endiselt lahtine.

34 registreerimisavaldusele oli vastatud eitavalt, neist üheksa olid esitanud luteri kogudused. 1946. a. jaanuaris ja veebruaris oli esitatud kokku kuus avaldust, neist viis luterlastelt. Neid avaldusi ei rahuldanud volinik hilinemise tõttu.

Kogudused, kes volinikule teadaolevalt tegutsesid, aga polnud esitanud registreerimisavaldust või polnud see vastanud nõuetele, kuulusid likvideerimisele. Neil oli võimalik taotleda registreerimist vastasutatud usuühinguna, taotledes sellisel juhul kõigepealt kultushoone avamist juba mainitud rangema korra järgi. Hiljem on ka mitme suletud abikiriku avamist taotletud nende ümber moodustatud koguduse abil.

Teises koguduste likvideerimise laines (esimene oli 1945. a. keskel) määrati 08.12.1945 likvideerimisele Karksi kogudus, sest nad ei olnud täitnud registreerimiseks vajalikke nõudmisi. Kirik määrati sulgemisele, usuühingu varad tuli akteerida ja võtta TK hooldusele.³⁴⁰ Samal ajal saadeti ka Pärnumaa TK-le kiri nõudega likvideerida Tahkuranna kogudus (nende kirik oli purustatud) ning Vändra ja Kergu kogudus, kes polnud esitanud nõutud materjale.³⁴¹

20.01.1946 saatis volinik laiali mitu sulgemisele määratud kultushoonete nimekirja. Põhjuseks tõi volinik, et nende kohta polnud esitatud registreerimisavaldusi.

Tabel 2. 20.01.1946 sulgemisele määratud luteri kirikud ja palvemajad.³⁴²

Maakond/linn	Kultushoone	Vald	Küla/aadress
Pärnu	palvemaja – “ –		Rohu 2 Karja 55
Läänemaa	– “ – – “ – – “ – – “ – – “ – – “ – kirik	Emmaste Kirbla Noarootsi – “ – Oru – “ – Vormsi	Mänspää Võhma Sutlepa Einby Soblu Jalukse
Virumaa	Iisaku koguduse abikirik Haljala kog. abikirik ³⁴³ Viru-Jakobi kog. abikirik Jõhvi koguduse abikirik Haljala kog. abikirik	Tudulinna Palmse Roela Mäetaguse Vihula	Tudulinna Tepelvälja Tudu Mäetaguse Vainopää

³⁴⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 183.

³⁴¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 177.

³⁴² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 8, 10–15.

³⁴³ Esku kabel.

Maakond/linn	Kultushoone	Vald	Küla/aadress
Pärnumaa	palvemaja	Orajõe	Ranna
	– “ –	Are	Kukemaa talu maal
	– “ –	Soontaga	Rabavere
	Niguliste kog. abikirik	Tahkuranna	Uulu
Tartumaa	kirik	Veski	Järve
	– “ –	Ahja	Rasina
	palvemaja	Võnnu	Ahunapalu
	– “ –	Pala	Lümati

Voliniku hilisema aruande järgi pidanuks hooneid olema vähem kui 22, nagu selles nimekirjas (kui arvestada 08.12.1945 sulgemisele määratud kirikuid ja palvemaju, siis lisandub veel 3, koguduste arvestuses 4), kuid volinik oli ilmselt arvestanud ka kultushoonete hilisemat taasavamist. 1946. aasta lõpuks oli volinik vastu võtnud 33 kultushoonete avamise avaldust. Aasta jooksul ainult neli avaldust rahuldati: avati juudi sünagoog Tallinnas ja 3 luteri kirikut või kabelit: Viljandimaal Karksis, Virumaal Tudus ja Pärnumaal Orajõe vallas Treimanis. Neistki polnud kahes viimases aruande esitamise ajaks üleandmine vormistatud ning nad ei saanud ametlikult tegutseda.³⁴⁴

Koguduste registreerimise tulemusi kirjeldas volinik Kivi oma aruandes ENSV MN-i aseesimehele Puusepale ja EK(b)P KK sekretärile Karotammele 28.03.1947. Esiteks oli igale usuühingule kinnitatud nüüd ainult üks palvemaja või kirik. Volinik leidis, et hoolimata sellest nõudest esines palju korrarikkumisi, eriti paistsid silma üksikud luterlikud kogudused, nagu Vastseliina Võrumaal, Hageri Harjumaal ja Vigala Läänemaal. Kivi hinnangul töötas neis pietistlik vaimulik, kes oli varem pidanud palvetunde palvemajades ja ka taludes.³⁴⁵

Teiseks oli igale usuühingule kinnistatud vaimulik, kellel oli õigus pidada korrakohaselt jumalateenistusi ja vaimulikke talitusi ainult usuühingule kinnistatud palvemajas või kirikus. Volinik nentis, et ka selle nõude täitmisel esines korrarikkumisi ja “kõige enam luterlike vaimulike poolt, olgugi, et neile on tulnud vastu mitmes küsimuses, arvestades olukorda, et ordineeritud vaimulikke ei jätku praegu kõigile registreeritud usuühingule”

Need kaks nõuet olid voliniku järgi põhilised. Nende rakendamiseks oli ta seni kasutanud “kasvatustlikku ja selgituslikku põhimõtet, nõukogude seaduste austamise põhimõtet” Kivi leidis, et nende abinõudega siiski korrarikkumisi lõplikult likvideerida ei saa ning “tuleb leida ja kasutada teisi radikaalsemaid abinõusid”³⁴⁶ Nendest abinõudest tuleb juttu järgmistes peatükkides.

³⁴⁴ ERAF, f. 1, n. 82, s. 4, l. 12.

³⁴⁵ ERAF, f. 1, n. 82, s. 4, l. 13. Poolpõrandaalune tegevus lokkas adventistide juures, kes koguduste väiksuse tõttu ei suutnud registreerida neist pooli (38-st 19) ning registreerimise käigus kaotasid veel üheksa kogudust. Töö jätkus “kui mitte avalikul kujul, siis varjatud kujul usklikke enda kitsas kinnises ringis” — Samas.

³⁴⁶ ERAF, f. 1, n. 82, s. 4, l. 13.

Vaimulikke tuli osalt isegi varem registreerida kui kogudusi — et vabastada neid mobilisatsioonist, või selleks, et nad saaksid kasutada komandeerimistunnistusi, ja muudel praktilistel põhjustel.

2.2.2. Vaimulikud

Konsistooriumi ringkirjas 14.03.1945 edastati registreerimise nõue vaimulikele.

Kõik praegu tegutsevad õpetajad on kohustatud endid registreerima. Iga registreerimisele esitatav õpetaja ja õpetaja kohuseid täitev isik, seal kus õpetaja puudub, peab esitama enda poolt kirjutatud ankeedivormis järgmised andmed: 1) perekonna- ees- ja isanimi 2) sünniaasta ja kuu 3) vaimulik nimetus ja haridus (üld, vaimulik) 4) praegune töökoht 5) elukoht 6) perekonnaseis 7) senine teenistuskäigu ja töökohtade loetelu 8) kas oli suure Isamaasõja ajal okupeeritud territooriumil ja millega tegeles 9) kas on kohtu poolt karistatud.

Õpetajate kõik registreerimise avaldused palutakse esitada Konsistooriumile 28. märtsiks s.a.³⁴⁷

Nii kiiresti avaldusi esitada ei jõutud, konsistoorium saatis esimesed koguduste õpetajate registreerimislehed (79 õpetaja kohta) volinikule alles 12.04.³⁴⁸ 25.04. lisandus veel üks registreerimisleht — Läänemaa Hanila ja Karuse koguduse õpetaja Leo Vool'i (sünd. 31.12.1909) oma.³⁴⁹

Vaimulikele oli registreerimine soodne, sest voliniku antud tõendi alusel vabastati neid mobilisatsioonist. Poljanski kiri nr. 57 (07.03.1945) teatas kõigile UN-i volinikele 26.02.1945 NSVL RKN juures asuva komisjoni tehtud otsusest, et kõik vaimulikud on vabastatud sõjaväeteenistusest. Kirjas olid loendatud iga konfessiooni ja religiooni puhul vabastatavad ametikandjad, luterlikes kirikutes olid neiks pastorid ja pastori kt-d ning piiskopid.³⁵⁰ Aprillis 1945 saatis volinik vaimulike nimekirjad maakondade sõjakomissaridele. Peale luteri vaimulike oli nimekirjades ka hermnhuutlikke jutlustajaid, baptiste, adventiste, metodiste ja evangeeliumi kristlasi.³⁵¹ Vaimulikud pidi voliniku käest saama vastava tunnistuse. Kuni tunnistuse saamiseni asendas seda nimekiri. Viimane kehtis kuni 31.07.1945, selleks ajaks pidi vaimulike registreerimine olema lõppenud.³⁵²

---

³⁴⁷ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 292, 14.03.1945. Vaimulikes tekitas võõrastust huvi Saksa okupatsiooni aegse tegevuse suhtes. — SALUMAA, E. EELK. Lk. 35.

³⁴⁸ EELKKA, Kuv 1945, NSVL Usuasjade Nõukogu Eesti NSV Volinikule nr. 417, 12.04.1945.

³⁴⁹ EELKKA, Kuv 1945, NSVL Usuasjade Nõukogu Eesti NSV Volinikule nr. 417, 25.04.1945.

³⁵⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 3.

³⁵¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 28–38.

³⁵² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 39.

Komandeerimistunnistusi pidid vaimulikud saama usuasjade voliniku kaudu, selline oli ENSV RKN-i Asjadevalitsuse nõue, mis edastati volinikule 03.04.1945.³⁵³ Siin tekkis tehniline probleem: selleks, et tulla Kivi juurde, oli samuti komandeerimistunnistust vaja. Volinik ilmselt tunnistust postiga saata ei tahtnud ja nõudis 12.06.1945 komandeerimistunnistuste väljaandmist TK-de esimeestelt.³⁵⁴ Kõik ei täitnud nõuet (Läänemaa, Viljandi linna TK) ja nende peale kaebas volinik hiljem ENSV RKN-i esimehele.³⁵⁵ Eespool oli juttu, et osa vaimulikke ei saanud selle tõttu sõita Kivi juurde oma registreerimistunnistuse järele.

Et paljud vaimulikud olid maalt lahkunud, oli kogudustel registreerimisnõudeid raske täita. Kogudustes oli vaimulikel palju eritasemelisi asendajaid. Kivi uuris kiriku põhikirja ning leidis, et selle 2. peatüki § 10 nõudis koguduse õpetajalt teoloogilist haridust, prooviaasta läbimist ning vanust vähemalt 25 aastat. Erakorralisel juhul võis piiskop kinnitada ametisse pastori, kel oli vähemalt teoloogiline haridus. Oli küll diakoneid ja organiste, kes tundsid enam-vähem kiriklikke talitusi, kuid kel polnud teoloogilist haridust ning seetõttu ei vastanud nad § 10 nõuetele. 20.03.1945 küsis Kivi Poljanskilt, kas tal tuleb kandidaat vastu võtta, kui see ei vasta § 10 nõuetele, aga tal on tõend piiskopilt ja konsistooriumilt selle kohta, et ta on tunnistatud sobivaks pastori ametikohale mingis koguduses.³⁵⁶ UN-ist vastati 30.03, et volinik ei pea hindama pastori teoloogilist ettevalmistust, sellega tegelegu usuorganisatsiooni keskus.³⁵⁷ Seega võis koguduse vaimulikuks saada igaüks, kel oli piiskopi ja konsistooriumi soovitus.

Tegelikult oli Piiskoplik Nõukogu juba 17.01.1945 oma esimesel uue Nõukogude okupatsiooni aegsel kogunemisel otsustanud luua aseõpetaja institutsiooni, mis pidi aitama leevendada täieõiguslike õpetajate puudust. Kolm inimest, neist kaks "usuteaduslike haridusega isikut" — August Eero ja Hugo Valma, olid ka ametisse seatud. Mõlemad olid lõpetanud Johannese Seltsi diakonite õppeasutuse täieliku kursuse, olid end välismaal täiendanud ja pikka aega usulise tööga tegelenud. Kolmas, Agu Põld oli kõrgema haridusega, Pärnumaa koguduste rändjutlustaja. Aseõpetajad võisid kanda ametivormi ilma ristita ja töötada esialgu vastava praosti või õpetaja korraldusel. Ametitalitustes olid neil kõik õpetaja õigused. Aseõpetaja võidi mõneaastase ustava ja laimatu töö järel edukalt õpetajaks.³⁵⁸ 25.03.1945 olid mainitud isikud aseõpetajaks ordineeritud.³⁵⁹

Konsistoorium teatas oma ringkirjas 03.02. ka Piiskopliku Nõukogu (PN) antud loast naisusuteadlastele asuda koguduste teenistusse kuulutajatena.³⁶⁰ PN-i

³⁵³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 3.

³⁵⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 84.

³⁵⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 110.

³⁵⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 2, 2a.

³⁵⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 4.

³⁵⁸ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 159, 03.02.1945; PN 1940–, PN-i protokoll 17.01.1945.

³⁵⁹ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 585, 04.06.1945.

³⁶⁰ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 159, 03.02.1945.

koosoleku protokollis on päevakorrapunkt "Naisusuteadlaste ordineerimise küsimus", mille alt võib lugeda:

Piiskoplik Nõukogu pärast põhjalikku kaalumist tegi naisusuteadlaste ordineerimise küsimuses järgmise otsuse: lubada naisusuteadlasi koguduste teenistusse astuda kuulutajatena ja neil toimetada ametitalitusi, välja arvatud laulatus ja koguduse armulaud, kuna surijatele lubatakse neil sakramenti jagada õpetajate puudusel.

Kui aga selgub, et kogudus soovib üksmeelselt seda naisusuteadlast omale õpetajaks saada, siis võib Konsistooriumi erietsusega lubada teda selle koguduse õpetajaks ordineerida.³⁶¹

Lisaks abiõpetajatele oli vaja ka veel madalama kvalifikatsiooniga töötajaid — jutlustajaid, ilma selleta ei olnud täidetud nõue, et igal kogudusel peab olema oma vaimulik. Konsistoorium edastas oma ringkirjas 04.06.1945 voliniku seatud tähtaja selle nõude täitmiseks: 15. august — kui selleks ajaks ei ole kogudusel vaimulikku, jääb ta registreerimata. Ühtlasi teatati, et õpetajata koguduste küsimus tuleb konsistooriumis lähiajal põhimõttelisele otsustamisele, ning seetõttu soovitati eraldi kirjavahetust selles küsimuses mitte alustada.

Konsistooriumi järgmises ringkirjas 14.06.1945 teatati olulistest muudatustest kaadriküsimustes, mis olid vastu võetud EELK konsistooriumi koosolekul 06.06.1945. Nimelt vabastati ametikohalt 1944. a. jooksul koguduste juurest lahkunud õpetajad, praostid ja abipraostid, toetudes kiriku põhimääruste § 62 lg. 2 punktidele 5 ja 7. Põhjuseks toodi, et nimetatud vaimulikud, keda oli kokku 57 (nimekirjas on ka Anton Eilart, puudub aga Johan Kõpp, kes polnud koguduse õpetaja)³⁶², olid olnud pikka aega kogudustest eemal ega olnud täitnud oma teenistuskohuseid ning sellest oli tekkinud "koguduste usu elu ebanormaalne olustik". Loomulikult mainiti põhjusena usuasjade voliniku nõuet, et igal kogudusel peab olema oma vaimulik, ning seda, et õpetajakohtade pidev täitmine ajutiste asetäitja-õpetajatega on ebaloomulik. Vakantseks jäänud ametikohti asus täitma konsistoorium, kogudused võisid õpetaja valimiseks kokku kutsuda täiskogu koosoleku. Kui see polnud aga vajalik või võimalik, võis konsistoorium õpetaja määrata koguduse nõukogu ettepanekul. Lõpetuseks sõnastati käitumisjuhend halvimaks juhuks:

Vastava kvalifikatsiooniga ametikandjate vähese arvu tõttu jäävad paljud kogudused paratamatult ilma alalise õpetajata. Et aga kogudused ei jääks hoopis ilma teenimata ja teiseks — täita 15. augustiks s.a. Usuasjade Nõukogu voliniku poolt ülesseatud nõuet, et igal kogudusel peab olema oma vaimulik (õpetaja, jutlustaja), seepärast palub Konsistoorium koguduste juhtivaid organeid, kokkuleppel kohaliku praostiga, teha nimelisi ettepanekuid

---

³⁶¹ EELKKA, PN, PN protokoll 17.01.1945.

³⁶² Samadel alustel vabastati alates 01.12.1945 veel kolm õpetajat. — EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 912, 10.1945.

Konsistooriumile, jutlustajate ametisse nimetamiseks, (senised köstrid ja t.[eised]), kusjuures lähemal asuvate koguduste õpetajad oleks hooldajateks õpetajateks. Kui kogudusele oma jutlustaja on leitud ja sellisel teel ametisse nimetatud, siis tuleb koguduse juhatusel teatada sellest Usuasjade Nõukogu Volinikule.³⁶³

Samal aastal edastas konsistoorium volinikule ka köstrite-organistide ja nende kt-de nimekirja, milles oli 104 nime, neist 52 olid köstrid või köstri kt-d, mõned organisti ameti kõrvalt.³⁶⁴ Põhiosa õpetajate asendajaist leiti köstrite hulgast, lisaks mõned organistid. Vastuseks voliniku kirjale 22.06. saatis konsistoorium 26.06. nimekirja jutlustajate kohusetäitjatest kogudustes, kus polnud alalist õpetajat. Selliseid kogudusi oli 50, nendest 39-s täitis jutlustaja kohuseid köster või köstri kt., 6-s organist, 5-s oli ametis jutlustaja.³⁶⁵ Köstri kt-sid oli 16, seega polnud neis 50 koguduses kuigi palju kogenud ametikandjaid. Just nendest said aga koguduste hingedarjad pikaks ajaks. Usuasjade volinik ei keelanud siiski hooldajaõpetajatel käia õpetajata kogudustes ja pidada kord kuus armulauaga jumalateenistusi, laulatada ning anda jutlustajale nõu.³⁶⁶ Selle loata oleks nende koguduste olukord olnud veelgi raskem.

17.07 nõudis usuasjade volinik kindla kohata õpetajate tegevuse peatamist vaimulikul alal. Volinikul polnud nende kohta päris täpseid andmeid, ta arvas, et mõni neist ei pruukinud ka enam EELK teenistuses olla. Nimekirjas oli 10 vaimulikku: Georg Voldemar Klaus, Friedrich Uuspõld, Jaan Muru, Theodor Varblane, Martin Jõgi, Otto Luberg, Elmar Paldra, Anton Ekstein, Gustav Küla ja Paul Uibopuu. J. Muru ja P. Uibopuu nimed olid (ilmselt konsistooriumis) maha tõmmatud, Otto Lubergi nime järel oli küsimärk.³⁶⁷

Nagu juba öeldud, saatis konsistoorium 08.08. volinikule mitu koguduste registreerimistaotlust koos värskelt kogudustele kinnitatud vaimulike nimedega.³⁶⁸ Enamik vaimulike registreerimisega seotud probleeme suudeti tähtajaks lahendada, osa lükati ilmselt seoses voliniku järjekordse komandeeringuga edasi.

Aruandes 1945. a. 30. detsembriks peetud leeride kohta loendati kiriku teenistuses olevaid ordineeritud vaimulikke 87 (siin on ka aseõpetajad), jutlustajaid 23, jutlustajaid-köstreid 29, jutlustajaid-organiste 9. Köstreid ja organiste,

---

³⁶³ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 621, 14. 06.1945.

³⁶⁴ EELKKA, Kuv 1945, Köstrid-organistid ja nende kohusetäitjad.

³⁶⁵ EELKKA, Kuv 1945, NSVL RKN juures asuva Usuasjade Nõukogu Volinikule Eesti NSV-s, 26.06.1945.

³⁶⁶ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 912, 05.10.1945.

³⁶⁷ EELKKA, Kuv 1945, EELK Konsistooriumi Presidendile, nr. 541, 17.07.1945. O. Luberg oli alates 01.12.1944 vabastatud Lihula koguduse õpetaja kohalt konsistooriumi otsusega 02.07.1945. — EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 912, 05.10.1945.

³⁶⁸ EELKKA, Kuv 1945, NSVL RKN juures asuva Usuasjade Nõukogu Volinikule Eesti NSV-s, nr. 417, 08.08.1945.

kes samal ajal jutlustaja kohuseid ei täitnud, oli ametis vastavalt 13 ja 61. Seega oli koguduse vaimulikke aasta lõpuks 148.³⁶⁹ Voliniku juures registreeritud koguduste arv 01.01.1946 on ühe võrra suurem, ilmselt polnud arvepidamine päris täpne.

Kui koguduse õpetaja suri, tuli kogudusel kiiresti leida talle asendaja. Nii juhtus Saaremaal Karja kogudusega, kelle õpetaja A. Põldmets suri 25.02.1947. Konsistoorium saatis kogudusele mitu kirja, kus soovitas kiiresti õpetaja (jutlustaja) leida, muidu kogudus suletakse. Endine kauaaegne köster Mihkel Paugus võetigi tööle jutlustajana aastaiks 1948–1951.³⁷⁰

Vaimulike registreerimine ja arvelt maha võtmine jäi edaspidigi voliniku üheks oluliseks jooksvaks ülesandeks.

2.2.3. Koguduste likvideerimine ja taasregistreerimine (abikirikud)

Registreerimisest keeldumine tähendas koguduse likvideerimist. Nagu eelnevast nähtub, polnud likvideerimine alati päris lõplik ja kogudus võis pöranda all edasi tegutseda ning hiljem ka uue registreerimistaotluse esitada, mis aga käis siis juba rangema kontrolli alla. Enamasti olid “uute” koguduste registreerimise avaldused edutud, tihti toodi põhjuseks juba registreeritud kirikute piisavus “elanikkonna usuliste vajaduste rahuldamiseks”

Karksi kogudus oli 08.12.1945 likvideerimisele määratud. 14.03.1946 saatis volinik UN-ile edasi koguduse registreerimistaotluse. 25.03. vastas UN-i liige K. Pugo, et dokumendid on lõpuni vormistamata. Puudus voliniku otsus, tõlked vene keelde polnud kinnitatud, polnud märgitud, mis põhjusel oli volinik varem kiriku sulgenud, voliniku seisukohal puudus tema allkiri.³⁷¹ Nii kujunes kiriku uus avamine bürokraatliku protseduuri tõttu küllaltki keerukaks. Nagu nähtub voliniku aruandest, suudeti see siiski läbi viia.

Karja tn. 55 asunud Pärnu Eliisabeti koguduse palvemaja taasavamist taotleti samuti, aga edutult. 16.02.1946 saatsid 25 palvemaja kasutajat vastava taotluse, milles kirjutasid: “Oleme enamiste wanad inimesed, elame linna serval — wanaduse ja haiguse tõttu ei suuda meie kaugemale minna.” 27.03.1946 teatas volinik Pärnu linna TK esimehele Nesslerile, et Eliisabeti koguduse taotlust ei rahuldata, sest iga usuühing võis kasutada ainult ühte kirikut või palvemaja, ning lisas:

Eliisabeti usuühingul on kirik ja tema liikmete jaoks väikeses Pärnu linnas mingisuguseid muid palvemaju pole vaja. Põhjendus, et inimesed on vanad

---

³⁶⁹ EELKKA, Kuv 1945, Aruanne 1945. a. toimunud leeride kohta (30. detsembriks 1945. a.).

³⁷⁰ VIHURI, Veiko. Karja kirik ja kogudus. Ajalooline ülevaade XIII–XX saj. EELK UI diplomitöö. Karja, 1996. Lk. 59.

³⁷¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 45, 46.

ja kirikud on kaugel, ei pea paika, kuna jälgides allakirjutanute elukohti, paljud elavad kirikule lähemal kui palvemajale.³⁷²

Pärnumaal Orajõe vallas Treimanis palvemaja taasavamise kohta saatis Kivi UN-le palvekirja edasi 09.09.1946. Varem oli see olnud Häädemeeste koguduse abikirik. Et registreerimisavaldust ei esitatud õigeaegselt, suleti palvemaja voliniku otsusega. Lähim kirik oli 20 km kaugusel, läheduses elas umbes 400 usklikku, kes olid palvemaja avamisest huvitatud. Volinik toetas avaldust põhjendusega, et lähim kirik jäi kaugele.³⁷³

Registreerimata jäänud abikirikud taotlesid enamasti taasavamist kogudusekirikutena. See probleem nõudis voliniku arvates ühtset lahendust ning ta pöördus sellega UN-i poole 20.09.1946. Volinik oli 14.09. saatnud UN-ile kahe sellise abikiriku uute koguduste avaldused. Üks neist oli ilmselt Viru-Jakobi koguduse abikirik Roela vallas Tudu külas, mille avalduse saatekiri oli dateeritud tegelikult 13.09. See abikirik asus peakirikust 35 km kaugusel. Sulgemise põhjus oli jällegi olnud mittetähtaegselt esitatud avaldus. Volinik oli edasisaadetud avaldust toetanud, sest lähimad luteri kirikud asusid 25–35 km kaugusel.

Kirjas UN-ile selgitas volinik abikirikute olemust — need olid territoriaalselt väga suurte usuühingute kirikud. Usuühingu tegevusala võis hõlmata 50 või enam kilomeetrit. Abikirik oli ehitatud peakirikust võimalikult kaugele, rahvarohkesse kohta. Teenistusi pidas seal köster. Kord kuus käis kohal koguduse õpetaja, kes viis läbi ametitalitusi, milleks ainult temal õigus oli, nagu laulatus ja armulaud. Eestis oli iseseisvusaja lõpul olnud 24 abikirikutega luteri kogudust, neil oli kokku 31 abikirikut. 1945. a. jooksul esitasid kuue abikiriku ümber koondunud luterlased avalduse registreerida nad iseseisva kogudusena: Tuhala, Järvakandi, Katariina-Leesi (Harjumaal), Käsmu, Pühajõe ja Illuka (Virumaal). Need ka registreeriti. Ülejäänud suleti järgmise aasta algul (voliniku teatel 01.01.1946). Veebruaris 1946 on endiste abikirikute kohta tulnud veel viis avaldust, palvega registreerida need senises lihtsustatud korras. Volinik lükkas avaldused tagasi, nõudes registreerimist uue kogudusena. Viiest tagasilükatud avaldusest kaks esitati uue korra järgi. Volinikule olid teada veel kuue endise abikiriku registreerimise avaldused (Läänemaalt 1, Virumaalt 3, Tartumaalt 1, Võrumaalt 1). Kokku võis endistelt abikirikutelt voliniku arvates tulla 10–12 avaldust.

Pärast 31.12.1945 on esitanud registreerimisavaldusi seitse endist abikirikut: Virumaal Haljala ja Iisaku koguduse endised abikirikud Mäetaguse, Vihula ja Palmse vallas, Läänemaal Emmaste koguduse endine abikirik Mänspää külas (peakirikust u. 20 km kaugusel), Võrumaal Rõuge koguduse endised abikirikud Missos ja Rogosis, Tartumaal Võnnu Jakobi koguduse endine abikirik Ahja vallas Rasina külas. Kõigi nende avaldused lükkas volinik tagasi.

---

³⁷² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 48, 49, 51.

³⁷³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 86.

Ootamatult andis UN-i esimees suulise korralduse senised abikirikud siiski lihtsustatud korras registreerida, mille peale volinik teatas, et peab samuti õigeks "usklike poolt esitatud avamise taotluste rahuldamist", ja et tema sulgemisaktsioon oli ainult "juhitud korraloomise mõttest" ning et "ka usklikud nendest kohtadest tähendavad, et nad ise on süüdi selles, et peavad olema kirikuta, kuna ei pidanud kinni korrast" Volinik soovis siiski vastavat nõukogult kirjalikku korraldust, sest ta oli senistes aruannetes juba märkinud, et on lõpetanud luteri kirikute registreerimise, ning et ta "omal algatusel ei või lüüa segi oma senist aruandlust" Volinikul olid abikirikud kirjas mittetegutsevate kultushoonete nimestikus. Omal initsiatiivil tahtis ta taasavatavate abikirikute kogudustega kohe sõlmida ka kultushoone kasutamise lepingud, nagu oli ette nähtud volinike instruksioonis, kuid mida polnud seni tehtud.³⁷⁴

01.11.1946 vastas UN-i esimees Poljanski Kivile ning kiitis heaks tema tegevuse abikirikute vormistamisel iseseisvate koguduste kirikuteks. Samuti kiideti heaks voliniku otsus hakata sõlmima lepinguid.³⁷⁵ Seda aga Kivi esialgu teha ei jõudnud, sest enamik palvemajade ja abikirikute seni suletud hooneid anti enamasti peatselt üle nõukogude organisatsioonidele, kasutamiseks muul otstarbel (vt. ptk. 3.2.2.). Mõned kogudused suleti hiljem seoses sellega, et leidis organisatsioon, kes taotles nende hoonet endale. Kõige sagedamini oligi koguduse sulgemise põhjuseks oma kiriku puudumine.

Abikirikute ümber koondunud inimesed taotlesid ka hiljem abikiriku avamist. Veel 14.08.1947 oli Paul Haamer saatnud palve Tudulinna vana kiriku taasavamiseks endise Iisaku koguduse abikoguduse liikmete nimel.³⁷⁶ Alles 09.02.1949 saatis volinik järelepärimise Tudulinna valla TK-le avaldusele allakirjutanute andmete kontrollimiseks, täiesti määrusteväliselt huvitas teda ka see, "mida kujutab endast poliitiliselt käesolevas nimestikus esinev kodanike grupp. Kuidas suhtuvad nad riiklike ülesannete täitmisel."³⁷⁷ Alles 02.06.1949 saatis TK esimees viimaks vastuse, milles teatas, et kolm avaldusele allakirjutanud isikut olid juba surnud (need olid olnud kulakud), kolm olid riigivaenulike tegude eest väljasaatmisele määratud ning kolm olid väga vanad (sündinud 1860.–1870. aastail). Üks allakirjutanuist oli tulnud asumiselt tagasi, aga ei elanud enam Tudulinna vallas. Ülejäänud üheksa olid tavalised Saksa okupatsiooni ajal Eesti territooriumil elanud kodanikud. Kirikut hinnati korrasolevaks, selle avamisest huvitatud inimesi olevat 50 ümber. Kuigi kirikust (kõigest!) 50 m kaugusel oli teine kirik, taotleti avamist religioosse tüli pärast. TK esimees soovitas tüli kohta järele pärida pastor Kuljuselt, kes elas Tallinnas.³⁷⁸ Avalduse olidki esitanud senised Iisaku koguduse liikmed,³⁷⁹ keda olid ilmselt mõjutanud Kuljuse libe-

³⁷⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 95–98.

³⁷⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 109.

³⁷⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 115.

³⁷⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 7, l. 25.

³⁷⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 7, l. 110.

³⁷⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 7, l. 111.

raalsed vaated, mis võisid olla tüli aluseks. Teades voliniku suhtumist abikirikutesse, on selge, et sellist kogudust ei registreeritud.

Mais 1948 jätkus endiste abikirikute taotluste läbivaatamine. 27.05. esitas Kivi ENSV MN-i aseesimehele Puusepale kahe endise abikiriku avaldused: Vihula valla Vainopää küla palvemaja ning Veski vallas asunud nn. Krüüdneri palvemaja. Esimene neist oli varem olnud Haljala koguduse abikirik, kord kuus oli sealt käinud õpetaja teenistust pidamas. Volinik palus ENSV MN-i jätta rahuldamata avaldus kiriku alaliseks tegutsemiseks, aga et hoone oli "ehitatud spetsiaalselt palvemajaks", siis seni, kuni polnud taotlusi hoone kasutusele võtmiseks teiseks otstarbeks, pidi võimaldatama selle kasutamist üksikute juhtudel suuremate kiriklike pühade puhul koguduse igakordse avalduse põhjal.³⁸⁰

Krüüdneri palvemaja oli ehitatud 1904. a., see oli Kambja koguduse abikirik. Volinik nentis oma kirjas ENSV MN-ile, et Kambja koguduse kirik oli koos kõigi peamiste kõrvalhoonetega hävinud sõjategevuses 1944. Siiski oli kogudusel lubatud kasutada endist köstrimaja ning kogudus oli registreeritud 21.12.1945. Veski valla usklikud, kes käisid Krüüdneri palvemajas, kuulusid Kambja koguduse hingekirja. Sellest tegi volinik järelduse, et 1) Veski valla kodanike avaldus palvemaja avamiseks ja sellega koos iseseisva usuühingu registreerimiseks tuleks tagasi lükata, 2) arvestades seda, et UN ei lubanud Kambja kiriku ning muude hoonete taastamist ja uuesti ehitamist, tuleks Kambja usuühing oma senisest asukohast üle viia Krüüdneri palvemajja. Volinik palus MN-i luba koguduse asukoha ümberregistreerimiseks.³⁸¹

31.05.1948 saatis volinik Puusepale edasi veel kahe abikiriku avamistaotlused. Need olid Mäetaguse vallas asunud Jõhvi koguduse abikirik-kuulutuspunkt ja Emmaste valla Mänspää küla palvemaja. Esimene neist oli ehitatud 1939. a. Jumalateenistusi pidas seal üks kord kuus Jõhvi koguduse õpetaja. "Eriti suurt aktiivsust näitas 1946. a. ülesse selle palvemaja avamiseks pastor Voldemar Kuljus" kelle koostatud avaldused oli volinik kolmel korral vormilistel põhjustel tagasi lükanud. Viimane avaldus, mille alusel volinik nüüd kirjutas, oli samuti V Kuljuse initsiatiiv, seekord kõigi nõuete kohaselt vormistatud. Volinik palus jätta avaldus rahuldamata kahel põhjusel: 1) kohale polnud võimalik leida vaimulikku, pastor olnuks väljastpoolt, 2) kohalikud inimesed ei olnud huvitatud — ei moodustanud kogudust ja leppisid jumalateenistusega kord kuus. "Üks kord kuus Jõhvi sõita jumalateenistusele ei peaks aga olema ülesaamatu raskus."³⁸²

Emmaste vallas Mänspääs asunud palvemaja (Mänspää kabel) oli ehitatud 1908. a. See oli Emmaste koguduse abikirik-kuulutuspunkt. Volinik leidis, et sealsed usklikud pole suutelised iseseisvat usuühingut ülal pidama ning nende usulised vajadused ei nõua seda. Kivi arvates polnud käesoleval ajal ka eeldusi "usklike grupi iseseisvaks tegutsemiseks" ja palvemaja olnuks tema arvates

³⁸⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 108.

³⁸¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 109.

³⁸² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 112.

vormiliselt küll iseseisev, kuid tegelikult Emmaste koguduse abikirik ja kuulutuspunkt. Seepärast volinik avaldust ei toetanud.³⁸³

Registreerimata jäänud abikirikuid võidi kasutati sageli omavoliliselt. Selle kohta on teateid nt. Võrumaalt — volinik nõudis Võrumaa TK esimehelt Mikalilt 22.06.1948 Orava vallas asunud Marga palvemaja kasutamise tõkestamist, sest valla TK oli kaevanud, et sissesõitnud vaimulikud olid palvemaja perioodiliselt kasutanud “usukultuslikul otstarbel” Marga palvemaja oli arvel mittetegutsevana.³⁸⁴ Aktsiooni aluseks oli Orava vallast 03.04.1948 volinikuni jõudnud avaldus, kus taotleti Orava-Marga luteri kiriku avamist (mõeldud oli sama palvemaja). Soovijate arvuks oli märgitud 1400, lähim luteri kirik asuvat üle 20 km kaugusel. Avaldusele oli allkirja andnud 24 inimest.³⁸⁵ 03.06. saatis volinik järelepärimise Orava valla TK esimehele.³⁸⁶ 17.06. saadetud vastuses teatasid Orava valla TK esimees ja valla parteialgorganisatsiooni sekretär, et avalduses antud informatsioon pole õige. Avamisest huvitatuid ei saanud nende andmete järgi olla 1400 ning kõige lähem luteri kirik asus palvemajast 11 km kaugusel. Hoone ei olnud algselt palvemajaks ehitatud, ta võis mahutada 300 inimest. Tegemist oli puust tornita ehitisega, mis vajas remonti. Hoonet oli Saksa okupatsiooni ajal kasutatud evakueeritute majutuspunktina (1942–1944). Sõjajärgsel ajal kasutati hoonet juhuslikult palvetundideks, mida pidasid ümbruskonna koguduste kirikuõpetajad. Mõned allakirjutanud elasid üle 3 km kaugusel palvemajast. Kokkuvõtteks märgiti: “Valla TK leiab, et palvemaja avamiseks Marga külla ei ole tungivat vajadust, sest peale Petseri luteriusu kiriku on Orava valla rahvale usuliste kommete täitmiseks Vastseliina ja Pindi koguduste kirikud, millest üks asub keskmiselt 22,5, teine 15 km kaugusel.”³⁸⁷

Marga palvemaja olukorra uurimine jätkus sellest kohalike võimude negatiivsest seisukohavõtust hoolimata. Volinik küsis 18.11.1948 kirjas EELK konsistooriumile, kas konsistoorium toetab kohalike elanike soovi palvemaja avada. Volinik päris, kas tegemist on abikirikuga või on see vennastekoguduse palvemaja.³⁸⁸ Kivi kirjast ENSV MN-i aseesimehele A. Vaarandile 15.03.1949 ilmnebki, et tegemist oli alates 19. sajandi lõpust vennaste palvemajana kasutusel olnud hoonega. Eesti ajal oli palvemaja tegevus järjest vähenenud. 1945. a. registreerimisavaldust ei esitatud, alles 1948. a. oli palvemaja tegevus elavnenud tänu pastor Viljari tegevusele. Volinik leidis, et “taotlus on enam pastor Viljari töö ja tahe, kui kohaliku rahva tahe” Kogudust sooviti registreerida Vastseliina koguduse filiaalina, kuigi sellel kogudusel oli juba kaks filiaali. Orava vald asus tegelikult Pindi koguduse territooriumil, seega

---

³⁸³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 113.

³⁸⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 135.

³⁸⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 118, 119.

³⁸⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 150.

³⁸⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 183.

³⁸⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 239.

pidanuks palvemaja saama pigem selle koguduse filiaaliks.³⁸⁹ Et selle vennastekoguduse palvemaja puhul oli märgata luterliku kirikuõpetaja Ago Viljari toetust, ei käsitletud seda koos teiste hernhuutlike palvemajadega, mis registreeriti üldjuhul luteri koguduste filiaalidena. Arvatavasti seetõttu saadeti avalduse esitajatele eesotsas Voldemar Jõesaluga Marga külast (ilmselt pärast A. Vaarandi vastava toetuse saabumist) teade, et MN on vastanud taotlusele eitavalt.³⁹⁰ MN polnud siiski seda palvemaja kergekäeliselt sulgenud, mida võib järeltada voliniku kommentaarist Poljanskile: "ENSV MN lõpuks nõusse jäänud [Marga palvemaja] sulgemisega, pärast voliniku selgitusi."³⁹¹

Kogudustega vara kasutamise lepingute sõlmimise käigus³⁹² likvideeriti Saaremaal Põide vallas Põide kogudus 31.03.1948.³⁹³ Likvideerimisel tekkinud segaduses saatis "kohalik volinik", Saaremaa TK kohaliku tööstuse insener A. Eero volinikule hoopis Põide vallas asunud Jaani koguduse dokumendid. Volinik oli sunnitud segadust klaarima ning nõudma õige koguduse likvideerimist ja Jaani koguduse taastamist.³⁹⁴ Samas vallas asunud kirikutest tuli üks ilmselt liiga suure "kirikute tiheduse" tõttu likvideerida. 02.06.1948 saatiski insener Eero Jaani koguduse varade kasutamise lepingu Kivile ning raporteeris, et oli teatanud Jaani kogudusele ja Põide valla TK-le, et Jaani kogudus võib tegevust jätkata. Varade osas oli ta sunnitud kirjutama, et Põide kogudusel polnudki selliseid varasid, mida Jaani kogudus võinuks kasutada — õpetaja maja oli suures osas kasutuskõlbmatu, saun lagunenud, ait "täielikult laostunud olekus", samuti põlenud tallide kivimüürid.³⁹⁵ Võimalik, et olukord ei olnud nii halb ja keegi soovis neid varasid ilma liigsete sekeldusteta üle võtta — mis oleks muidu takistanud nii halvas seisukorras varasid teisele kogudusele üle andmast.

Ühe lahendusvariandina abikiriku sulgemise vältimiseks pakkusid kogudused välja võimaluse registreerida abikiriku kogudus suure koguduse filiaalina — võte, mida kasutati laialdaselt vennastekoguduste palvemajade puhul. 08.12.1948 saatis Kassari koguduse juhatus volinikule palve registreerida nende kogudus Pühalepa koguduse filiaalina. Kirjas öeldi, et Kassari on alati Pühalepa abikogudus olnud, ja kinnitati, et Pühalepa koguduse vastutavad isikud on sellega nõus, ning koguduse jutlustajaks paluti registreerida Pühalepa koguduse jutlustaja H. Nirk. 28.12.1948 saabus 21 Kassari koguduse liikme ametlik avaldus registreerida kogudus Pühalepa koguduse filiaalina, selles viidati

³⁸⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 7, l. 101.

³⁹⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 7, l. 102. Selle juhtumi põhjal tundub, et kuuldused Ago Viljari headest suhetest volinik Kiviga — volinik olevat andnud kirikule Viljari kaudu salajast informatsiooni (LAATS, Alar. Suuline teade 12.04.2000) —, ei pea vähemalt sellel ajal veel paika.

³⁹¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 7, l. 108.

³⁹² Vt. järgmine peatükk.

³⁹³ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 347, 20.05.1948.

³⁹⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 197, 198.

³⁹⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 203.

11.03.1946 saadetud taotlusele, millele volinik polnud vastanud. Lisatud oli Pühalepa koguduse "kahekümniku" toetusavaldus.³⁹⁶ Avaldust ei rahuldatud, põhjuseks tõi ENSV MN (ilmselt voliniku soovitusel) Käina palvemaja läheduse, millest pidi kohalikele inimestele küllalt olema nende usuliste vajaduste rahuldamiseks.³⁹⁷

1946. a. alguses oli likvideerimisele määratud Virumaa Vihula valla Vainopää küla kirik, selle varade inventariseerimisakti ühe eksemplari saatis aga Vihula valla TK sekretär alles 21.02.1949.³⁹⁸ Sel korral oli likvideerimine (või siis akti saatmine) võtnud aega kolm aastat.

1949. aastal tegi volinik negatiivse otsuse ka Leebiku palvemaja suhtes. Leebiku asus Valgamaal, Helme palvemajast 11 km kaugusel. Teise palvemaja lähedus oli ilmselt üks selle sulgemise põhjusi. Märkimisväärne oli aga ka palvemaja päritolu: 1934. a. olid olnud selle palvemaja ehitamise initsiaatorid ja ehituskulude katjad H. B. Rahamägi ja tema abikaasa. Alates 1944. a. oli palvemaja olnud kasutamata, 1948. a. algas taas tegevus pastor Uustali eestvedamisel. Otsus mitte avada palvemaja saadeti kodanik Uusmetsale Leebikust.³⁹⁹

1949. a. sai teatavaks ENSV administratiivreformi kava, mille kohaselt pidi 13 maakonna asemel loodama 40 rajooni (teostati 26.09.1950). Volinik oli küllalt agar selleks, et taotleda vastavate muutuste fikseerimist usuühingute registreerimise dokumentides. UN-i esimees Poljanski ei pidanud siiski vastavat kampaaniat vajalikuks.⁴⁰⁰

Oli ka selliseid kogudusi, kelle kirik oli purustatud ja kes soovisid end registreerida mõnes teises kogudusele kuulunud hoones, mis oli paremini säilinud. Näiteks esitas Narva-Jõesuu kogudus 1948. a. taotluse registreerida neid endises koguduse pastoraadis. 24.09.1948 kommenteeris avaldust volinikule Narva TK esimees Klimberg. Narva-Jõesuu luteri kirik oli tema hinnangul 70–80% ulatuses hävinud, taastamine võimatu. Narva-Jõesuu oli sel ajal asustatud peamiselt venekeelse elanikkonnaga, seal asus oluline eriehitusorganisatsioon, tulevikus oli plaanis võimsa sanatooriumi arendamine. Luterlaste vähesust (u. 50 inimest) arvestades oli TK vastu Narva kogudusest sõltumatu koguduse loomisele kuurortasulas.⁴⁰¹

Volinik tegi sel perioodil ettepanekuid mitme luterliku koguduse likvideerimiseks. Esialgu jäid veel püsima Oleviste ja Peeteli kogudus Tallinnas ning Kiviõli kogudus Virumaal, kuigi volinik oli hoonete kasutamislepinguid sõlmides esitanud UN-ile ja ENSV MN-ile nende likvideerimise kavad. Peeteli ja Oleviste olid kaks väikest kogudust, mille puhul Kivi leidis, et nad võiksid kahe peale ühte — Oleviste — kirikut kasutada, Peeteli kirik aga sobiks hästi kul-

³⁹⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 240, 241, 241p, 242.

³⁹⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 7, l. 85, 108.

³⁹⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 7, l. 32.

³⁹⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 7, l. 63, 100, 108.

⁴⁰⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 6, 28.

⁴⁰¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 52, 55.

tuurimajaks või võimlaks, sest tal puudus nii torn kui sammastik, mis muidu oleks tulnud ümber ehitada.⁴⁰² Õieti oli volinikul Oleviste kirikuga (teda häiris kiriku ülemäärane suurus) veel mitugi plaani — kas viia sinna üle Jaani kogudus ja sulgeda Jaani kirik (mida piiskopi asetäitja pidas usklikele täiesti vastumeelseks aktsiooniks) või lihtsalt kogudus likvideerida ja kirik sulgeda.⁴⁰³ Lahendus leiti 1950. aastal, mil Oleviste kirikusse koondati Tallinna evangeeliumi kristlaste ja baptistide kogudused. Kiviõli kogudus oli kuni 1938. aastani olnud Lüganuse koguduse filiaal, pärast seda iseseisev. 1941. a. purustati kirik, seal polnud ka alalist vaimulikku. Kogudusel oli 110 liiget.⁴⁰⁴ Hiljem sai Kiviõli kogudus taas Lüganuse koguduse filiaaliks.

Sel perioodil likvideeriti ka kaks küllaltki suurt ja/või olulist kogudust, nagu Tartu Maarja ja Tartu Ülikooli kogudus. Maarja koguduse likvideerimise kaudeks põhjuseks oli oma hoone puudumine ja Ülikooli koguduse puhul hoone vajalikkus Tartu ülikoolile. Võib öelda ka, et teiseks põhjuseks oli koguduste sisemine nõrkus.

2.2.3.1. Tartu Maarja kogudus

Oma kiriku puudumine (see oli sõjas purustatud) sai saatuslikuks Tartu Maarja kogudusele. Kivi kirjutas UN-ile 09.09.1947, et Tartu Maarja I ja II kogudused (kogudus koosnes kahest pihtkonnast) pole seniajani asunud oma kultushoone taastamisele, vaid kasutavad endiselt ajutiselt teiste koguduste kultushoonete ruume (ta oli registreerinud koguduse ajutiselt 22.06.1945 teise koguduse kirikusse⁴⁰⁵). Kivi soovis kogudused likvideerida ja viia liikmed üle teistesse kogudustesse. UN-i aseesimees Sadovski teatas Kivile 20.09.1947, et nõukogu ei tee takistusi nende koguduste likvideerimiseks, viidagu see läbi vastavalt voliniku instruksioonile ja UN-i ringkirjale 195s (15.04.1946).⁴⁰⁶ Nii instruksioonis kui mainitud ringkirjas räägitakse tegelikult ainult kultushoonete sulgemisest, mitte aga koguduste likvideerimisest, kellel polegi oma hoonet. Eeskirjade järgi ei saanudki selline kogudus eksisteerida. Põhiline nõue — heakskiidu taotlemine UN-ilt oli igatahes voliniku poolt täidetud.

Kivi käis 18.–22.11. komandeeringus Tartus ise olukorraga tutvumas. Tagasi tulles saatis ta kirja Tartu linna TK esimehele Vörsele ning kaebas, et Maarja kogudus oli omavoliliselt palvemaja avanud Õpetaja tn. 5. Jumalateenistused seal tuli lõpetada, volinik oli siiski andnud ühekordse nõusoleku jõulupühade ja uusaasta teenistusteks. Kivi väitis: “Nimetatud palvemaja tegevus jääb seisma

---

⁴⁰² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 138.

⁴⁰³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 144.

⁴⁰⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 145.

⁴⁰⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 15.

⁴⁰⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 145, 146.

senini, kuni usklikud taotlevad selle palvemaja kasutamise vormistamist ja kui see leiab rahuldamist.”⁴⁰⁷

Tartu TK oli usuküsimustes aktiivne. 20.01.1948 saadeti volinikule teade, et Tartu linna TK juures oli moodustatud komisjon “kirikute varanduste korraldamiseks”. Komisjon oli jõudnud järeldusele, et “mitmesuguste usuühingute kasutada olevate palvelate suuri ruume kasutab väike hulk usklikke, mõni tund nädalas, samal ajal kui asutised ja organisatsioonid kannatavad linnas ruumpuuduse all”. Luteri kogudustest oli kõne all Maarja kogudus, leiti, et selle 1. pihtkond (100 liiget) tuleks Õpetaja tn. 5 üle viia Lille tn. 18 adventistide palvelasse, mida nad juba ka kasutasid. 2. pihtkond (5000 liiget) oli “puhtakujuline maakogudus” ning see “peaks palvela jaoks ruumid leidma maal”. Motiivid olid sõjajärgses purustatud linnas pragmaatilised: “[---] väikeste koguduste koondamisega ühistesse ruumidesse teiste kogudustega ja Maarja koguduse 2. pihtkonna maale suunamisega vabaneks Tartus kolm palvela ruumi [lisaks Maarja koguduse ruumidele metodistide Kalevi tn. 21 ja baptistide Tähe tn. 118^a], kasuliku pinnaga 515 m², mis aitaks kaasa ruumide puuduse lahendamisele linnas.”⁴⁰⁸ Sellised põhjendused olid küllalt levinud, nagu võib näha edaspidi kirikule kuulunud hoonete ja ruumide jagamist vaadeldes. Ruumiprobleemid olid sõjajärgses Eestis aktuaalsed.

18.02.1948 pöördus Kivi UN-i poole, et saada kinnitus Õpetaja tn. 5 palvela sulgemiseks. Ta tunnistas, et oli registreerinud koguduse ajutiselt teise kirikusse. 1947. a. oli ta aga kandnud Maarja koguduse likvideeritavate nimekirja, sest kogudus polnud mitmesugustel põhjustel asunud oma kirikut taastama. Taastatud oli hoopis koguduse leerimaja Õpetaja tn. 5 ja seda ilma voliniku loata. Kogudus oli voliniku andmeil (TK oli seda kontrollinud) tööpoolest korraldusele allunud. Pärast seda oli aga koguduse juhatus esitanud avalduse tegutsemise jätkamiseks leerimajas. Koguduse juhatus oli koguduse registreerimata jäämises süüdistanud oma õpetajat Võsu ning 11.01.1948 oli koguduse nõukogu koosolek Võsu ametist vabastanud (hääletage 10 poolt, 4 vastu, 3 erapooletut). Konsistoorium polnud seda otsust seni kinnitanud.

Kirjeldades luteri koguduste kirikute olukorda Tartus nentis volinik, et sõjas olid kasutamiskõlbmatuks muutunud kolm kirikut: Jaani, Pauluse ja Maarja. Ülikooli kiriku sulgemist oli juba hakanud taotlema ülikooli juhtkond. Peetri oli ainuke kirik, millega probleeme ei olnud. Jaani kirikus oli enne sõda asunud saksa kogudus ning kirik oli lõpetanud tegevuse pärast viimaste sakslaste lahkumist Saksamaale 1941. Pauluse kogudus oli hakanud oma kirikut taastama juba 1945. a. algul. Sellega ei olnud kaugele jõutud, seni jätkati tegevust oma leerimajas. Volinik leidis kokkuvõtteks, et kuna Tartu ja selle ümbruse eestlaste

---

⁴⁰⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 177. Lähemalt kirjutavad Tartu Maarja koguduse saatest: JÜRJO, Villu. Kodutu kogudus. Tartu, Eesti Kirik, 1998 ning VIGEL, Peeter. EELK Tartu Maarja koguduse aastad 1940–1991. EELK UI diplomitöö. Tallinn, 1999. Kaks pihtkonda olid koguduses tekkinud omavaheliste tülide tõttu.

⁴⁰⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 3, 3p.

kasutuses oli varem kolm kirikut (ta ei arvestanud siia ülikooli kirikut, mis oli mõeldud ülikooli personalile ja üliõpilastele, ega Jaani kirikut, mis oli sakslastele), siis pole vajadust taastada Maarja kirikut ega lubada ka nende tegutsemist leerimajas. Ta lähtus statistikast: Peetri kirik mahutas 4000–5000 inimest (istekohti 3000), Pauluse kiriku taastamisel pidi lisanduma veel ruumi 2000–3000 inimesele. 1946. a. oli Tartus ja selle lähiümbruses olnud 3142 annetajat-koguduse liiget. Voliniku hinnangul võis selline usklike hulk mahtuda Peetri kirikusse. Tartu linn pidi leppima kahe kirikuga. Pauluse ja Peetri kiriku asukohad olid täiesti sobivad — üks ühel, teine teisel pool jõge, paraja vahemaaga. Maarja koguduse kirik asus aga u. 1 km kaugusel Pauluse kirikust ning leerimaja koguni veel lähemal — 0,6 km.⁴⁰⁹

Need olid voliniku jaoks mõjuvad argumendid kiriku taastamata jätmiseks. Võib spekuloida, et kui Maarja kogudus oleks hakanud leerimaja asemel kohe kirikut taastama ning püüdnud seda teha kooskõlas voliniku määrustega, oleks nad võinud “konkureerida” Pauluse kogudusega ning võib-olla oleks hoopis Pauluse kirik jäänud taastamata. Voliniku loogika järgi tuli tal valida nende kahe vahel.

06.03.1948 saatis UN-i esimees Poljanski Kivile oma otsuse: “Kuna Maarja kogudus Tartus on omavalitsuselt kohendanud leerimaja kultushooneks, siis Nõukogu loeb Teie tegevuse nimetatud leeri palvemaja sulgemisel õigeks, millest Nõukogu ka Teile teatab.”⁴¹⁰

26.03.1948 teatas Kivi Maarja koguduse 2. pihtkonna registreerimise (oli registreeritud Lille tn. 18 adventistide palvemajas) tühistamisest Tartu linna TK-le. Põhjuse sõnastas ta järgmiselt:

[---] formeerus nimetatud usuühingu sisemiste lahkkelide tõttu Maarja usuühingust, omamata kogu oma tegevuse ajal iseseisvat palvemaja. Kuna Tartu linnas tegutsevad ev. lut. kirikud on võimelised ruumide poolest teenindama ka Maarja 2. usuühingu usklikke, siis on ebaloomulik, et nad kasutavad oma tegevuseks adventistide palvemaja.⁴¹¹

Otsus rakendus 01.04.1948, sellest tuli teatada Anton Jõgi’le, elukoht Tartu, Kesk 37–3, kes töötas Peipsi järve laevastikus. Koguduse likvideerimine pidi käima samamoodi nagu Maarja 1. pihtkonna ja Ülikooli kogudusega. Registreerimistunnistused (koguduse, koguduse organite ja vaimuliku omad) tuli ära võtta ja volinikule saata.⁴¹² Nüüd oli likvideerijaks juba TK.

Esimese pihtkonna saatust selgitab voliniku kiri Tartu linna TK esimehele Vörsele 13.05.1948. Kivi teatab, et kuna likvideeritud Maarja koguduse 1. pihtkond oli liitunud Peetri kogudusega, siis saadi Peetri koguduse juhtkonnale välja anda Tartu linna ja maakonna riiklikust arhiivist Maarja koguduse 1. piht-

⁴⁰⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 15, 15p, 16, 17.

⁴¹⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 38.

⁴¹¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 68.

⁴¹² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 68.

konna dokumendikaustad: liikmete nimistu 1937–1948, ristitute, leeritatute, armulaualiste, laulatute ja maetute raamatud, liikmekaardi raamatute kontsud (1941–1948), kirikutähed, ristimise teated.⁴¹³ Järgmisel päeval saadetud kirjas taotles volinik ühtlasi Maarja koguduse 1. pihtkonna 23.03.1948 inventariseeritud varade tasuta üleandmist Peetri kogudusele. Nimekirjas olid suuremalt jaolt liturgilised riistad, aga ka kirjutuslaud ja toolid.⁴¹⁴ Ülejäänud varast olid välja valitud need, mis määrati tasuta üleandmisele teistele kogudustele (ühises nimekirjas Maarja 2. pihtkonna ja Ülikooli koguduse varadega). Siia kuulusid muu hulgas altarimaalid, ülikooli kiriku orel, altarid, kirikupingid, kirikukellad, altarikatted, liturgilised riistad, küünlajalad. Nimekirjas loetlemata varad võis “realiseerida tavalises korras”⁴¹⁵ Konsistoorium luges Maarja koguduse mõlemad pihtkonnad liitunuks Tartu Peetri kogudusega Maarja pihtkonna nime all alates 12.04.1948.⁴¹⁶

2.2.3.2. Tartu Ülikooli kogudus

05.03.1946 saatis EK(b)P KK sekretär N. Karotamm Kivile kirja, milles edastas Tartu ülikooli palve võtta ülikooli kirik kasutusele õppeotstarbel. Ülikool oli huvitatud 400 m² pinnast. Ülikooli juhtkond oli teatanud, et kogudust enam ei eksisteeri ning kirikut kasutavad omavoliliselt teiste koguduste liikmed, kes ei taha taastada Peetri kirikut linna põhjaosas.⁴¹⁷ Karotamme arvates tuli sellisel juhul “võtta tarvitusele meetmeid”, et ülikooli kirik, mis oli tema teada organiseeritud just usuteaduskonna üliõpilastele praktikakohaks, aga mitte ühiskondlikuks kirikuks, antakse üle ülikoolile.⁴¹⁸

Volinik vastas juba 11.03, andes põhjalikuma ülevaate Ülikooli koguduse ajaloost ning valgustades üsna avameelselt ka koguduse likvideerimise võimalikke mooduseid toonases poliitilises olukorras. Ülikooli kogudus koosnes peamiselt ülikooli õppejõududest, akadeemilise taustaga isikutest ja üliõpilastest. Kuigi kogudus oli organiseeritud esialgu üliõpilaste praktika kohaks, oli see 1930. aastatel kujunenud avalikuks kirikuks, mille omapäraks oli liikmete akadeemiline päritolu. Kiriku põhimääruste järgi ei kuulunud kogudus praostkonna alla, vaid oli iseseisev nagu piiskoplik Toomkoguduski. Ülikooli kirik oli tegutsenud järjepidevalt nii 1940–1941 kui ka sellele järgnenud Saksa okupatsiooni

⁴¹³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 91. Vastavalt ajutisele juhendile ei tohtinud liikmekarte tegelikult üldse olla.

⁴¹⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 93.

⁴¹⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 94, 94p.

⁴¹⁶ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 347, 20.05.1948.

⁴¹⁷ Peetri kirik oli terve. Tegelikult kasutas hoonet Tartu Maarja koguduse 1. pihtkond, nagu edasisest selgub. Voliniku informatsioon Tartu linnas toimunust on tunduvalt täpsem.

⁴¹⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 19. Märkusena võib lisada, et kiri oli venekeelne, kuigi üldiselt kasutasid eestlased omavahel Eesti-sisises kirjavahetuses ikkagi eesti keelt.

ajal ning oli esimesi kirikuid, mis hakkas Tartus tegutsema kohe Saksa okupatsiooni lõppedes. Need ajaloolised asjaolud tõi volinik põhjuseks, miks kogudus registreeriti 1945. a. kevadel kõigi reeglite kohaselt. Registreerimisavaldusele oli alla kirjutanud 20 isikut, nende hulgas juhatuse esimees prof. Piiper, aseesimees prof. Karu, prof. kt. Elango, prof. Veiderpass, prof. Hiie, revisjonikomisjoni esimees prof. Laas, liige prof. Jaakson, õppejõud Hallimäe, prof. Valdes, prof. Veski, prof. Kliimand ja lektor Koppel. Ülikooli kogudus polnud kunagi olnud kuigi suur, tol hetkel oli ta veelgi kokku sulanud: liikmete arv ei ulatunud sajani.

Volinik leidis, et Ülikooli koguduse likvideerimiseks on kaks võimalust:

- 1) Usuühingu vabatahtlik likvideerumine. Selleks oli vaja, et vähemalt 2/3 registreerimisavaldusele allakirjutanuist teataksid volinikule oma allkirja tagasivõtmisest ning ülejäänud liikmed ei esitaks kahe nädala jooksul 20 allkirjaga protesti. Siis läheks usuühing likvideerimisele ja kirik sulgemisele;
- 2) Ülikooli valitsusele tuli esitada ametlik avaldus kiriku sulgemiseks, milles tuli põhjendatult selgitada tungivat vajadust hoone kasutamiseks teadusliku töö otstarbel. Sel juhul pidi küsimuse lõplikult otsustama NSVL RKN-i juures asuv UN voliniku esitise alusel.

Volinik pakkus järgmist taktikat: "Mina isiklikult pean soovitavaks selle kiriku sulgemiseks tarvitada esimest moodust, s.o. vabatahtlikku likvideerumist, milleks oleks vaja teha poliitilist ja kasvatuslikku selgitust tööd ülikooli õppejõudude hulgas, kui aga selgub, et see jääb tulemusteta, siis üle minna teise mooduse kasutamisele."

Kirikus sel ajal tegutsenud Maarja koguduse 1. pihtkonda ei pidanud volinik oluliseks takistuseks kiriku sulgemisele. "Nad tegutsevad ajutiselt neis ruumides nn. allüürnikena kuni oma kiriku taastamiseni. Põhi usuühingu likvideerimisel lõpetavad nad oma tegevuse kohe ja mina omalt poolt, kui nad põhi usuühingu likvideerimisel peaksid esinema avaldusega kiriku kasutama andmiseks neile, nende avaldust ei rahulda."⁴¹⁹

Maarja kogudus aga kirikut taastama ei hakanud ning, nagu eespool nähtud, saabus nende lõpp umbes samal ajal ülikooli koguduse omaga.

Volinik asus kohe uurima UN-i seisukohta Ülikooli koguduse likvideerimise suhtes — kõigi nõuete kohaselt registreeritud koguduse sulgemine oli siiski ebatavaline ja valmistas volinikule raskusi. 04.04.1946 UN-ile läkitatud kiri annab isegi detailsema ülevaate koguduse ajaloost kui Karotammele saadetu. Kivi täpsustab, et kogudus oli formeerunud 1921. a. alates, liikmete arv kõikus 100–300 vahel. Kivi soovitas proovida esialgu koguduse likvideerimist vabatahtlikult, väites, et paneb sealjuures väga suurt rõhku aktsiooni poliitilisele ja moraalsele tähendusele usu- ja kirikuküsimustes üldse, sest registreerimisavaldusele allakirjutanute hulgas oli väga tuntud teadustöötajaid. Et sõja-tegevuses oli palju ülikooli hooneid hävinud ning ülikooli kiire laienemise tõttu

---

⁴¹⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 20.

ruumipuudus terav, pidas volinik ülikooli soovi õigustatuks, seda enam, et hoone asus 50 m ülikoolist ja seal oli 1500 m² kasulikku pinda.⁴²⁰ Volinik palus UN-ilt eelhinnangut mõlema variandi — nii vabatahtliku kui ülikooli avalduse põhjal likvideerimise — jaoks.⁴²¹

Juba 16.04.1946 saadeti Poljanski allkirjaga vastus, kus nõuti küsimuse põhjalikumalt uurimist. Volinik pidi välja selgitama:

- a) kui palju täpselt oli koguduse liikmete hulgas ülikooli teadlasi ja õppejõude, sealhulgas ENSV Teaduste Akadeemia akadeemikuid,
- b) kui palju inimesi kirikus käib, eriti ülikooli teadlasi ja õppejõude,
- c) millise konkreetse teadusasutuse jaoks kavatseb ülikool kirikut kasutada ning kas hoone arhitektuur lubab seda,
- d) kui kaugel asub lähim tegutsev luteri kirik ning kas on võimalik Ülikooli kogudust sealse kogudusega kokku sulatada.

Selle väljaselgitamiseks pidi volinik ise kohale sõitma ja tegutsema sealjuures nii, et ei tekiks enneaegseid kuulujutte kiriku sulgemisest.⁴²²

Võib arvata, et volinik ei olnud sellest küllaltki keerulisest ülesandest vaimustuses, sest väljasõidu Tartusse Ülikooli koguduse asjus lülitas ta alles 1947 a. IV kvartali tööplaani.⁴²³ Sellest komandeeringust 18.–22.11.1947 on eespool juba juttu olnud. Peale Ülikooli koguduse tutvus volinik Tartus ka teiste koguduste olukorraga. IV kvartali aruandes 19.01.1948 teatas ta Moskvasse oma komandeeringu tulemustest.

Kohapeal selgus, et nimetatud [Ülikooli] koguduse täitevorgan oli täielikult laiali läinud. Alles oli vaid üks liige, kes vestluses märkis, et liikmed on väga osavõtmatud ning ei ole huvitatud usuühingu tegevusest (liikmete all pidas ta peamiselt silmas õppejõude ja professoreid, ise oli ta ühe keskkooli õpetaja). Ta märkis ka, et temalgi pole huvi kiriku ja religiooni vastu: pärast territooriumi vabastamist oli ta ise kirikus käinud vaid ühel korral. Ainuke, kes oli kogudusest huvitatud, oli pastor ja koguduse organiseerimine oli toimunud täielikult pastori initsiatiivil, kes käis registreerimisavaldusele allkirju korjamas.⁴²⁴

Volinik lubas saata UN-ile eraldi ettekande Ülikooli koguduse kohta. Tema seisukoht oli eelneva põhjal välja kujunenud: kogudus lõplikult likvideerida. Selleks ajaks oli ka jumalateenistuste pidamine kirikus peatatud, sest vastav komisjon oli välja selgitanud, et kiriku katus vajab remonti ning enne seda ei tohtinud hoonet kasutada. Seepärast oligi Maarja koguduse 1. pihtkond ümber asunud Õpetaja 5, kus nende tegevus pärast voliniku kohalkäiku peatati.

---

⁴²⁰ Hoone on ülikoolile tegelikult veelgi lähemal ja kasuliku pinna hulka on vist arvestatud juba ka hiljem vahelagedega juurde tekitatud lisapind.

⁴²¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 30, 31.

⁴²² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 32.

⁴²³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 72.

⁴²⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 86, 87. Koguduse õpetajaks oli Jüri Kimmel.

19.02.1948 koostaski volinik UN-ile 5-leheküljelise ettekande, kus ta käsitleb kõike eelnenut veelgi põhjalikumalt. Eestikeelse, lühendatud ja pisut muudetud koopia läkitas ta 28.02. ENSV MN-i aseesimehele Puusepale. Selgus, et volinikuni oli ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi sekretariaadi kaudu jõudnud väljavõtte TRÜ Õpetatud Nõukogu 26.09.1947 a. koosoleku protokollist, kus arutati ülikooli kiriku sulgemise küsimust. Pärast rektor Koorti selgitavat sõnavõttu ja läbirääkimisi oli TRÜ Õpetatud Nõukogu nimelisel salajasel hääletamisel otsustanud taotleda kiriku kasutuselevõttu õppehoonena. 58 kohalolnust hääletas poolt 56, vastu oli 1, erapooletuid 1. TRÜ Õpetatud Nõukokku kuulus koguduse registreerimisavaldusele ja hoone kasutamise lepingule allakirjutanuist 8 inimest: professorid Albert Valdes, Elmar Ilus, Elmar Karu, Valter Hiie, Nikolai Veiderpass, Johannes Piiper, Aleksander Laas ning dotsent August Siim. Ainult A. Valdes ja V. Hiie ei võtnud mainitud koosolekust osa. Moskva saadetud kirjas leidis volinik, et kõik koguduse registreerimisdokumentidele allakirjutanud isikud hääletasid rektoraadi ettepaneku, s.t. kiriku ülevõtmise poolt.⁴²⁵ Eestikeelses variandis on volinik pisut loogilisem, kuid mitte täpne: tema arvates vähemalt viis isikut hääletas rektoraadi ettepaneku poolt.⁴²⁶ Igal juhul järelendas volinik, et nad olid sellega tühistanud oma allkirja koguduse ja kiriku tegevuse vormistamise dokumentidel. Tema andmeil oli prof. Hiie, kes koosolekust osa ei võtnud, teatanud koguduse juhatusele enda ja oma pere välja astumisest kogudusest. Prof. Veiderpass oli 16.01.1948 isiklikult saatnud volinikule teadaande enda väljaastumise kohta kogudusest. Sellised on peamised argumendid, millega volinik põhjendas koguduse sulgemist. Lisatud oli ka küllalt üksikasjalik ülevaade koguduse ajaloost, millest selgus, kui tihedalt oli kogudus aegade jooksul olnud seotud ülikooli ja usuteaduskonnaga. Usuteaduskonda enam polnud ning ülikooli seisukoht koguduse kohta oli teada. Harilikel pühapäevastel jumalateenistustel oli Tartu luteri kirikute "koormus" väike, nii et voliniku arvates võisid Ülikooli koguduse allesjäänud liikmed neisse lahedasti mahtuda.⁴²⁷

Moskvasse saadetud aruandes käsitles volinik üksikasjalikumalt oma komanderingut Tartusse. Seal oli ta vestelnud rektor Koortiga ning EK(b)P KK organisatori Premetiga. Kivi palus Premetil organiseerida, et need TRÜ Õpetatud Nõukogu liikmed, kes hääletasid kiriku ülevõtmise poolt, teataksid volinikule kirjalikult, et nende allkirjad koguduse dokumentidel on kehtetud. Prof. Veiderpassi avaldus andis tunnistust, et Premet oli oma tööd mingil määral teinud. Teistelt siiski vastavaid avaldusi ei laekunud. Kas põhjuseks olid nn. religioossed eelarvamused või peeti küllaldaseks hääletamist TRÜ Õpetatud

⁴²⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 6p.

⁴²⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 13, 14. Siinkirjutaja tuletab nendest lähteandmetest, et vähemalt neli mainitud isikuist hääletas kiriku ülevõtmise poolt.

⁴²⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 8, 15. Peale ülikooli kiriku oli tegelikult tervena alles ainult Peetri kirik.

Nõukogus, seda volinik ei teadnud. Ta kurtis, et kui Premeti töö oleks tulemusi andnud, oleks saadud vajalik 2/3 allakirjutanutest eemaldada.

Enne ärasõitu Tartusse oli volinik teada saanud, et Ülikooli koguduse juhatuse esimees prof. Piiper ja aseesimees prof. Karu olid juhatuse tööst eemaldunud. Tartus oli talle selgunud, et sekretäri abi Aaslava oli juba 1946. a. julgeolekuorganite poolt arreteeritud ning et sekretär Roos peidab end võimuorganite eest. Ainus allesjäänud oli kassir (laekur) Jaak Tauts. Pärast Piiperi ja Karu lahkumist juhatusest oli Põlva koguduse õpetaja Kimmeli⁴²⁸ initsiatiivil kokku kutsutud koosolek, millest võttis osa 12 inimest, neist 3 "kahekümniku" liikmed. See koosolek täiendas juhatuse koosseisu. Esimeheks valiti revisjoni komisjoni liige Raag, valiti ka asetäitja ning üks liige. Volinikule oli saadetud selle koosoleku protokoll koopia. Tartus oli volinik Tautsi välja kutsunud ning talle teatanud, et ei aktsepteeri täiendavaid valimisi juhatusse. Põhjuseks tõi ta asjaolu, et kohal ei viibinud "kahekümniku" enamust ning et koosolekust osavõtnuil polnud mingit sidet ülikooliga. Koguduse registreerimisel oli volinik aga arvestanud just sellega, et enamik koguduse liikmeid on ülikoolist. Täiendatud juhatust volinik niisiis ei registreerinud ning luges juhatuse mitteeksisteerivaks. Ainsa senise liikme Jaak Tautsi (Tartu 1. mittetäieliku keskkooli õpetaja) ütlushi enda vähese seotuse kohta kogudusega ei osanud volinik kinnitada ega ümber lükata.⁴²⁹ Moskvasse saadetud aruandes lisandus likvideerimise põhjustele ka koguduse juhtorganite lagunemine.⁴³⁰

Konsistoorium luges Tartu Ülikooli koguduse likvideerituks alates 01.03.1948.⁴³¹ Volinik oli konsistooriumile likvideerimise põhjusena teatanud, et "usuühingu organid olid täielikult laostunud juba pikemat aega ning usuühingu vastutavad liikmed ei võtnud midagi ette uute usuühingute organite moodustamiseks ja minu juures registreerimiseks"⁴³²

Oma aruandele lisas volinik UN-i jaoks ülikooli kiriku sulgemise korralduse projekti.⁴³³ UN-ist 05.04.1948 saadetud vastus polnud aga positiivne: Poljanski leidis, et "ülikooli kiriku sulgemine pole olnud reeglipärane" Tõepoolest, eelnenud asjade käik polnud sugugi selline, nagu volinik ise oli kavandanud 1946. a. vastuses Karotammele. Kogudust ei saanud sulgeda isegi mitte nõukogude süsteemi kehtivate reeglite järgi. Poljanski nõudis, et talle teatataks, kas Tartu linnas leidub veel tegutsevaid luteri kirikuid, ja kui palju luterlasi linnas on.⁴³⁴ See oli üpris kummaline nõudmine, kui arvestada, et sedasama oli volinik just Maarja kogudust likvideerides teinud, argumendid olid 18.02.1948 saadetud

⁴²⁸ Tegelikult oli J. Kimmel siiski Ülikooli koguduse õpetaja.

⁴²⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 6p, 7.

⁴³⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 8.

⁴³¹ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 347, 20.05.1948.

⁴³² EELKKA, Kuv 1946–1949, EELK Konsistooriumi Presidendile, 03.03.1948.

⁴³³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 16.

⁴³⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 9.

kirjas, ning selle kirja peale oli ka kogudus sulgeda lubatud (taas Poljanski allkirjaga kiri).⁴³⁵

Kivi vastas 19.04., et oli kirja ENSV MN-ile edasi andnud, miks see sinna pidama jäi, ta ei teadnud. Ta rõhutas, et ülikooli kiriku hoone oli arvel kui mittetegutsev ning seisis kasutamata (mis ei olnud tegelikult tõsi, nagu eelnevast nähtub). Tartus tegutses üks kirik (Peetri), Pauluse kirikut taastati juba 1945. a. alates. Viimase leerimaja mahutas u. 400 inimest. Siia lisas volinik Maarja koguduse likvideerimisest tuttava argumentatsiooni, et Tartu ümbruses oli 3200 liikmeannetajat ning Peetri kirik suutis neid kõiki mahutada.⁴³⁶

Ilmselt rahuldasiid need seletused UN-i, sest Ülikooli kogudus likvideeritigi. 26.07.1948 võis volinik ENSV MN-i aseesimehele Vaarandile ette kanda, et UN nõustus ülikooli kiriku sulgemisega ning tema üleandmisega Tartu Riiklikule Ülikoolile “kõigi vajalike ümberehitamise õigustega” vastavalt oma otsusele 30. juunist s.a.⁴³⁷ Ümberehitamisõigus oli sel perioodil küllaltki haruldane. Nii polnud edaspidi lootustki hoonet taas kirikuna kasutada. Aastaks 1950 jäi Tartusse ainult kaks luteri kogudust — Peetri ja Pauluse.

2.3. Kokkuvõtteks

EELK legaliseerimine nõudis kõigepealt vastavate seaduste väljatöötamist. Selleks kirjutasid kohalikud volinikud Kivi juhtimisel enda salajase instruksiooni põhjal “ajutise juhendi” mis kinnitati ENSV MN-i poolt seadusena 1945. a. Ehkki Moskvast tauniti seda omavolilist ettevõtmist, toetusid sellele juhendile hiljem nii riiklikud organid kui kirik. 1946. a. said usuühingud endale ka osaliselt juriidilise isiku õigused. Tegelikuses oli juhend siiski vaid alusdokument, mida täiendasid lisakorraldused.

Vaimulike ja koguduste riiklik registreerimine oli üks võtetest, millega riik kehtestas kontrolli kiriku üle. Kiriku poolt tähendas see sisuliselt riigivõimu tunnustamist. 1946. a. alguseks oli EELK osas registreerimine enam-vähem läbi viidud. Usuasjade Nõukogu esitas volinik Kivi selle eest autasustamiseks. Riiklike nõudmistele täitmiseks pidi kõigil kogudustel olema registreeritud vaimulik. Selleks tuli luua aseõpetaja (lõpetamata kõrgema teoloogilise haridusega õpetaja) institutsioon ning lubati ordineerida ka naisõpetajaid (juba jaanuaris 1945). Paljud kogudused olid sunnitud määrama juhiks ordineerimata jutlustaja, kes oli enamasti enne olnud köstri ja/või organisti ametis. Usuasjade voliniku loal võis sellises koguduses siiski kord kuus käia ordineeritud hooldajaõpetaja.

---

⁴³⁵ Vt. ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 15, 15p, 16, 17.

⁴³⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 10.

⁴³⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 152. Väljavõte UN-i istungi protokollist 30.06.1948, punkt 6. — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 3, l. 4.

Registreerimise käigus suleti ametlikult paljud senised abikirikud, sest riiklik reegel nägi ette, et ühel usuühingul tohib olla vaid üks kultushoone. Kirik püüdis neid päästa uute koguduste moodustamisega selliste kirikute juurde. Mõnel juhul see ka õnnestus.

Sel perioodil hakati kogudusi likvideerima Nõukogude reeglite alusel. Suuremate ja olulisemate koguduste puhul tekkis probleeme nende hoonetega. Tartu Maarja kogudus polnud asunud oma kirikuhoonet taastama, vaid kasutas teisi kirikuid. Ülikooli kiriku kasutamise võimaluse kaotanud 1. pihtkonna eestvõtmisel taastati leerimaja ning kasutati seda volinikule teatamata. Ilmselt oli see peamine põhjus, miks volinik aastal 1948 koguduse likvideeris (1. pihtkond sai üle minna Peetri kirikusse). Tartu Riikliku Ülikooli juhtkond hakkas juba 1946. a. taotlema ülikooli kirikut enda valdusse ruumide kasutamise eesmärgil. 1948. a. õnnestus see viimaks voliniku kaasabil, kogudus ise polnud selleks ajaks ka enam kuigi elujõuline. Ülikooli koguduse likvideerimisel ei pidanud volinik kinni iseenda kehtestatud reeglitest. Sellega demonstreeris riik, et seaduste järgimine oli küll kohustuslik kirikule, kuid mitte alati riigivõimu esindajaile.

3. KIRIKU MAJANDUSLIK MÕJUTAMINE

3.1. Natsionaliseerimine lepingute sõlmimise kaudu

3.1.1. Juriidiline taust ja ettevalmistustööd

Juba voliniku instruksioonis oli mainitud kultushoone kasutamise lepingu sõlmimist usuühingu ja kohaliku TK vahel. See pidi teoks saama kohe pärast usuühingu registreerimist (10 päeva jooksul). Ilmselt seoses kestva segadusega omandisuhetes oli instruksiooni kaaskirjas ette nähtud lepingute sõlmimine esialgu edasi lükata. Kui kauaks, seda polnud täpsustatud. Seetõttu “ajutises juhendis” kultushoone kasutamise lepingust ei räägita.

Mida õieti tähendas see “leping”, seda tuli volinikul kohalikele võimuorganitele mitmel korral seletada — selleks et need lepingute sõlmimist tõsiselt võtaksid. Kui registreerimine võimaldas kontrolli kiriku üle ja andis aluse nõuda Nõukogude seaduste täitmist, siis lepingute sõlmimine kultushoonete kasutamiseks tähendas tegelikult kiriku varade natsionaliseerimist. Seni oli selles osas valitsenud üsna segane olukord.⁴³⁸

29.06.1945 oli ENSV RKN-i asjadevalitseja asetäitja Maranik edastanud Kivile ENSV MN-i esimehe Veimeri soovi, et Kivi töötaks läbi kiriku varade küsimuse (kellele need parajasti kuuluvad, nende inventariseerimine, üleandmise küsimus TK-dele, varade kasutada andmise ja kasutamise kord, ajaloolise väärtusega esemete küsimus jne.). Volinik Kivi pidi kooskõlastatult VÕKN-i volinikuga esitama vastava määruse projekti.⁴³⁹

09.07. saatis volinik Veimerile vastuse, milles andis ülevaate selleks ajaks natsionaliseeritud kultushoonetest ning esitas oma ettepanekud, kuidas kiriku varadega tema arvates toimida. Natsionaliseeritud olid voliniku andmetel õieti ainult 11 kultushoonet, neist omakorda ainult kolm olid luteri kirikud: Rõngu, Mehikoorma ja Paide kirik, kusjuures Mehikoorma kirik oli sel ajal kasutamiskõlbmatu. Volinik nentis, et tema käsutuses olnud andmed olid puudulikud, ning ühe eesmiseva ülesandena nägigi ta vastava andmestiku täiendamist. TK-del ja kogudustel olid erinevad andmed hoonete natsionaliseerimise kohta, ühe näitena oli toodud Avinurme luteri kirik, mis Tartumaa TK teatel kuulus kohalikele kogudusele, aga koguduse andmeil oli hoone 1941. a. natsionaliseeritud. Andmete kontrollimiseks tuli vaadata “ENSV Teatajad” 1940–1941.⁴⁴⁰ Kivi rõhutas oma aruandes, et

nõukogude kord ei tunnusta usuühingute kogoduslikku vara mingisugust, seega kõik usuühingutele kuuluvad varad ja varandused vaatamata nende

---

⁴³⁸ Ülevaade: ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 79–85.

⁴³⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 100.

⁴⁴⁰ Neis leidis hulk natsionaliseeritud majade nimekirju.

iseloomule (liikumata ja liikuv vara, inventaar jne.) kuuluvad natsionaliseerimisele. Natsionaliseeritud usuühingute varad, mis on vajalikud vaimulikude koosolekute ja usutunnistustalituste ning -kommete pidamiseks (kirikute ja palvemajade hooned, neis olev inventaar (pingid, usukultuslikud pildid jm.)), antakse riigi poolt, kohalikkude täitevkomiteede kaudu, tähtajatult ja tasuta usklikele kasutamiseks lepingu põhjal.⁴⁴¹

Volinik märkis, et seni oli täielikult rakendatud ainult määrust maade kohta,⁴⁴² kinnisvarade osas oli olukord keerulisem. Usuühingute hoonetest oli natsionaliseeritud ainult suuremaid (aluseks "Suurte majade natsionaliseerimise seadlus" ja seda täiendanud seadlus).⁴⁴³ Muude varade ja inventari natsionaliseerimiseks polnud määrusi kehtestatud. Nii hoonete kui ka muu vara ja inventari natsionaliseerimine tuli seadustada vastava määrusega, alles seejärel võis voliniku arvates hakata sõlmima nende varade kasutamise lepinguid.⁴⁴⁴

Asjadevalitseja oli ilmselt lasknud Kivil koostada vastavate määruste projektid, sest volinik on seda 15.11.1945 teinud: tema kirjavahetuse kaustas leiduvad nii seadluse projekt kirikutele ja usuühingutele kuuluvate varade natsionaliseerimise kohta kui ka "Kirikute, palvelate ja usukultuslike varade kasutamisele andmise tingimuste ja korra" projekt.⁴⁴⁵ Käiku neid ei lastud. 14.12.1945 saadeti viimaks ka UN-ist Kivile järelepärimine, milles tunti huvi, kas Eesti territooriumil on läbi viidud usuühingute hoonete natsionaliseerimine, või kui ei, siis millised määrused on üksikute hoonete puhul välja antud.⁴⁴⁶ Volinik oli üpris kärsitu, 20.09.1946 Poljanskile abikirikute probleemist kirjutades soovis ta nende taasavamisel kohe ka vara kasutamise lepinguid sõlmida.⁴⁴⁷ UN-is 16.01.1947 ettekannet pidades⁴⁴⁸ ütles Kivi kiriku omandit käsitledes, et kiriku vara pole ikka veel natsionaliseeritud ning mingeid määrusi ENSV MN välja andnud pole: "1940. a. osa palvemajade hooneid natsionaliseeriti, aga 1941. a. anti tagasi — denatsionaliseeriti, kusjuures usuühingutele anti välja vastavad tõendid." Kui palju selliseid tõendeid oli välja antud, volinik ei teadnud, ta ise oli välja andnud kaks sellist. See asjaolu raskendas usuühingute kultus- ja muude hoonete natsionaliseerimist.⁴⁴⁹

---

⁴⁴¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 113, 114.

⁴⁴² Nagu hiljem selgus, polnud see tõsi. — vt. ptk. 3.3.

⁴⁴³ ENSV Teataja nr. 37 (1940), art. 433. Lk 420. ENSV Teataja nr. 58 (1941), art. 914. Lk. 2468.

⁴⁴⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 114, 115.

⁴⁴⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 144–146.

⁴⁴⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 198.

⁴⁴⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 98.

⁴⁴⁸ Ainus teadaolev juhtum sellest perioodist, kus volinik oli spetsiaalselt kutsutud Moskvasse UN-i ettekannet pidama.

⁴⁴⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 6. Vt. ka ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 65. Luterlastele oli voliniku hilisematel andmetel välja antud kaks tõendit, kuid mõlemad olid 1947. a. alguseks ära kadunud.

UN-ist tulid 20.01. ja 08.02. kirjad,⁴⁵⁰ mille tõukel Kivi koostas omakorda 28.03. ülevaate kiriku varade natsionaliseerimise seisust tolleks ajaks⁴⁵¹ ning 02.04. juhendi projekti ENSV MN-ile, kus olid kirjas TK-de ülesanded lepingute sõlmimisel. Mõni päev hiljem oli Kivi vastuvõtul ENSV MN-i esimehe asetäitja Puusepa juures, kes soovis, et volinik koostaks usuühingute omandit reguleeriva määruse projekti. Volinik oli aga liiga selgesõnalise määruse vastu, sest tema sõnade järgi UN ei soovinud avalikku määrust. Kivi teatas Puusepale, et tal on vaja ainult ENSV MN-i korraldust TK-dele hakata lepinguid sõlmima. Edasine asjade käik on näide voliniku vähesest autoriteedist ENSV juhtkonna ees: 23.05., mil ENSV MN-i büroo küsimust arutas, telliti sellest ettekanne hoopis MN-i kirjandusgrupi ülemalt, mitte usuasjade volinikult.⁴⁵²

Volinik leidis, et küsimus oli edasi antud sinna, kus sellest midagi ei teatud. Kirjandusgrupi poole pöördumast takistas teda “enesearmastus ja Nõukogu [UN] autoriteet” Büroo istungile Kivi ei läinud, hiljem sai ta teada, et seal oli jäänud probleem lahendamata, sest oli tekkinud küsimus, kuidas saab lepinguga kasutada anda seda, mida polegi ära võetud, s.o. natsionaliseeritud.⁴⁵³

Kivi pakkus esialgu UN-ile välja kaks varianti, kuidas legaliseerida ENSV-s usuühingute varade natsionaliseerimist. Esimene oli küllaltki teravmeelne — nimelt väitis ta, et 23.01.1918 Nõukogude Venemaal välja antud dekreet kiriku ja riigi lahutamise kohta hakkas kohe kehtima ka Eesti alal, sest Eestimaa ja Liivimaa kubermang kuulusid tollal veel Venemaa koosseisu — Eesti kuulutas iseseisvuse teatavasti välja alles 24.02.1918. Sellest lähtudes oli vaja ainult 1918. a. alguse olukord taastada ja eraldi määrust selleks polnud vaja.

Käibele läks siiski teine variant. Nimelt leidis volinik, et kuna “ajutise juhendi” alusel olid usuühingutelt võetud juriidilise isiku õigused, siis kaotasid nad ka automaatselt oma varad. Hilisem osaline juriidilise isiku õiguste taastamine tähendas, et usuühingud võisid omaks pidada varasid, mida nad alates sellest hetkest olid omandanud, s.t. alates 28.01.1946.⁴⁵⁴ Ka selle lahenduse puhul polnud vaja natsionaliseerimise kohta eraldi määrust, mida UN ilmselt ebasoovitavaks pidas. Enne “ajutise juhendi” kehtestamist 05.07.1945 välja antud tõendid denatsionaliseerimise kohta pidid sellel moel samuti kehtivuse kaotama.

Probleeme tekitas pastoraatide küsimus. Volinik oli kohtunud piiskopi asetäitja Pähnaga, kes tahtis teada, kas ka pastoraat kuulub lepingu alusel tagastamisele nagu kirik. 13.05.1947 UN-ile saadetud pikemas arupärimises lepin-

---

⁴⁵⁰ Pole säilinud.

⁴⁵¹ Venekeelne ärakiri UN-i jaoks vt. ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 79–85.

⁴⁵² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 60, 61.

⁴⁵³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 107. Ettekande tegijaks oli keegi Plaan, volinik puudus “tervislikel põhjustel”, nagu ta 15.08. N. Puusepale seletas. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 79.

⁴⁵⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 63, 64. Kivi on 28.03. esitanud sama argumentatsiooni ka Karotammele ja Puusepale. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 84, 85.

gute sõlmimise kohta volinik isegi õigustab pastoraadi kasutamiseleandmist lepingu alusel nagu ka kirikut. Sel viisil, ütles ta, oleks "lepingute sõlmimine luterliku kirikuga lahendatud uskllike täieliku rahulolu vaimus ja neil poleks tunnet, et neid pigistatakse" Põhjenduseks tõi volinik fakti, et osa ristimisi, laulatusi, leerieelset õpetust ning külma ilma korral isegi jumalateenistusi viiakse läbi pastoraadis. Samas tuli silmas pidada, et selline lahendus tekitanuks teistsuguseid raskusi — kohalikud organid pidanuks vabastama kõik enda kasutusele võetud ruumid pastoraatides.⁴⁵⁵

20.05. alustas volinik ettevalmistusi lepingute sõlmimiseks, saates piiskopi asetäitjale Pähnale kirja, milles informeeris teda algavast aktsioonist ning soovis teada, "missugused EELK koosseisu kuuluvad usuühingud (kogudused) soovivad oma senist tegevust jätkata ja on nõus selleks sõlmima vastavad lepingud" Kogudused, kes "soovivad usukultusliku hoone edaspidist kasutamist tasuta ja määramata tähtajaks", pidid esitama volinikule vastava avalduse. Vorm oli lisatud, volinik kordas üle "kahekümnikule" esitatavad nõudmised. Tähtajaks määras ta Tallinna, Pärnu, Tartu, Narva, Rakvere ja Viljandi kogudustele 15. juuni, teistele linnadele 25. juuni, maakogudustele 10. juuli ja Saare- ning Hiiumaa kogudustele 20. juuli.⁴⁵⁶

Kiri tekitas protesti. Konsistoorium saatis volinikule 28.05. vastuse, kus paluti, et volinik edastaks ENSV valitsusele palve tagastada koos kirikutega ka kogu nende juurde kuuluv vara. Selgituseks oli lisatud, et kuni tolle hetkeni polnud koguduseliikmetel selget arusaama sellest, et neilt üldse kirikuhoone ära võetud oli. Vastavaid akte polnud, igal juhul mitte selliseid, nagu koostati maa ja majandushoonete natsionaliseerimisel. Seega jäi arusaamatuks, kuidas saadi tagastada midagi, mille äravõtmise kohta dokumenti polnud, ning jätta isegi mainimata need varad, mis olid ametlikult võõrandatud. Varade tagastamise all mõeldi kasutusele andmist samadel alustel nagu kirikuhooneidki. Konsistoorium esines kõigi koguduseliikmete nimel, paludes kuni küsimuse lahendamiseni peatada lepingute sõlmimise ettevalmistamine.⁴⁵⁷

Volinik oli küllaltki hämmastunud sellisest täiesti ametlikus vormis esitatud protestist. Ta kutsus piiskopi asetäitja Pähna enda juurde 2. juuniks, mitmesuguste takistuste tõttu leidis kohtumine aset alles 4. juunil. Kolm tundi kestnud "väga tõsise iseloomuga" vestluse lõpus teatas volinik, et juhul, kui konsistoorium keeldub nõutud korraldust kogudustele edasi andmast, teeb seda volinik ise, konsistooriumist mööda minnes. Lõpuks oli piiskopi asetäitja siiski allunud. Järgmisel päeval teatas assessor A. Horn volinikule, et tema kiri 20. maist oli kogudustele laiali saadetud.⁴⁵⁸

---

⁴⁵⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 69.

⁴⁵⁶ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 252, 01.06.1947.

⁴⁵⁷ Sellest märkimisväärselt kirjust on säilinud vaid venekeelne ärakiri voliniku ettekande lisas UN-ile (19.06.1947). — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 114.

⁴⁵⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 108, 109.

Niiviisi sai volinik endale avaldused, mida ta hiljem TK-dele lepingute sõlmimise aluseks saatis. Kirja sõnastus ei jäta kahtlust, et lepingu sõlmimisest keeldumine tähendaks koguduse likvideerimist. Nii polegi imestada, et avaldused on laekunud ilma tõrgeteta. 17.06. võis volinik juba Puusepale ette kanda, et usuühingutelt oli laekunud 58 lepingute sõlmimise avaldust, neist 18 luterlastelt ning 40 evangeeliumi kristlastelt ja baptistidelt. Rohkem polnud volinik selleks hetkeks oodanudki. Sellega seoses taotles volinik ENSV MN-i korraldust TK-dele.⁴⁵⁹

Selleks ajaks oli volinik saanud autoriteetse hinnangu likvideeritud juriidilise isiku varadega toimuva kohta. Nimelt oli Kivi 01.06. saatnud järelepärimise ENSV kohtuministrile A. Jõeäärele. 03.06. saatis minister vastuseks ärakirja ministeeriumi kodifikatsiooni osakonna juhataja Saarmani ettekandest, kus nenditi, et juriidilise isiku lõpetamise või surma korral muutub vara vastavate korralduste puudumisel juriidilise isiku põhikirjas või likvideerimise määruks vaibevaraks, s.t. kuulub sisuliselt natsionaliseeritud varadega samasse kategooriasse.⁴⁶⁰ Kuigi tegu oli ainult formaalselt juriidilise isiku likvideerimisega, jäi volinik vastusega rahule ja leidis, et kui juba 23. maiks oleks selline seletus olemas olnud, poleks ENSV MN-i bürool otsuse tegemisea raskusi olnud.⁴⁶¹

01.07. oli avaldusi lepingute sõlmimiseks esitatud 133, neist 54 luterlikelt kogudustelt. See ületas voliniku ootused, tema plaanist oli täidetud 233%. Avalduse olid esitanud 45% kõikidest usuühingutest. Voliniku arvates oleks juba võinud hakata lepinguid sõlmima, kuid ikka veel puudus vastav korraldus TK-dele. 4. juuliks oli lepingute sõlmimise küsimus taas ENSV MN-i büroo päevakorda võetud. Vahepeal oli Pugo UN-ist pidanud Kiviga telefonikõne ning leidnud, et Kivi juhend lepingute sõlmimiseks oli liiga üksikasjalik. Kivi aga ei nõustunud parandusi tegema. Volinik oli ka teada saanud, et VÕKN-i volinik Karsakov oli samuti saanud ülesande hakata lepinguid sõlmima ning Kivi soovis oma tegevust temaga kooskõlastada. Kivi esitas taotluse, et küsimus jäetaks büroo päevakorrast välja. Seda ka tehti. Vene õigeusu kiriku puhul oli ette nähtud tagastada ka maa, teistele seda ette ei nähtud. Märgitud ei olnud, kas tegemist oli ainult kirikaia või kogu majapidamisega. Viimane variant võinuks esile kutsuda luterlaste pahameele, nad näinuks selles õigeusu kiriku eelistamist, leidis Kivi. Ta soovis täpsustusi VÕK-i lepingute teksti.⁴⁶² Ilmselt võimaldati siiski tagasi saada ainult kirikaed, mida võis kasutada protsessioonide läbiviimiseks.

20.07. saatis Kivi Pugole ülevaate luterliku kiriku varadest, ilmselt telefonikõne vastusena. Ta oli selleks ajaks läbi töötanud 1940/41. a. "ENSV Teatajad" ning tema teadmised varade natsionaliseerimisest olid tunduvalt selgemad kui 1945. a. ENSV juhtkonnale aru andes. Ülevaade on küllaltki üksikasjalik,

---

⁴⁵⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 102, 103.

⁴⁶⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 97, 98.

⁴⁶¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 108.

⁴⁶² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 141–145.

lisatud oli 15-leheküljeline loetelu kirikuhoonetest ja maaomandist koguduste kaupa, mille lõpetas kogudustelt natsionaliseeritud majade loetelu.⁴⁶³ Koguduste valduses oli 1438,39 ha maad. "Seadlus suurte majade natsionaliseerimise kohta" oli puudutanud 64 kogudust (tol hetkel tegutses neist 58), mis moodustas 37% koguduste üldarvust. Ainult ühel — Avinurme kogudusel — oli kirikuhoone natsionaliseeritud. Voliniku hinnangul võis u. 30% muudest kirikule kuulunud hoonetest olla natsionaliseeritud.

Pugo oli oma telefonikõnes soovitanud võtta natsionaliseerimise aluseks "Seadlus suurte majade natsionaliseerimise kohta", Kivi oli aga sellele kategooriliselt vastu, tuueks põhjuseks esiteks selle, et seadlus oli haaranud vaid umbes 30% luterliku kiriku hoonetest, aga ka selle, et seadlus käsitles vaid hooned, kus oli elamispind (tegelikult räägitakse seadluses "kasulikust pinnast"). Ta jäi enda idee juurde natsionaliseerida varad juriidilise isiku õiguste kaotamise kaudu. Pugo oli telefonikõnes nimetanud nii Kivi küsimust kohtuministrile kui ka selle vastust abstraktseks. Kivi pidas saadud vastust juriidiliselt objektiivseks ja oma küsimust põhjendatuks. Lõpetuseks palus ta veel kord UN-ilt vastust teiste kirikuvarade kohta, olles üsna kriitiline kogu nõukogu tegevuse suhtes, sest nad polnud siiani tema konkreetsetele küsimustele vastuseid andnud.⁴⁶⁴

23.07. teatas Kivi Poljanskile edust lepingute sõlmimise ettevalmistamisel. Registreeritud luterlikest kogudustest (149) olid puudu ainult Tartumaalt Nõo ja Kambja ning Hiiumaalt Kärkla koguduse avaldused.⁴⁶⁵ 26.07. saatis volinik pikema ülevaate "usukultuste üldisest seisukorrast ENSV-s" ENSV MN-i esimehe asetäitjale Puusepale viimase korraldusel. Ülevaates rõhutas ta vajadust hakata sõlmima lepinguid usuühingutega ning teatas, et oli ettevalmistustööd usuühingute osas 21. juuliks lõpetanud. Volinik sidus selgituses nüüd natsionaliseerimise otseselt lepingute sõlmimisega, isegi usuühingute vastavate avaldustega.

Tegelikult on see protseduur kirikute ja palvemajade natsionaliseerimine, sest selle protseduuri kestel usuühingud ja usklikud ütlesid lahti oma omandiõigusest kirikule ja palvemajale. Seega ma teoreetiliselt pean praegu kirikuid ja palvemaju natsionaliseerituks, seda tõendavad minu kasutada olevad materjaalid: usuühingute avaldused minu nimele, milles palutakse minu korraldust selleks, et neile antaks tasuta ja tähtajatult kasutada kirikud ja palvemajad ning esitatakse usuühingute liikmete nimed, kes on andnud nõusoleku lepingule allakirjutamiseks.⁴⁶⁶

Volinik pidas seda nõukogude korrale üleminekul usuühingute puhul ENSV-s suureks saavutuseks. Taas taotles ta korraldust TK-dele asuda lepinguid

---

⁴⁶³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 6-24.

⁴⁶⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 1, 1p, 2.

⁴⁶⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 30, 31.

⁴⁶⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 38.

sõlmima. Ühtlasi pidi see panema TK-dele suurema vastutuse olukorra eest usuühingutes. Sel viisil oli kontroll paremini teostatav. Jaanuaris oli Kivile UN-is öeldud, et selle aasta plaan näeb talle ette 50% lepingutest. Volinik pidas nüüd aga reaalseks isegi kõigi lepingute sõlmimist juba 7. novembriks — Oktoobrirevolutsiooni aastapäevaks. Lõpetuseks mainis ta, et “praeguste töö tagajärgede alal on ENSV minu teada Balti vabariikidest kõigist ees”, ning et “kõige selle läbiviimine aga rajaks usulise liikumise neile radadele, kus on võimalik igakülgne reguleerimine ja selle liikumise vaos hoidmine”⁴⁶⁷ Selgub lepingute sõlmimise lisafunktsioon — vastutuse delegeerimise abil TK-dele tagada tõhusam kohapealne kontroll usuühingute üle.

15.08. pöördus Kivi lepingute sõlmimise küsimuses jälle ENSV MN-i aseesimehe N. Puusepa poole. Ta rääkis veel kord usuühingute varadest kui vaibevardest, mille käsutamisõigus langes TK-dele, ning tsiteeris UN-ilt 06.08. saadetud kirja, kus teatati lihtsalt:

Põhilised kiriku ja riigi vahekorda määravad alused on töötatud välja V. I. Lenini poolt. Need alused on avaldatud dekreedis “Kiriku lahutamine riigist ja kooli kirikust” 23. jaanuaril 1918. a. ja need on kehtivad ka käesoleval ajal kogu NSVL-i territooriumil.

Kooskõlas nimetatud leninliku dekreediga on kõik usuühingute varad rahva ühisvarad (s.o. natsionaliseeritud seisukorras).⁴⁶⁸

Usuühingute tegevust võis seadusandlikest aktidest reguleerida ainult mainitud dekreeidi ja “ajutise juhendi” alusel, samuti ei saanud juttu olla kiriku teiste (enne 28.01.1946 omandatud) varade kasutada andmisest tasuta ja tähtajatult lepingu alusel, kuigi nende varade hulgast võis rendilepingu alusel anda ruume kasutada usuühingute vajadusteks.⁴⁶⁹

Voliniku “abstraktne konstruktsioon” vaibevardade kohta taandus leninliku dekreeidi rakendamise suurejoonelisuse ees. Küll oli tema skeemi teine osa muutmatuks jäänud — pärast 28.01.1946 omandatud varad kuulusid kirikule. Pastoraate ei tagastata. UN-i vastuses on küll sõnaselgelt juttu hoopis kiriku mõisate tagastamise võimatusest — see oleks nagunii täiesti utoopiline olnud.

23.08. saatis Kivi Puusepale juba neli varianti usuühingute varade küsimuse lahendamiseks. Kaks neist olid ENSV MN-i määruse projektid, kusjuures esimene rõhutas leninlikku dekreeti ja oli täielikult kooskõlas eespool tsiteeritud UN-i kirjaga, teine jättis lähemalt määratlemata varade kuuluvuse ning reguleeris ainult kasutamist. Ülejäänud kaks olid direktiivse kirja vormis ning jätsid samuti määratlemata varade kuuluvuse.⁴⁷⁰

---

⁴⁶⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 39.

⁴⁶⁸ UN-i kirja ennast pole säilinud, tsitaat on võetud voliniku kirjast. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 80, 81.

⁴⁶⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 81.

⁴⁷⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 88. Projektid l. 89–95.

3.1.2. Lepingute sõlmimine

16.09.1947 andiski ENSV MN välja korralduse nr. 627-k, mis teatas lihtsalt: "Kohustada maakondade ja vabariikliku alluvusega linnade täitevkomiteesid andma kõik usukultusliku teenindamise otstarbel ehitatud hooned (kirikud, palvemajad) ning usukultuskommete täitmiseks vajalik muu vara usklitele tasuta ja tähtajata kasutamiseks."⁴⁷¹ 27.09. teatas volinik sellest Poljanskile ning lubas alustada lepingute sõlmimist 1. oktoobrist. Kirjale oli lisatud venekeelne ära kiri ENSV MN-i määrusest.⁴⁷² 04.10. teavitas volinik määrusest maakondade ja vabariikliku alluvusega linnade TK-de esimehi, lubades saata lepingute tekstid ja kõik vajalikud materjalid.⁴⁷³ Korraldus ei andnud konkreetseid juhtnööre — TK-d esitasid täpsustavaid küsimusi⁴⁷⁴ ning volinik saatis vastuseks välja kaks ringkirja: 18.11. nr. 627-k/1 ja 25.11. nr. 627-k/2,⁴⁷⁵ mis selgitasid lepingute sõlmimisega seonduvat.

Varade kuuluvuse küsimuses teatas volinik TK-de esimeestele, et 1918. a. Lenini dekreedist ja "ajutisest juhendist" järeldeb automaatselt, et kõigi usuühingute kõik varad ENSV territooriumil on natsionaliseeritud.⁴⁷⁶ Tegelikult natsionaliseerimise küsimusest mindi vaikides mööda. Tuli hakata usuühingute varasid inventariseerima. Varad jagati seejuures kaheks: usukultuslikud ja mitteusukultuslikud. Esimesed olid varad, mis olid "vajalikud usklitele usukultuskommete täitmiseks", siia kuulusid kirikud, palvemajad, nendes olev mitmesugune inventar (pingid, kiriku maalid, lühtrid, armulaua jagamise riistad jne.).⁴⁷⁷ Usukultuslikud varad tuli usklitele üle anda tasuta ja tähtajatult vastava lepinguga, mis sõlmiti TK ja usklite grupi vahel. Lisaks mahtus lepingulise kasutamise alla ka vajalik kantsleiiinventar ja sisustus (lauad, toolid, kapid jne.) ning "kiriku või palvemaja juures asuv vahimajake, kui see on olemas" Tüüplepinguga kasutada antavad varad pidid jääma natsionaliseeritud varade fondi.⁴⁷⁸

Mitteusukultuslike varade hulka loeti elumajad, pastoraadid, leerimajad, majapidamishooned ja -inventar. Need varad läksid kohalike TK-de valdusse munitsipaliseeritud varadena ning usuühingud ja nende teenistuses olevad isikud võisid neid kasutada rendi- või üürilepingu põhjal. Samas ei tohtinud usuühing rentida või üürida oma teenistujaile eluhoonet või kortereid, vastavat lepingut tohtis sõlmida vaid tööruumide osas. Eluruumi üürileping tuli sõlmida

---

⁴⁷¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 84. Volinik saatis selle UN-ile 27.09.1947, nagu on dokumendile pliiatsiga kirjutatud.

⁴⁷² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 100, 101.

⁴⁷³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 152.

⁴⁷⁴ Näiteks Pärnu linna TK esimehelt V Lombakult 01.10.1947 — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 153.

⁴⁷⁵ Vastavalt ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 89–92 ja l. 94–98.

⁴⁷⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 89.

⁴⁷⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 90.

⁴⁷⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 90.

seda kasutava isikuga. See ei tähendanud, et usuühingu teenistujailt oleks nende tingimuste rakendamisel tohtinud elamispinna ära võtta, samuti tuli kogudusele tagada pind kantselei jaoks endises asukohas. Kohalike olude sunnil võis neid pindu küll koondada. Volinik manitses ettevaatusele: "Aga ka selles toimingus peab esialgu vältima n.ö. viimsete normideni minemist, et vältida usklike poolt proteste ja et neil ei oleks põhjust opereerida "usulise tegevuse takistamise ja tagakiusamise iseloomuliste väidetega" " Inventariseerijaks ja lepingute sõlmijaks maakonnas tuli TK koosseisust nimetada eraldi vastutav isik, 28.–29.11. korraldati neile voliniku juures Tallinnas instruktaaz.⁴⁷⁹

Teine ringkiri andis lepingute sõlmimise täpsed juhendid. Varade üleandja pidi olema TK, kasutusele võtja vähemalt 20-liikmeline usuühingut esindav usklike grupp ("kahekümnik"). Volinik arvestas, et senised "kahekümnikud" olid moodustatud pool aastat tagasi ja osa liikmeid võis olla lahkunud või surnud, seetõttu võis võtta puudujate asemele uusi inimesi. Samuti võis koostada täiesti uue "kahekümniku", kui senine oli laiali läinud. "Kahekümnik" pidi moodustatama kahe nädala jooksul alates TK korralduse saamisest. Materjalid lepingu sõlmimise kohta ning lepingu üks eksemplar tuli saata volinikule, teine jätta TK-le ning kolmas anda usuühingule.⁴⁸⁰

Rõhku pandi "kahekümniku" täie koosseisu kontrollimisele: "Lepingu sõlmimise vormistamisele võib asuda ainult siis, kui "kahekümnik" on täisarvuliselt kohal. Ositi lepingule allakirjutamist teostada, kas või ühe puudumisel (näit. 19-ne isikuga) on keelatud."⁴⁸¹ TK pidi kindlaks määrama lepingule allakirjutamise aja ning selle õigeaegselt "kahekümnikule" teatavaks tegema. Nii-siis oli ühtlasi tegemist koguduste üleregistreerimisega. Võimalik, et niimoodi loodeti ka usuühingute arvu vähendada, leides ettekäände registreerimise tühistamiseks, kui "kahekümnik" kokku ei tulnud.

Praktikas läks siiski teisiti, lepingute sõlmimisel oli volinikul rohkem raskusi TK-dega kui usuühingutega.

Varade inventariseerimine pidi toimuma samal ajal lepingu sõlmimisega. "Inventariseerimisega teostub faktiliselt varade üleminek TK käsutusse ja korraldusse,"⁴⁸² selgitas volinik. Niisiis asendas see protseduur ärajäänud ametlikku natsionaliseerimist. Kui usuühing keeldus lepingut sõlmimast, inventariseeriti varad siiski. Inventarileht tuli samuti koostada kolmes eksemplaris. Erandiks oli juhtum, kui üleantav kirik või palvemaja oli riikliku kaitse all arhitektuurilise või ajaloolise mälestusmärgina. Sel juhul koostati leping neljas eksemplaris ja selle sõlmimise juures oli ENSV Arhitektuurivalitsuse muinsuskaitse osakonna esindaja (või saadeti eksemplar osakonda postiga).⁴⁸³

⁴⁷⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 91, 92.

⁴⁸⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 94, 95, 97.

⁴⁸¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 95.

⁴⁸² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 96.

⁴⁸³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 97.

Iga usuühing võis enda kasutusse saada ainult ühe kultushoone (koos juurdekuuluva vahimajaga). Lepingu põhjal võis usuühing saada enda kasutusse ka kiriku või palvela ümber asuva maa-ala (kirikaia). Viimase kasutusele andmist soovitati nende usuühingute puhul, kes viisid läbi ristikäike ümber kiriku. Maad ei tohtinud kasutada aiamaana. Selliste palvemajade puhul, kus sama katuse all oli ka vaimuliku eluase, tuli sõlmida nii leping palvemaja kasutamiseks kui ka üürileping elamispinna kohta. Kui palvemaja elanik oli ühtlasi selle vaht (ka nt. koristaja), siis võis ta elamispinda kasutada tasuta. Vaht ei tohtinud olla vaimulik.⁴⁸⁴ Huvitav arusaam, et kultushoone juurde kuulub ka vaht ja tema maja (*storožka*), pärineb üleliidulistest eeskirjadest.

Raamatute inventariseerimist täpsustas ringkiri nr. 627-k/3 04.12.1947, mille kohaselt raamatuid ei kantud inventarilehele. Nendest tuli koostada nimestikud ning jätta need oma endisesse asukohta kuni korralduseni. Vastutuse raamatute alalhoidu ja mittelaenuamise eest võis panna mõnele usuühingu vastutavale isikule.⁴⁸⁵

Täpsustavatest ringkirjadest oli otsustatud välja jätta voliniku projektis algsest sees olnud lõik, mis selgitas lepingute sõlmimise operatsiooni üldpoliitilist tähtsust “usuühingute kõikide varade natsionaliseerimise operatsioonina.” Sõna “natsionaliseerimine” ei tohtinud kasutada vestlustes usuühingute esindajatega.⁴⁸⁶

Detsembri algul saadeti TK-de esimeestele mitu korraldust lepingute sõlmimiseks, ilmselt oli seda tehtud varemgi, sest 02.12. Tartu linna TK esimehele Võrsele saadetud kirjas on märkus, et Pauluse koguduse leping on juba sõlmitud. Kirjaga olid kaasas registreeritavate usuühingute “kahekümnikute” nimekirjad, lepingute ja inventarilehtede blanketid ning viimaste täitmise näidised.⁴⁸⁷ TK-de esimeestele saadetud usuühingute nimekirjades olid eraldi märgitud need kirikud, mis olid riikliku kaitse all.

UN reageeris ENSV MN-i napolisõnalisele määrusele kriitikaga — 04.12. teatas Poljanski Kivile, et Puusepa määrus sisaldab ebatäpsusi, “mis viib viidatud korralduse vastuollu kehtivate seadustega religioossete kultuste kohta”⁴⁸⁸ Edaspidi tuli kõik usualased määrused enne avaldamist saata UN-i läbivaatamiseks. Nõukogu soovis täiendavat lisakorraldust määruse parandamiseks. Selle ülesande olid voliniku ringkirjad tegelikult juba täitnud.

Kivi informeeris ka ENSV Arhitektuurivalitsuse muinsuskaitse osakonna juhatajat sellest, et nende esindaja peaks olema kohal lepingu sõlmimisel. Selleks ajaks olid välja saadetud materjalid järgmiste muinsuskaitse all olnud kirikute kohta: Tallinna Toomkirik, Tallinna Pühavaimu kirik, Keila, Palamuse, Võnnu Jakobi, Väike-Maarja, Jõhvi, Kirbla, Kullamaa, Ridala, Valjala, Kihel-

---

⁴⁸⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 98.

⁴⁸⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 100.

⁴⁸⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 120.

⁴⁸⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 167.

⁴⁸⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 173.

konna, Ambla, Türi, Suure-Jaani, Pilistvere, Valga Jaani ja Pärnu Eliisabeti kirik.⁴⁸⁹

Esimesed kokkuvõtted lepingute sõlmimisest tegi volinik ringkirjas nr. 627-k/4 25.01.1948. Ta pidi tõdema, et seisuga 01.01.1948 oli sõlmitud ainult 18 lepingut. Voliniku poolt väljasaadetud materjalidest moodustas see ainult 15%. Volinik nõudis ENSV MN aseesimehe N. Puusepa autoriteedile toetudes "lepingute vormistamise käigu aktiviseerimist" ning esitas väljastatud ja veebruari jooksul väljasaadetavate materjalide vormistamise tähtajaks 31.03.1948. Volinik viitas piiskopi asetäitja Pähna ringkirjale 14.01.1948, mis oli veennud kogudusi lepingute sõlmimisele mitte vastu töötama.⁴⁹⁰ Sellest järeldas volinik, et koguduste poolt pole raskusi ette näha. Seni vormistatud lepingutega oli volinik rahul, pidades neid küllalt täpseteks. Rahul ei olnud ta aga sellega, et kuuldavasti olid mõnel pool TK-d kohe asunud vaimulikke ja kantseleid oma senisest asukohast välja tõstma. Vaimuliku korter ja kantseleiruum tuli igal juhul usuühingule kindlustada. Kuu jooksul vormistatud lepingute üks eksemplar tuli volinikule saata iga kuu 25-ndaks päevaks.⁴⁹¹

30.03.1948 soovitas UN-i esimees Poljanski tõsta veelgi lepingute sõlmimise tempot, avaldades selleks TK-dele survet ENSV MN-i kaudu. Nimelt oli Kivi kurnud oma varasemas kirjas, et lepingute sõlmimise aegluse põhjuseks polnud mitte usuühingute, vaid TK-de tegevusetus.⁴⁹² 24.03. oli ENSV MN-i aseesimees Puusepp tegelikult juba saatnud TK-dele salajase ringkirja, mis kohustas kiirendama lepingute sõlmimist ning andis olemasolevate materjalide korral tähtajaks 10. aprilli.⁴⁹³

15.04.1948 võis Kivi Poljanskile ette kanda (koopiad ettekandest läksid Karotammele ja Puusepale), et 10. aprilliks oli sõlmitud 143 lepingut. Osa lepinguid oli hoolimata voliniku selgitustööst ikkagi valesti vormistatud — lepingusse oli kantud kiriklik omand koos kogu põllumajandusliku maaga (Pärnu- ja Virumaal).⁴⁹⁴ Sellised lepingud tuli annuleerida. Seni oli vaid üks kogudus evangeeliumi kristlaste ja baptistide liidust keeldunud (teadmata motiividel) registreerimisest. Voliniku hinnangul olid olemas kõik eeldused lepingute sõlmimise lõpetamiseks aprilli lõpuks. Samas oli ta alles ette valmistamas

---

⁴⁸⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 174.

⁴⁹⁰ Vastava selgitava kirja oli volinik piiskopi asetäitjale Pähnale saatnud 08.12.1947. — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 175. V punktist: "[---] konsistoorium soovitab T/K teadaande saabumisel kogudustel omalt poolt hoolitseda lepingute sõlmimise eest. Voliniku seletuste järgi ei too lepingute sõlmimine kogudustele mingsuguseid tegelikke muudatusi." — EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 1, 14.01.1948.

⁴⁹¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 102, 103.

⁴⁹² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 73.

⁴⁹³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 70.

⁴⁹⁴ Pärnumaa kohta vt. ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 82.

lepingute sõlmimist ainult inventarile — see käis selliste palvemajade kohta, mis tegutsesid eramajades. Nendega pidi volinik tegelema maikuus.⁴⁹⁵

05.05.1948 pidi Kivi teatama, et “lepingute sõlmimise tempo pärast 10. aprilli ei õigustanud soovitud lootusi” ning lepingutega valmis ei jõutud. Sõlmitud oli 169 lepingut, mis moodustas 80% voliniku poolt välja saadetud materjalidest. Tallinna linna TK-st polnud tulnud ühtegi lepingut, kuigi sinna oli saadetud korduvaid meeldetuletusi. Täielikult oli lepingute sõlmimine lõpetatud Järvamaal (05.04.), Harjumaal (10.04.) ja Viljandimaal (15.04.), linnadest Tartus ja Pärnus (30.03.). Lõpetamisele lähedal olid Tartumaa, Virumaa ja Võrumaa; maha olid jäänud Pärnu- ja Valgamaa. Ainuüksi inventari peale lepingu sõlmimiseks oli välja saadetud 22 komplekti materjale, lepinguid aga polnud veel sõlmitud. Volinik lubas kõik abinõud tarvitusele võtta, et lõpetada lepingute sõlmimine kuu lõpuks.⁴⁹⁶

See tähendas, et TK-d pidid hakkama lepinguid sõlmima lõõktöökorras. Näiteks andis Kivi Saaremaa TK esimehele Pitkile 17.05. korralduse lõpetada kõik 1. juuniks, seejuures võis volitada lepinguid sõlmima ka valdade TK-sid. Igale objektile võis määrata ühe töötaja, nii saaks lepingute vormistamise lõpetada 1–2 päevaga. Virumaal oldi seda meetodit juba kasutatud ning vormistatud ühe nädalaga lepingud 17 usuühinguga.⁴⁹⁷ 04.06. teatas volinik UN-ile siiski, et 1. juuniks oli 253 väljasaadetud materjalikomplekti alusel sõlmitud 212 lepingut.⁴⁹⁸ TK-d venitasid endiselt.

Volinik käis teises kvartalis väljasõitudel Tartu-, Võru- ja Valgamaal, et ise tööd kiirendada. Kvartaliaruandes teatas ta, et lepingud olid põhiliselt 01.07.1948 sõlmitud, välja arvatud vaid vanausulistega ning nende usuühingutega, kellega ei kavatsatudki lepingut sõlmida (enamasti hernhuutlased). Kokku oli selliseid 7% kõigist, kusjuures vanausulisi oli 3%.⁴⁹⁹ Vanausulistega sõlmiti lepingud detsembris 1948.⁵⁰⁰

Hoolimata juhistest tegid TK-d lepingute sõlmimisel mitmesuguseid vigu. Volinik saatis mitu lepingut tagasi, peamiseks eksimuseks oli lepingu sõlmimine kogudusega, mitte aga teatud administratiivkuse usklikuga. Leping parandati sellisel juhul tiitellehe väljavahetamisega, “kahekümnikut” uuesti kokku ei kutsutud. Volinik rõhutas kirjavahetuses TK-dega mitmel puhul, et lepingutesse ja inventarilehtedesse tuleb suhtuda täie tõsidusega, sest tegemist on usuühingute varade natsionaliseerimise aktidega.⁵⁰¹ Mingil juhul ei tohtinud lasta usuühingute esindajail endal inventarilehti täita ja sealjuures esemeid

---

⁴⁹⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 78.

⁴⁹⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 86.

⁴⁹⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 131.

⁴⁹⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 105.

⁴⁹⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 182.

⁵⁰⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 267, 268.

⁵⁰¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 55, 172, 173.

hinnata, nii nagu seda tuli ette Tartumaal. Voliniku hinnangul “niisuguseid mikroskoobilisi hindasid ei ole esinenud senini kuskil”⁵⁰²

Volinik tõstis aruandes UN-ile negatiivsest küljest eriti esile Valgamaa TK-d, kes oli lubanud kogudustel (õpetajatel) endal lepinguid ja eriti inventari-lehti vormistada. Volinik tegi sellise järelduse käekirjade ja “põhimõteteliste vigade” järgi — koguduste varad anti tervikuna kasutada, muu hulgas mainiti vennastekoguduste palvemajade kuulumist vennastele. Lepingute voliniku jaoks mõeldud eksemplare oli TK-des hoitud, kuni kõik olid vormistatud, ning nii ei suudetud õigeaegselt teha vajalikke parandusi.⁵⁰³ Samuti olid passiivsed ja mugavad olnud Pärnu-, Tartu- ja Virumaa TK. Tallinna linna TK-d hindas Kivi eriti suureks “pidurdajaks”, keda ei saadud tööle enne juunit. Positiivsest küljest paistsid aga silma Lääne-, Harju- ja Järvamaa TK, kellele volinik ei pidanud ühtegi meeldetuletust saatma.⁵⁰⁴

On kummaline, et siin ei mainita Hiiumaa TK-d, kes tegelikult 1. juuliks lepingute vormistamisega valmis ei jõudnudki. Ilmselt takistanuks see volinikul ülesande täitmisest Moskvale raporteerida. Hiiumaale pidi volinik mitmeid kirju saatma ning helistama, sest lepingute eksemplare ei saanud ega saanud. Veel 14.07. kirjutas Kivi sealse TK esimehele Gitt'ile, et 11 lepingut oli saamata. 05.07. pidanuks Hiiumaa TK Kommunaalosakonna juhataja Bondarev, kelle kohuseks lepingute sõlmimine oli, Tallinnasse tulema ja lepingud ära tooma, aga ei tulnud. Kivi ähvardas lisaks MN-ile abi otsida “teistelt kõrgemalt organitelt, kes kutsuks Hiiu maakonna TK korrale”⁵⁰⁵ Ähvardus mõjus. 23.07. teatas Hiiumaa TK sekretäri ajutine kt. Vaht, et Bondarev oli vallandatud oma kohustustega mittetoimetulemise tõttu. Volinik tervitas otsust rõõmuga ning seadis uueks tähtajaks 10.08.⁵⁰⁶ Siiski ei suudetud Hiiumaal ka sellest tähtajast kinni pidada: veel 25.10.1948 saatis volinik kaks lepingut Gitt'ile tagasi vormistamisvigade tõttu.⁵⁰⁷ Ilmselt varsti pärast seda jõudis kampaania (luterliku kiriku osas) viimaks lõpule. Aruanded Moskvale seda aga ei kajastanud.

3.2.3. Kuuldused ja protestid seoses lepingutega

Koos lepingute sõlmimise algusega hakkasid levima kuuldused selle kohta, mis juhtub edaspidi nendega, kes lepingu sõlmivad. Volinik tegi eraldi ettekande UN-ile selliste kuulduste kohta 23.08.1948, saates ärakirja ka Puusepale ja

---

⁵⁰² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 107.

⁵⁰³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 209–211. Detailsemalt ning koos voliniku emotsionaalsete hinnangutega vt. ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 95–96 (koos p). Volinik saatis ENSV MN-ile kaebuse Valgamaa TK hooletu töö kohta, kinnitades, et nende sõlmitud lepingutest olid 80% kõlbmatud. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 102.

⁵⁰⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 184.

⁵⁰⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 206.

⁵⁰⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 207, 208.

⁵⁰⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 237.

Karotammele. Peamiselt räägiti Siberisse saatmisest ning erilistest majanduslikest ja rahalistest kohustustest neile, kes lepingu sõlmivad. Erilist mõju neil kuuldustel polnud, vaid üksikud jätsid lepingule alla kirjutamata ning astusid “kahekümnikust” tagasi. Läänemaal olid (evangeeliumi kristlaste ja baptistide liidu vanempresbüteri Lipstoki andmeil) levinud kuulujutud, nagu lisataks lepingule allakirjutante tulumaks 3000–5000 rubla, ning et kõik, kes kirjutasi lepingutele alla, peaksid regulaarselt käima kirikus. Igat puudumist pidi karistatama rahatrahviga 100 rbl. Võru-, Lääne-, Viljandi-, ja Järvamaal räägiti, et pärast lepingute sõlmimist hakatakse kiriklike talituste eest kõrget tasu võtma — laulatus 2500, kiriklik matus 750, ristimine 1000, konfirmeerimine 1500 rbl. (arvud pärinesid Võrumaalt). Volinik leidis, et need kuuldused peaksid pärinema ühest keskusest.⁵⁰⁸

Enne kohalike nõukogude valimisi oli Tallinnas levitatud käsitsi kirjutatud lendlehti, mille allkirjaks oli “Vana eesti vaim” Neis lendlehtedes agiteeriti kolhooside ning valimistel osalemise vastu, muu hulgas mainiti ka religiooni: “Eestlane, sinult tahetakse võtta sinu usk ja kirik.”⁵⁰⁹

Üksikuid vahejuhtumeid toimus ka lepingute sõlmimise käigus. Viljandi Jaani kiriku lepingu allakirjutamiselt oli üks naine ära jooksnud. Jutlustaja Kallaste, kes naisele järele läks, sai vastuseks, et too ei taha Siberisse sõita. Pärast jutlustaja selgitusi oli naine siiski tagasi pöördunud ning alla kirjutanud. Viljandi vaimulikke Unti ja Kallastet märkis volinik positiivselt kui kuulduste hajutajaid.

Türil oli räägitud, et lepingu sõlmimine ei tähenda mitte luba kiriku kasutamiseks, vaid sellega võetakse kirik hoopis käest ära. Pärast lepingu allakirjutamist pidi kirik suletama. Kohalik õpetaja Uuspõld (hernhuutlane, nagu volinik märkis) oli läinud selle kuuldusega kaasa ning pidanud igaks juhuks päev enne lepingu sõlmimist kaks “viimast jumalateenistust” Volinik kahtlustas teda paanika tekitamise kaasosaluses.

Kokkuvõttes leidis volinik, et “nõukogudevastased elemendid” olid aktiivselt töösse lülitunud. Toodud näited iseloomustasid õhkkonda, milles toimus lepingute sõlmimine. Kivi omalt poolt püüdis kõik teha, et kuulduste mõju nõrgestada. Tema arvates oli selleks kasulik ka lepingute sõlmimise kiire lõpetamine,⁵¹⁰ ilmselt taotles ta seda ka kaudselt oma ettekandega, lootes mõjutada kohalikke organeid.

Voliniku 1948. a. kolmanda kvartali aruandes UN-ile on juttu lepingute sõlmimise tagajärjel tekkinud konfliktidest. Üks volinikule protesti esitanud kogudusi oli Juuru luteri kogudus. Juurus oli kohalikule õigeusu kogudusele tagastatud lisaks kirikuhoonele ka kõik ülejäänud hooned ning 13 ha maad. Oli saadetud järelepärimine VÕKN-i volinikule Karsakovile ja saadud teada, et tegemist oli kohalike võimude omavoliga, sest Moskvast saadetud tüüplepingud

⁵⁰⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 66, 67.

⁵⁰⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 67.

⁵¹⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 67, 68.

olid põhimõtteliselt sarnaste tingimustega (vt. eespool). Kohalikust TK-st oli luterliku koguduse esindajatele vastatud, et neil on sellised ettekirjutused. Õigeusu vaimulik aga vastanud: “Kellele antakse, kellele mitte.” Juuru luterlik kogudus pöördus seejärel vabariikliku prokuratuuri poole. Samalaadne protest saabus ka Räpina luterlikust kogudusest — selle esitas volinikule õpetaja Sild.⁵¹¹

Tõsisemaks hindas volinik Rapla koguduse kaebust, mis saadeti ENSV MN-ile ja milles paluti peatada koguduse varade äravõtmine. Põhjenduseks toodi, et kuigi 1941. a. oli alustatud koguduse varade natsionaliseerimist, oli tollane rahvakohus selle peatanud. Maareformi käigus oli kogudus saanud enda kasutusse maa ja majandushooned. Tasunormid riigile nende kasutamise eest olid täidetud. Kaebuse lõpus rõhutati, et:

- 1) pole määruisi, mis piiraksid koguduste õigusi,
- 2) koguduseliikmed on vara omandanud ja ehitanud ühiste jõududega, seega kuulub see neile NSV Liidu konstitutsiooni § 7 alusel,
- 3) koguduse hoonete eest maksu võtmine raskendab usulist tegevust ning solvab usklikke.⁵¹²

Volinik kirjeldas üksikasjalikult oma vestlust Rapla koguduse juhatuse esimehe M. Oppiga. Viimane oli mitmel korral käinud voliniku juures neist küsimustest rääkimas. Volinikul ei õnnestunud teda ümber veenda. Oppi oli põhjendanud volinikule, et majandushooned ja maa on kogudusele kaudselt vajalikud religioosseks tegevuseks, sest aitavad kogudusel ja vaimulikul saada tulusid, mis toetavad põhitegevust. Samas oli koguduse aktiivsus kasulik ka rahvamajandusele. Oppi väitis, et juhul kui kogudusel lubatakse tegeleda ainult religiooniga, aga mitte millegi muuga, piiratakse tema kui uskliku tegevusvabadust. Volinik teatas talle, et usklik võib osa võtta kõigest, mida riiklikul tasandil soositakse, ning olla lisaks sellele ka usklik ning tegeleda koguduses puht-religioossete asjadega. Oppi oli kohalik elektrifitseerimise initsiaator ning üldse aktiivne ühiskonnategelane.

Volinik esitas vestluse üleskirjutuse aruandes enda sõnul seepärast, et see kajastas valitsevat arusaama: “Sellest ei tulda rääkima, kuid sellest mõeldakse.” Voliniku arvates oli Oppi spetsiaalselt valitud neid mõtteid esitama, sest ta oli väliselt lojaalne kodanik. “Tema ainukeseks negatiivseks omaduseks võib pidada seda, et ta toetab kirikut ja religiooni.” Kivi märkis, et Rapla koguduse omand oli üks suuremaid, mis võiski tekitada suurema kontrasti endiste aegade ja hetkeolukorra vahel kui mujal.⁵¹³

Oppi väljendas ka arvamust, et kõigis viimasel ajal toimunud muutustes, nagu lepingute sõlmimine jms., oli süüdi volinik. TK-st oli öeldud, et nemad ei saa midagi teha, sest kõik toimub Kivi ettekirjutuste järgi. Neil asjaoludel oli Kivi pöördunud ka piiskopi asetäitja Pähna poole, et väljendada oma pahameelt

---

⁵¹¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 235.

⁵¹² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 236.

⁵¹³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7. l. 237. 238.

ebalojaalsuse pärast. Pähn pidanuks kohalikele usutegelastele andma selgitusi nende põhimõtete järgi, mis talle enne lepingute sõlmimise algust teatatud olid.

Maareformiga oli 1944. a. antud kogudustele maa koos sellel asunud hoonetega ühel alusel üksiktalupoegadega. Nad ei pidanud hoonete eest maksma.⁵¹⁴ Just seepärast tekkis nüüd terav vastuolu Lenini dekreedide kehtestamisel, nagu seda selgitati UN-ist — ka 1944. a. pidanuks dekreet kehtima, ometi võisid kogudused siis maad saada.

Protestide rahuldamist ei pidanud volinik võimalikuks, see oleks tühistanud kogu tema poole aasta töö ning selle poliitilise tähenduse. Oma kirjas 31.08. ENSV MN-i esimehe asetäitjale Vaarandile ning EK(b)P KK sekretärile Karotammele teatas Kivi, et ainus võimalus olukorda reguleerida sellises suunas, nagu see oli tavaks ülejäänud NSV Liidus, oli annulleerida koguduste maakasutusaktid ning anda maa neile, kes seda tegelikult harisid. Niiviisi ei tekiks asja ümber ka suuremat kära, arvas volinik.⁵¹⁵

Ülejäänud avaldused, mis usuühingud 1948. a. kolmanda kvartali jooksul volinikule esitasid, käsitlesid hoonete või ruumide kasutamist. Just ruumide kasutamine kippus kujunema peamiseks tüliõunaks usuühingute ja kohalike Nõukogude organite vahel.

3.2. Kirikute ja teiste hoonete kasutamine

Usuühinguid ei registreeritud ilma kultushoonetena. Sõjas olid paljud kirikud purustatud või osaliselt kasutuskõlbmatuks muutunud.⁵¹⁶ Lahingutes rohkem kannatada saanud piirkondades oli ka suurem ruumipuudus, mille tõttu kohalikud võimuorganid olid sunnitud otsima võimalusi ametiasutuste majutamiseks säilinud hoonetesse. Kiriku kui kohalike Nõukogude organite silmis mittevajaliku asutuse hooneid ähvardas seetõttu terveksjäämisest hoolimata rekvireerimisoht. Enamasti ei lasknud usuaegade volinik sellist ruumide puudusest tingitud rekvireerimist sündida, seega pidi sellele lisanduma mingi muu põhjus. Eelmises peatükis oli juba juttu koguduste sulgemisest hooneteprobleemi tõttu, käesolevas peatükis räägitakse neist juhtumitest, kus hoone või ruumiga seonduv ei tinginud koguduse likvideerimist (vähemalt käsitletaval perioodil).

---

⁵¹⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 238, 239.

⁵¹⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 240. Kirja venekeelne ära kiri samas, l. 255–257. Vt. ptk. 3.3.

⁵¹⁶ Andmed on jällegi erinevad: 12. kirikukogul 1946. a. rääkis A. Pähn, et sõjas hävis u. 12 kirikut ning 50 olid tugevalt purustatud. — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 21. Hiljem on esitatud suuremaid numbreid — 24 täielikult hävinud, 79 suuremal või väiksemal määral kannatada saanud. — KIIVIT, J. Eesti. Lk. 106. Ilmselt võisid erineda hinnagud selle kohta, kas kirik oli täielikult hävinud või tugevalt purustatud.

Kiriku vara oli samal ajal ühiskondlik vara ja sellesse ei tohtinud suhtuda kui peremeheta omandisse. 09.06.1945 tegi volinik vastava ettekirjutuse Harju maakonna TK esimehele Mäele Harku vallas Rannamõisa külas asunud kiriku kohta. Kirikut rüüstati. Volinik rõhutas, et kuigi kirik oli tegelikult usuühingu omanduses, "tuleb seda hoonet võtta, samuti kui kõiki kirikute hooneid, ühiskondliku varana ja hoida edaspidiste rüüstamiste eest" TK pidi abinõud tarvitusele võtma.⁵¹⁷

Samasugune probleem tekkis Kärla koguduse varadega Saaremaal. Koguduse kaebuse kohaselt oli kiriku õu täis mitmesuguseid masinaid ning kirik oli piiratud 2/3 ulatuses traataiaga, mis sulges ka kõrvalukse. Volinik nõudis 10.06.1948 kirjas Kärla valla TK esimehele masinate ja traataia kõrvaldamist. Kivi teada oli tegemist mingi sõjaväeosaga. Väeosa ülemale tuli asjast ette kanda ning mittereageerimise korral teatada volinikule väeosa ja ülema nimi. Väeosa käes olnud teised usuühingu hooned olid laostatud seisukorras, TK pidi nende eest hoolt kandma, sest hooned kuulusid valla elamute-hoonete fondi.⁵¹⁸

27.01.1947 edastas Kivi Puusepale Lüganuse koguduse kaebuse, et kohalik TK on lammutanud neile kuulunud küüni põletusmaterjaliks. Volinik toetas koguduse kaebust, põhjendades, et küün polnud "ENSV Teatajate" andmeil natsionaliseeritud, kuigi seda oli hoonetealune maa. Samas oli tema arvates väär kasutuskõlblikke hooneid lihtsalt põletusmaterjaliks lammutada. Volinik teatas tagasihoidlikult, et ta "pole kompetentne Lüganuse valla TK tegevust hindama seaduslikust-õiguslikust seisukohast", kuid talle tundub, et selline teguviis pole õige. Mis talle seejuures muret tegi, oli Lüganuse koguduse suurus — kuni 8000 hinge, kelle seas valla TK tegevuse tagajärjel võis tekkida "moraalselt mitte soovitatav meeleolu"⁵¹⁹

Puusepp andis Virumaa TK esimehele Airole olukorra selgitamiseks 10 päeva aega. Lüganuse valla TK koostas seletuskirja, kus teatas, et hooneid oli kontrollitud ning leitud need väga halvas seisukorras olevat. Et oluks kuritegu ühiskonna ees lasta neid laguneda, otsustati nad üle anda Põllumajandussaaduste Turustuse kontori Virumaa baasile. Baas lasi need aga lammutada uusehitiste tarbeks. Kogudusele pakutud asendusmaa oli ainult 1 km kaugusel kiriklast. Tuli ka välja, et üleandmise aktile oli volinik juba varem resolutsiooni andnud, kus mainis ainult, et tuleb usuühingule kindlustada vaimuliku elu- ja ametiruum.⁵²⁰

Lüganuse probleemid sellega veel ei lõppenud. Kogudus soovis endale lepinguga kasutamiseks saada senist leerilaste internaati, kus oli pärast kiriku hävimist 1941 teenistusi peetud. Volinik oli oma ettekandes UN-ile 26.05.1948 sellele vastu.⁵²¹ Poljanski traditsioonilisele arupärimisele koguduse suuruse ja

---

⁵¹⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 80. Allakriipsutused originaalis.

⁵¹⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 130.

⁵¹⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 12, 13.

⁵²⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 21–24p.

⁵²¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 103–105.

lähima luterliku kiriku kohta vastas Kivi, et koguduses oli 1947. a. 1685 annetat (1937. a. 2628, nimekirja järgi liikmeid 8520). Lähimad kirikud asusid 20–22 km kaugusel (Jõhvis ja Viru-Nigulas). Koguduse ruumid ei mahutanud pühade ajal kõiki soovijaid.⁵²² 10.07.1948 vastas Poljanski Kivile: “[---] arvestades, et Lüganuse koguduses on suur hulk usklike (2000), ei näe UN küllaldasid põhjusi keelduda andmast nende käsutusse palvemaja (endist konfirmandide internaati) tingimustel, mis on ette nähtud tüüplepingus.”⁵²³ Niisiis oli koguduse liikmete hulk siiski otsustav.

Tänu koguduse suurusele sai Lüganuse kogudus käsitletava perioodi lõpul ka loa hakata taastama oma kirikut. Töödega oli iseseisvalt, oma jõududega alustatud. Seintele oli katus peale tehtud, et säästa neid edasisest lagunemisest. 1948. a. oli küll annetajate arv vähenenud, aga neid oli siiski veel 1388. Kirik ise polnud suur, see mahutas 800–900 inimest. Volinik tõi selle 26.12.1949 Poljanskile ette kandes põhjenduseks oma toetusele. Mehikoorma kogudus, kes samal ajal kiriku taastamist taotles, luba ei saanud, sest sama suure kiriku kohta oli neil kõigest 181 liikmeannetajat.⁵²⁴

Küllaltki omapärane probleem tekkis volinikul lepingute sõlmimise käigus Kunda kirikuga. Selle oli omal ajal ehitanud tsemendivabriku omanik ning see oli varasemal ajal kuulunud vabrikule. Huvitav oli asjaolu, et ka nõukogude ajal kuulus ta “Punase Kunda” bilanssi. 19.04.1948 küsis Kivi Poljanskilt, kas kohaliku tööstuse ministeerium ja “Punase Kunda” direksioon võivad pidada end hoone peremeesteks või tuleb kirik vabriku bilansist välja võtta ning anda koguduse käsutusse tüüplepingu alusel, sest koguduselt oli saabunud avaldus lepingu sõlmimiseks.⁵²⁵ 18.05. vastas Poljanski tüüpüksimustega: kas peaks avama, kui palju on koguduses liikmeid, kas Kundas on teisi luteri kirikuid?⁵²⁶ Kirik oli tegelikult kogu aeg tegutsenud, nii et vähemalt esimene küsimus oli liigne. Volinik vastas 28.05. pikema ülevaatega koguduse tegevusest. Tsemendivabriku omanik oli lasknud kiriku ehitada 1904. aastal. 1929. a. oli kogudus saanud iseseisvaks, seni oli ta olnud Viru-Nigula abikogudus. Esimese oma õpetaja sai Kunda kogudus alles 1935 (Samuel Eberhard). Volinik oli koguduse tegutsevana registreerinud 15.08.1945. Annetajaid oli kogudusel 1947. a. 199 (1937. a. 855), armulaua käis vastavalt 228 ja 634. Sellest tegi volinik järelduse, et koguduse suurus oli 10 aastaga vähenenud 75%. Jutlustaja kohuseid täitis Peeter Siiak, kes oli saanud vabrikust töendi, et töökohas ei olda tema tegevusele vastu. Aktiivsete usklike arvu hindas volinik Kundas tähtsusetuks — 4–5% elanikest. Lähim kirik asus Mahul — 10–11 km kaugusel. Siiski ei saanud Kivi arvates kogudust niisama lihtsalt likvideerida: “Ma arvan, et kuni seniajani, mil kohapealt pole tulnud palvet kirik sulgeda, peab

⁵²² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 139, 140.

⁵²³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 147.

⁵²⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 144.

⁵²⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 80.

⁵²⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 102.

religioosse koguduse ja kiriku tegevust säilitama.”⁵²⁷ Võimalik, et volinikku takistas just tsemendivabriku juhtkonna toetus kogudusele.

Pretsedenditu oli Jõhvi koguduse varadega seonduv. Jõhvi kogudus taotles aktiivselt tagasi talt ära võetud maad ja hooneid (“kokku 9 üksust ühes 2 puurkaevu ja haljasaladega”). Virumaa TK hindamiskomisjoni teatel tuli varad välja maksta summas 230 363 rbl. Kogudus soovis siiski tagasi peahoonet, puukuuri, üht puurkaevu, haljasala, dekoratiivpõõsaid, -puid ja marjapõõsaid kogusummas 117 063.40 rbl. Juhatus (esimees Raul Küttis, abiesimees Voldemar Teder) koostas 22.08.1948 ENSV MN-ile ja Virumaa TK-le vastava kirja, mille kohaselt ka linn saaks sellest kasu, kui säiliks arhitektuuriliselt omapärane pastoraat ning “linna haljasala palju võidaks, kusjuures kogudusel minimaalne elamisvõimalus oleks”⁵²⁸ Kirja toetas ka koguduse õpetaja Elmar Kulli saatekiri, lisatud oli hoonete paiknemise skeem.⁵²⁹

Kivi oli sellisest väljaastumisest ja eriti “varade väljamaksmisest” rabatud, nõudes kiiresti selgust. Ta kirjutas 02.09.1948 Virumaa TK esimehele Suijale: “[---] ma palun teatada, mis komisjon niisugune oli ja mis alusel on aetud u/u tegelastele niisugust väljamaksmise juttu.”⁵³⁰ 18.09.1948 vastati Virumaa TK maaosakonnast, et kombinaat “Eesti Põlevkivi” taotlusel oli toimetatud Jõhvi linnas ehituste alla võõrandatavatel maadel asuvate “hoonete, ehitiste, päraldiste ja mööduvate väärtuste” hindamist. “Jõhvi koguduse päraldised hinnati, kuid summa ei kuulu väljamaksmisele.” Hindamisdokument oli esitatud ENSV MN-ile kinnitamiseks 14.09.1948.⁵³¹ Sellega asi vaibus ning kogudus oma varasid muidugi tagasi ei saanud.

3.2.1. Kirikute taastamine

22.05.1945 pöördus volinik Tallinnas Kaupmehe 16 asunud hernhuutlaste palvemaja asjus Moskva poole ning küsis kirja lõpus ka Usuasjade Nõukogu printsiipiaalset seisukohta kõigi sõjas purustatud kirikute ja palvemajade taastamise kohta.⁵³² Vastuses, mille Poljanski saatis 01.06., öeldi, et seda otsustatakse igal üksikjuhul eraldi ning taastamine võib toimuda ainult NSVL RKN-i määrusega nr. 1603 19.11.1944⁵³³ ettenähtud korras seoses kultushoone avamisega. Remondi tegemine oli usuühingu asi.⁵³⁴ Volinik edastas TK-de esimees-

⁵²⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 106, 106p.

⁵²⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 163.

⁵²⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 164, 165.

⁵³⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 168.

⁵³¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 172.

⁵³² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 60.

⁵³³ Avaldatud ENSV Teatajas nr. 41 (1944), art. 172. Lk. 158. Määruse järgi tuli uue koguduse loomisel ja selle kultushoone avamisel läbida keerukas kooskõlastamisprotseduur.

⁵³⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 69.

tele 09.06.1945 ringkirjaga, et purustatud või kasutamata seisvad palvemajad või kirikud tuleb lugeda mittetegutsevateks kirikute ja palvemajade hooneteks. Uuesti kasutusele andmine oli lubatud ainult eespoolmainitud määruse järgi. 28.06. soovis volinik saada selliste kultushoonete nimekirja.⁵³⁵

Kirikute taastamiseks sai taotleda ka ehitusmaterjali. 31.03.1946 kandis Kivi Poljanskile ette, et Rapla, Sangaste ja Jõhvi kogudus olid esitanud taotluse saada materjale kirikute remondiks. Ka kohalikud TK-d olid kinnitanud nende koguduste vajadust saada remondiks nimekirjades loetletud materjale. Volinik palus esitatud palveid toetada.⁵³⁶ UN ei olnud vastu. Edaspidi sooviti ainult saada taotlusi kooskõlastatuna kohalike plaanikomiteedega, et oleks "praktiliselt võimalik teostada taotluste rahuldamist"⁵³⁷

Kirikute taastamises võinuks teoreetiliselt osaleda ka ENSV Arhitektuuri-valitsuse muinsuskaitse osakond. Tegelikuses oli selle asutuse panus tagasihoidlik. Volinik sai neilt 20.07.1947 kaitsealuste kirikuhoonete nimekirja, kus mainitud kirikutest seitse olid purustatud. Kivi järelepärimise peale vastati muinsuskaitsest 07.04.1948, et neil pole plaanis kirikuid taastama hakata, "kuna puuduvad vastavad krediidid. [...] ainult, võib-olla, teostatakse väiksemad konserveerimise tööd Tallinna Niguliste kiriku varemeis."⁵³⁸ Muinsuskaitse ei öelnud vajaduse korral siiski väiksemast abist ära, nagu nähtub Põltsamaa kiriku juhtumist, millest tuleb edasises eraldi juttu.

Teoreetiliselt oli võimalik ka uusi kirikuid ehitada. NSVL RKN-i määruse nr. 232-101s 28.01.1946 juurde kuuluvast instruktiivkirjast võis lugeda, et erijuhtudel oli uute kultushoonete ehitamine lubatud, kuid ainult "usklike endi jõudude ja vahenditega Nõukogu nõusolekul" Taotlusele tuli lisada eskiisprojekt, vajalike ehitusmaterjalide loetelu ja ehituse üldine iseloomustus. Kohaliku voliniku ülesandeks oli sellise taotluse saamise korral välja selgitada, kui kaugel asub sama "kultuse" lähim kultushoone, kas ehitisele on võimalik eraldada maad, mis laadi oleks ehitatav kultushoone, kas ja kustkaudu saadakse ehitusmaterjale. Need andmed pidi volinik koos vabariigi MN-i resolutsiooniga saatma UN-ile otsustamiseks.⁵³⁹

Piiratud juriidilise isiku õigused andsid kirikule võimaluse ka hooneid osta. 16.08.1947 kirjutas piiskopi asetäitja Pähn volinikule kavatsusest osta konsistooriumi teenistujatele elamispinna kindlustamiseks maja ning UN-ist saadeti 13.09. vastus, milles rõhutati, et hoonet ei tohi omandada päranduse ega kingitusena, vaid see tuleb just nimelt osta, ning et ostetav hoone peab olema vabastatud kõrvalistest isikutest.⁵⁴⁰

---

⁵³⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 82.

⁵³⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 29.

⁵³⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 65.

⁵³⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 77.

⁵³⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 28, 29; GARF, f. R-6991, n. 3, s. 35, l. 2, 3.

⁵⁴⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 144.

XII kirikukogul 30.01.1946 esitati volinikule küsimus, kas on võimalik saada materjali kiriku remondiks. Vastus oli julgustav: materjali anti võimaluste piires ja antakse ka edaspidi.⁵⁴¹ Võimaluste piires oli muidugi üsna hägune mõiste. Instruktiivkiri NSVL RKN-i määruse nr. 232-101s 28.01.1946 juurde nägi ette korra, mille kohaselt oli võimalik taotleda materjale kultushoone remondiks. Selleks pidi usuühing olema registreeritud ja hoone kasutamiseks leping sõlmitud. Volinikule tuli esitada avaldus ehitusmaterjalide saamiseks riiklikest fondidest. Kultuse tarbeks hooneid rentivatel usuühingutel sellist õigust ei olnud. Vastav Nõukogude organ pidi kinnitama remondiks vajaminevate ehitusmaterjalide nimekirja ning volinik pidi andma oma hinnangu, kas remonti tehakse õigeaegselt. Plaaniorganid pidid olema volinikule eelnevalt teatanud võimalusest eraldada vajaminevaid ehitusmaterjale. Nõukogu loa saabudes tuli volinikul esitada vabariigi MN-ile taotlus eraldada usuühingule “võimaluste piires” ehitusmaterjale.⁵⁴² Üks näide edukatest taastamistöödest, mis said alguse kohe pärast sõda, on Põltsamaa kiriku ülesehitamine.

3.2.1.1. Põltsamaa kirik

14.08.1945 teatas volinik Viljandimaa TK ja Põltsamaa linna TK esimehele, et kohalik RKN oli toetanud Põltsamaa usklake palvet taastada purustatud kirikuhoone.⁵⁴³ 14.12.1945 võis konsistoorium volinikule edasi saata kiriku taastamise kalkultatsiooni, mille oli koguduse juhatuse tellimusel koostanud Viljandi peaarhitekti projekteerimisbüroo. Konsistoorium palus voliniku kaasabi kalkultatsioonis esitatud materjalide saamiseks.⁵⁴⁴

Volinik toetas Põltsamaa koguduse soovi. 28.05.1947 tegi ta UN-ile taotluse, kus andis vajaminevate ehitusmaterjalide loetelu ning kirjeldas kiriku ja koguduse saatust. Kirik oli 1941. a. sakslaste poolt purustatud. 1941–1944 peeti teenistusi lähedalasuvas palvemajas, mis 1944. a. samuti purustati. 1943. a. oli kogudus omal initsiatiivil kogunud ehitusmaterjali kiriku taastamiseks, kuid 1944. a. oli see ära kasutatud purustatud sildade jms. taastamiseks. Kogudus pidas oma teenistusi 300 inimest mahutanud leerimajas.⁵⁴⁵

Kivi esitas Viljandi projekteerimisbüroo tehtud kalkultatsiooni ning neli põhjust oma heatahtlikule suhtumisele kiriku taastamisse:

1. Kiriku purustasid sakslased ning ei andnud luba selle taastamiseks. “Materiaalne abi usklakele kiriku taastamisel demonstreerib faktiliselt kodanliku Eesti, aga ka okupatsiooni-aegse nõukogude võimu vastase propaganda

⁵⁴¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 38.

⁵⁴² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 29; GARF, f. R-6991, n. 3, s. 35, l. 3.

⁵⁴³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 130.

⁵⁴⁴ EELKKA, Kuv 1945, Usuasjade Nõukogu Volinikule Eesti NSV-s nr. 1047, 14.12.1945.

⁵⁴⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 84.

valskust. Seega omab küsimuse positiivne lahendamine teatud määral ka poliitilist tähendust.”

2. Ajakirjanduse andmetel oli rajoon (Põltsamaa vald), kus asus Põltsamaa kogudus, riiklike kohustuste täitmise poolest üks eesrindlikumaid Viljandi maakonnas.
3. Usuühingu kasutuses olev hoone oli tema jaoks liiga väike, mahutades 300 inimest, samas kui usuühingu liikmeid oli u. 8000. Purustatud kirik mahutas 2000 inimest ja istekohti oli 1000.
4. Suur osa usklitele kuulunud ehitusmaterjalidest kasutati 1944. a. ära [Nõukogude] vägede edasiliikumise hõlbustamiseks (sildade taastamine) ning üldvajalike hoonete taastamiseks (elektrijaam, veski).

Kivi oli eeskirjade kohaselt juba pöördunud ehitusmaterjalide saamise kooskõlastamiseks Riikliku Plaanikomisjoni esimehe asetäitja Stokbergi poole ning oli temalt saanud nõusoleku nende saamiseks osahaaval.⁵⁴⁶

13.03.1948 pöördus volinik ENSV Arhitektuurivalitsuse muinsuskaitse osakonna poole palvega teatada, kas Põltsamaa lossivaremed on muinsuskaitsealune objekt ning kas sel juhul kuulub kaitse alla ka kirik. Ühtlasi soovis volinik teada, kas muinsuskaitse on taastamisprojekti koostamist finantseerinud.⁵⁴⁷ Arhitektuurivalitsuse juhataja Arman ja muinsuskaitse osakonna juhataja Ederberg teatasid vastuseks, et Põltsamaa kirik on tõepoolest kaitse all kui osa lossivaremetest. Materiaalselt taastamistöödest osa ei võetud, anti ainult kogudusele välja lossivaremete mõõtmise käigus saadud kiriku mõõdistamise andmed.⁵⁴⁸ Segadust tekitas fakt, et varem muinsuskaitse poolt edastatud kaitsealuste kirikute nimekirjas Põltsamaa kirikut polnud.

Põltsamaa kirik taastati, kuigi sellest kujunes pikaajaline protsess.⁵⁴⁹

3.2.2. Kirikute võõrandamine

Eelkõige määrati võõrandamisele need kirikud, mille kogudus oli põgenenud ja/või mis seisis kasutamata. 13.05.1945 saatis Paldiski garnisoni ülem polkovnik Skulski volinikule palve avada kohalikus luterlikus kirikus klubi. Põhjendati, et 1940. a. oli seal olnud samuti klubi, ning lisatud oli ka 57 inimese allkiri meelelahutuskoha avamise toetuseks.⁵⁵⁰ Volinik toetas avaldust ja saatis

---

⁵⁴⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 85, 86.

⁵⁴⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 47.

⁵⁴⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 77.

⁵⁴⁹ 01.01.1952 võeti kirik kasutusele alalise jumalateenistuse paigana, 15.11.1969 tähistati kiriku valmimist. Vt. KUURME, Herbert. Põltsamaa kiriku taastamisest. — Eesti Evangeelne Luterlik Kirik ja rahuliikumine. EELK Konsistooriumi väljaanne. Tallinn, 1986. Lk. 50–57.

⁵⁵⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 46–50.

selle UN-ile edasi.⁵⁵¹ UN ei olnud kiriku garnisoniklubiks muutmise vastu ja juunis vormistatigi üleandmine.⁵⁵²

Pikemaid vaidlusi tekitas Nõmmel asunud sakslaste Lunastaja kiriku omandiõigus. Tallinnas tegi ENSV MN-i büroo 08.04.1946 otsuse anda Lunastaja kirik üle Tallinna Nõmme rajooni TK-le kasutamiseks koolimajana. Hoonet oli Usuteaduse Instituudi tarbeks soovinud ka konsistoorium, kuid ametlikku avaldust ei tehtud. Kirik oli kasutamata seisnud alates 1940. aastast ning kirikule uue koguduse loomist ning hoone taasavamist kirikuna ei pooldanud ka piiskopi asetäitja Pähn. Nõmme rajooni TK avaldust pidas ENSV MN piisavaks aluseks hoone üleandmisele.⁵⁵³ Volinik aga ilmselt seda otsust ei toetanud, sest 1948. a. jaanuaris on ta otsustanud hoone anda hoopis Nõmme tööstuskombinaadile. Piiskopi asetäitja oli 1947. a. lõpul loobunud taotlemast hoonet Usuteaduse Instituudi käsutusse, sest see oli niiske (ehitatud tsementkividest) ning ümberehitus käinuks konsistooriumile üle jõu.⁵⁵⁴ Kohe pärast seda avaldas soovi hakata hoonet ateljeedena kasutama kunstitöötajate (kunstnike) liit, kes saigi UN-ilt 22.06.1949 vastava nõusoleku.⁵⁵⁵ Volinik kahtlustas siin lihtsalt aktsiooni kirikute kaitseks.⁵⁵⁶ Kunstnike liit taotles endale ka Tori kiriku varemeid, milleks UN andis samal päeval oma nõusoleku, kuid muutis selle kuu aega hiljem ära. Võimalik, et volinikul oli õigus.

16.09.1946 teatas volinik Pärnu TK esimehele Lombakule, et Rohu 2 asunud mittetegutseva palvemaja (registreerimata jäänud — vt. 2. peatükk) võib kasutusele võtta ühiselamuna, ümberehitusi teha ei tohi. 20.09. vastas TK sekretär Truuverk, et palvemaja läks metallitehase “Eesti Mootor” kasutusse.⁵⁵⁷

Läänemaal Jalukse vallas tahtis TK üle võtta nii kohaliku mittetegutseva luterliku kui ka baptistide palvemaja, esimese külanõukogu ruumideks ning teise rahvamajaks. 25.11.1947 saatis Villem Loorens (ilmselt üks luterliku palvemaja juhte) luterliku palvemaja avamise taotluse otse volinikule, sest TK polnud seda vastu võtnud. Tema sõnul: “Usu ja südametunnistuse vabadus tuleb kindlustada, palvela tuleb alles jätta.” Ühtlasi leidis ta, et baptistide palvemaja võiks küll ära võtta, sest neid oli ainult neli inimest ning jutlustaja oli Eestist lahkunud.⁵⁵⁸ Volinik tuletas oma kirjas 25.01.1948 Läänemaa TK esimehele Mihelsonile meelde, et palvemaja tohtis üle võtta ainult voliniku loaga.⁵⁵⁹ 18.11.1948 oli volinik asjas selgusele jõudnud ja teatas Läänemaa TK Haridusosakonna juhatajale Väänile, et palvemaja oli kuulunud “saksakäsikute” majapidamisse (kuulus Jüri Miklale), ning et ta lükkab palvemaja avamise avalduse

⁵⁵¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 58.

⁵⁵² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 69, 79.

⁵⁵³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 52, 66.

⁵⁵⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7. l. 130.

⁵⁵⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 7, l. 144.

⁵⁵⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7. l. 134.

⁵⁵⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 92, 99.

⁵⁵⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 182, 182p.

⁵⁵⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 4.

tagasi, “kuna see avaldus esitati alles siis, kui TK hakkas tundma huvi maja vastu, enne seda aga, kui maja seisis kasutamata, ei tundnud usklikud maja vastu huvi” Niisiis võis TK maja enda kasutusse võtta.⁵⁶⁰

14.07.1949 nõustus UN ENSV MN-i ettepanekuga 11. aprillist 1949 anda Tori luteri kiriku hoone valla TK käsutusse, et ehitada see ümber spordihooneks ja viljahoidlaks. 1944. a. alates oli kirik seisnud purustatuna ning seda ei kasutatud.⁵⁶¹ Kogudus kasutas ruume endise köstri Habichti majas.⁵⁶² Kivi on oma kirjas Poljanskile tsiteerinud koguduse esindajat, kes öelnud, et kui kogudus veel mõneks ajaks peaks jääma neisse tingimustesse, siis katkeks tema tegevus peagi. Volinik järeldas sellest, et kiriku taastamisega soovitakse aktiveerida ümbruskonna usuelu ja tõmmata kaasa uusi inimesi, mistõttu Kivi ei toetanud kiriku taastamist, pidades seda “rahvamajanduse mõttes” ebaotstarbekaks ning ümbruskonna elanikkonda religioosselt väheaktiivseks, mistõttu nad ei suudakski seda teha.⁵⁶³

3.2.2.1. Kopli koguduse maja

13.09.1946 kandis volinik Poljanskile ette Tallinna Kalinini rajooni TK tervishoiu osakonna soovist saada enda valdusse Kopli koguduse palvemaja aadressiga Vene-Balti 96. TK tahtis hoonesse teha naistenõuandlat. Kopli kogudus oli maja ülemise korruse enda käsutusse saanud 1941. a. sügisel Saksa okupatsiooni ajal. Nende kirik oli sõjategevuses hävinud. 1946. a. algul aga oli hoone esimene korrus võetud kasutusele lastenõuandlana. Kopli kogudus oli väike, liikmeiks peamiselt töölised. Varem oli liikmeid olnud koos lastega u. 700, nüüd oli liikmeid (annetajaid) ainult 41. Lisaks sellele oli piiskopi asetäitja Pähn leidnud, et kogudusele ei saa kinnitada iseseisvat vaimulikku. Voliniku väitel lubas ta tarvitusele võtta abinõud koguduse vabatahtlikuks likvideerimiseks. 03.09. teatas Pähn volinikule, et tema arvates on koguduse juhtorganid nõus koguduse likvideerima. Järgmisel päeval teatas koguduse juhatuse esimees vestluses piiskopi asetäitjaga, et soovib siiski säilitada senist korraldust. Põhjuseks tõi ta, et koguduses on palju vanemaid inimesi ning neil on raske minna teistes rajoonides asuvasse kirikutesse. Piiskopi asetäitja oli öelnud volinikule, et koguduse juhtkonna eesmärgiks oli tegelikult saada enda valdusesse linna keskel asuv Rootsi-Mihkli kirik. Seega oli teiste kirikute kaugus ebaveenev põhjendus. Volinik oli pettunud piiskopi asetäitja tegevusetuses koguduse likvideerimisel, süüdistades teda väheses algatus- ja otsustusvõimes. Kopli palvemaja sulgemise põhjenduseks tõi volinik mitu asjaolu:

---

⁵⁶⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 226.

⁵⁶¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 3, l. 5.

⁵⁶² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 132.

⁵⁶³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 25, 26.

- 1) hoone alumisel korrusel oli lastenõuandla — nõukogude asutusel ei sobinud olla ühes hoones usuühinguga;
- 2) hoone polnud ehitatud spetsiaalselt kultushooneks, vaid oli sellel otstarbel kasutusele võetud alles 1941. a. ning mingeid ümberehitusi selles polnud tehtud;
- 3) Tallinnas oli ruumide puudus, neid ruume kasutati aga ainult paaril tunnil nädalas — see oli ebaõiglane. Vaja oli ruume kasutada otstarbekamalt üldsuse huvides, töötajate tervishoidlike huvide teenindamisel;
- 4) palvemaja usklikud võisid kasutada teisi luteri kirikuid, “sest Kalinini rajoon on trammiliini kaudu ühenduses kesklinnaga, kust [ilmselt kesklinna trammipeatusest] lähema kiriku kaugus on ainult 300–400 m.”

Volinik soovis hoone üle anda 01.10.1946.⁵⁶⁴ Nii lihtsalt see siiski ei läinud. UN-i vastus 10.11.1946 oli negatiivne. Keeldumist põhjendati kõigepealt sellega, et Kalinini rajooni TK on algusest peale tegutsenud valesti, avades majas, kus majavalitsusega sõlmitud lepingu alusel tegutses registreeritud usuühing, esimesel korrusel lastenõuandla. Volinikule heideti ette sulgemise toetamist hoolimata sellest, et usuühingusse kuulus 41 inimest (mis oli täiesti piisav usuühingu moodustamiseks!). Needki olid ainult need inimesed, kes usuühingut materiaalselt toetasid, tegelikult esindasid nad suuremat hulka inimesi. Voliniku arvamust pidanuks mõjutama seegi, et piiskopi asetäitja Pähn polnud likvideerimist tegusalt toetanud ning usuühingu esindajad olid avalikult selle vastu. Niisiis lükati UN-i kirjas ümber ka voliniku neli põhjendust kultushoone sulgemiseks:

- 1) kultushoone oli avatud juba 1941. a., lastenõuandla avati alles 1946. a., kusjuures seda tehes käituti valesti;
- 2) kuigi hoone pole “spetsiaalne” ning ümberehitusi pole selles tehtud, ei saa seda pidada sulgemise aluseks;
- 3) eluruumide puudus pole praegu tekkinud, seda oleks pidanud arvestama majavalitsus ruumide kasutamise lepingut sõlmides;
- 4) mis puutub sellesse, et kogudus võib kasutada ka teisi kirikuid, siis see on koguduse siseasi ja seda otsustavad nad ise.⁵⁶⁵

Sellest kaitsekõnest jääb mulje UN-ist kui kirikute kaitsjast voliniku eest. Tõepoolest, nii nagu volinik on teinekord ohjeldanud TK-sid liiga jäigalt tegutsesemast, nii on UN pidanud sama tegema voliniku suhtes. Eelnenu on sellest üks paremaid näiteid.

02.12.1946 saatis volinik teate läbikukkumisest Tallinna TK esimehele Hendriksonile. Nii see asi aga siiski ei jäänud. Voliniku nõudel ei sõlmitud tasuta kasutamise lepingut hoonele, vaid ainult inventarile. Kogudus jäi hoonet rentima.⁵⁶⁶ Kopli kogudus esitas ka avalduse uue kiriku ehitamiseks (1947. a.

⁵⁶⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 87–90.

⁵⁶⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 110, 110p.

⁵⁶⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 164.

II kvartalis),⁵⁶⁷ aga seda ilmselt ei rahuldatud. 1951. a. likvideeriti Kopli kogudus põhjendusega, et rendileping hoone kasutamiseks lõppes ning usuühing ei sõlminud uut. See rahuldas UN-i.⁵⁶⁸

3.2.2.2. Rootsi-Mihkli kirik

Kui Tallinna Rootsi-Mihkli koguduse liikmed, enamuses rootslased, põgenesid 1944. a. Rootsi, seisis kirik sellest ajast kasutamata. Sõjas oli hoone mingil määral kannatada saanud.

04.04.1945 saatis metodisti kiriku superintendent Martin Kuigre volinikule palve anda Rootsi-Mihkli kirik nende kasutusse (luterliku kirikuga oli juba kokku lepitud, nagu dokumendis on kirjutatud).⁵⁶⁹ Nende soovi ei rahuldatud, sest voliniku arvates oli metodistidel piisavalt ruumi nende kirikus Koplis.⁵⁷⁰ Veel 1945. a. kolmandas kvartalis püüti kiriku juurde uut kogudust registreerida, kuid see ei õnnestunud (vt. 2. peatükk). Rootsi-Mihkli kirikut lootis enda kasutusse saada ka Kopli kogudus.

Tõsisem võitlus Rootsi-Mihkli kiriku hoone pärast peeti 1947. a., mil volinikule laekusid avaldused Tallinna Keskrajooni TK-lt ning ENSV Riiklikult Konservatooriumilt. Esimene neist soovis anda kirik Keskrajooni tööstuskombinaadi kudumisvabrikule, teine tahtis esialgu saada endale kiriku orelit. Et orel ise oli enam-vähem kasutuskõlbmatu, siis sooviti selle tinavilesid uue oreli ehitamiseks konservatooriumi õppeklassi. Volinik saatis mõlemat soovi toetava kirja Puusepale 02.04.1947 Kirjas edastas ta konsistooriumi lootuse, et kirik taastatakse riigi rahaga, sest hoone oli olnud muinsuskaitse all ning “olevat vist nüüdki sellena arvel” Seejärel saanuks hoonet “kultuseks kasutada” Kivi arvates oli Rootsi-Mihkli kiriku muinsuskaitse alla võtmine olnud rohkem välispoliitiline žest, mis tuleks nüüd üle kontrollida, sest selle kiriku ainukeseks omapäraks oli torni puudumine. Mitteametlikult olid kiriku kasutamiseks pinda sondeerinud ka mitmesugused “vennad”, kes soovisid seda kasutada evangeliseerimiseks.⁵⁷¹

17.04. pidi volinik lisama (nüüd sm. Plaanile adresseeritud) mitteametlikumas toonis seletuse — see annab tunnistust avalikkuses tekkinud vastuseisust kiriku üleandmisele tööstuslikuks otstarbeks. Eelmisel päeval oli konservatoorium saatnud volinikule kirja, kus taotles juba kogu kiriku kasutuselevõtmist kontserdisaalina. Volinik mäletas, et oli teinud vastava ettepaneku omal ajal konservatooriumi esindajana tema juures käinud Hugo Lepnurmele, kuid viimane oli olnud huvitatud ainult oreliviledest, pidades kiriku hoonet kontserdisaali sobimatuks. Volinik seostas tärpanud huvi kiriku vastu selgelt

⁵⁶⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 37, 38.

⁵⁶⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 3, l. 13.

⁵⁶⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 11.

⁵⁷⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 53.

⁵⁷¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 53, 54. Tõlge vene keelde voliniku 1948. a. I kvartali aruande UN-ile lisas nr. 3. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 164, 164p.

kiriku äravõtmisplaanidega tööstuse tarbeks. "Õhtulehes" oli ilmunud muinsuskaitse osakonnalt "rasvase trükiga" artikkel, kus kõneldi vajadusest hoone taastada, ning ajaloolisest ristimisvaagnast, mis kavatseti tema endisele kohale asetada. Volinik leidis, et hoonet pole mõtet ainult ühe ristimisvaagna pärast muuseumiks teha, kuigi kirik oli ehitatud 1562. aastal ja: "Päälegi on Tallinnas sadu nii vanu ja vanemaid hooneid."⁵⁷²

Kivi oletas, et kiriku säilitamise aktsiooni taga oli konsistoorium, "kes aga ise avalikult ei esine" Ta leidis, et "siin ei ole küsimus mitte ainult hoones, vaid ka põhimõtetes"⁵⁷³ Ilmselt ei soovinud ta kirikule selles salajases võitluses alla jääda. Neid põhimõtteid pidas volinik tähtsamaks kui kiriku säilimist ega taganenud otsusest teha kirik kudumisvabrikuks.

16.06.1947 pöördus volinik ENSV Arhitektuurivalitsuse ülema poole sooviga saada endale nende usukultushoonete nimestik, mis on arvel muinsuskaitse osakonnas arhitektuuriliste ja ajalooliste väärtobjektidena. Iga hoone puhul palus ta eraldi andmeid selle arhitektuurilise või ajaloolise väärtuse kohta.⁵⁷⁴ Osalt oli see vajalik lepingute sõlmimise ettevalmistamiseks, eelkõige aga tahtis Kivi ilmselt välja selgitada Rootsi-Mihkli kiriku kuuluvust. Arhitektuurivalitsuse ülem vastusega ei kiirustanud, veel 18.07. kordas volinik oma soovi, nõudes andmeid 1. augustiks.⁵⁷⁵

Vahepeal jõuti aga Rootsi-Mihkli kirik riikliku kaitse alla võtta. Volinik oli eksinud — ENSV ajal polnud kirik seni kaitse all olnud. Nüüd teatas asjadevalitseja asetäitja Maranik 02.07. Tallinna Kesklinna rajooni TK esimehele Mettusele, et "ENSV MN 21.06.1947 määrusega nr. 467 on võetud riikliku kaitse alla Tallinnas Rüütli tn. 9 asuv endine kiriku hoone, mistõttu pole võimalik rahuldada Teie taotlust selle kasutamisele andmiseks tööstuskombinaadile"⁵⁷⁶

Niisiis tuli ka volinikul leppida kiriku üleminekuga konservatooriumile, kes pidi seda muutmatul kujul säilitama. 05.08.1947 informeeris Kivi oma sunnitud otsusest Tallinna linna TK esimeest Hendriksoni, ENSV MN-i esimehe asetäitjat Puuseppa, ENSV Arhitektuurivalitsuse juhataja kt-d Meigust ja ENSV Riikliku Konservatooriumi direktorit Aluoja. Puusepp kinnitas resolutsiooniga oma nõusolekut.⁵⁷⁷

Käsitletud juhtumit võib ilmselt pidada heaks näiteks eri ametkondade koostööst kiriku päästmisel brutaalsest kohtlemisest. Volinik hindas seda 1948. a. I kvartali aruandes UN-ile kui "kulissidetaguseid võtteid mõningate asutuste (isikute) poolt "kirikute kaitseks"⁵⁷⁸ 16.09. viimaks volinikule saadetud riik-

⁵⁷² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 72. Tõlge vene keelde voliniku 1948. a. I kvartali aruande UN-ile lisas nr. 3. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 165, 165p.

⁵⁷³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 72p.

⁵⁷⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 89.

⁵⁷⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 97.

⁵⁷⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 99. Tõlge vene keelde voliniku 1948. a. I kvartali aruande UN-le lisas nr. 3. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 166.

⁵⁷⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 106.

⁵⁷⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 130.

liku kaitse alla võetud kirikute ja palvemajade nimekirjas oli Rootsi-Mihkli kirik sees kui “näide hiliseimast gooti kirikust koos haruldaste nikerdustega “ristimistoaga””⁵⁷⁹

Kiriku saatus ei olnud siiski sellega lõplikult otsustatud. Voliniku arvates polnud konservatoorium asunud hoonet kasutama ega üldse selle eest hoolt kandnud (võtnud ainult ära algul soovitud tinaviled), seetõttu lasi ta märtsis 1948 kiriku üle anda spordiühingule “Dünamo” 30.09.1949 andis ENSV MN-i esimees A. Veimer Tallinna TK-le korralduse anda endine Rootsi kirik üle Vaba-tahtlikule Spordiühingule “Spartak”⁵⁸⁰

3.2.2.3. Narva Aleksandri kirik

09.06.1945 saatis Kivi Narva TK esimehele järelepärimise Aleksandri kiriku seisukorra kohta — kas seda on pärast okupatsiooni pidevalt kasutatud, juhul kui kirik on purustatud, siis kus peetakse teenistusi ja mis ajast, kas usuühingul on kohapeal alaline vaimulik? Täitevorgani esimees oli volinikule teada — Albert Ulla, Narva linna heakorra kontori juhataja, elukoht J. Mõisa 4. Tema käest pidi TK esimees ilmselt informatsiooni saama.⁵⁸¹ 29.12. saatis konsistoorium volinikule edasi Narva-Alutaguse praosti kt. kirja koguduse ruumide asjus, paludes toetada ettepanekut registreerida kogudusele jumalateenistuse ruumidena koguduse oma kirik.⁵⁸² Kogudus registreeriti. Kasutada sai kirikust üht osa, mis mahutas 200–250 inimest. 1946. a. pöördus kohalik praost voliniku poole taotlusega korraldada korjandus Narva kiriku taastamise heaks laululehtede müügiga kogudustes üle Eesti. Volinik oli sellise üle-eestilise aktsiooni vastu.⁵⁸³

1947. a. tehti katset algatada ametlikult kiriku taastamist, kuid volinik oli sellele taas vastu. 08.05.1947 kurtis volinik ettekandes Sadovskile, et EELK konsistoorium püüab taastada Narva Aleksandri kirikut. Kohalik kogudus on väike ja nõrk, kõigest umbes 250-liikmeline, kirik aga mahutab 5000 inimest (tolleaegne Narva elanike arv voliniku hinnangul). Volinikku häiris, et konsistoorium toetas kiriku taastamist teistelt kogudustelt laekunud summadest, ning ta küsis, kas konsistooriumil saab olla selleks õigust. 19.06. Poljanski saadetud vastus on küllaltki ebamäärane — ühelt poolt öeldakse, et konsistoorium ei tohiks tegeleda kirikute taastamise või uute ehitamisega. Kogudus tohtis kiriku taastada oma vahenditega, “kui tal neid oli” Registreeritud kogudusele võis

⁵⁷⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 138. Nimekirjast on säilinud venekeelne ärakiri, mis sisaldab 60 objekti, neist 55 luterlikud ja 5 õigeusu kirikud. Kaitse all oli 35–36% luterlikest kirikutest, neist 13 kirikut ei tegutsenud parajasti, 7 olid purustatud (sealhulgas Tartu Maarja kirik) ning 5 kiriku kogudused olid lagunened. — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 137–143.

⁵⁸⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 80.

⁵⁸¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 81.

⁵⁸² EELKKA, Kuv 1945, Usuasjade Nõukogu Volinikule Eesti NSV-s nr. 1089, 29.12.1945.

⁵⁸³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 57.

volinik abi osutada ehitusmaterjalide hankimisel, kuid konsistooriumil polnud õigust korraldada korjandusi kirikute taastamise heaks. Korjandusi võis korraldada vaid registreeritud usuühing oma vajadusteks. Samas, kui konsistooriumil oli raha, mis talle oli laekunud tema vajaduste rahuldamiseks, “siis ei tohiks takistada tal osutamast materiaalset abi üksikutele kogudustele tema käsutuses olevate vahendite piires” Niisiis oli sisuliselt konsistooriumi abi (rahaeraldused) kiriku taastamiseks ikkagi lubatud.⁵⁸⁴ Tegelikult olid konsistooriumi võimalused kogudusi taastamistöödel rahaliselt toetada vägagi piiratud, eelarvetes ei leidu isegi vastavat rida, üldse oli kogudustele toetusteks ette nähtud kokku 20 000–30 000 rbl. aastas.⁵⁸⁵

Narva Aleksandri koguduse juhatus (esimees M. Lessman, kirjatoimetaja E. Vahter) esitas 15.09.1947 volinikule siiski konkreetsete vajaminevate materjalide nimekirja edasiandmiseks plaaniorganitele. Avaldusel oli Narva linna peaarhitekti M. I. Bachi resolutsioon: lubatakse kapitaalsole taastamisele, ning ka konsistooriumi (piiskopi asetäitja A. Pähna, peasekretäri eest Välja) toetav seisukoht: paluti täiel määral rahuldada.⁵⁸⁶ Volinik tegi siiski järelepärimise Narva TK esimehele, kas Aleksandri kirik on kavas taastada ning mitu ennesõjaaegset kirikut kavatsetakse Narvas uue plaani järgi üldse taastada.⁵⁸⁷ 30.09.1947 vastas linna peaarhitekt Kivile, et hoonel on tõsised purustused, aga üle tänava diagonaalis asus vene õigeusu kirik, ning nad täiendasid teineteist kompositsiooniliselt. Üldse kavatseti Narvas taastada ainult kolm endist kirikut — õigeusu katedraal ja Aleksandri kirik kultushoonetena, endine Vladimiri kirik aga kombinaadi nr. 7 tarbeks, kes pidi sinna paigutama oma projekteerijad. Ülejäänud viis kirikut, neist kaks arhitektuurimälestist vanalinnas, olid arhitekti arvates niivõrd purustatud, et tol hetkel polnud reaalne neid taastada.⁵⁸⁸ Võib järeldada, et Aleksandri kirikul oli Narva tingimustes veel hästigi läinud.

Lepingute sõlmimisel kerkis purustatud kiriku küsimus taas päevakorda. 1947. a. oli kogudusel olnud 196 annetajaliiget. Taastamise järel mahutanuks kirik 5000 inimest.⁵⁸⁹ Juba ainuüksi see fakt — liiga suur kirik väiksele kogudusele — oli Kivi meelest ratsionaalne põhjus kirikut mitte taastada või siis anda taastamiseks mõnele teisele organisatsioonile. “Hoonet võib sõltuvalt tarbijast edukalt kasutada kirikuna, kui vaatamänguasutusena (*zreliššnoje predprijatje*) (tsirkus, teater) ja kehakultuuri- või spordimanežiina.”⁵⁹⁰

⁵⁸⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 59.

⁵⁸⁵ EELKKA, Kprot 1946–1949, EELK konsistooriumi eelarved ja aruanded 1946, 1947, 1948, 1949.

⁵⁸⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 184, 184p.

⁵⁸⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 183.

⁵⁸⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 182.

⁵⁸⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 144.

⁵⁹⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 144p.

Alles 1962. a. võtsid võimud kiriku lõpuks üle, seni õnnestus kogudusel seda enda käes hoida.⁵⁹¹ Eelnenu annab tunnistust sellest, kuivõrd äge oli vastuseis kirikute taastamisele juba vahetult sõjajärgseil aastail.

3.2.3. Vaidlused ruumide pärast

Alates 1944. aastast tekkis enim vaidlusi ja volinikule saabus rohkelt kaebusi üksikute ruumide kasutamise pärast, mille taustaks oli üldine ruumipuudus sõjajärgsel ajal. Eriti pärast lepingu sõlmimist (natsionaliseerimist) tundsid kohalikud TK-d end õigustatud olevat usuühingute ruume enda kasutusse võtma.

14.03.1945 taotles konsistoorium Saarde kogudusele köstrimaja ja seal juures olnud maa tagasiandmist. Need olid antud uusmaasaajale, kogudus aga pidi leppima asendusmaaga 5 km kirikust eemal. “Küsimus tõuseb, kas peaks üks talunik olema kiriku juures ja koguduseõpetaja viis kilomeetrit eemal kirikust,” kirjutati konsistooriumist. Väideti ka, et “maksvate seaduste alusel on kogudusel suurem õigus oma majale [---] kui uusmaasaajal, pealegi peab koguduse maja ühes kantseleiga, õpetaja korteriga jne. olema kiriku lähedal.”⁵⁹²

Samal päeval saatis EELK konsistoorium volinikule edasi Elva koguduse kaebuse: nende ruumid Elvas Tuletõrje tn. 16 olid 1944. a. novembris võetud Elva masina-traktorijaama kontori ja teenistujate eluruumide alla. Koguduse juhatuse hinnangul oli masina-traktorijaama jaoks Elvas sobivaid ruume küllalt. Konsistoorium palus volinikul “väga kiiresti sammusid astuda” ning lisas, et koguduse väljatõstmine ruumidest tunduks koguduse tagakiusamisena.⁵⁹³ Mõlemale kaebusele oli alla kirjutanud piiskopi asetäitja eest konsistooriumi peasekretär.

14.12.1945 saatis EELK konsistoorium volinikule kaebuse Pärnu-Jakobi koguduse ruumide pärast. Kirikla oli juba varem võetud Halanga valla TK valdusesse, köstrimaja aga Pärnu-Jaagupi Mittetäieliku Keskkooli õpetajate kasutusse. Koguduse käsutuses oli seni kirikumaade rentniku kolmetoaline maja, millega kogudus oli leppinud. Nüüd taheti seegi ära võtta, et maja ümber ehitada leivaküsetushooneks.⁵⁹⁴ Volinik edastas kirja järgmisel päeval ENSV RKN-i esimehe asetäitjale O. Seprele.⁵⁹⁵

23.12.1945 saatiski ENSV RKN-i asjadevalitseja A. Borkman täitevkomiteede kaudu kogudustele omamoodi jõuluringkirja, kus käsitles usuühingute ruumide

---

⁵⁹¹ ALTNURME, Riho. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik Viru praostkonna näitel 1944–1968. Tartu Ülikool, Eesti ajaloo õppetool, peaseminaritöö, 1994. Lk. 34.

⁵⁹² EELKKA, Kuv 1945, Usuasjade Nõukogu NSVL RKN juures Eesti NSV Volinikule nr. 288, 14.03.1945.

⁵⁹³ EELKKA, Kuv 1945, Usuasjade Nõukogu NSVL RKN juures Eesti NSV Volinikule nr. 289, 14.03.1945; EELK Konsistooriumile nr. 4, 08.03.1945.

⁵⁹⁴ EELKKA, Kuv 1945, Usuasjade Nõukogu NSVL RKN juures Eesti NSV Volinikule nr. 1020, 14.12.1945.

⁵⁹⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 191.

küsimust. Rahulolematusega nenditi fakti, et kohalikud TK-d olid jätnud paljud usuühingud vajalike ruumideta. Natsionaliseerimata hooned tuli usuühingutele tagasi anda, natsionaliseeritud hoonete korral tuli usuühingu vaimulikule siiski kindlustada vajalikud elu- ja tööruumid. RKN soovis vastavat ettekannet juba 10.01.1946. Volinik sai ringkirja eksemplari endale teadmiseks.⁵⁹⁶

30.01.1946 peetud XII korralisel kirikukogul oli volinik ise kohal, et vastata küsimustele. Küsiti ka äravõetud hoonete kohta. Kivi sõnul oli ta saanud ainult paar avaldust ning need lahendati positiivses suunas. Ta rahustas kirikukogu liikmeid, et sõjategevuse käigus oli olnud hooneid vaja ning et see on ajutine nähtus, ja et Nõukogude organitel polevat sellega seoses mingit kirikuvastast eesmärki. Tuleb lihtsalt teatada vastavatele organitele (ilmselt mõttes volinik ennast), ja kuritarvitused likvideeritakse.⁵⁹⁷

Tõepoolest, asjadevalitsuse jõulueelsele ringkirjale maakondadest laekunud vastustest ilmnas, et vastuolusid ruumide küsimuses justkui polnudki või olid need kiiresti likvideeritud ehk likvideerumas. 20.03.1946 saatis A. Borkman nii Karsakovile kui Kivile ülevaate vastustest. Võrumaal oli olnud probleeme õigeusu kogudustel Kähril ja Plaanis, seal aga oli kokkulepeteni jõutud. Pärnumaalt teatati, et Pärnu-Jaagupis kasutab Halinga valla TK õpetajamaja kokkuleppel kogudusega. Valgamaalt teatati, et ruume pole usuühingutelt ära võetud, v.a. need, mida kasutasid sõjaväeosad, ja lisati, et usuühinguid polnud võimalik kindlustada vajalike ruumidega viimaste puudumise tõttu. Viljandimaal oli ringkiri valdadele täitmiseks laiali saadetud. Järvamaal olid natsionaliseeritud Türi luterliku koguduse hooned. Kogudus pidi aga lähemal ajal vajalikud ametiruumid saama. Saare-, Tartu-, Lääne-, Viru- ja Harjumaa kohta polnud kaebusi või andmeid.⁵⁹⁸

Ruumide teema lõpetuseks veel mõned näited huvipakkuvamatest üksikjuhtumitest. Teatavasti oli täiesti lubamatu pidada registreerimata kultushoones teenistusi või palvusi. Kultushoone võis tähendada ka väikest ruumi. 21.10.1946 teatas Tallinna TK sekretär L. Hammer Kivile, et aadressil Kopli 22 keldriruumis asub Tallinna Jaani kogudusele kuuluv palvela (27 m²), vastutavaks isikuks August Rang. Elamutevalitsusele oli antud korraldus palvela sulgeda.⁵⁹⁹

Audru koguduse pooltühjalt seisnud õpetajamaja võeti UN nõusolekul 06.08.1947 kohaliku TK hooneks. Valla TK hoone oli mitu korda maha põlenud, senises õpetajamajas kasutasid ruume endise õpetaja isa, õde ja üks uusmaasaaja. Hoone vajas remonti, osaliselt tuli teha uued ahjud, aknad ja ukSED. Koguduse asjaajamine toimus köstrimajas.⁶⁰⁰

Virumaa Avanduse valla TK püüdis õpetaja Laansalu tema elamispiinnalt välja tõsta põhjendusega, et sinna on ette nähtud paigutada asutus. 12.08.1948

⁵⁹⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 193; ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 119.

⁵⁹⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 38.

⁵⁹⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 54.

⁵⁹⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 107

⁶⁰⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 118–121.

kirjutas Kivi Virumaa TK esimehele Suijale, et vaimuliku elamispinda saab vahetada ainult kokkuleppel temaga.

Tuleb meelespidada, et pastorid kasutavad elamispinda kui kodanikud, aga mitte kui pastorid, sellepärast on elamispindade suhtes (nende kasutamine, nende loovutamine, nende äravõtmine) ka pastorate juures kehtivad kõik selles osas kehtestatud määrused ja korraldused.

Üheltki kodanikult ei saa ära võtta elamispinda ilma kohtuotsuseta ja ühtki kodanikku ei saa sundida ükskõik missuguse teise nõukogude organi otsusega asuma uuele elamise pinnale või loovutama oma senist elamispinda.⁶⁰¹

Ärakirja lubas volinik saata ENSV MN-ile. Virumaa TK oli voliniku hinnangul Avanduse TK tegevuse õigustamisel käitunud valesti.

3.3. Maaomand

Mitte vähem tähtis polnud hoonete kõrval maaküsimus. Maa oli küll 23.07.1940 Riigivolikogu deklaratsiooniga kuulutatud “kogu rahva omanduseks” ja natsionaliseeritud, kuid 16.10.1944 andsid ENSV MN ja EK(b)P KK välja ühise määruse nr. 189 “Maa tagasiandmise kohta Eesti NSV talupoegadele”, milles oli märkus: “Usuühingutele (kogudustele) eraldatakse kirikute ja surnuaedade platsideks maad vajaduse määral, koguduste teenistujate majapidamisteks 12 kuni 18 ha, kuid mitte rohkem kui neil oli enne 23. juulit 1940.”⁶⁰² Maakomisjonid olid selle määruse alusel kogudustele maad tagastanud. 01.04.1947 oli voliniku andmeil luterlike koguduste käsutuses 1438,99 ha maad.⁶⁰³

Kuidas seda maad kasutati? Enamasti hariti ise, aga renditi ka välja. Audru kogudus oli maa tagasi saanud ilmselt 1944. a. 1946. a. renditi seda välja. 1947 a. jäi maa kohaliku TK andmeil sööti.⁶⁰⁴ Tarvastu kogudus (või selle õpetaja Laas) sai maad 1945. a. algul. 08.05.1946 andis õpetaja Laas selle maa lepinguga kolmeks aastaks Mustla linna TK käsutusse, sest ei vajanud seda ise. Volinik soovitas Viljandimaa TK-l lugeda Tarvastu kogudus maast loobunuks, väites, et “tegelikult era kokkuleppeid maade üleandmises ja kasutamises ei saa tunnistada” ning akt maa andmise kohta Tarvastu kogudusele või selle õpetajale tuleks tühistada.⁶⁰⁵

---

⁶⁰¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 154.

⁶⁰² ENSV Teataja 4 (1944), art. 40. Lk. 42.

⁶⁰³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 1.

⁶⁰⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 119.

⁶⁰⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 101.

13.03.1948 kaebas Kivi Poljanskile ENSV MN-i määruse üle, väites, et see 1) annab võimaluse usuühingutele luua kalmistuid ning kehtestada seal oma reegleid, eraldada matmispaiku perekondadele jms., 2) 18 ha maaeraldust kasutatakse omamoodi kolhoosina, kus kogudus pastoriga eesotsas harib maad ning saak jagatakse koguduse vahel. Kas maa tuleb sellel juhul inventariseerimisel kanda koguduse varade hulka, küsis Kivi. Volinik oli kohanud juhtumeid, kus vaimulik oli ametist lahkudes "võtnud kaasa" maa, kirjutades selle enda nimele. Kogudus kaebas sellest volinikule.⁶⁰⁶

Vastuses 08.05.1948 kirjutas Poljanski, et ENSV MN-i määrus ei vasta kiriku ja riigi lahutamise põhimõtetele ning põhimõttele lubada usuühingute tegevust ainult usuliste vajaduste rahuldamiseks. UN-i esimees rõhutas, et usuühingutel polnud juriidilise isiku õigusi. Vara oli kogudusele ette nähtud ainult tema usuliste vajaduste rahuldamiseks. Maa väljaspool kirikaeda seda eesmärki ei teeninud ning järelikult polnud seda usuühingule ka vaja. Vaimulikud ja teised koguduse teenistuses olevad isikud võisid saada maad võrdsetel alustel kõigi kodanikega. Kui maatükk oli siiski kogudusele eraldatud, siis NSV Liidu konstitutsiooni § 9 kohaselt tohtis see olla ainult selle isiku valduses, kes maad tegelikult haris. Seega võis vaimulik koguduse teenistusest lahkudes maatüki "kaasa võtta". Ei tulnud kõne allagi, et kogudus võinuks maad kasutada kalmistute asutamiseks, sest kalmistud pidid täielikult kuuluma TK kommunaalmajanduse osakondade kompetentsi. Maatükke ei tohtinud kanda usuühingute varade inventariseerimisaktidesse. Maade lõpliku saatuse pidi otsustama kohalik põllumajandusministeerium.

31.08.1948 pöördus volinik koguduste maade küsimuses ENSV MN-i poole. Ta väitis, et kogudustele maa eraldamine oli vastuolus Nõukogude seaduste kõige olulisemate printsiipidega, ning järeldas, et sellisel kujul maa kasutamine tõi kaasa maaga spekulatsioonide ning ekspluateerimise. Näitena tõi ta Lääne-Nigula õpetaja Pohlametsa, kes oli 1945. a. andnud maad "pooleterale", ja juba mainitud Tarvastu õpetaja Laasi ning ka Rapla koguduse, kus koguduseliikmed harisid maad ning saak läks õpetajale — seda pidas volinik otseseks ekspluateerimiseks. Volinik taotles maakomisjonide aktide tühistamist ning suurema kära ärahoidmiseks maade edasiandmist neile koguduseliikmetele, kes seda tegelikult harisid. Volinik lisas lõpetuseks, et "nende meetmete rakendamine peaks omandama olulise tähenduse edasisel kollektiviseerimisel".⁶⁰⁷

Novembris MN-ile saadetud ringkirja projektile Puusepp alla ei kirjutanud, sest selles polnud arvestatud maade põliskasutamise aktidega. Lisaks maade tagastamisele 1944. a. oli ENSV RKN ja EK(b)P KK ühismääruse nr. 164 08.03.1946 ("Eesti NSV talupoegadele maa põlise pidamise aktide andmise kohta") kohaselt 25.03. kuni 15.12.1946 "kõigile maad omavaile talupoegadele" välja jagatud nimetatud aktid, mis kinnitasid neile maaomandi (mitte üle 30 ha)

⁶⁰⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 49, 49p.

⁶⁰⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 255–257.

“tasuta ja põliseks pidamiseks”⁶⁰⁸ Peale selle, et need takistasid kollektiviseerimist, ei lasknud need aktid nüüd ka usuühingutelt maad ära võtta. Volinikule oli teada vähemalt üks luterlik kogudus (Kose), kus selline akt olemas oli.⁶⁰⁹

Viimaks — ilmselt koos kollektiviseerimise arenguga ja keskvõimu surve — hakati vabariiklikes võimuorganites üle saama aukartusest maa põlikskasutamise aktide ees. 03.12.1948 saatis ENSV MN TK-dele ringkirja, mis pidi likvideerima koguduste maaomandi. Selles rõhutati, et tuleb teha vahet koguduste usuliste vajaduste rahuldamiseks vajaliku maa ja koguduse teenistujatele isiklikuks kasutamiseks eraldatud maa vahel. Viimane oli ekslikult arvestatud koguduse maaks. Selline maaomand tuli võtta eriarvele ning “maad, milliseid kogudused ei kasuta usuliste vajaduste rahuldamiseks vaid on koguduste teenistujate kasutada, kinnitada personaalselt neile, kes on senini faktiliselt maad harinud või kes soovivad maad harida” Erandiks maaküsimuses oli Kuremäe klooster, kelle maa jäi alles.⁶¹⁰ Ilmselt oli siin ametlikuks selgituseks see, et nunnad elatasid end oma maa harimisest. Maaküsimus lahendati soovitud viisil üldiselt 1949. a. jooksul,⁶¹¹ kuigi veel 1951. a. oli selles küsimuses vähemalt üks intsident.⁶¹²

3.3.1. Kalmistud

Kalmistuid käsitleti tihtipeale koos koguduse maaomandiga. Kalmistu tähendas kogudusele muu hulgas sissetulekuallikat. Piiskopi asetäitja Pähn ütles juba 30.01.1946 XII kirikukogul: “Surnuaedu tuleb korras pidada. Peab kogudus seda korras pidama, siis peab ta ka maksu võtma.”⁶¹³ Läti volinikule Šeškenile soovitas UN pärast tema ettekande ärakuulamist 21.12.1946 kalmistuid ajutiselt mitte TK-dele üle anda, “kuni kommunaalmajanduse osakond muutub paindlikuks ja operatiivseks, et kindlustada see kord, mis valitseb kalmistutel praegu”⁶¹⁴ Sama põhimõtet järgiti ENSV-s. Kalmistud jäid esialgu koguduste hooldada, välja arvatud vabariikliku alluvusega linnades, kus nad võeti üle TK-de heakorrakontorite või kommunaalmajanduse osakondade hooldusele.

---

⁶⁰⁸ ENSV Teataja 18 (1946), art. 139. Lk. 290.

⁶⁰⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 56.

⁶¹⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 58.

⁶¹¹ Näiteks Saaremaal võeti Kaarma koguduselt 21.07.1949 Kaarma valla TK otsusega u. 11,27 ha maad ning liideti põllumajandusliku artelli “Linnus” maadega, jättes kogudusele vaid hoonete ja kiriku ümbruse maa, mis oli looduses piiratud aiaga. — NELIS, Hannes. EELK Kaarma kogudus aastatel 1940–1993. EELK UI diplomitöö. Kaarma, 1999. Lk. 24.

⁶¹² ERAF f. 1, n. 72, s. 26, l. 51.

⁶¹³ EELKKA, XII, XII kirikukogu koosoleku protokollis käsitsi kirjutatud mustand.

⁶¹⁴ GARF, f. R-6991, n. 1, s. 15, l. 123.

21.06.1947 saatis Poljanski kirjelduse kalmistute olukorrast VNFSV-s ja Ukraina NSV-s, selle oli koostanud UN-i juriskonsult Pešehhonov. Nõukogude Venemaal olid kalmistud antud VNFSV RKN-i dekreediga 07.12.1918 linnades kommunaalmajanduse osakondade kätte ja külades külanõukogudele. See oli kaasa toonud kalmistute hooldamise kiire allakäigu, nii et osa kalmistuid tuli isegi tagasi anda usuühingute valdusse. Aruandes toodi näidetena kurioosseid fakte, nagu loomade karjatamine surnuaedadel, juudi kalmistu kasutamine sõjaväeõppusteks (Kiievis), linna keskväljaku sillutamine hauaplaatidega (Rostovis) jms. Vennashaudugi ei hooldatud, positiivne näide oli aruandjal võtta vaid Kiievi oblastist, kus kohalik juudi kogudus hoidis korras 1800 nõukogude kodaniku matmispaika. Sellele ülevaatele palus Poljanski volinikel lisada fakte nende oma territooriumidelt ning saata see edasi kommunaalmajanduse ministrile, et korrastada olukorda kalmistutel.⁶¹⁵ Eestis oli olukord teistsugune. Siiski nõuti Moskvast, et ka Eestis parandataks kalmistute olukorda, ning Kivi sai 06.01.1948 Sadovskilt noomida, et ta pole Moskvasse saatnud aruannet abinõude kohta, mis võeti tarvitusele pärast eelmist kirja.⁶¹⁶ Volinik asus kõigepealt ringkirja kaudu 22.01.1948 TK-de esimeestelt uurima, kui palju kusagil kalmistuid on ning kelle valduses need on.⁶¹⁷ TK-d saatsid oma vastused jaanuari lõpust märtsi lõpuni. Maakondades kuulus suurem osa surnuaedu usuühingutele, mõned üksikud olid ka kohalike kommunaalorganite hoolduse all. Osa matmispaiku oli eraisikute valduses. Pärnus, Tartus, Narvas ja Tallinnas olid kõik kalmistud kohalike kommunaalmajanduse osakondade (s.t. TK-de) hooldusel.⁶¹⁸ Kokkuvõtte küsitlusest tegi volinik kirjas ENSV kommunaalmajanduse ministrile Georgile ja ENSV MN-i esimehe asetäitjale Puusepale 09.03.1948. Kivi nõudis kirjas kalmistute natsionaliseerimist.⁶¹⁹ Üldse oli Eestis 1948. a. algul 468 kalmistut, neist 116 Nõukogude organite valduses, millest 60 asusid vabariikliku alluvusega linnades. ENSV RKN-i määrus nr. 150 04.02.1941 oli nõudnud matmispaikade natsionaliseerimist,⁶²⁰ seda polnud ellu viidud ka 1948. a. jooksul, nagu nentis volinik 04.12.1948 kirjas TK-dele. 27.12.1948 teatati Kivile kommunaalmajanduse ministeeriumist, et kalmistute ülevõtmine on läinud aeglaselt vastavate krediitide puudumise tõttu. Oli pöördutud NSV Liidu rahandusministeeriumi poole palvega saada vastavaid summasid järgmiseks aastaks, kuid sealt öeldi ära. Loodeti siiski eelarves raha ümber paigutades saada surnuaedade jaoks 40% võrra rohkem, see tähendanuks 100–150 kalmistu ülevõtmist järgmisel aastal. Ülejäänud matmispaigad saanuks üle võtta

⁶¹⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 91–95.

⁶¹⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 1.

⁶¹⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5. Ringkirja ennast pole säilinud, viidatud dokument on esimene vastus sellele.

⁶¹⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 5–32, 50.

⁶¹⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 44.

⁶²⁰ ENSV Teataja 17 (1941), art. 202. Lk. 423, 424.

1950. a.⁶²¹ Volinik selgitas kalmistute küsimuse tähtsust, väites, et paljud inimesed läksid leeri ja kuulusid kogudusse vaid seepärast, et neid maetaks kalmistuaeda. Üks külaelanik, kes oli Kivi juures käinud, oli just selle toonud põhjuseks, miks ta kogudusse kuulub, ning rõhutanud ka, et neil külas on kõik vanamoodi ja mingist uuest korrast ei teata. Seepärast pidas volinik kalmistute kuuluvust poliitiliseks küsimuseks.⁶²² Surnuaiad riigistati ENSV-s lõplikult 1950. aastal.⁶²³

3.4. Maksustamine

3.4.1. Vaimulike korteriüür

Vaimulike maksustamise vastu ENSV-s hakkas UN varakult huvi tundma. UN-i esimees Poljanski märkis volinikele nõupidamisel Moskvast 25.07.1945, et maksupoliitikale pole volinikud seni veel tähelepanu pööranud. Nõukogul oli sellal kavas eraldi seaduse väljatöötamine ja selleks vajati andmeid. UN-is arvati, et makse annab reguleerida vastavalt ühe või teise usutunnistuse poliitilisele positsioonile.⁶²⁴

11.04.1945 saatis UN-i aseesimees Sadovski Kivile küsimuse: millise ENSV RKN-i määruse järgi maksavad vaimulikud korteriüüri? Kivi vastas, et juba 03.12.1940 (määrus on dateeritud tegelikult 30.11.1940) oli ENSV RKN näinud ette korteriüüri diferentseerimise vaimulikele linnades ja linnatüüpi asulates. Vaimulikud olid üüri tasumisel võrdsustatud kaupmeeste ja töösturitega, neil oli ette nähtud 1 m² üür mitte vähem kui 2.20 rbl. Kui sissetulek oli üle 600 rbl. aastas, siis tuli tasuda iga üle 600 rbl. ulatuva 200 rbl. pealt 11 kop. lisaks iga ruutmeetri pealt.⁶²⁵ Vaimuliku korteriüür võis seega olla üle 7 korra kõrgem tavalisest üüritasemest. Volinik tsiteeris konsistooriumilt tulnud kaebust: nimelt oli 1 m² eest võetud 4.51 rbl. ja seda 400 rbl. palga juures. 9-liikmeliselt perelt oli näiteks kuuüüri nõutud 365.51 rbl. Konsistoorium oli nõudnud, et volinik annaks kõikidele TK-dele korralduse, et vaimulikelt ei võetaks korteriüüri eritariifide järgi. Konsistoorium tuletas meelde, et konstitutsiooni kohaselt on kõigil kodanikel ühesugused õigused ja kohustused, vaatamata usutunnistusele.⁶²⁶

---

⁶²¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 197.

⁶²² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 273, 274.

⁶²³ ERAF, f. 1, n. 72, s. 26, l. 51.

⁶²⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 12, l. 35.

⁶²⁵ ENSV Teataja 59 (1940), art. 722. Lk. 810. Vastavalt kohalike võimuorganite otsusele oli korteriüüri põhimäär 30–44 kop. Elamispinna normsuuruseks ühe inimese kohta loeti 9 m². Üle normi ulatuva elamispinna eest tuli tasuda kolmekordse määra järgi, kuid mitte vähem kui 1.32 rbl. 1 m² eest.

⁶²⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 41, 42.

Korteriüüri kohta kirjutas Poljanski 30.08., et pole otstarbekas panna seaduseandjaid vaimulike korteriüüri probleemi ette ilma probleemi laiemalt vaatlemata. Pealegi olid üürimäärad kehtestatud enne sõda ning nende väärtused on muutunud. Seetõttu soovitas Poljanski Kivil hoiduda tegemast vastavat esildist ENSV RKN-ile.⁶²⁷

Aasta lõpul sai Kivi ette võtta nii üürimäärade kui ka maksumäärade kor-
rastamise laiemalt. 30.11.1945 saatis ta Veimerile neil teemadel kaks kirja. Esi-
meses kurtis ta, et usuühingute hoonete sundkindlustus, hoonete maksustamine
ja maarent ei vasta NSV Liidu normidele. Maksumäärad kehtisid ainult nende
hoonete puhul, mis olid ehitatud üksnes usukultuslikuks otstarbeks. NSV Liidu
normid olid järgmised: kindlustusmaks linnades 25 kopikat igalt maja väärtuse
100 rublalt, maal 85 kopikat. Hoonetemaks oli 1% hoone üldisest väärtusest
ning maarendimaks (hoone pindalalt) vastavalt maa klassile — I–VI klassini
vastavalt 18–4 kop. ühe ruutmeetri kohta (VI klass oli madalaima tariifiga).⁶²⁸

Teises kirjas käsitles volinik korteriüüri. 1940. a. ENSV RKN-i määruse
järgseid norme oli rakendatud alles 23.12.1944 tagasiulatuva jõuga, seega alates
Saksa okupatsiooni lõpust. Tallinnas ei rakendatud neid senini, väiksemates
keskustes aga peeti nendest rangelt kinni. Moskva poole pöördudes oli selgu-
nud, et seal olid 1936. a. alates kaotatud kõrgendatud üürinormid vaimulikele.
Vaimulikke ei arvestatud enam mittetöisest tulust elatuvate isikute hulka, vaid
vabakutselisteks. Volinik taotles sarnase määratluse kasutamist ka Eestis ning
üürinormide kehtestamist ühistel alustel vabakutselistega.⁶²⁹ Vabakutselistelt
võeti üüri võrdselt tööliste ja teenistujatega, s.t. põhimäära järgi.

Nende kirjade ajendiks oli Moskvast saadud korraldus hakata tegelema
maksupoliitikaga (saadetud 15.10.1945).⁶³⁰ 15.12.1945 saadeti Moskvast selle-
kohane meeldetuletus, sest volinik polnud seni midagi vastanud.⁶³¹

XII kirikukogul 30.01.1946 küsiti volinikult küsimuste-vastuste osas kõige-
pealt vaimulike korteriüüri kohta. See oli ikka veel kaupmeeste omaga samal
tasemel, “kuigi vaimulikud teenindavad usklikke kõigist ühiskonna kihtidest,
rahuldades nende religioosseid vajadusi” Volinik vastas, et selles vallas on
oodata muudatusi. Samas olid vaimulikud ja koguduste teenistujad varustatud
tööstuskaupade orderitega, selles osas niisiis võrdsed tavaliste riigikodanikega.
Tõsi küll, mitte kõik polnud orderit kätte saanud (ka selle kohta esitati
kaebusi).⁶³²

Kergendus saabus vähemalt formaalselt 13.05.1946, mil ENSV MN kehtestas
määruse nr. 026 “Vaimulike arvamise kohta vabakutseliste isikute kategooriasse
nendelt korteriüüri võtmisel” Määruse aluseks oli olnud NSVL MN-i juures

⁶²⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 134.

⁶²⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 166.

⁶²⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 167.

⁶³⁰ Pole säilinud.

⁶³¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 200.

⁶³² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 38.

asuva VÕKN-i seletuskiri 23.04.1945 nr. 101/s. Tekst kõlas: “Lugeda luteriusu kiriku ja vene õigeusu kiriku vaimulikud võrdseiks vabakutseliste isikutega nendelt korteriüüri võtmisel.”⁶³³ Tuleb jäeldada, et otsustavaks sai vene õigeusu kiriku huvi madalama üürinormi vastu. 17.05.1948 võrdsustati ka kogu ülejäänud vaimulikkond luterlaste ja õigeusklikega. ENSV MN-i määrus nr. 029 teatas täienduseks eelmisele: “Lugeda kõik registreeritud usukultuste teenijad korteriüüride tasumisel kasutatava elamispinna eest võrdseiks vabakutselistega.”⁶³⁴ 22.05.1948 saatis volinik ringkirja kõigile TK esimeestele, kus selgitas, keda arvestada registreeritud usukultusteenistujate hulka: evangeeliumi kristlaste-baptistide, adventistide, metodistide, roomakatoliku kiriku ja vanausuliste vaimulikke ning juudi rabisid. Neil pidid olema registreerimistunnistused. Koguduste registreerimistunnistusteta teenijaid võis maksustada endise korra järgi. Märkusena oli lisatud, et need registreeritud kultusteenistujad, kes töötasid riiklikes või ühiskondlikes asutustes, kuulusid maksustamisele võrdsetel alustel tööliste ja teenistujatega.⁶³⁵ 24.05.1948 kommunaalmajanduse ministrile Georgile saadetud kirjast selgub, et vaimulikud olid seni Tallinnas maksnud üüri tööliste ja teenistujate tariifi järgi, samas kui Viru- ja Harjumaal oli üür ülemäära kõrge, mõnel pool aga ei võetudki usuühingutele kuulunud hoonete eest üüri.⁶³⁶ Niisiis valitses maksustamises 1948. a. ikka veel suur segadus.

19.10.1948 saatis ENSV Kommunaalmajanduse ministeerium kirja konsistooriumile, mis kinnitas: “Usukultusteenistujad, kes seisavad usuühingu teenistuses milline ühing on registreeritud [---], tasuvad üüri eluruumide eest tööliste ja teenistujate kohta ettenähtud üüritariifi alusel kui vabakutselised.” Konsistoorium saatis teate ringkirjaga laiali.⁶³⁷ Ilmselt löödi pärast seda kord majja, sest rohkem korteriüüri kohta dokumentides märkusi pole.

3.4.2. Vaimulike tulumaks

Tulumaksu arvestamisel vaimulikelt võeti aluseks NSV Liidu Rahandusministeeriumi Maksude Valitsuse ringkiri nr. 870 13.12.1946, kus öeldi:

- 1) usukultusteenistujad allutatakse tulumaksule NSVL-i Ülemnõukogu Presiidiumi seadluse “Elanikkonnalt võetava tulumaksu kohta” [edaspidi: tulumaksuseadus] § 19 järgi tulude eest, mida nad saavad oma keskustest või usklikelt (rahas ja natuuras), samuti ka tuludelt, mis saadakse ehitistelt ja põllumajandusest;
- 2) kodanikud, kes saavad tulusid religioossest tegevusest, kuid ise pole usukultusteenistujad, allutatakse tulumaksule tulumaksuseaduse § 19 järgi

⁶³³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 40.

⁶³⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 119.

⁶³⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 91, 91p. Koopia ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 215, 215p.

⁶³⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 92. Koopia ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 216.

⁶³⁷ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 629, 02.11.1948.

tuludelt, mis on saadud religioossete talituste läbiviimiselt, teistelt tuludelt üldise tariifi järgi.⁶³⁸

Isikud, kes töötasid palgalistena usuühingute või neile kuuluvate ettevõtete, näiteks küünlavabrikute juures, kuulusid maksustamisele ühistel alustel kõigi tööliste ja teenistujatega.⁶³⁹

06.03.1948 küsis Kivi vaimulike tulumaksu kohta Poljanskilt: mida teha siis, kui kogudus on nii väike, et ei suuda maksta palka oma vaimulikule, ning vaimulik saab sissetuleku oma isiklikust majapidamisest? Kas see kuulub maksustamisele võrdsetel alustel koguduse poolt makstava palgaga?⁶⁴⁰ Näiteks tõi volinik baptisti jutlustaja Heinmetsa Kiidema kogudusest, kuhu kuulus 27 inimest. Tulu tema majapidamisest oli 5487.60 rbl., tulumaks sellelt summalt 996.60 rbl. (seega 18,2%). Tavalise tulumaksumäära järgi oleks tulnud maksta 576 rbl. (seega 10,5%). Probleem puudutas peamiselt baptistide jutlustajaid, sest 50% nende kogudustest olid sellised.

ENSV Rahandusministeerium oli juba 1946. a. pöördunud voliniku poole selliste vaimulike pärast, kes töötasid tasuta. Kivi oli teinud järelepärimise Sadovskile ja vestelnud 1947. a. Moskvast viibides ka UN-i juriskonsuldiga, kes oli öelnud umbes järgmist: "Inimeselt ei saa võtta maksu selle eest, mille eest ta ei saa tulu."⁶⁴¹

UN-i lõplik otsus selles küsimuses oli aga teistsugune. 19.03.1948 vastas Sadovski Kivile:

Kiriku ja riigi eraldamise põhimõtte alusel isik, hoolimata oma kvalifikatsioonist, haridusest, tegevusest, registreeritud Teie poolt kui usukultusteenustaja, loetakse kõigi riigiorganite poolt selliseks. Samal alusel riigiorganitele, sealhulgas finantsorganitele, pole tähtis, kas on kehtestatud mingi usukultusteenustajate tasustamise kord nende töö eest usuühingutes või viivad nad usulisi talitusi ja jumalateenistusi läbi tasuta.⁶⁴²

Niisiis maksustati usulist aktiivsust, tööd koguduses, mitte selle pealt saadavaid tulusid. Põllumajanduslikud tulud kõlbasid (vaimuliku puhul) maksustamiseks küll. Vastuse koostamisel oli osalenud NSV Liidu Rahandusministeerium, niisiis olid ka seal arusaamad võrreldes 1946. aastaga muutunud. Kõige enam häiris see muutus baptiste ja metodiste, kuid ka luterlased ei jäänud puudutamata. Volinikule laekus hulk kaebusi Saare-, Hiiu-, Lääne- ja Harjumaalt. Kivi kahtlustas, et mujal korraldust ei rakendatudki.⁶⁴³

---

⁶³⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 37 Originaal ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 54, 55, 55p.

⁶³⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 55.

⁶⁴⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 36.

⁶⁴¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 36.

⁶⁴² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 58.

⁶⁴³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 241–243.

Seda korraldust leevendas pisut asjaolu, et talupidajailt, kes olid ühtlasi usukultusteenistujad, ei võetud põllumajandusmaksu, vaid ainult tulumaksu (mis tuli küll 3–5 korda kõrgem). Samuti ei pidanud UN otstarbekaks nende puhul töökohustuse rakendamist, sest 1) usukultusteenistujate arvamine teiste töökohustuslaste hulka loonuks soodsa aluse usulise propaganda jaoks; 2) usukultusteenistuja eemaldamine oma kultushoone juurest jätnuks selle ilma vaimuliku juhita ning oleks kutsunud esile rahulolematust usklike hulgas. Kõik registreeritud usukultusteenistujad tuli seega arvata mittetöökohuslaste kategooriasse.⁶⁴⁴

Tulumaksu kohta selgitas Poljanski veel kord 04.08.1949, et kolhoosidesse astunud usukultusteenistujad, kellel on ka isiklik majapidamine, maksustatakse kõigilt tuludelt vastavalt tulumaksuseaduse § 19-le. Sissetulek majapidamisest määratleti 01.09.1939 kehtestatud põllumajandusmaksu seaduse kohaselt. Maksustatavasse tulusse ei arvestatud kolhoosnike tulusid, mis saadi kolhoosist tööpäevade järgi rahalises ja naturaalsel vormis. Lisandus tulu usuühingust ning tulude summast arvestati tulumaks vastavalt tulumaksuseaduse § 19-le.⁶⁴⁵

Kõrge tulumaks on toonud kaasa ka vaimulike lahkumist oma ametist. Ühe näitena luterlikust kirikust võib tuua Muhu koguduse köstri Eduard Viik'i, kes palus end 1947. a. kadripäeval ametist vabastada, sest ta pidi tulumaksuks tasuma ligi kolmveerandi palgaks saadud rahast. Alates 30.05.1948 oli ta aga jälle jutlustajaametis tagasi, sest kogudus võttis kõik riiklikud maksud enda kanda.⁶⁴⁶

Järgmistel aastatel jäi kehtima põhimõte, et tavainimeselt võetakse tulumaksuna 11% palgast, vaimulikelt aga tulumaksuseaduse § 19 alusel progresseeruvat tulumaksu vahemikus 25–85%. Keskmiselt jäi tulumaks kirikuõpetajate palkadelt 33% piiresse.⁶⁴⁷

3.4.3. Muud maksud

Sellal kui ebaõiglase maksude arvestamise kohta tuli suhteliselt palju kaebusi, on vähem teateid selle kohta, et vaimulikud oleksid oma tulusid varjanud — volinikuni polnud 1946. a. keskpaigani jõudnud finantsorganitelt ühtki sellekohast kaebust.⁶⁴⁸ 1946. a. jooksul esitasid usuühingud rahandusorganeile 18 vastulauset seoses ebaõiglase maksustamisega. 12 neist rahuldati, kaks jäid rahuldamata ning nelja puhul ei osatud seisukohta võtta, sest usuühingud olid väitnud, et nende vaimulikel pole maksustatavaid tulusid. Volinik kvalifitseeris need neli juhtumit “kuritahtlikeks tulude varjamise katseteks” Rahandus-

⁶⁴⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 169.

⁶⁴⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 27.

⁶⁴⁶ TOOMET, Illimar. EELK Muhu kogudus aastatel 1940–1994. EELK UI diplomitöö. Pöide, 1998. Lk. 29, 30.

⁶⁴⁷ LEEDJÄRV. Ants. EELK Kullamaa kogudus aastail 1940–1991. EELK UI diplomitöö. Tallinn, 1999. Lk. 90, 91.

⁶⁴⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 76.

ministeeriumi maksudevalitsus konstateeris siiski, et kuritahtlikku tulude varjamist pole esinenud.⁶⁴⁹

Elektrienergia jaoks kehtestati vaimulikele eraldi tariif 1946. a. NSVL RKN andis 07.02.1946 välja määruse, mis kehtestas "usukultusasutustele" tariifiks 1 Kwh eest 1 rbl. 65 kop.⁶⁵⁰ Omaette maksukategooria olid ametiühingumaksud. UN tundis 06.09.1946 huvi, kas keegi "kultusorganite" töötajatest oli ka ametiühingu liige ja millise nimelt. Taheti teada, mitu protsenti töötajate palgast mak-savad "kultusorganid" sellel puhul ametiühingutele.⁶⁵¹

31.03.1947 hoolitses usuühingute eest ENSV Kaubandusministeerium, kes korraldas ümber kaartide jagamist. Vabariikliku Kaardibüroo juhataja asetäitja A. Eviku ringkirja ("Usuühingute usukultuse teenijatele ja teenindavale perso-nalile kaartide väljaandmisest usuühingute kaudu") alusel hakati leiva-, toidu-ainete ja tööstuskaupade kaarte senise individuaalkorras väljaandmise asemel välja andma teenistujate grupi "Tn" limiitide alusel usuühingute kaudu.⁶⁵²

Seoses maksupoliitikaga selgitas volinik 15.07.1948 Harju maakonna TK esimehele Turkestanovile ja sealse rahandusosakonna juhatajale, et maksus-tamisele kuulusid ainult need hooned, mis anti usuühingutele üle kasutamiseks tüüplepingu järgi. Kõik ülejäänud kuulusid alates lepingu vormistamise päevast kohalike nõukogude organite elamufondi, s.t. natsionaliseeriti. Nende kasuta-mise eest pidid usuühingud tasuma üüri või renti vastavalt kehtestatud kor-rale.⁶⁵³ Lepingu sõlmimisel terminit "natsionaliseerimine" ei kasutatud, nüüd tuli seda eraldi selgitada.

Probleeme tekkis siis, kui TK-d üritasid pärast lepingute sõlmimist vaimu-likke nende elamispinnalt välja tõsta. Volinik nõudis 04.05.1948 vastava juh-tumi puhul Tarvastu õpetaja Laasiga, et Laasile tuleb kindlustada Tarvastus töö-ja elamispind kohalike renditasumäärade alusel (talle konkreetset 1.98 rbl. 1 m² eest).⁶⁵⁴ Voliniku arvates oli eluruumide äravõtmine (piiramine 27 m² pinnaga, lõhkudes sealjuures korteri terviklikkust) põhjendamatult, sest Tarvastus polnud eluruumide puudust. 24.05.1948 saatis volinik Viljandimaa TK esimehele Ermusele edasi Tarvastu luterliku koguduse kirja 16. maist ning õpetas, kuidas tulnuks käituda.

Oleks pidanud lihtsalt maksustama kasutatava pinna üüriga ja kui pastor jõuab seda maksta, siis las maksab. Praegu ei ole üldiselt limiteeritud pin-dade suurus pindade kasutamise mõttes, vaid üüri tariifi mõttes selles, et üle normaalpinna tuleb üüri tasuda kolmekordses suurus. Aga samuti pole

---

⁶⁴⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 94.

⁶⁵⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 35, l. 18.

⁶⁵¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 85.

⁶⁵² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 55.

⁶⁵³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 148.

⁶⁵⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 82.

lubatud korteri terviklikkuse lõhkumine või elanike sundkorraline juurde panek ilma korteri valdaja nõusolekuta.⁶⁵⁵

Voliniku arvates tulnuks kogu pastoraat jätta koguduse kätte, kuni nad kõrge üüri tõttu oleksid osast ruumidest loobunud. TK-l oleksid siis olnud vabad käed ja tulemus sama mis praegu. "Nüüd aga tunneb pastor, et teda kiusatakse, aga siis tal selleks tundeks ei oleks olnud alust."⁶⁵⁶

Üks võimalus, kuidas sai panna eraisikut loobuma oma ruumide andmisest palvekoosolekute pidamiseks, oli maksustada teda renditulude (võimalik, et olematute) pealt. 22.09.1948 saatis volinik ENSV Rahandusministeeriumi maksude valitsuse juhatajale kirja, kus informeeris neljast palvemajast, mille suhtes tuli niimoodi talitada: 1) Harjumaal Kuivajõe vallas Karla külas Videviku talu (omanik Liisa Kivistik), 2) Jõelähtme vallas Neeme külas Viigi talu, 3) Kõue vallas Ojasuu talu (omanik Hilda Kelder) ning 4) Antsla linnas Soo tn. 9. Tegemist oli hoonetega, mida kasutasid "ümersõitvad palvevennad vaimulike koosolekute pidamiseks",⁶⁵⁷ võimalik, et hernhuutlased.

Kindlustusmaksu kirikute ja palvemajade eest kuni 1947. aastani ei nõutud. Riiklik Kindlustus leidis, et hooned polnud natsionaliseeritud. Lepingute sõlmimise algul pöördus volinik vastava kirjaga Riikliku Kindlustuse juhtkonna poole. 1948. a. hakatigi hooneid kindlustama, kuigi volinik pidi veel usuühingutele keskuste kaudu selgitama, et kindlustamine on kohustuslik. Aasta lõpuks oli kindlustamine muutunud rutiinseks tegevuseks.⁶⁵⁸

Kuigi kogudused pidid kultushoonete eest maksma kindlustusmaksu, ei saanud nad kahju kannatamise korral kindlustussummat kätte. Kivi saatis 19.11.1949 UN-i juriskonsuldile Pešehhonovile selles asjas järelepärimise. Üks luterlik kirik oli põlenud välgu tabamusest. Kindlustus hindas kahju u. 1000 rublale ning kandis selle summa riigituludesse. Kogudus oli loomulikult rahulolematu.⁶⁵⁹

Poljanski vastas 26.11.1949: "Kindlustussummad makstakse välja hoonete omanikele. Kultushooned on natsionaliseeritud fondis. Seetõttu antakse kindlustussummad põlenud hoonete eest riikliku kindlustuse poolt üle vastavatele võimuorganitele, kelle käsutusse nad kuuluvad." Usuühingud kasutasid hooneid lepingu alusel ning hoone kasutajatena tasusid nad kindlustusmakseid. Üldjuhul pidid võimuorganid saadud kindlustussummasid kasutama nende otsesel eesmärgil, s.t. põlenud kultushoone taastamiseks. "Samas, need võivad olla kasutatud ka mitte otsesel eesmärgil, nagu näiteks kultuurilistel eesmärkidel selles asulas, kus asus põlenud kultushoone." Sel viisil võis kindlustussummat kasutada juhul, kui ENSV MN ja UN olid otsustanud, et kultushoonet ei taastata ning usuühing saadetakse laiali. Sellise toimimisviisi aluseks oli VNFSV Üle-

⁶⁵⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 101.

⁶⁵⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 101.

⁶⁵⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 158.

⁶⁵⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 274, 275.

⁶⁵⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 134.

venemaalise Kesktäitevkomitee 24.08.1925. a. määrus "kindlustussummade kasutamise korrast, mis on saadud põlenud kultushoone eest"⁶⁶⁰ Niisiis oli 1925. a. pärineva seaduse alusel võimalik kultushoone hävimist edukalt kasutada ettekäändena usuühingu laialisaatmiseks.

Maksustamise teema lõpetuseks tuleb märkida ka rahareformi, mis viidi läbi ootamatult 16.12.1947 ning mis mõjutas voliniku hinnangul märgatavalt just luterliku kiriku majanduslikku olukorda. Raha oli hoitud koguduste kassades, mistõttu selle väärtus vähenes kümme korda. Konsistoorium kaotas rahareformi tagajärjel voliniku andmeil u. 10 000 rbl. 1948. a. I kvartalis vähenesid rahareformi tagajärjel annetused kirikule 50%. Tallinna Jaani koguduse õpetaja Leib'i sõnul vähenesid igapäevapäevased annetused 2,5–3,5 korda.⁶⁶¹ Konsistooriumi 1947. a. aruandes on rahareformi kuludeks märgitud 22 867.20 rbl.⁶⁶²

3.5. Kokkuvõtteks

Käsitletaval perioodil mõjutati kirikut majanduslikult mitmeti. Kehtestati mitmed uued printsiibid, mis jäid kehtima kogu nõukogude perioodiks.

Kõigepealt viidi lõpule kiriku varade natsionaliseerimine, mille osas oli nõukogude võim esialgu küllalt ebajärjekindel olnud. Korrektsed legaalsed alust selleks õieti ei leitudki. Kirikuhooned võeti üle koos nende "tasuta ja tähtajatult" kasutada andmisega vastava lepingu sõlmimise teel 1947–1948. Selle sõlmimisel loeti kogu ülejäänud vara peale otseselt kultuseks vajamineva inventari natsionaliseerituks. Selle põhjendusega hakkasid koguduste vara ära võtma kohalikud TK-d, tekkis konflikte hoonete ja üksikute ruumide kasutamise pärast. Kogudusele pidid ametliku seisukoha järgi siiski hädavajalikud ruumid alles jääma, seda kontrollis volinik.

Kirikute taastamine oli võimalik, kuid võimuorganid arvestasid sellel puhul koguduse suuruse ja elujõulisusega. Kirikud, mille juures kogudusi enam polnud või olid need nõrgad, anti üle teistele organisatsioonidele. Mõnikord püüdsid neid päästa kultuuriorganisatsioonid, kui tühjaksjäänud kirikut taheti üle anda tööstusliku tootmise tarbeks. Nii suudeti vähemalt mõneks ajaks vältida kõige hullemat.

Säilis ka veel koguduste maaomand, mis anti enamasti 1949. aastal üle "neile, kes seda tegelikult harisid" Kalmistute ülevõtmine jäi käsitletaval perioodil poolikuks, sest riigil polnud selleks piisavalt vahendeid.

Riigimaksudest oli juba sellel ajajärgul peamisi vaimulike mõjutamisvahendeid progresseeruv tulumaks, mis kujunes tavamäärast märgatavalt suuremaks. Esialgu kasseeriti vaimulikelt ka kõrgemat korteriüüri, kuid 1946–1948 alandati

---

⁶⁶⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 136.

⁶⁶¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 155, 156.

⁶⁶² EELKKA, Kprot 1946–1949, EELK 1947. a. aruanne, 08.01.1948.

vaimulike tariifid tavamäärani ehk tööliste ja teenistujate tasemeni. Kogudusi koormasid ka hoonete eest võetavad maksud. Kirikule oli majanduslikult negatiivne mõju 1947. a. rahareformil.

4. RIIGI SEKKUMINE KIRIKU JUHTIMISSE

4.1. Kaadripoliitika

Üks olulisemaid tegevusvaldkondi riigi katsetes kontrollida kirikut oli kahtlemata kaadripoliitika. Järgnevalt vaadeldakse sekkumise ulatust kiriku hierarhias ülevalt alla. Riigiorganite võime ja ka vajadus kaadriavalikusse sekkuda vähenes samuti ülevalt alla — kogudusevaimuliku ametisemääramine oli juba riigi toetusel valitud kirikupea otsustada ja seega pidanuks riigile soodne valik olema justkui kindlustatud. Iseasi, kas see alati nii oli. Hierarhia madalamates osades oli voliniku kontroll kaudne, ta otsustas isiku üle vaid tema ankeetandmete põhjal.

Võib öelda, et riigi sekkumine kiriku juhtorganite tegevusse sageses pärast seda, kui kirik oli Nõukogude seadustele allutatud ja varad natsionaliseeritud. Võimalik, et nende protsesside edukas läbiviimine lisas riiklikele organitele kindlustunnet liikuda vähemoluliselt olulisele. Samas korrastus ka nõukogude aparaat ise. Materialistliku maailmavaate kohaselt pidigi varade küsimus olema primaarne, seega tuli see esimesena lahendada. Teisest küljest usaldati esialgu siiski kiriku juhtkonda, kes ei tegutsenud otseselt võimuorganite korralduste vastu. 1947. a. on selles osas murranguline.

4.1.1. Kiriku juhid

EELK-l oli vaadeldaval perioodil kolm kõrgemat juhti järjest: esmalt kaks piiskopi asetäitjat Anton Eilart ja August Pähn ning seejärel piiskopi asetäitja ja hilisem peapiiskop Jaan Kiivit. Võimu tsentraliseerimise põhimõtte kohaselt olid just nemad need isikud, kelle kaudu Nõukogude võimuorganid andsid edasi korraldusi kirikule. Neil olid ka kõige tihedamad suhted usuasjade volinikuga (välja arvatud Eilart, kelle ajal ei olnud volinikku veel ametis). Käsitletaval perioodil oli tähtsaim muidugi August Pähn, kes juhtis kirikut enamiku sellest ajast. Jaan Kiivit tõusis vaadeldaval ajal samm-sammult kiriku hierarhia tippu ning hiljem sai temast Johan Kõpu kõrval staažikaim ning ilmselt ka mõjukaim kirikujuht EELK-s 20. sajandil. Seetõttu on huvitav jälgida tema tegevuse algust piiskopi asetäitja ja peapiiskopina.

4.1.1.1. Piiskopi asetäitja Anton Eilart

4.1.1.1.1. Elulugu

Anton Eilart sündis 3. veebruaril (v.k.j. 22. jaanuaril) 1892. a. Järvamaal Türi kihelkonnas Änari külas taluperemehe pojana. Ta oli üheksalapselise pere neljas laps. Tema vanemad olid "kirikliselt mõtlevad ja usklikud inimesed, kuigi mitte

just vennaste kogudusse kuuluvad”⁶⁶³ Eilart õppis Änari külakoolis, Paide linnakoolis, 1909–1912 Tallinna Aleksandri gümnaasiumis, mille lõpetas hõbeaurahaga, ja 1912–1920 Tartu ülikooli usuteaduskonnas. Erialavaliku tegi Eilart ehitusinseneri ja usuteadlase kutse vahel. “See polnud minu kahtleva iseloomu tõttu mitte kerge,” ütles ta ise. Esimest valikut toetasid hea lõputunnistus, mis oleks võimaldanud pääseda polütehnikumi, anded joonistamise ja puutöö alal. Anton Eilart meenutas enne vaimuliku ametisse asumist:

Kuid lapsest saadik oli mind ka kirik huvitanud. Mäletan üht korda kus ma üksinda jalgsi kiriku läksin (olin umbes 7 aastane). Tagasi tulles kandis mind üks meie küla mees tüki maad süles. Sagedasti käisin kodunt üksinda kirikus, olgugi et kiriku juurde pea 8 versta maad oli. Ka armastasin väiksenä poisisena palvetundides käia koolimajas, mida pidas nimetatud kooliõpetaja Kuhlbusch laupäevaõhtutel ja pühade ajal. Kodus lugesin koolipoisina sagedasti isa asemel jutlust ja ka palvet mõnikord, sest et mul lugemine hästi selge oli (teised õed-vennad ei lugenud kunagi).⁶⁶⁴

Leeris käimisest saadik 1909. a. oli tal olnud soov kirikuõpetajaks saada, kuid väike kasv oli pannud Eilartit arvama, et ta ehk siiski ei sobiks hästi kirikuõpetaja ametisse, ning ta oli esimesel ülikooli-aastal selle kohta isegi küsinud prof. Girgensohnilt. Professor oli talle selgitanud, et kasv pole selles ametis kõige olulisem. Valiku tegemisele olid kaasa aidanud rahvuslikud vaated: gümnaasiumis oli Eilart kogenud venestamist ning nüüd avanes võimalus oma rahva heaks emakeeles töötada. Neljanda aasta üliõpilasena pidas Eilart ülikooli kirikus proovijutluse, mis oli seal üldse esimene eestikeelne proovijutlus. Siiski järgnes mitmeaastane tervisepuhkus vanemate juures ja kahtluste aeg, mil ta õpingud peatas. Teda vaevasid küsimused: “Miks on usk nii harva tõsiseks elujõuks, milleks ta olema peaks? Miks on kirikul nii vähe mõju rahva peale? Miks on sagedasti just arusaajam osa seltskonnast kui mitte vaenuline, siis ometi külm kiriku vastu?” Ülikooli ajal oli Eilart korporatsiooni “Ugala” asutajaid, seega polnud ta üliõpilaselus passiivne kõrvaltvaataja. Sügisest 1919 kuni kevadeni 1920 elas Eilart Johan Kõpu juures Laiusel, kus ta valmistus usuteaduskonna lõpueksamiteks, mille ta 1920. a. kevadel ka sooritas. “Aeg, mille mööda saatsin prof. Köpp’i majas, kuulub minu mälestustes kõige heledamate aegade hulka.” Siiski ei suundunud ta otse kirikutööle, vaid hoopis saksa õppekeelega Tallinna III Tütarlaste Gümnaasiumi eesti keele õpetajaks, “osalt veel tervislikel põhjustel, osalt sisemise otsustamatuse tõttu” Ilmselt sündis otsus vaimulikuameti kasuks 1921. a. suvel, mil ta oli veel kaks kuud

---

⁶⁶³ EELKKA, A. Eilarti isiklik toimik. EELK konsistooriumile. Mõned read allakirjutanu — cand. Anton Eilart’i elust. 21.06.1922.

⁶⁶⁴ EELKKA, A. Eilarti isiklik toimik. EELK konsistooriumile. Mõned read allakirjutanu — cand. Anton Eilart’i elust. 21.06.1922.

prof. Kõpu juures Laiusel.⁶⁶⁵ Praktikal on ta olnud ka Tallinna Pühavaimu koguduses Theodor Tallmeisteri juures.⁶⁶⁶

11.06.1922 ordineeriti Eilart Tallinna praostkonna vikaarõpetajaks. Septembris alustas ta teenimist Nõmme koguduses (sama aasta märtsis iseseisvunud), kuhu jäi õpetajaks kuni pakkuminekuni 26.11.1944. Tema tööleasumisel oli koguduses umbes 25 liiget, kuid tema lahkudes juba 5030. Selle aja jooksul jõuti kapitaalselt ümber ehitada kiriku hoone (1931) ning ehitati õpetajamaja koos kantseleiruumidega (1923–1927). Kogudus rajas endale kalmistu Hiiul (1923).⁶⁶⁷ 1924 võttis kogudus Eilarti ettepanekul vastu otsuse nimetada kogudus Tartu rahu mälestuseks Rahukoguduseks.⁶⁶⁸ 1920–1937 töötas Eilart ka kooliõpetajana, selle kõrvalt valiti ta 1934. ja 1939. aastal Nõmme linnavolikogu liikmeks. Ta oli ka aktiivne seltskonnategelane.

EELK-s oli Eilart ka lauluraamatu-, piiblitõlke- ja kodukorralduskomisjoni liige ning EELK kirikumuusikasekretariaadi esimehe asetäitja. Jaanuaris 1940 sai temast EELK konsistooriumi assessor ning "Eesti Kiriku" peatoimetaja — kuni lehe sulgemiseni 28.08. samal aastal. 1941. a. sai Eilart Tallinna praostkonna abipraostiks.

Konsistooriumi täiskogu otsuse põhjal 29.06.1944 määras piiskop J. Köpp Eilarti 04.07.1944 nimekirjas teisena piiskopi asetäitjaks juhul, kui vikaarpiiskop "on takistatud ametikohuseid täitmast"⁶⁶⁹ Kiriku juhtimise kohta kirjutab Eilart ise lühidalt: "Pärast nõukogude korra taastamist pidin ka täitma paari kuu jooksul EELK piiskopi ja Tallinna praostkonna praosti kohuseid."⁶⁷⁰ 26.11.1944 läks Eilart pärast eelmisel päeval toimunud ülekuulamist julgeolekuorganites koos naisega pakku. Nad tabati alles 18.03.1948.⁶⁷¹ Järgnes

---

⁶⁶⁵ EELKKA, A. Eilarti isiklik toimik. EELK konsistooriumile. Mõned read allakirjutanu — cand. Anton Eilart'i elust. 21.06.1922.

⁶⁶⁶ EELKKA, A. Eilarti isiklik toimik. Teenistuskäik.

⁶⁶⁷ EELKKA, A. Eilarti isiklik toimik. EELK konsistooriumile [avaldus pensionile minekuks koos elulookirjeldusega] 12.11.1970.

⁶⁶⁸ LÖHMUS, Leho. Nõmme eliidi saatusest. Nõmme, 1997. Lk. 5.

⁶⁶⁹ Kõik selles nimekirjas olid konsistooriumi vaimulikud assessorid. Esimene oli praost Aleksander Täheväli, kolmas praost Jakob Aunver, neljas õpetaja Friedrich Stockholm. — EELKKA, Piiskop, EELK Piiskopi otsus nr. 10, 04.07.1944.

⁶⁷⁰ EELKKA, A. Eilarti isiklik toimik. EELK konsistooriumile [avaldus pensionile minekuks koos elulookirjeldusega] 12.11.1970.

⁶⁷¹ Ülekuulamisel julgeolekuministeeriumis 14.05.1948 ütles Eilart, et kuni märtsini 1945 varjas ta end oma tuttavate sugulaste juures ning sai informatsiooni kiriku juhtimise olukorrast (ja usuasjade voliniku olemasolust) teiste seas õpetajate Albert Soosaare ja Joosep Liivi (assessor) käest. Hiljem kolis ta õe Maria Saarmani juurde Uuetoa külla Järvamaale, kus ta ühegi vaimulikuga kokku ei puutunud. Paos olemise ajal kirjutas Eilart romaani "Kalli hinnaga" mis rääkis vajadusest anda Eestile tagasi iseseisvus. — ERAF, f. 130, s. 11914, l. 173. Ülekuulamisel saadud info jõudis ka julgeolekuministeeriumi Moskva aruandesse 1948. a. mai-juuni kohta. — ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 140–143. Sellest, mis variante on olnud liikvel julgeolekuorganites kiriku juhtimise korraldamise jaoks, annab tunnistust fakt, et Moskvast oli kavatsatud Eilart pärast

vangistus, kust Eilart vabanes 06.12.1955. Alates 20.05.1956 asus ta teenima EELK Ranna kogudust, kus oli aktiivne õpetaja (muu hulgas organiseeris hoonete remonti). 01.01.1971 lasti tal viimaks pensionile minna (79-aastaselt!). Anton Eilart suri 16.12.1972 ning ta on maetud Hiiu kalmistule.

Võib öelda, et Eilart oli aktiivne koguduseõpetaja, kelle eluloos kiriku juhtimine moodustab ainult ühe lühikese episoodi ja seda mitte ka tema enda tahtel.

4.1.1.1.2. Tegevus piiskopi asetäitjana

XII kirikukogu koosolekul 30.01.1946 andis õp. A. Pähn ülevaate kiriku olukorrast alates 1944. a. ning tema ettekandes on ka ülevaade A. Eilarti tegevusajast piiskopi asetäitjana. Ta teatas:

Uus sõjalaine võttis meilt tööjõu. Saksa okupatsiooni sõjavägedega lahkus konsistoorium terves koosseisus, välja arvatud 2 assessorit [J. Liiv, J. Uus-tal].⁶⁷² Jäi veel piiskopi volinikuna assessor Eilart, kes püüdis üldkiriku tööd jätkata. Oli otsustatud töö lõpetada.⁶⁷³ 22. sept. 1944. a. kui Punaarmee saabus olid ukSED avatud, konsistooriumi asjaajamine oli segamini paisatud. Hädavajalise materjali kandsime paari kiriku teenijaga kirikusse. Lubati meil sõjaväeülemuse poolt tööd jätkata. Kandsime Toomkirikusse ja siia ruumi, mis oli tühi [üks konsistooriumi ruumidest].⁶⁷⁴

---

arreteerimist tagasi piiskopiks tõsta, sellele olid aga kohalikud julgeolekutöötajad vastu vaieldud, leides, et Eilart on "äge nõukogudevastane" — ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 143.

⁶⁷² Konsistoorium oli veel 19.08.1944 arutanud kiriku ametiisikute evakueerimisse puutuvaid küsimusi ning leidnud, et tuleb lubada sõjalisest olukorrast tingitud hädaohu korral koguduste ametiisikutel lahkuda kohtadelt ja anda neile lahkumise võimaluste kohta tarvilikku informatsiooni. — EELKKA, Kprot 1944, Protokoll 15, p. 1, 19.08.1944. See ei tähendanud küll otseselt lahkumist välismaale. 13.09.1944 oli konsistooriumi andmeil kogudustest lahkunud 10 õpetajat. Samal päeval võttis konsistoorium vastu viimased otsused kodumaal Johan Kõpu eesistumisel. Õpetajakandidaatide eksamite tähtaeg määrati detsembrisse. Samas otsustati väärtasjad paigutada Toomkirikusse kogudusetuppa ning võeti vastu lahkumisplaanidele viitav otsus maksta konsistooriumi teenistujatele välja 13. kuu palk. — EELKKA, Kprot 1944, Protokoll 17, p. 2, 7; protokoll 17M, p. 3, 4; mõlemad 13.09.1944.

⁶⁷³ Ametlikku otsust konsistooriumi töö lõpetada pole säilinud.

⁶⁷⁴ Seal asusid ka ülejäänud konsistooriumi varad — nii palju, kui neid oli jõutud üle viia. Konsistoorium oli 30.08.1944 võtnud vastu otsuse paigutada konsistooriumi arhiiv ning varad Toomkirikusse. Et osa arhiivist ja varadest oli 22.03.1944 konsistooriumi otsuse põhjal evakueeritud Saarde kogudusse (ajendiks 1944. a. märtsipommitamine), siis see osa jäi esialgu Saardesse (sinna olid reserveeritud ka ruumid piiskopi ja vikaarpiiskopi jaoks). — EELKKA, Kprot 1944, EELK Konsistooriumile Konsistooriumi peasekretäri A. Roomeesi ettekanne Kiriku arhiivi ja väärtuslike asjade evakueerimise läbiviimise asjas, 25.04.1944; Protokoll nr. 16, p. 1, a, b, 30.08.1944.

Umbes nädala pärast ilmusid ka kantseleijõud, välja arvatud juhtivad jõud (peasekretär ja majandussekretär). Mõnda assessor Eilarti järele. Et Kiri-ku tn. 8 maja oli korratus seisukorras, asuti Toomkiriku ruumidesse. Ühtegi kirjutuselauda ei olnud. Ankeetlehed saadeti välja. Õnnetuseks novembri lõpupäevil levis teade, et ass. Eilart on kadunud.⁶⁷⁵

Eilarti ametisoleku ajast säilinud otsused näitavad, et peamiseks mureks on olnud kaadriprobleem. Esimese otsusega on A. Eilart määranud konsistooriumi peasekretäri ajutiseks kohusetäitjaks alates 26.10.1944 õigusteadlase Artur-Eduard Kasaku, pannes temale ühtlasi majandusjuhataja kohused.⁶⁷⁶ Edasised otsused käsitlesid õpetajate ja praostide kohalemääramisi. Sel ajal tähendas see, et õpetajad asusid kogudusi teenima seal, kuhu nad sõjategevuse eest põgenedes olid jõudnud. Teiste seas kinnitati alates 13.11.1944 Rapla koguduse õpetaja ajutiseks kohusetäitjaks Evald Saag, vabastades ta ühtlasi Paldiski koguduse hooldajaõpetaja ja noorsootöökeskuse peasekretäri ametikohalt.⁶⁷⁷ Novembris määras Eilart tühjaksjäänud kohtadele ametisse mitu praosti — Võru praostiks sai M. Heinami asemel Räpina koguduse õpetaja Johannes Sild, Ida-Harju praostiks Jakob Aunveri asemel abipraost Richard Jõgis, Järva praostiks Jaan Gnadenteichi asemel abipraost Elmar Kõrv ning Valga praostiks Johannes Oskar Lauri asemel abipraost August-Eduard Ein.⁶⁷⁸ Eilarti viimaseks otsuseks piiskopi asetäitja ametis jäi 20.11.1944 konsistooriumi majja koristaja töölevõtmine.⁶⁷⁹

Nagu dokumentidest nähtub, oli Eilartil esialgu võimuesindajatest kokku-
puuteid ainult sõjaväevõimudega. Peatselt aga sekkus tema tegevusse ka julge-
olek. Ta on rääkinud ülekuulamisel 25.11.1945 oma varasemast nõukogude-
vastasest tegevusest, nagu võib lugeda tema ülekuulamisprotokollist 1948. a. Kahtlemata oli julge tegu asuda kirikut juhtima ja selle valusaimat probleemi — kaadriküsimust — lahendama segases olukorras, kus kiriku juhtkond oli lahku-
nud ning konsistooriumi hoonegi sõjaväe poolt üle võetud. Teised kiriku
juhtorganid peale piiskopi asetäitja enda Eilarti ajal veel tegevusse ei astunud.

---

⁶⁷⁵ EELKKA, XII, XII kirikukogu protokoll käis kirjutatud mustand, 30.01.1946. Masinakirjalises variandis see tekst puudub. Piiskopliku Nõukogu 17.01.1945 koosoleku protokollis öeldakse: “[...] enne poliitilise olukorra muutumist meie maal, septembriku lõpupäevil, Konsistoorium lõpetas oma tegevuse ja tegi selle kohta ametliku otsuse. Piiskop kui ka vikaarpiiskop ühes mitme assessoriga põgenesid Eestist. Konsistooriumi hoone Toomkirikuplatsil jäeti ilma igasuguse valveta ja osutus nagu ilma peremeheta varanduseks. Üks sõjaväeosa võttis selle oma valdusse. Kogu inventar võeti üle. Palju tähtsat materjali ja kirjavara läks kaduma. Konsistooriumi mõlemad sekretärid: pea- kui ka majandussekretär olid samuti põgenenud.” — EELKKA, PN, Piiskopliku Nõukogu koosoleku protokoll, 17.01.1945.

⁶⁷⁶ EELKKA, Piiskop, EELK Piiskopi otsus nr. 18, 26.10.1944.

⁶⁷⁷ EELKKA, Piiskop, EELK Piiskopi otsus nr. 21, 03.11.1944.

⁶⁷⁸ EELKKA, Piiskop, EELK Piiskopi otsused nr. 25–28, 13.–15.11.1944.

⁶⁷⁹ EELKKA, Piiskop, EELK Piiskopi otsus nr. 30, 20.11.1944.

Pärast Eilarti kadumist sai piiskopi asetäitjaks Toomkoguduse õpetaja August Pähn.

4.1.1.2. Piiskopi asetäitja August Pähn

4.1.1.2.1. Elulugu

August Pähn sündis 20. jaanuaril 1904. a. Võrumaal Rõuge kihelkonnas Vana-Nursi vallas Märdi talus talupoja peres. 1914–1917 õppis ta Vana-Nursi algkoolis, 1917–1920 Rõuge kõrgemas algkoolis ja 1920–1925 Võru poeglaste gümnaasiumis. 1925. a. sügisel astus ta Tartu ülikooli usuteaduskonda, mille lõpetas 1930. a. kevadel.

Juba Vana-Nursi algkoolis õppides (13-aastaselt) oli August Pähn enda sõnade kohaselt tundnud

seesmist salajõudu, mis kõikumata kindlusega kuulutas: sina oled määratud Issanda tööliseks Tema viinamäel. Lapse mõistus ei suutnud küll seda seletada, sest ei tunnud ju seda töövälja, millele Issand külvajaid kutsub. Peitsin selle kutse vaiksesse, alati üksildust armastavasse südamesse, nagu Maria ingli kuulutuse.⁶⁸⁰

Kui ta pärast algkooli pidi otsustama, kas “raugeva isakäele toena jääda halli liivapinda vagusid ajama” või minna edasi õppima, siis

viimasel silmapilgul olin saanud kindla käsu: mine. Ja ma läksin, sest ei tulnud enam mõttessegi midagi küsida või kahelda — seda ütles ju kuulmata hää, kelle otsus oli püha. Tundsin vaid ühte, et kõndisin nagu laps isa käe kõrval võõral teel uskudes, kes siis oma last halvale saadab. See usaldus kasvas kordkorrast, nõnda võisin rahuliku südamega minna nõnda nagu juhiti.⁶⁸¹

Pärast Võru poeglaste gümnaasiumi lõpetamist “ei leidnud ka mõistusline kalkultatsioon teist teed, kui seda oli senine südamesoov ja jumalik kutse” Ülikoolis õppides pidi August Pähn end ise ülal pidama, võimalik et seetõttu tulid “mõningad väiksed soovide nurjumised teaduse vallas” Siiski tundis ta oma teel “helde Isa hoidvaid käsi”⁶⁸²

11.–12.11.1930 sooritas A. Pähn EELK konsistooriumis *pro venia concionandi* ja *pro ministerio* eksami. Eksamitulemused olid keskpärased, enamasti “head” ja “rahuldavad” hinded, sekka eesti keel “väga hea” ja saksa keel “puudulik”⁶⁸³ 01.02.1931 ordineeriti ta õpetajaks ning temast sai pooleks aastaks H. B. Rahamäe isiklik adjunkt, seejärel Koeru koguduse õpetaja ning alates

---

⁶⁸⁰ EELKKA, A. Pähna isiklik toimik, Curriculum vitae, 27.10.1930.

⁶⁸¹ EELKKA, A. Pähna isiklik toimik, Curriculum vitae, 27.10.1930.

⁶⁸² EELKKA, A. Pähna isiklik toimik, Curriculum vitae, 27.10.1930.

⁶⁸³ EELKKA, A. Pähna isiklik toimik, Katse õpetajaks saamise õiguse omandamiseks, 11–12.11.1930.

1935. aastast Järva praostkonna abipraost. Kiriku hooldaja otsusega 1939. a. sai Pähnast Järva praost. Kirikutöö kõrvalt oli Pähn ka usuõpetaja koolides, Kristliku Karskusliidu esimees, Järvamaa karskusnõunik ja Järva maleva Koeru malevkonna noorkotkaste pealik.⁶⁸⁴

1941. a. oktoobris “oludest tingituna riigiteenistusse asudes” (“rohkearvulise lastepere koolitamise vajadused ja enda teaduslik täiendamise püüd”) A. Pähn siiski kirikuõpetaja ametist ei lahkunud — temast sai tema enda soovil EELK vikaarõpetaja.⁶⁸⁵ Tallinnasse kolinud, võis ta jälle aktiivsemalt kiriku teenistusse asuda — juba 01.01.1942 sai temast Tallinna Piiskopliku Toomkoguduse õpetaja asetäitja.⁶⁸⁶ 1942. a. määrati ta Kirikuõpetajate Raamatukogu (KÕR) juhatajaks ning Tallinna Toompea “Vaeslaste Maja ja Kooli” direktori asetäitjaks. 01.07.1943 asus Pähn konsistooriumi otsuse kohaselt täitma Tallinna praostkonna vikaarõpetaja kohuseid ning ta vabastati EELK vikaarõpetaja ülesannetest. 26.04.1944 sai Pähnast Toomkiriku ülevaataja. Selleks ajaks oli ta valitud ka Piiskopliku Nõukogu kirjatöimetajaks (PN-i liige oli ta väljaspool praostkondi oleva Piiskopliku Toomkoguduse õpetajana). Tallinna praostkonna õpetajate koosolek valis 29.11.1944 Pähna EELK korraldava ajutise toimkonna esimeheks. Piiskopliku Nõukogu otsusega sai temast piiskopi asetäitja alates 17.01.1945 ning alates 06.06.1945 oli Pähn ka Toompea Kaarli koguduse III pihtkonna õpetaja kohusetäitja. Arreteerimine 12.04.1949 katkestas töö. 04.09.1956 esitas A. Pähn Siberist saabununa konsistooriumile avalduse, et saada taas tööd koguduseõpetajana. 11.04.1957 andis konsistoorium Pähnale tööd õpetajana Võnnu Jakobi koguduses,⁶⁸⁷ kus ta oli ametis elu lõpuni. Pähn suri 04.06.1963 nakkuslikku kollatõppe.⁶⁸⁸ Ta oli abielus Marie Hinnomiga (neiupõlvenimi) ja neil oli kuus last.⁶⁸⁹

4.1.1.2.2. Tegevus piiskopi asetäitjana

August Pähna tegevus piiskopi asetäitjana oli seotud peaaegu kõigega, mis sellel perioodil kiriku ja riigi suhetes toimus. Seepärast püüan järgnevas anda ülevaate eelkõige Pähna hoiakutest kiriku ja riigi suhetesse piiskopi asetäitjana ning võimuorganite hinnangutest tema kohta. Üritan ka selgitada Pähna mõju perioodi sündmustele.

Esiteks on oluline muidugi see, miks just August Pähnast sai piiskopi asetäitja olukorras, kus seaduslikke ametijärglasi enam silmapiiril polnud. XII kirikukogul kirjeldas ta ise kiriku juhtimise korraldamist pärast A. Eilarti põgenemist nii:

---

⁶⁸⁴ EELKKA, A. Pähna isiklik toimik, Teenistuskäik.

⁶⁸⁵ EELKKA, A. Pähna isiklik toimik, EELK Piiskopile, 21.10.1941.

⁶⁸⁶ EELKKA, A. Pähna isiklik toimik, Teenistuskäik.

⁶⁸⁷ EELKKA, A. Pähna isiklik toimik, Teenistuskäik.

⁶⁸⁸ EELKKA, A. Pähna isiklik toimik, Surmatunnistus.

⁶⁸⁹ EELKKA, A. Pähna isiklik toimik, Tõend majavalitsuselt, 01.1946.

Õnnetuseks novembri lõpupäevil levis teade, et ass. Eilart on kadunud. Teate tõi Pärno. Pidasime nõu. Oli ainult üks võimalus: lasta kirikul laguneda! Vana sõiduk ilma roolita jäi kraavi lamama. Ühelgi ei olnud õigust asuda kirikujuhtimisele.

Saime kokku 6 õpetajat. Toimub koosolek. On see meie kirik või mitte. Kui oskad juhtida, käed rooli külge. 29. nov. kiriku elu korraldav toimkond õp. Horn, õp. Pärno ja Pähn, viimane juhatajaks.

Tulime sisse aralt. Tulime siiski. Nii pidime tegema. Algas toimkond tööd sealsamas külmas ruumis. Telefoni ei olnud. Algasid tulema teated kogudustelt: õpetaja ja köster on kadunud, saatke meile kedagi. Teated tulid: saatke meile pühadeks laululehti. Tuli asuda lubaduste täitmisele. Tuli muretseda laululehti ja kalendreid. Otsiti võimalusi. 3 nädala kestel olid need ruumid remonteeritud. Majahoidjalt saadi puud. Olime ajutised töötajad. Kutsusime kokku Piiskopliku Nõukogu. Konsistoorium valitakse Kirikukogu poolt. Ei ole Konsistooriumi, siis ei saa Kirikukogu üldse kokku kutsuda. Kutsusime Piiskopliku Nõukogu. Olin Toomkoguduse õpetajana Piiskopliku Nõukogu Kirjatoimetaja 1945. a. 17. jaan. 1945. a. valis Piiskoplik Nõukogu ajut. Piiskopi asetäitja ja ajutise Konsist. Meie ei osanud rohkem teha. Kuid meil ei olnud võimalusi: et ükskord ebaseaduslikele tegevusele lõppu teha seadusliku tegevuse kaudu. Et vennastekoguduste jutlustajaid rakendada jutluste pidamiseks, et tegevust alustada ühtlaste juhtnööride järgi. Nõnda oli toimkonnal üks ülesanne kog. tegevuse juhtimine meie vanade traditsioonide, kirikukorra alusel.

Teine ülesanne oli otsida sidet riigivalitsusega, kuulda, mis see mõtleb. Sm. Kress⁶⁹⁰ oli küsinud, kus on Kiriku juht. Saanud kuulda, et see on lahkunud, küsis, kus on Toomkoguduse õpetaja. Palus minu enda juure. Kress: mingeid takistusi tööle ei tehta, kuid hoiduge poliitikast.

Hiljem läks Kiriku elu korraldamine üle Rahvakom. nõukogu esimehe asetäitjale sm. N. Andresenile. Sealt saime riigivõimu seisukoha teada ja võisime julgelt tööle asuda.⁶⁹¹

Niisiis oli kiriku uus juhtkond võimude poolt legitimeeritud ning võib isegi järeldada, et riigivõimu esindaja seisukoht soodustas nimelt A. Pähna asumist kiriku etteotsa. Muidugi ei saa eitada A. Pähna enda aktiivsust ning julgust asuda kirjeldatud olukorras kirikut juhtima.

Piiskopi asetäitja on ametlikult oma suhtumist koostöösse nõukogude võimuga väljendanud ehk kõige otsesemalt EELK piiskopi ringkirjas EELK õpetajatele ja jutlustajatele 22.10.1945. Selle ringkirja motoks oli: "Meie ei anna üheski asjas põhjust pahanduseks, et meie ametit ei laidetaks, vaid kõiges me näitame endid kui Jumala teenrid" (2 Kr. 6; 3–4). Pärast seda, kui ta oli

---

⁶⁹⁰ Arnold Kress oli ENSV MN-i (RKN-i) esimehe asetäitja 1941–1949.

⁶⁹¹ EELKKA, XII, XII kirikukogu protokollis käsikirjaline mustand, 30.01.1946. Ametlikus protokollis seda teksti pole.

soovitanud usupuhastuspühaks ja surnutepühaks jutluse aluseks piiblitekste, andis ta suuniseid õigeks käitumiseks riigivõimu suhtes:

3. Juhin kõikide Jumala sõna kuulutajate tähelepanu juba 1940. a. saadetud piiskopi ringkirjadele nr. 3 ja 4 p. 4, 5, milles on palutud jääda Jumalariigi töötajatel oma ülesannete juurde, süveneda Jumala sõnasse ja selle kuulutamiseks hästi ettevalmistada.

Kogemused näitavad, et päliskaudse ettevalmistamise juures tekivad tahtmatult ebamäärased väljendused, see põhjustab kõneleja mõttest valesti arusaamist ning võib teha halba kuulutajale endale kui ka tema ametile, kogu kirikule ja rahvale.

Eriti lubamatu on Jumala sõna kuulutamine teadlikult kahemõtteliselt, hooplevalt või n.ö. "läbi lilled"

Tuleb mees pidada Apostli manitsust: "Meie ei anna üheski asjas ei ühtegi pahandust, et meie amet ei saaks ära naerdud" (2 Kr. 6; 3).

Arusaamatused ja lahkeliid rahva liikmete vahel kui ka rahva ja ametkonna vahel toovad rahvale ainult raskusi ja kannatusi. Sellepärast on nende põhjustamine või tekitamine, üks kõik kelle poolt, otsene kuritegu rahva vastu. Sellepärast palun igal sündsäl viisil ja kohal manitseda rahvast hoiduma igasugusest järelemõtlematu väljaastumisest sõnadega või tegudega.

Apostel kutsub meid kõiki tegutsema nõnda, et "kõigis näitame meie endid kui Jumala teenrid" (2 Kr. 6; 4).

Kui meie tahame olla Jumala teenrid oma rahvale, siis peame sõnas ja teos jääma kindlasti Püha Kirja põhjale ja kuulutama Jumala sõna selgesti ning puhtasti.

Omas ametis ärge jätke midagi tegemata, mis on Jumala teenri õigus ja kohus, aga ärge võtke enesele ülesandeid, mis ei kuulu Jumala teenrile. Jätke need teistele, kes selleks on seatud ja kes seda oskavad teha paremini.

Jumala sõna kuulutamise tööga on meil võimalus ja ülesanne kasvatada rahva rahulikku meeleolu, äratada ligimesearmastust, korra austamist ning aidata koondada ja ühendada kõiki rahva liikmeid ühemeelsele tööle, et kasvatada Jumalariiki, korraldada oma ajalikku elu ja kodu kõikvaelise Jumala varju all ja tema õnnistusel.

4. Eriliselt panen südamele Ap. Pauluse manitsuse (1 Tm. 2; 1), et väsimatult palvetataks kõikide eest aga iseäranis meie rahva ja tema kodumaa eest ning tema valitsuse eest, et Jumal teda valgustaks oma Vaimuga ning juhataks oma nõuga, et tema tööd ja korraldused tuleksid õnnistuseks meie rahvale ja maale, et meie rahulikku ja vaikset elu võiksime elada kõiges Jumala kartuses ja ausas elus.⁶⁹²

Rahumeelsusele kutsus ka Pähna kommentaar XII kirikukogu läkitusele koguduseliikmetele:

---

⁶⁹² EELKKA, Kr, pp, kk, EELK Piiskopi ringkiri nr. 947, 22.10.1945.

Pühakirja piires täidame meie ilmaliku valitsuse vastu oma kohustusi. Uutes muutuvais oludes. Võiks ütelda kirikuvalitsus, et peab targasti elama.⁶⁹³ Meie peame tegutsema nagu Pühakiri käsib, ja manitsema, et kõik kiriku-liikmed tegutseksid nõnda, et ei tuleks asjatult halba.⁶⁹⁴

UN-is peeti 1945–1946 Pähna lojaalseks kirikujuhiks, samal tasemel Läti pea-piiskopi Gustavs Tursiga. Lähtuti arusaamast, et vana “profašistlik” juhtkond põgenes Läände ning alles jäi “progressiivselt meelestatu” Meelsust mõõdeti koguduseliikmetele saadetud üleskutsete järgi: “Viimane [A. Pähn] esines 1945. ja 1946. a. korduvalt pöördumistega usklike poole, kus kutsus viimaseid üles täitma kõiki Nõukogude võimu korraldusi kohusetundlikult.”⁶⁹⁵ Alati ei olnud muidugi nende dokumentide autoriks Pähn, kuid need ilmusid tema heakskiidul. Samas avaldas konsistoorium Pähna juhtimisel ka protesti, kui võimuorganid ületasid (konsistooriumi hinnangul) oma võimupiire.

Pähna koostöövalmidusele riigivõimuga ning tema isiksusele on riigiesin-dajaist hinnanguid andnud usuasjade volinik ja julgeolekuorganid.

Kivi on leidnud, et Pähn polnud juhina piisavalt otsusekindel. Kopli kogu-duse maja sulgemisekatse puhul kirjutas volinik 13.09.1946 Poljanskile:

Kuigi piiskopi asetäitja ise põhimõtteliselt on isegi nimetatud usuühingu täieliku likvideerimise seisukohal, et vabastada vajalikku kultuseteenija kaadrit, siiski tegelikult, nagu näitas olukordade kujunemine vahepeal, ei ole tal algatusvõimet ja otsustamise võimet oma põhjendatud seisukohtade ellu-viimiseks isegi väikseima usklike vastuseisu korral.⁶⁹⁶

Tegelikult ei pruukinud see tähendada otsustusvõimetust, vaid hoopis vastuseisu koguduse likvideerimisele, millena tõlgendas Pähna käitumist ka UN.

16.01.1947, kui Kivi andis UN-is ülevaadet religioossest olukorrast Eestis, kummutas ta UN-i positiivse hinnangu Pähnale:

Piiskopi asetäitja Pähn tuleb vastu administratiivsetes küsimustes, selles on tema positiivne külg, kuid poliitilises mõttes on teda raske positiivselt ise-loomustada, nagu ka kogu konsistooriumi koosseisu. Kuigi luterliku kiriku juhtkond ei astu aktiivselt välja nõukogude võimu vastu, annab välja üles-kutseid ja pöördumisi patriootilistes toonides, kuid nad teevad seda ilma suurema tahtmise ja valmisolekuta. Palju tuleb neile ette näidata ja öelda, on märgatav, et kõige raskemad sõnad nende jaoks on “nõukogude võim”, “nõukogude valitsus” Nad on alati kirjutanud ainult “võim” või ainult “valitsus”⁶⁹⁷

---

⁶⁹³ EELKKA, XII, XII kirikukogu protokoll käskkirjaline mustand, 30.01.1946.

⁶⁹⁴ EELKKA, XII, XII kirikukogu protokoll masinakirjas, 30.01.1946.

⁶⁹⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 34, l. 52.

⁶⁹⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 89.

⁶⁹⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 5.

Haapsalu koguduse jutlustaja Uno Sillaste oli 1947. a. II kvartalis kohtunud usuasjade volinikuga ning teatanud muu hulgas, et oli kuulnud ühe Saksamaa Inglise tsoonist repatrieerunu käest piiskopi asetäitja venna Elmar Pähna kohta, et see endise Urvaste õpetajana oli läbi viinud jumalateenistusi Ruhris asunud eestlaste laagris. Elmar Pähn oli neil andmeil meelestatud väga nõukogudevastaselt ning tema teenistused olid “poliitilise, nõukogude võimu vastu suunatud värvinguga”, nagu volinik oma aruandes UN-ile teatas.⁶⁹⁸ Võimalik, et võimud on oma suhtumises piiskopi asetäitjasse edaspidi tema venna meelsust arvesse võtnud.

Pähn ei suhtunud kuigi hästi hernhuutlastesse, ta oli nõus neid küll pidama luterlasteks, kuid iseloomustas vestluses volinikuga nende suurt jumalakartlikkust silmakirjalikkusena.⁶⁹⁹ Üldiselt pidas volinik sellist hoiakut positiivseks.

18.02.1948 käis Pähn voliniku juures teatamas arreteerimistest vaimulikkonnas (hiljuti olid arreteeritud Adolf Horn, Harri Haamer ja Jaan Lääne) ning rääkis, et tema oli alati püüdnud mõjuda “kasvatavalt, positiivses mõttes, et poleks kokkupõrkeid luterliku kiriku ja nõukogude võimu vahel, kuid ometi ei pööranud mõned sellele tähelepanu” Pähn ei öelnud, nagu mõnede puhul varem, et nad olid süüitud või et nende süü oli tühine. Kivi hinnangul: “Üldiselt oli piiskopi asetäitja Pähn moraalselt ja hingeliselt väga rusutud, mida ta märgatavalt püüdis varjata.”⁷⁰⁰

Sellised on Pähna avalikud hoiakud ja voliniku hinnangud tema kohta. Seevastu suhetes julgeolekuorganitega tuleb nähtavale teistsugune pilt.

4.1.1.2.3. Suhted julgeolekuorganitega

Julgeolekuorganid värbasid Pähna agendiks (agendinimi “Homo”) 25.01.1945. Nagu paljude vaimulike puhul, oli survevahendina kasutatud tema nõukogudevastast tegevust Saksa okupatsiooni ajal. Tema ülesandeks sai nõukogudemeelese patriootliku töö tegemine luterlikus kirikus.⁷⁰¹ Ilmselt äratas Pähna valimine piiskopi asetäitjaks 17.01. julgeolekuorganite tähelepanu. See ei seganud julgeolekuministeeriumi töötajail kahtlustamast, et Pähn kuulub põrandaalusesse gruppi (koodnimi “Ristikandjad”), kuhu peale tema arvati kuuluvat veel Hugo Voldemar Pärno ning koguduse esimees Juhan Kalvo. Nimetatuid ühendas julgeolekuorganite arvates see, et nad kõik olid Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmed. Pärast H.-V Pärno arreteerimist 22.02.1946 ja ülekuulamist leiti, et sellist gruppi ei eksisteerinud, ning vastav agentuurtoimik suleti. Jälgimisandmeid Pähna kohta korjati edaspidi nn. formulartoimikusse,⁷⁰² mis tähendas individuaalsemat lähenemist.

⁶⁹⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 45.

⁶⁹⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7. l. 153.

⁷⁰⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 2.

⁷⁰¹ JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 154; ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 46.

⁷⁰² ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 12–16.

Pähna meelestatuse kohta on julgeolekule teateid andnud agent "Nool" (Elmar Paldra), Pähna korterikaaslane ja kolleeg Toomkoguduse õpetajana, värvatud 26.03.1946.⁷⁰³ Tema andmeil oli Pähn 15.01.1947 oma ameti kohta öelnud järgmist:

Parem ja rahulikum on teenida kogudust, kui juhtida moraalselt laostunud kirikut. See töö käib närvidele, nõuab palju hoolt. Kirikuõpetajad on oma eluviisi poolest moraalselt laostunud (*razložilis*), aga mina pean olema tugev ja enesekindel, sest kuus last tahavad iga päev toidetud ja kaetud saada.⁷⁰⁴

Julgeolekuorganid, nagu volinikki, ei pidanud Pähna piisavalt otsusekindlaks isiksuseks. Mõningal määral annab sellest tunnistust ka eelmine märkus. Arvati, et Pähn on konsistooriumi assessorite Jürgensoni ja Horni mõju all. Nende kõrvaldamine võinuks "organite" arvates Pähna suhtumisi muuta. 1947. a. oli Pähn hakanud kitsamas ringis rääkima, et koostas "patriootlikke" üleskutseid ainult julgeolekuorganite sekkumise tõttu kiriku asjadesse.⁷⁰⁵ Samuti ei soovinud ta "patriootlikele" üleskutsetele enda nime alla kirjutada, vaid eelistas eba-isikulist "Konsistooriumi" Agent "Tammurile" (Georg Klaus) oli Pähn öelnud, et "Kiriku olukord on praegu tunduvalt halvenenud. Leivakaarte kiriku teenistujad, peale kirikuõpetajate, ei saa. Sellega seoses loen patriootliku üleskutse väljaandmist ebaotstarbekaks."⁷⁰⁶ Pähna pidid plaanide kohaselt "töötleva" mitu agent.⁷⁰⁷

Ka julgeolekuorganitele sai teatavaks Pähna venna tegevus Saksamaal põgenikelaagris — repatriant Juhan Lepiksoo sõnu andis 12.07.1947 edasi agent "Eo Ipso", kelleks tuleb tõenäoliselt pidada jutlustaja Uno Sillastet (kes oli samu andmeid andnud volinikule). Julgeoleku teada pidasid vennad omavahel salaja sidet.⁷⁰⁸

Siiski ei muutnud ka Jürgensoni tagandamine konsistooriumist ning Horni arreteerimine 1948. a. algul Pähna suhtumist. Teda püüti ümber värvata, kuid tema ebaühtsusest andis tunnistust julgeolekule teistest allikatest teadaolevate faktide jätkuv varjamine (Horn oli ülekuulamisel öelnud, et tunnistas Pähnale oma agendiks värbamist ning samuti varjas Pähn talle teada olnud Koppeli ja Leib'i kirjavahetust välismaaga).⁷⁰⁹ Samuti oli Pähna kaadrivalik julgeolekuorganite silmis kahtlane: esialgu valis ta endale koguduseõpetajana asetäitjaks agendiks värvatud Edgar Vaikmäe, siis aga asendas ta repatrieerunud Paul

⁷⁰³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 2; ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 139.

⁷⁰⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 47. Ei saa märkimata jätta piiskopi asetäitja palka kui üht motivatsiooniallikat. See oli 2500 rbl. (näiteks usuasjade voliniku palk oli 1350 rbl.). Samas oli piiskopi asetäitja palgale rakendatud progresseeruv tulumaks.

⁷⁰⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 97.

⁷⁰⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 47.

⁷⁰⁷ JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 155, 156.

⁷⁰⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 87.

⁷⁰⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 110.

Saarega, keda kahtlustati spionaažis. Kokkuvõttes esitas julgeolekuminister B. Kumm 06.04.1948 oma Moskva ülemustele Pähna kohta järelduse: "Loeme vajalikuks "Homo" kui veendunud nõukogude võimu vastane kõrvaldada piiskopi asetäitja ametist ning asendada isikuga, kes ei kuuluks reaktiooniliselt meelestatud luterlike pastorite hulka."⁷¹⁰

See ei läinud nii lihtsalt. Juunis 1948 kontrollisid julgeolekutöötajad veel kord Pähna meelsust. Selleks kuulasid nad salajaste seadmete abil pealt Pähna vestlust oma naisega ja tegid kindlaks, et nad olid "endiselt nõukogude võimu suhtes negatiivselt meelestatud kodanlikud natsionalistid" Vestlusest toodi aruandes Moskvale tõestuseks järgmine lõik:

PÄHN: Kõikjal rikutakse korda, kui sõita Venemaale, kas seal siis ei rikuta. Miks nad siis kiitlevad. Kõigile on teada, et Venemaal elatakse halvasti ja inimesed piinlevad. Nad petsid meid, lubasid, et siin kolhoose ei tule, aga Venemaal lastakse kolhoosid laiali. Sakslased olid üsna karmid seetõttu, et nad sõdisid kaua. Võib-olla augustis puhkeb jälle sõda.

NAINE: Nii kaua veel oodata.

PÄHN: Noh, kasvõi kuu aja pärast. Kui kogunevad kõik Ameerika ja Inglise lennukid ja teevad lahingulennu Venemaa kohal, siis tekib seal nii-sugune paanika, et annavad heaga alla. Vaat sellel momendil ongi vaja Nõukogude Liidule esitada ultimaatum. Kui alla ei kirjuta, siis antagu neile veel. Ja kui sõjavägi keeldub, siis kes hakkab sõdima.

NAINE: Hirmus, kui Eestit hakatakse pommitama. Tavaliselt ongi nii, et see, mida mina mõtlen, ei täitu iialgi.

PÄHN: Miks?

NAINE: Ma arvan, et nii lähebki.

PÄHN: Kui paar tuhat lennukit lendab üle Eesti, siis Eesti ei suuda neid alla tulistada.

NAINE: Siin on ju venelasi ka.

PÄHN: Venelasi on siin vähe.

NAINE: Ma tahaksin, et mitte ükski venelane ei jääks Eestimaale.

PÄHN: Mina tahaksin vahetada inimese inimese vastu, ministri ministri ja talupoja talupoja vastu. Niipalju, kui seal on eestlastel ministrikohti, niipalju olgu siin venelastel. Siis me sunniksime neid taastama endist korda.⁷¹¹

29.07.1948 andis Julius Voolaid ülekuulamisel tunnistusi Pähna vastu, väites, et Pähn oli lisaks oma nõukogudevastasele tegevusele Saksa okupatsiooni ajal aidanud 1944. a. kirikutegelastel Rootsi põgeneda, saates laiali ankeetlehti (väljasõiduks) isikutele, kes kavatsesid pakku minna.⁷¹² Kõige eelneva põhjal tundub see väide ebatõenäoline.

---

⁷¹⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 110, 111.

⁷¹¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 149, 150.

⁷¹² ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 197.

Sõjaväe vastuluure andmeil oli Pähnal sidemeid välisluuresse kuulumises kahtlustatava Nõukogude armee kapteni Evald Mäldega. Nimelt oli Pähn 1947. a. tema kaudu ostnud insener Veermalt auto 20 000 rbl. eest, 1948. a. jälegi kindral Allikaselt 7000 rbl. eest. Pähna poeg oli ühe allika andmeil kavatsenud osta endale Soomest kellegi kapteni abiga mootorratta. Mälde naine ja Pähna vend Elmar pidid juttude järgi olema samas põgenikelaagris Saksa-
maal.⁷¹³

04.10.1948 võeti Pähn vaikselt kinni ning kuulati üle. Uusi andmeid ta ei andnud. Küll aga nõustus Pähn aitama välja selgitada Järva- ja Viljandimaal tegutsenud "relvastatud bandesid", mida juhtisid talle tuntud isikud. Ühtlasi lubas ta avaldada "bandede" liikmetele survet, et nad annaksid ennast ise üles, või viia nad julgeolekuorganite löögi alla. Pähna instrueeriti vastavalt. Kohalik RJK lubas operatsiooni eduka läbiviimise korral Pähnal säilitada senine ametikoht. Samal ajal tuli aga Pähna pidevalt jälgida ning kahekeelsuse ilmnemisel arreteerida.⁷¹⁴

Järgmise aruande kohaselt Pähna retk Järvamaale tulemusi ei andnud. Metsavendade grupid küll hävitati, kuid ilma tema abita.⁷¹⁵ Seega oli käes aeg Pähn tagandada. ENSV Julgeolekuministeeriumi aruandes Moskva ülemustele teatati:

Ühtlasi valmistatakse meie poolt usuasjade voliniku kaudu vastavalt Teie juhtnõuadele ette meie agendi Jüri [Jaan Kiivit] nimetamist Pähna ametlikuks asetäitjaks /faktiliseks asetäitjaks ta juba on/, misjärel võib otsustada Pähna arreteerimise otstarbekuse või siis tema töötlemise jätkamise üle, suunaga selgitada välja sidemed natsionalistliku pörandaaluse ja välisluurega.⁷¹⁶

02.02.1949 määras konsistooriumi täiskogu Jaan Kiiviti piiskopi alaliseks asetäitjaks vikaarpiiskopi ülesannetes.⁷¹⁷ 12.04.1949 arreteeriti August Pähn. Talle pandi süüks kuulumist Eesti Üliõpilaste Seltsi, Isamaaliitu ning Kaitseliitu. 1941. a. oli Pähn ennast metsas varjanud kuni sakslaste tulekuni ning liitunud metsavendadega. Sakslaste saabumisel oli ta osalenud Väinjärve vallavalitsuses ning seelses salajases fašistlikus kohtus uusmaasaajate ja teiste nõukogude aktivistide üle. Samuti pandi talle süüks nõukogudevastaste jutluste pidamist nii kirikus kui raadios ning põgenike aitamist Nõukogude vägede taastulekul. Agendina oli ta olnud kahekeelne ning varjanud agendiksolemisega ainult oma nõukogudevastast tegevust. Konkreetselt süüdistati teda veel selles, et ta polnud välja andnud Henn Unti ja Guido Reinvallat, vaid oli nende kohta andnud

---

⁷¹³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 198.

⁷¹⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 198, 199.

⁷¹⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 223.

⁷¹⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 224.

⁷¹⁷ EELKKA, Kprot 1949, Protokoll 1, p. 10, 02.02.1949. EELKKA, J. Kiiviti isiklik toimik, Teenistuskäik; JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 158.

positiivseid iseloomustusi, teades samas nende nõukogudevastastest tegevusest.⁷¹⁸

24.09.1949 mõisteti August Pähnale VNFSV KrK § 58-1 lõike "a" alusel 25 aastat sunnitöölaagrit koos kogu vara konfiskeerimisega, süüdistuseks jäi "kuritegelik tegevus Saksa okupatsiooni perioodil"⁷¹⁹

Tuleb tõdeda, et pilt, mis avaneb julgeolekuministeeriumi aruannetest, lubab tugevalt kahelda Pähna siiruses nõukogudemeelsete patriootlike üleskutsete koostamisel. Pähna koostööd võimudega nii avalikult ("patriootlike" üleskutsete saatmisel) kui ka varjatult ("agenditöö") tuleks vaadelda soovina tema meelest peatselt lõppev nõukogude võimu periood üle elada. Rahumeelsus, millele piiskopi asetäitja oma ringkirjas 1945. a. üles kutsus, oli seejuures ilmselt siiras. Eesmärgiks oli ellu jääda.

4.1.1.2. Peapiiskop Jaan Kiivit

4.1.1.2.1. Elulugu⁷²⁰

Jaan Kiivit sündis 27.02.1906 Viljandimaal Pahuvere vallas Soosaare talus. Tema vanemad rentisid veskit. 1911. a. kolis pere Pärnumaale Polli valda. Alghariduse sai Jaan Kiivit Polli "Longi" ja Karksi valla "Ado" algkoolis ning Karksi luterlikus kihelkonnakoolis. 1918. a. sügisel astus ta Viljandi keskkooli, lõpetas kooli reaalharu 1925. a. ja läks edasi Viljandi poeglaste gümnaasiumi. Samal aastal astus Jaan Kiivit Tartu ülikooli usuteaduskonda, mille lõpetas detsembris 1932. Veebruaris 1933 algas prooviaasta Jõhvi õpetaja Jaak Variku juures. 1933. a. aprillis sooritas ta konsistooriumis eeskujulikult õpetajaõiguse eksamid (16 eksamist ainult üks, saksa keel, oli sooritatud hindele 4, kaks eksamit oli ta teinud hindele 4+, need olid dogmaatika ja sümboolika (mida hinnati koos), ning katsejutlus koos selle ettekandmisega).⁷²¹

---

⁷¹⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 277–279. Üles on Pähn andnud teadaolevalt ainult ühe inimese — Karl-Ilmar Keeru, endise Kaitsepolitsei ametliku kaastöölise, kes töötas Allmetsa nime all jutlustajana. Jutlustajatõendi oli talle välja andnud Kivi, nii pidi ka Kivi selles asjas kirjaliku seletuse andma. Keeru võeti kinni 06.11.1947. — ERAF, f. 131, n. 1, s. 115, l. 19–21; JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 154.

⁷¹⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 367; JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 157.

⁷²⁰ Siinkirjutaja soovitab lisaks lugeda E. Salumaa koostatud 15-leheküljelist eluloo-kirjeldust. — EELKKA, J. Kiiviti isiklik toimik, Jaan Kiivit. In memoriam. Koost. E. Salumaa, 26.09.1971. Kiiviti elulugu on kirjas ka juubelikirjutistes ja nekroloogides: Saarse, K. Peapiiskop Jaan Kiiviti juubel. Kodumaa 23.02.1966. Lk. 7; [Aunver, J.] Peapiiskop emeer. Jaan Kiivit [nekroloog]. Eesti Kirik 9 (1971). Lk. 152; SAAG, Evald. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku peapiiskop Jaan Kiivit viiekümne aastane. — Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku aastaraamat. Tallinn, Konsistooriumi väljaanne, 1956. Lk. 127–131.

⁷²¹ EELKKA, J. Kiiviti isiklik toimik, Katse õpetajaks saamise õiguse (*pro venia concionandi et pro ministerio*) omandamiseks, 25.–26.04.1933.

Oma vanemaid on Jaan Kiivit ise oma elulookirjelduses 1933. a. iseloomustanud kui “väga töökaid, ausaid ja teiste poolt austatud inimesi” Neilt sai ta esmase usuhariduse. “Eriti sügavale see ei ulatanud. Jäi rohkem kohustuse ja kombe asjaks mõlemalt poolt. Samuti koolis — teadsin hästi mida küsiti usuõpetusest, aga mis mõte või tähendus sellel õppimisel või õpetamisel pidi olema, selle kohta ei tõusnud kordagi küsimust.” Keskkoolis levisid radikaalsed vasakpoolsed meeleolud ning usuvastatus. “Ainult rumalad uskusid, meie polnud aga rumalad. Mina ka muidugi mitte.” Koolis hästi edasi jõudnud Kiivitol jäi palju aega lugemiseks. “Lugesin valimatult ja aplalt kõike, mida kätte sain, sealhulgas ka populaar-filosoofilisi töid — Schopenhauer, Nietzsche, stoikud, usuvastaseid brošüüre ja palju muud. Usku see mul ei äratanud, kuid tõusid mitmesugused mõtted ja küsimused.” Küsimustele vastuste leidmiseks hakkas Jaan Kiivit piiblit lugema, esialgu küll selleks, et sealt “vastuoksusi” leida.

Seal oli palju ilusat ja kõige kõrvale jäi ka midagi nimetut, rahutukstegevat. Sellega ei osanud midagi teha. Mitmel põhjusel vist — pole isegi selle üle selgusel — tundus endas nagu lõhenemine. Elasin õieti kahte elu, ühte koolis, teist kodus. Koolis olin teadmiste tõttu üldiselt õpetajate poolt hinnatud, muidu olin aga vallatu ja rahutu. Libisesin kergelt kõigil, võtsin kõikidest tempudest osa kui neis midagi tigatedat polnud, andsin klassi pilkelehte välja ja korraldasin igasuguseid võistlusi. Mida lõbusam ja elavam koolis, seda vaiksem, tõsisem, tusesem ja sügavusse takerdunud olin kodus.⁷²²

Oma leeriskäigust 1924. a. kodukoguduses Karksis mäletab Kiivit vaid seda, et “siinne õhkkond vaimliselt oli puhtam, ilusam ja kõrgem kui kusagil mujal” Usuteaduskonda õppima asumist vanemad ei takistanud. Sugulased ja tuttavad aga väitsid vastu, et ta pole õppinud ladina keelt, raiskab asjata aega, pole kõnemees, ei oska üldse laulda jne. Usuteaduskonda õppima asumise põhimotiiviks oli Jaan Kiivitol soov selgusele jõuda.

Ülikoolis ta alguses kaasa ei töötanud, vaid elas üliõpilaselu (“koos selle lõbususe ja tühjusega”). Jaan Kiivit kuulus Akadeemilisse Usuteadlaste Seltsi (AUS) ja Akadeemilisse Filosoofia Seltsi. Elmar Salumaa mäletas vanema kaasüliõpilase nakatavat huumorimeelt ning osavõtlikkust.⁷²³ Ülikooliõpingute algul tabasid Kiivitol järjest kaks rasket haigust, mille tagajärjel ta oli surmahoos. Kuigi ta pääses eluga, oli tervis edasiseks rikutud. Sõjaväearstide arvamuse kohaselt ei kõlvanud ta enam reservväkkegi.

Sel ajal sai kindlaks, et Jumal mindki kutsub oma tööle ja pean minema, pean alistuma ja tahtsin ka ise seda rahulikult teha. [...] Sisemiselt oli paljugi veel lahendada, aga see oli loomulik areng, ei takistanud tööd. Küll tuli korraks kahtlus, kui AUS-i esimehena pidin usuteadlaste vahel hõõrumisi

---

⁷²² EELKKA, J. Kiiviti isiklik toimik, Omakäeline elulookirjeldus, 1933.

⁷²³ EELKKA, J. Kiiviti isiklik toimik, Jaan Kiivit. In memoriam. Koost. E. Salumaa, 26.09.1971.

kõiges inetuses tahtmatult nägema, et kas sellel põllul on õige töökoht, nii-suguste nõrkade inimeste keskel. [---] See lõplikult kuid siiski kinnitas veel: sina tee tööd ja kuula selles Jumalat, muu eest hoolitseb Tema ise.⁷²⁴

Pärast ordinatsiooni 16.07.1933 sai Jaan Kiivitist vikaarõpetaja Emmaste koguduses Hiiumaal, kust läks pärast pooleaastast teenimist Viru-Jaakobi⁷²⁵ kogudusse Virumaal. Seal töötas ta õpetajana kuni 1946. aastani. Juba 1936. a. on Jaan Kiivit valitud kirikukogu liikmeks, kuid konsistoorium on välja antud tunnistuse tühistanud, kui selgus, et valitu oli liiga noor.⁷²⁶ Viru praostkonna praostiks valiti ta pärast sakslasest praosti G. Beermanni lahkumist 1940. a. Jällegi ei lasknud noorus tal esialgu saada täieõiguslikuks ametikandjaks (praostiks võis saada 35-aastaselt), vaid konsistoorium kinnitas ta 1941. a. praosti kohusetäitjaks. 26.01.1946 koopteeris konsistoorium Jaan Kiiviti oma koosseisu assessorina. Piiskopi otsusega sai temast 06.06.1948 Tallinna Jaani koguduse õpetaja ja Tallinna praostkonna praost. Olles asendanud piiskopi asetäitjat tema äraolekul varemgi, sai Jaan Kiivitist 02.02.1949 piiskopi asetäitja ettepanekul konsistooriumi otsusega vikaarpiiskopi ülesannete täitja. 20.04.1949 ta juba valiti ja kinnitati konsistooriumi täiskogu poolt piiskopi asetäitja kohale. XIII kirikukogu valis Jaan Kiiviti 23.10.1949 “eluks ajaks” peapiiskopiks. Alguse sai ulatuslik tegevus rahuliikumises. 1950. a. ühines EELK Stockholmi üleskutsega keelata aatomirelv. 1955. a. käis Kiivit Helsingis ülemaailmsel rahuassambleel ja hiljem veel arvukatel välisreisidel. Ta valiti Euroopa Kirikute Konverentsi üheks presidendiks.⁷²⁷ 1958. a. vabastati Kiivit Tallinna Jaani koguduse I pihtkonna õpetaja kohalt. Rahvusvahelisel areenil saadud tunnustust näitavad neli audoktori tiitlit: 1959 Leipzigi ja Praha,⁷²⁸ 1963 Helsingi ja Pariisi ülikoolilt. Tervislikele põhjustele viitava avalduse alusel 31.08.1967 emerituuri lubatud,⁷²⁹ jätkas Jaan Kiivit veel tööd Usuteaduse Instituudi tegeliku usu-teaduse professorina. 03.08.1971 saabus surm.

---

⁷²⁴ EELKKA, J. Kiiviti isiklik toimik, Omakäeline elulookirjeldus, 1933.

⁷²⁵ Viru-Jaakobi kogudus asub loomulikult Viru-Jaagupis. Tolleaegseis dokumentides on nimekuju Viru-Jakobi.

⁷²⁶ EELKKA, J. Kiiviti isiklik toimik, Konsistoorium Viru Jakobi õpetajale, 02.1936.

⁷²⁷ Jaan Kiivit. — Kodumaa 32, 11.08.1971. Lk. 7.

⁷²⁸ Kirjas Karl Barthile 10.10.1959 kirjeldas Prahast promoveerimisel *Laudatio* pidanud Josef B. Souček peapiiskop Kiiviti: “Ta on selle [audoktori kraadi] täiesti ära teeninud — ta on üks ebatavaliselt tark ja hea kirikujuht (*ein außergewöhnlich weiser und guter Kirchenführer*)!” — Freundschaft im Widerspruch: der Briefwechsel zwischen Karl Barth, Josef L. Hromádka und Josef B. Souček, 1935–1968. Hrsg. von Martin ROHRKRÄMER. Zürich, Theologische Verlag, 1995. S. 198. Rahvusvahelist hinnangut Kiiviti kohta vt. ka NEUMÄRKER, D. In memoriam Jaan Kiivit. — Kirche im Osten 15 (1972). Lk. 163–172.

⁷²⁹ EELKKA, J. Kiiviti isiklik toimik, EELK konsistooriumile, 31.08.1967. Valdava arvamuse kohaselt oli tagandamise tegelik põhjus liiga suur rahvusvaheline populaar-

Teoloogina on Jaan Kiiviti kõrgelt hinnanud Elmar Salumaa. Tema sõnade kohaselt oli J. Kiiviti õnnestunult ühendatud teoreetik ja praktik. Paigutamata teda küll mingisse kindlasse voolu, ei pietistiks ega ortodoksiks, ei liberaaliks ega konservatiiviks, on Salumaa leidnud, et Kiiviti teoloogilises mõttelaadis kajastus

midagi Barthi kiriklikkusest, Bonhoefferi perspektiivikusest ja Hromadka tarmukast oikumeenilisusest ning radikaalsusest. Need jooned sulasid tema teoloogilises ilmes harmooniliselt üheks tervikuks, millega ta teenis kirikut ning jäädvustas sellega oma nime aktiivse, igakülgselt haritud kirikujuhina.⁷³⁰

J. Kiivit oli abielus Jaak Variku tütre Gertrudiga, neil oli viis last.

4.1.1.2.2. Suhted võimuorganitega ja tõus kirikujuhiks

Voliniku hinnangul (16.01.1947) oli EELK vaimulikkonna hulgas lisaks Nõukogude sõjaveteranidele ja Saksa okupatsiooni ajal antifašistlikust liikumisest osa võtnud jutlustajatele veel 3–4 pastorit, keda võis iseloomustada positiivsest küljest: nad olid osalenud üldkampaaniatel, esinesid aktiivselt banditismi vastu jne.⁷³¹ Viimasesse kategooriasse kuulus ka Jaan Kiivit.

1947. a. IV kvartali aruandes märkis volinik Viru praosti Jaan Kiiviti positiivset hinnangut möödunud aastale (1946. a. aruandes), mis erines teiste praostide omast. Muu hulgas ütles ta: “Paljud tulid tagasi “metsavendade elust” elu juurde, tööle oma põldudel, tunnistades valeks oma varasema käitumise ja suhtumise ning valitsus andestas neile nende eksimused.” Teised praostid olid kõiki küsimusi vaadelnud ainult kiriklik-religioossest vaatenurgast ega puudutanud küsimusi, mis võinuksid nõuda hinnangu andmist nõukogude võimule.⁷³²

Lisaks oli volinikul 1948. a. I kvartali aruandes põhjust tuua positiivse näitena Viru-Jakobi koguduse õpetaja Kiiviti tegevust valimistele kaasaaitajana (“Ometi oli juhtum, kus pastor viis organiseeritult teatud grupi usklikke valimistele”).⁷³³ Sellised näited olid aruannetes vägagi haruldased.

Ei saa öelda, et õpetaja “patriootlikud” avaldused oleksid kogudusele kaasa toonud mingeid soodustusi teiste nõukogude võimu korralduste läbiviimisel. 1948. a. kevadel kaotas Viru-Jakobi kogudus oma 1944. a. saadud maavalduse, mis läks väiksemas osas koguduse teenistujatele, suurelt osalt aga valla TK teenistujatele, kellel enne maad ei olnud. Koguduse õpetaja protest tulemusi ei andnud.⁷³⁴

---

sus. — KIIVIT, J. Eesti. Lk. 110; SILD, O. SALO, V. Lühike Eesti kirikulugu. Tartu, 1995. Lk. 159.

⁷³⁰ EELKKA, J. Kiiviti isiklik toimik, Jaan Kiivit. In memoriam. Koost. E. Salumaa, 26.09.1971.

⁷³¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 4, 5.

⁷³² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 106.

⁷³³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 158.

⁷³⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 83–85.

Jaan Kiiviti meelsuse kohta võib tuua ka vastupidiseid näiteid. 1946–1947 on ta olnud Virumaa julgeolekuorganite järelevalve all sidemete tõttu oma naisevenna Jaan Varikuga, kelle kohta oli avatud formulartoimik. Kiivit oli julgeolekuministeeriumi aruandes 26.03.1947 teiste “usaldust mitteäratavate” isikute seas, kellega Varik läbi käis. Usaldust ei äratanud tema tegevus Saksa okupatsiooni ajal, mil ta olevat teenistuste käigus kutsunud koguduseliikmeid üles võitlusele kommunismi vastu.⁷³⁵ Kiivit oli sakslaste saabumisel 1941 jalutanud demonstratiivselt Eesti lipuga läbi Viru-Jaagupi. “Virumaa Teatajas” oli ta 1941. a. jõululauapäeval kirjutanud eestlasest, kes elas Venemaal ja tahtis nüüd koju pöörduda sealse viletsa elu pärast.⁷³⁶ Ettekandes 1947. a. jaanuariveebruari kohta kahtlustati Kiiviti kuulumises “nõukogudevastasesse natsionalistlikusse pörandaalusesse gruppi”⁷³⁷

Agendiks värbamisel pidas julgeolekuministeerium silmas muid kriteeriume. Julgeolekuministeeriumi plaan töö tõhustamiseks luterliku vaimulikkonna seas, mis võeti vastu 16.12.1947, nägi ette ühe uue agendina Jaan Kiiviti värbamist. Nüüd olid endised süüdistused unustatud ning Kiiviti puhul mainiti positiivsena tema lojaalsust nõukogude võimule ja esinemist patriootlike jutlustega ning peeti teda üheks progressiivsemaks konsistooriumi liikmeks, kes võib avaldada mõju ka teistele. Tema ülesandeks pidi saama “Pähna, Jürgensoni ning teiste reaktsiooniliste luterlike tegelaste töötlemine”⁷³⁸ Aruandes plaani täitmise kohta 06.04.1948 kinnitatakse, et Jaan Kiivit värvati agendiks varjunime “Jüri” all. Värbamise vajadust põhjendati tema suure autoriteedi ja sidemetega eesti luterliku vaimulikkonna seas ning lähedaste suhetega selliste reaktsiooniliselt meeletatud vaimulikega nagu Jürgenson, Koppel ja Varik. Peale selle pidi agent “Jüri” tegema patriootlikku tööd luterlaste seas.⁷³⁹ Samas aruandes teatas julgeolekuminister Kumm, et kavatseb eemaldada konsistooriumist reaktsiooniliselt meeletatud vaimulikke. Juba oli otsustatud viia konsistooriumi liige Jürgenson tööle Viru-Jakobi kogudusse ning tuua tema asemele “meie agent Kiivit”⁷⁴⁰

06.06.1948 vahetasid Ferdinand Jürgenson ja Jaan Kiivit kohad, viimasest sai Tallinna praostkonna praost ja Tallinna Jaani koguduse õpetaja.⁷⁴¹ Volinik väljendas oma rahulolu Jürgensoni kõrvaldamise üle ning ühtlasi teatas, et mõned isikud Jaani koguduses tõlgendasid seda vahetust nii: aeti ära hea, usklik pastor ning tema asemele pandi nähtavasti kommunist. Volinik põhjendas

⁷³⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 36.

⁷³⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 220, l. 147, 148. Virumaa Teataja nr. 58, 23.12.1941. Artikkel on neutraalses stiilis kirjutatud, mingit ägedat nõukogudevastast retoorikat see ei sisalda.

⁷³⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 73.

⁷³⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 99. Lühikirjeldus JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 155, 156.

⁷³⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 109.

⁷⁴⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 111.

⁷⁴¹ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 629, 02.11.1948; JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 157.

selliseid arusaamu asjaoluga, et “laiematele usklike ringidele” oli Kiivit Tallinnas tundmatu.⁷⁴²

09.04.1948 tegi UN-i esimees Poljanski Kivile järelepärimise, kas Eestis on 2–3 inimest luterliku vaimulikkonna hulgast, kes “poliitilisest vaatenurgast ei ärataks mingit kahtlust” ning kellele võiks usaldada ülesande minna Nõukogude okupatsioonitsooni Saksamaale jutlustama ja ettekandeid pidama. Kivi ei saanud pikka aega vastust, pärast kahte meeldetuletust esitas ta viimaks 22.10.1948 kolm kandidaati: Jaan Kiiviti, Edgar Hargi ja Georg Klaus. Esimest positiivselt iseloomustades märkis volinik tema esinemisi sinoditel, tuletades meelde, et oli Kiivitit korduvalt oma ettekannetes esile tõstnud.⁷⁴³

Julgeolekuministeeriumi aruandes 1949. a. esimese nelja kuu kohta mainiti agent “Jüri” tegevust konsistooriumi ümberkujundamisel ning tema ettekandeid (08.02.1949) assessor Koppeli nõukogudevastaste väljenduste kohta.⁷⁴⁴ Hiljem tehti Kiiviti ülesandeks ka Evald Saagi “töötlemine”⁷⁴⁵ Tema ettekandeid Saagi kohta siiski aruandeis fikseeritud pole. Samal ajal oli ta ise ning tema lähisugulased tugeva kontrolli all, uuriti tema “isiklikke ja töiseid omadusi” Oli välja selgitatud, et Jaan Kiiviti vend Hans oli mõistetud 1941. a. 10 aastaks vangi kontrrevolutsioonilise tegevuse eest, vennanaine ja -lapsed aga saadetud välja Tomski oblastisse.⁷⁴⁶

Kivi mainis oma 1949. a. I kvartali aruandes UN-ile assessor Jaan Kiiviti määramist konsistooriumi poolt piiskopi asetäitja alaliseks asendajaks. Pärast seda määramist oli Kiivit voliniku juures käinud ning rääkinud, et tema tegevus oli kuni selle ajani olnud suunatud sellele, et luterliku kiriku usklikud ei tunneks ennast Nõukogude riigis ülejäänud rahvast isoleerituna, vaid et nad tunneksid end nõukogude rahva pereliikmetena (*tšlenami semi sovetского народа*), ja sellele, et nad võtaksid aktiivselt osa sõjajärgsetest taastamistööst kõigis valdkondades, ning et ta soovib seda suunda hoida ja edaspidi arendada.⁷⁴⁷

Samal ajal olid konsistooriumi koosseisu ilma voliniku nõusolekuta koosteeritud Ida-Harju praost Albert Roosvalt ja Võru praost Johannes Sild.⁷⁴⁸ Viimase suhtes esitas Kivi protesti nii Pähnale kui Kiivitile. “Kuna ta on mulle vähe tuttav,” põhjendas volinik oma negatiivset suhtumist Silda. Kivi suhtumine tegi piiskopi asetäitja ettevaatlikuks ning tema ja ta alaline asendaja lubasid kasutada Silda assessorina harva. Konsistooriumi koosseisust väljalülitamine jätnuks voliniku hinnangul halva mulje, seetõttu seda ei rakendatud.

Assessor Kiivit ütles, et kui Sild on mulle vastuvõtmatu, siis nagunii temaga tulevases konsistooriumi koosseisus ei arvestata ja tema kõrvaldamine ei

⁷⁴² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 191.

⁷⁴³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 71–74.

⁷⁴⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 282–284; JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 160.

⁷⁴⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 325.

⁷⁴⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 287

⁷⁴⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 129.

⁷⁴⁸ EELKKA, Kprot 1949, Protokoll 1, p. 10, 02.02.1949.

valmista mingeid raskusi, sest kaasaegses praktikas (kõik senised põhikirjad) piiskop valib endale tavaliselt kaastöötajad — konsistooriumi assessorid.⁷⁴⁹

Voliniku arvates pidi selline kord jääma püsima ka uues põhikirjas. Mingil määral viitab Jaan Kiiviti tsiteeritud mõtteavaldus ka sellele, et ta juba arvestas tulevase piiskopiametiga. Tõepoolest, volinik toetas tema kandidatuuri.

Mulle näib, et Jürgensoni kõrvaldamine konsistooriumi koosseisust ning Kiiviti üleviimine Tallinna, millega kindlustati Kiiviti positsiooni konsistooriumis, oli õige samm. Konsistooriumi ringkirjad kogudustele muutusid selgemateks ja kindlamateks. Julgemalt reageeritakse positiivselt ENSV-s läbi viidavale kollektiviseerimisprotsessile (1948. a. IV kvartalis ringkiri).⁷⁵⁰

01.03.1949 ringkiri, mis karmistas koguduste distsipliini nõukogude korrale lojaalses vaimus, meeldis volinikule eriti ja ta tsiteeris seda pikalt. UN-is on tsitaadis alla tõmmatud koht, mis rääkis südametunnistuse vabaduse kindlustamisest sellel teel, et inimestele ei suruta peale usukommete täitmist. Kokkuvõttes leidis Kivi:

Kõigest sellest on näha, et Pähn ei tunne ennast enam konsistooriumis üksi keset teatud ironiseerijaid (Jürgenson, Koppel), vaid tal on Kiiviti näol tugi. Ma isegi arvan, et initsiaatoriks on Kiivit, mitte Pähn. Seda võib oletada lähtudes Kiiviti varasematest esinemistest praostkonna sinoditel (1945, 1946), kui ta oli veel Viru praost.

Kõige selle põhjal olen tulnud järeldusele, et Kiivitit võib eelistada Pähnale luterliku kiriku piiskopi kohal.

Ma arvan, et see valik on õige.⁷⁵¹

4.1.1.2.3. Tegevuse algus piiskopi asetäitja ja peapiiskopina

Voliniku 1949. a. II kvartali aruande kohaselt oli Jaan Kiivit piiskopi asetäitja ametisse saades hakanud kasutama märksa nõukogudepärasemat keelt; läkitust kirikule 1. mai puhul pidas volinik koguni “punaseks” Samuti sai alguse rahuvõitlus ja seda voliniku sõnade kohaselt Kiiviti initsiatiivil.⁷⁵² Julgeolekuministeeriumi ülesandel kontrollis uue kirikujuhi meeleolu agent “Tammur” (Georg Klaus). 03.05. vastas Kiivit Klausile küsimusele, kuidas edaspidi konsistooriumis tööd teha:

---

⁷⁴⁹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 130.

⁷⁵⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 130.

⁷⁵¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 131. UN-is on selle mõtteavalduse kõrvale tõmmatud kaks jämedat joont.

⁷⁵² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 161, 162.

Ma ei või kindlalt öelda, kas ma olen kaua siin piiskopi kohal, võib-olla mõne aja pärast vahetad sina mind välja. Nüüd ju kõik muutub. Pähn oli piiskop ja enam polnud, s.t. ta arreteeriti.⁷⁵³

Ilmselt isikliku vaenu tõttu polnud Jaan Kiiviti tõusuga piiskopi asetäitjaks sugugi rahul endine jutlustaja A. Raudsepp, kes saatis 11.05.1949 ENSV Ministrite Nõukogule anonüümkirja (tema autorluse tuvastas julgeolek), kus kritiseeris nii juba arreteeritud Pähna kui ka Kiiviti. Viimase kohta kirjutas ta:

Omal ajal kutsus praegu arreteeritud A. Pähn Kiiviti Viru-Jakobi kogudusest endale abiliseks, et koos varjata oma räpast tegevust — nõukogude aktivistide reetmist minevikus ning praegust vaenulikku tegevust.

Kiivit oli minevikus suur fašistlik tegelane ja rahva reetja. Kaasosalisteks olid tema äi Jaak Varik ja naisevend Jaan Varik.

Seepärast olge ettevaatlik Kiiviti kinnitamisel piiskopi kohale. Ärge võtke tema ankeeti nii pinnapealselt puhtana, kuna ta püüab lambanahka pugenud hundina varjata oma minevikku.

Kahtlemata on Eesti NSV-s küllalt ilmalikke (*svetskih*) pastoreid, keda võib panna piiskopi ametikohale, nagu näiteks Georg Klaus ja Inglismaalt repatrieerunud Herbert Stillverk, kes ei olnud minevikus rahva reetjad.⁷⁵⁴

Mingeid järeldusi sellest anonüümkirjast ei tehtud, Kiiviti ja tema sugulasi kontrolliti niigi “igakülgselt” Aruandes peeti vajalikuks lisada, et Kiiviti ja uue konsistooriumi tegevus luterliku kiriku viimisel “lojaalsetele positsioonidele” nõukogude võimu suhtes oli tekitanud vastuseisu nõukogudevastastelt meelestatud vaimulikkonnas, kelle hulka kuulusid näiteks õpetajad Koppel, Leib jt.⁷⁵⁵ Volinik on saatnud UN-ile Kiiviti kohta 21.06. koostatud ankeedi (koos fotoga), milles nõukogude traditsioonide kohaselt oli märgitud sotsiaalne päritolu (“töölised”) ja kas on olnud välismaal (“ei”),⁷⁵⁶ ning 23.06. koostatud lühikese iseloomustuse. Sellised andmed saatis ta ka teiste tollaste konsistooriumi liikmete kohta. Iseloomustus oli järgmine:

Religioossetelt veendumustelt pietistliku kallakuga. Suhtumises nõukogude võimu — lojaalne, mis iseloomustab tema esinemisi Viru praostina 1945, 1946 ja 1947. a. Lapsed pioneerid.⁷⁵⁷

---

⁷⁵³ Venekeelses aruandes kõlas viimane lause: *Vot Pähn bõl episkopom i splõl, t.e. ego arestovali.* — ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 287

⁷⁵⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 287, 288.

⁷⁵⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 288.

⁷⁵⁶ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 191. Kivi oli keeleoskust kirjeldavas küsimuses nii selles kui teistes ankeetides teinud jämeda poliitilise vea: vene keele oskust kirjeldati punktis “võõrkeelte tundmine” (*znanie inostrannõh jazõkov*). Kiiviti ankeedil on Moskvas “*inostrannõh*” ja “*russskii*” alla tõmmatud. Ilmselt polnud ka J. Kivi harjunud vene keelt millekski omamaiseks pidama.

⁷⁵⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 191p. Võimalik, et pietistlikku kallakut järeldas volinik Jaan Kiiviti sugulusest Jaak Varikuga. Teoloogilised voolud EELK-s ja nende

Leeriõpetuse likvideerimisel hakkas Kiivit seda lünka täitma konfirmatsiooni eelse teadmiste kontrolliga. Esialgu volinik lubas seda, kuid see võttis järjest enam keelatud leeriõpetuse kuju. Juuli algul nõudis volinik ka teadmiste kontrolli lõpetamist.⁷⁵⁸

10.06.1949 saatis Jaan Kiivit Kivile kirja kavaga reorganiseerida 16 kogudust teiste koguduste filiaalideks, muidu võisid väikese liikmeskonnaga kogudused lähemal ajal ise likvideeruda. Need kogudused olid: Nõva ja Järvakandi Lääne-Harju praostkonnast, Tuhala, Leesi ja Loksa Ida-Harju praostkonnast, Ilumäe, Käsmu ja Tudu Viru praostkonnast, Illuka, Kiviõli Peetri ja Pühajõe Narva-Alutaguse praostkonnast, Vara Tartu praostkonnast, Laatre Valga praostkonnast, Treimani Pärnu, Vahastu Järva ning Taagepera Viljandi praostkonnast. Kogudused ei suutnud ülal pidada oma vaimulikku. Volinik pidas piiskopi asetäitja Kiiviti kirja märgiks luterliku kiriku sisemisest kriisist, “millel on tendents veelgi kasvada” Kivi arvates oli selline plaan mõeldud lihtsalt maskeerimaks kriisi ning jätmaks tegutsema kirikuid, mis tegelikult tuleks sulgeda. Oma kirjas UN-ile volinik kava ei toetanud.⁷⁵⁹

UN aga nõudis vastuse asemel veel kord voliniku seisukohta (28.07.1949) ning viimaks (24.08.1949) leidis hoopis, et on võimalik nõustuda piiskopi asetäitja plaaniga.⁷⁶⁰ Siiski seda plaani esialgu ellu viima ei hakatud.

Korduvalt oli edasi lükatud kirikukogu kokkukutsumist, mis pidi vastu võtma uue põhikirja. UN nõudis Kivilt 24.08.1949 uue avalduse esitamist selles asjas, nüüd juba Kiiviti allkirjaga, ning ühtlasi uue piiskopi kandidatuuri esitamist, mis oleks vabariigi juhtorganitega kooskõlastatud.⁷⁶¹ Ilmselt just Eesti NSV juhtorganitelt pärineb idee peapiiskopi ameti sisseseadmisest, sest viimati mainitud kirjas pole peapiiskopist veel juttu.⁷⁶² Pärast kooskõlastamist esitas Kivi 10.09.1949 aga juba peapiiskopi kandidaadi, kelleks oli Jaan Kiivit (selleks ajaks oli voliniku hinnang temale langenud — “kuigi ta pole eriti kvaliteetne [dobrokatšestven].”⁷⁶³). Voliniku 1949. a. I kvartali aruande kohaselt oli tema

---

juhid olid talle teada, ta oli kirjutanud 25.05.1946 nende kohta UN-ile eriettekande (ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 55–62). Teine fakt, millest võiks järeldada Kiiviti pietistlikku kallakut: ta oli toetanud äia 1939. a. “piiskopisõjas” — EELKKA, J. Kiiviti isiklik toimik, Jaan Kiivit. In memoriam. Koost. E. Salumaa, 26.09.1971.

⁷⁵⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 225, 226. Vt. 5.4.3.

⁷⁵⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 2–5.

⁷⁶⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 18, 19, 62.

⁷⁶¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 193.

⁷⁶² Piiskopi ja vikaarpiiskopi ümbernimetamist vastavalt peapiiskopiks ja piiskopiks soovitas konsistooriumile ka Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe 14.03.1944. Ettepanekut arutati 27.04. ning konsistoorium võttis vastu otsuse moodustada küsimuse arutamiseks komisjon koosseisus piiskop J. Köpp, vikaarpiiskop J. O. Lauri, assessorid A. Täheväli, J. Liiv, abipresident V. Kargaja, assessor E. Anderson. — EELKKA, Kprot 1944, Protokoll 9ü, p. 4, 27.04.1944. Komisjoni otsusest pole midagi teada, ilmselt selleni ei jõutud.

⁷⁶³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 195.

poole pöördutud “nõukogude aparaadi juhtivate töötajate poolt” ning päritud, miks luterlikus kirikus on piiskopi asetäitja, aga mitte piiskop. Kas piiskopiks peetakse ikka veel Kõppu, kes asub Rootsis? “Kas mitte lai usklike ring ei või samuti mõelda. Võib, kuid see vähendab praeguse luterliku kiriku juhtkonna autoriteeti.”⁷⁶⁴ Nii jõuti nähtavasti konsensusele, et peapiiskopi tiitel lahendab veelgi paremini “rivaliteedi” kirikujuhtide vahel. Peapiiskopi tiitel likvideeris arusaamatuse kuni 1957. aastani, mil Johan Kõpust sai eksiikiriku peapiiskop.

Kuigi võiks arvata, et peapiiskopi ameti sisseseadmine oli kiriku loomulik sisemine areng, sest selline kava oli ju ka piiskop H. B. Rahamäel, ei tõenda seda kiriku põhikirja arutelu 1946. a. Piiskoplikus Nõukogus, kus seda küsimust kordagi üles ei kerkinud.⁷⁶⁵ Pigem vastupidi, Voldemar Kuljus soovitas loobuda ka vikaarpiiskopi ametist.⁷⁶⁶ Pealegi ei olnud Jaan Kiivit Rahamäe toetajate, vaid oma äia Jaak Variku leeris. Alljärgnevas kirjeldatud vaidlus piiskoppide üle tõestab samuti peapiiskopi ameti sissetoomist kirikusse väljastpoolt ja poliitilistel põhjustel.

Esimeses volinikule esitatud variandis XIII kirikukogu päevakorrast oli lisaks peapiiskopile ka piiskoppide või nende asetäitjate valimine. Volinik oli selle punkti asjus vestelnud Kiivitiga. Viimane põhjendas seda sellega, et “kui on peapiiskop, peavad olema ka piiskopid”, ja ütles, et “ühte isikut nii kõrgele tõsta oleks ebaotstarbekas ja välismaal oleks arusaamatu, milline võib küll olla peapiiskop, kui tal pole piiskoppe” Kivi väitis, et uus põhikiri ei näe ette sellist ametit nagu piiskop. Siis oli Kiivit nõustunud voliniku väitega ning lubanud piiskoppide valimise välja jätta, teatades, et kirikuelu sisemise ülesehituse jaoks pole piiskoppe üldse vaja, ning et konsistooriumi koosolekul oli otsustatud see punkt päevakorda sisse viia ainult seepärast, et seda peeti “hädavajalikuks riiklikust vaatenurgast välise efekti eesmärgil”⁷⁶⁷

Ilmselt põhjendas riik peapiiskopi valimise vajadust välise efektiga, samuti tuleb vestlusest välja huvi selle vastu, mismoodi paistsid sündmused välismaalt.

Siiski võttis XIII kirikukogu lisaks põhikirjale vastu ka vaimulikest kutsetöölise seaduse, mille kohaselt lisandus peapiiskopile piiskop.⁷⁶⁸ Hiljem, kui volinik nõudis vastuvõetud seaduste koopiaid koos venekeelsete tõlgetega, venitati nende esitamisega ning Kivi sai need alles 21. detsembril. Volinik süüdistas juhtunust ainult Kiivitit. Peapiiskop vastas, et riiklikust seisukohast on niimoodi õigem. Volinik leidis, et tema seisukoht ongi riiklik ning teisi seisukohti pole enam vaja esitada. Vestluse lõpul oli Kiivit teatanud, et piiskopi nimetuse väljajätmine pole siiski raske, sest kirikukogu oli vastu võtnud seaduse, mille

---

⁷⁶⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 133.

⁷⁶⁵ Vt. ptk. 4.3.

⁷⁶⁶ EELKKA, PN, PN-i koosoleku protokoll, 25.09.1946.

⁷⁶⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 195.

⁷⁶⁸ Konsistooriumi arhiivis pole säilinud esimest, kirikukogul vastu võetud seadusevarianti. Ei ole ka viidet sellele, et seadust oleks kuidagi selles osas muudetud. Vt. EELKKA, XIII, Lisa nr. 10, seadus vaimulikest kutsetöölisest.

kohaselt tuli kõigis dokumentides edaspidi “piiskopi” asemel lugeda “peapiiskop”⁷⁶⁹ Volinik nõudis selle seaduse põhjal muudatuste tegemist. Põhikirjast kõrvalekaldumisi edaspidi olla ei tohtinud. Vestluses assessor Lembit Tedderiga selgus, et mainitud seadused said teatavaks alles kirikukogul ning konsistooriumis polnud neid üldse arutatudki, tegemist oli Kiiviti projektidega.⁷⁷⁰

Selle juhtumi tõttu pettus volinik uues peapiiskopis:

Nii ei ole esimesed muljed uuest peapiiskopist head, mida ma, muide Kiivilt ei oodanud. See tähendab, ei uskunud, et ta võib lubada ühte, võib nõustuda, kuid teeb siiski teistmoodi.

See on hea hoiatus, mis õpetab olema edasises ettevaatlikum selle isiku suhtes.

Vestluses Kiivitiga tuletasin talle meelde lauset Kirikukogu läkitusest, kus öeldakse: “Usuinimesel ei tohi olla kahesugust palet: üks, millega ta palvetab Jumala ees ja teine, millega tema töötab ühiskonnas ja riigis.”⁷⁷¹

Mainitud läkituse esimene variant ei meeldinud volinikule sugugi, meenutades talle Kiiviti koostatud 1. mai ringkirja, “milles oli palju tühja fraseoloogiat” Näiteks tõi volinik lause: “Kirikukogu võttis vastu uue progressiivse nõukogude põhikirja” ning väljenduse “nõukogude usklikud” Läkitus jättis volinikule mulje poliitilisest deklaratsioonist, mis oli kaunistatud pisikeste religioossete fraasidega, mille lugemine pidi jätma kõigile mulje, et “see pole ju nende [kirikukogu liikmete] koostatud, vaid kusagilt kellegi poolt ette kirjutatud”⁷⁷²

Ma selgitasin Kiivitele sellise läkituse mõttetust, tema kohatust, sest usklikud ei mõista sellist dokumenti.

Minu negatiivne reaktsioon oli Kiiviti jaoks ootamatuseks. Seda oli näha tema käitumisest. Ta mõtles, et kõik ilusasti seatud sõnad nagu nõukogude, progressiivne jt. saavad minult hea hinnangu, kuid välja kukkus vastupidine. Ma soovitasin tal koostada tekst uskliku inimese stiilis (*v stile verujuštševo tšloveka*), mida võiks kaunistada näidetega tegelikust elust.⁷⁷³

Läkituse projekti parandati veel mitu korda, enne kui temast saadi voliniku hinnangul trükikõlbulik variant. Hilisem vastava komisjoni moodustamine kirikukogul (Kiivit, Klaus, Tedder) oli juba puhas formaalsus. UN hindas voli-

---

⁷⁶⁹ “Kõigis seniseis seadusis, seadlusis, määrusis ja muus normes tuleb lugeda Piiskopi asemel Peapiiskop.” — EELKKA, XIII, Lisa nr. 11, seadus Konsistooriumile volituste andmise kohta.

⁷⁷⁰ Juhtumit kirjeldab vaid voliniku aruanne UN-ile. — GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 266, 267.

⁷⁷¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 267

⁷⁷² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 269.

⁷⁷³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 269.

niku taktikalist liini käitumises luterliku kiriku juhtkonnaga 1949. a. IV kvartali aruande põhjal täiesti õigeks.⁷⁷⁴

Kiriku uus juhtkond aga jätkas samasuguses stiilis. “EELK praostite informatsioon-konsultatiiv nõupidamisel (peapiiskopkonna sinodil)”⁷⁷⁵ 15.03.1950 võis peapiiskop tõdeda, et EELK on ettevalmistava töö lõpetanud: “Möödunud aasta oli suuna leidmise aasta. Nüüd võib juba öelda, et kirik on ärganud.” Viljandi praost Alfred Tooming täpsustas: “Möödunud aasta oli uue suuna leidmise aastaks, murranguaastaks, kust päale algas nõukogude Kirik.”⁷⁷⁶

Muutunud oli ilmselt eelkõige kiriku säilitamise taktika, mida võib kõige enam seostada uue kirikujuhiga. Enam ei loodetud kiirele võimuvahetusele, ei järgitud moepärast võimu ettekirjutusi, vaid püüti aktiivselt kinni haarata võimalustest sobituda süsteemi. Uus taktika pidi aitama kirikul püsima jääda pikema perioodi vältel. Ilmselt loodeti tegevusvabadust järk-järgult ka suurendada. Selline käitumisviis nõudis suuremat paindlikkust, diplomaatiat, aga ka avaramat eetikakäsitlust, topeltmõtlemist, mille juhtivaks esindajaks kirjeldatud sündmuste põhjal sai peapiiskop Jaan Kiivit. Ta ei olnud kirikut juhtides siiski üksi.

4.1.2. Konsistoorium

4.1.2.1. Ajutisest Korraldavast Toimkonnast konsistooriumini

Esimene uue Nõukogude okupatsiooni ajal kirikuelu korraldanud kollektiivne organ oli Tallinna praostkonna õpetajate koosolek 29.11.1944. Selle koosoleku tähtsaimaks otsuseks sai EELK Ajutise Korraldava Toimkonna valimine. Kokku tuldi Kreuksi tänav 6 Jaani koguduse ruumides. Koosolijaid oli kaheksa: A. Pähn, Toompea Kaarli koguduse õpetaja Paul Voldemar Koppel, Tallinna Jaani koguduse õpetajad Bernhard Leib ja H. Hansson, Oleviste ja Pühavaimu koguduse õpetaja Hugo-Voldemar Pärno, Kopli koguduse õpetaja Georg Klaus, Peeteli koguduse õpetaja Adolf Horn ning usuteaduse doktorant Uku Masing. Koosolek otsustas kokku kutsuda Piiskopliku Nõukogu laiendatud koosseisus. Põhjenduseks, et Tallinna praostkonna õpetajad võisid nõukogu kokku kutsuda, toodi fakt, et nad seisis kõige lähemal EELK keskusele.⁷⁷⁷ August Pähn märkis oma ettekandes 1946. a. kirikukogul, et kiriku juhtimise korraldamiseks on vaja hakata looma uut konsistooriumi, et see saaks kokku kutsuda kirikukogu. Esialgu täitiski konsistooriumi ülesandeid lahtisel hääletusel ühel häälel valitud Kirikuelu Ajutine Korraldav Toimkond, kuhu kuulusid õpetajad A. Pähn (esimees) ja A. Horn ning H.-V. Pärno. P. V. Koppelile usaldati Tallinna praostkonna praosti kohustused. Õpetaja Hornil olid täita ka konsistooriumi peasekre-

⁷⁷⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 286.

⁷⁷⁵ Selline kohmakas nimetus näitab nõukogude kantseliidi tungimist kiriklike organite keelekasutusse.

⁷⁷⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 9, l. 75, 76.

⁷⁷⁷ EELKKA, A. Pähna isiklik toimik, Väljavõte-ärakiri, protokoll [29.11.1944].

täri ülesanded kuni Piiskopliku Nõukogu kokkukutsumiseni 17.01.1945.⁷⁷⁸ Lühikese tegevusaja jooksul jõudis Kirikuelu Ajutine Korraldav Toimkond kontakteeruda võimuesindajaist A. Kressi ja Nigol Andreseniga, Piiskopliku Nõukogu kokkukutsumiseks küsiti 03.01.1945 luba Tallinna linna miilitsaülemalt, see ka saadi.⁷⁷⁹ Julgeolekuministeeriumi töötajad väitsid 16.12.1947 Moskvale esitatud luterliku vaimulikkonnaga töö tõhustamise plaanis, et Piiskoplik Nõukogu kutsuti kokku koostöös nende ametkonnaga.⁷⁸⁰ Ilmselt oli selle väite aluseks juba novembris 1944 värvatud Georg Klaus (agendinimega "Tammur")⁷⁸¹ osalemine Tallinna praostkonna õpetajate koosolekul. Piiskopliku Nõukogu koosolekul teda polnud. Ka A. Horn oli värvatud agendiks 1944. a., aga tema sisulisest kaastööst pole andmeid, ta on tunnistanud teistele luterliku kiriku juhtivatele tegelastele oma agendiksoolekut.⁷⁸²

Piiskopliku Nõukogu koosolekul osalesid Ajutise Korraldava Toimkonna liikmed konsistooriumi vaimulike assessorite õigustes. Samas valiti ajutine konsistoorium, kusjuures püüti lähtuda sellest, et enamik konsistooriumi liikmeid oleks Tallinnast, sest sõit ühest kohast teise oli sellal raskendatud. Seetõttu oli konsistooriumi uutest liikmetest ainult üks väljastpoolt Tallinna — Tartu Ülikooli koguduse õpetaja Jüri Kimmel. Eestisse jäänud liikmeist oli koosolekul kohal üks — emeriteerunud õpetaja assessor Joosep Liiv. Tema valiti ka uude konsistooriumisse, kuna teine — Viljandi praost Johannes Uustal — ei ilmunud kohalesõidu raskuste tõttu Piiskopliku Nõukogu koosolekule. Liiklusoludega põhjendas Uustal ka 1946. a. kirikukogul oma edasist assessoritööst loobumist.⁷⁸³ Samal kirikukogul on ta olnud küllaltki aktiivne ettepanekuid tegema kirikuelu korraldamiseks, nii et ta jäi sisuliselt juhtimisküsimustes kaasa rääkima. Võimalik, et Uustal ei soovinud konsistooriumis töötada muu hulgas ka seetõttu, et seal tuli teha riigivõimuga suuremaid kompromisse, kui tema õigeks pidas. A. Pähn teatas samal kirikukogul, et Uustalit ei saadud seljataga valida. Ta hindas konsistooriumi liikmeks olemist mitte auküsimuse, vaid hädatööna. Selle töö tegijate päid pidi ümbritsema "mitte aukroon, vaid kibuvitsakroon"⁷⁸⁴ Konsistooriumi liikmeks valiti ka A. Horn, H.-V. Pärno, P. V. Koppel ning Lääne praostkonna praost Ferdinand Jürgenson. Seega sai konsistoorium endale kuus vaimulikku assessorit, kes valiti üksmeelselt avalikul hääletusel nime-

⁷⁷⁸ EELKKA, PN, PN-i koosoleku protokoll, 17.01.1945.

⁷⁷⁹ EELKKA, PN, Eesti NSV Tallinna linna Miilitsaülemale, 03.01.1945.

⁷⁸⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 92.

⁷⁸¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 97.

⁷⁸² ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 105.

⁷⁸³ EELKKA, XII, XII kirikukogu koosoleku protokoll (masinakirjas).

⁷⁸⁴ EELKKA, XII, XII kirikukogu koosoleku protokoll (käsikirjaline mustand. Piiskopi asetäitja hinnang on hilisemaid sündmusi arvestades prohvetlik. Väärikas kibuvitsakrooni kandmine tõi aukrooni konsistooriumi liikmeile — siin tuleks ehk A. Pähna mõtteavaldust pisut parandada.

kirjaga. Piiskoplik Nõukogu andis ajutisele konsistooriumile õiguse vajaduse ja võimaluse korral koopteerida kaks ilmalikku assessorit omal valikul.⁷⁸⁵

Väljavõte protokollist piiskopi asetäitja ja konsistooriumi valimiste kohta saadeti ENSV RKN-i esimehele palvega kinnitada konsistooriumi koosseis eesotsas piiskopi asetäitjaga.⁷⁸⁶ RKN-ist on see ilmselt edasi saadetud värskest ametisse määratud (25.01.) usuasjade volinikule. Pole märki sellest, et võimud oleksid konsistooriumi koosseisu kinnitanud, kui mitte arvata, et ENSV RKN-i esimehe asetäitja Nigol Andreseni heakskiit kiriku tegevusele, mida Pähn mainis 1946. a. kirikukogul, seda tähendaski. Volinik lisas koos teiste kirikute juhtkondade nimekirjadega ka EELK piiskopi asetäitja ja konsistooriumi liikmete nimed ning teenistuskäigud oma esimesele kvartaliaruandele UN-ile 05.04.1945.⁷⁸⁷ Valitud konsistoorium rahuldas riigi huve vähemalt formaalselt, esitades ametlikes dokumentides lojaalsust propageerivaid seisukohti.

4.1.2.2. Ajutine konsistoorium A. Pähna juhtimisel

Suuremad raskused on olnud konsistooriumi peasekretäri leidmisel. A. Eilarti poolt sellesse ametisse 26.10.1944 kinnitatud Artur-Eduard Kasak ametikohuste täitmisele ei ilmunud, seetõttu vabastas konsistoorium (õieti ajutine toimkond) ta 06.12.1944 ametist.⁷⁸⁸ Ka A. Tammiko määramine (24.03.1945) peasekretäri kt-ks tühistati 11.04.1945, mil konsistooriumi peasekretäri kt-ks ning majandusjuhatajaks kinnitati õigusteadlane Elmar Lani (alates 01.04.).⁷⁸⁹ Seni oli ilmselt A. Horn peasekretäri kohuseid täitnud. Oma ametis ei saanud Lani kuigi kaua olla, sest ta arreteeriti nõukogudevastase lendlehe koostamise ja levitamise eest.⁷⁹⁰ Konsistoorium vabastas ta ametist (otsusega 18.11.1945) alates 15.09., põhjendusega, et kuna "E. Lani ei ole Konsistooriumile teadmata põhjustel tööle ilmunud ja ka tema asukoht on teadmata"⁷⁹¹ Viimaks jäi pikemaks ajaks ametisse 10.12.1945 konsistooriumi poolt kinnitatud Aleksander Isotamm, kes pidi tööle asumiseks Tartust Tallinna kolima.⁷⁹² 21.08.1947 otsustas konsistoorium alates sama kuu lõpust temagi ametist vabastada.⁷⁹³ Et

⁷⁸⁵ EELKKA, PN, PN-i koosoleku protokoll, 17.01.1945.

⁷⁸⁶ EELKKA, PN, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu Esimehele, 24.01.1945.

⁷⁸⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 9, 10.

⁷⁸⁸ EELKKA, Kprot 1945, Protokoll 6, p. 5, 23.04.1945. Konsistoorium on viidatud protokollis otsuse kinnitanud.

⁷⁸⁹ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 585, 04.06.1945.

⁷⁹⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 13.

⁷⁹¹ EELKKA, Kprot 1945, Protokoll 12, p. 10, 18.11.1945.

⁷⁹² EELKKA, Kprot 1945, Protokoll 13, p. 1, 10.12.1945.

⁷⁹³ EELKKA, Kprot 1947, Protokoll 6, p. 19, 21.08.1947. Novembris 1948. a. sai julgeolekuministeerium andmeid Isotamme nõukogudevastasest meelestatusest sellel ajal arreteeritud Guido Reinvalle käest. — ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 246.

õigusteadusliku haridusega kandidaati võtta polnud, otsustati panna peasekretäri kohustused senise asjaajaja Hilja Välja õlule.⁷⁹⁴

1946. aasta algas kiriku juhtkonnale rõõmustavalt. 30.01.1946 kokku tulnud XII kirikukogu kinnitas Piiskopliku Nõukogu poolt 17.01.1945 tehtud otsused, sealhulgas piiskopi asetäitja ja konsistooriumi valimised. Ka võis konsistoorium koopteerida nüüd vaimulikke assessoreid. Konsistooriumi volitusi pikendati järgmise kirikukoguni.⁷⁹⁵

22.02.1946 arreteerisid julgeolekuorganid esimese konsistooriumi assessori — H.-V. Pärno. Arreteerimise põhjuseks oli E. Lani ülestunnistus ülekuulamisel 14.12.1945.⁷⁹⁶ Pärnot jälgiti seoses kuulumisega väidetavasse pörandaalusesse gruppi “Ristikandjad”, mida tegelikult ei eksisteerinud. Reaalne põhjus oli Pärno heakskiit E. Lani koostatud lendlehele,⁷⁹⁷ millel oli väljamõeldud organisatsiooni allkiri “Eesti Iseseisvuse Võitlusliit” Pärno oli soovitanud pärast tutvumist lendlehega seda levitada. Pärno sõber Lani oli näidanud initsiatiivi nõukogudevastaseks pörandaaluseks võitluseks, soovides “teha midagi rahva heaks” Ülekuulamisel oli Pärno öelnud, et sai Pühavaimu koguduse juhatase esimehelt Linholmilt augustis 1945 Rootsist välja antud eesti emigrantide ajalehe “Eesti Teataja”, kus oli juttu piiskop Kõpu tegevusest emigrantide abikomitee eesotsas jms. Samuti oli ta kohtunud 1944 septembris või oktoobris vabadusvõitleja (Leo) Talgrega,⁷⁹⁸ kellega nad vestlesid kiriku olukorrast Eestis. Pärno oli talle teatanud, et suurem osa vaimulikke jäi Eestisse ning et takistus kiriku tööle nõukogude võimu poolt pole märgata. Ülekuulamisel 10.07. tunnistas Pärno ka, et polnud oma agenditöös siiras ning viis samal ajal läbi nõukogudevastast tegevust.⁷⁹⁹ Tema agenditööst ega värbamise ajast pole rohkem midagi teada. ENSV Ülemkohus mõistis Pärno süüdi VNFSV KrK § 58-10 osa 1 järgi, karistuseks vabadusekaotus 5 aastat koos valimisõiguse kaotamisega 5 aastaks, ilma vara konfiskeerimiseta.⁸⁰⁰ Tõsisemaks ametlikuks süüdistuseks jäigi nõukogudevastase lendlehe heakskiitmine. Ilmselt oli Pärno siiski ka midagi muud teinud, sest julgeoleku agentuurandmetel oli V. Kuljus pärast tema arreteerimist öelnud, et Pärno tegutses liiga avalikult.⁸⁰¹ Mingit väärtuslikumat informatsiooni temalt ülekuulamistel ei saadud. A. Horn olevat julgeoleku andmetel püüdnud organiseerida tema põgenemist vanglast 1946. a.⁸⁰²

⁷⁹⁴ EELKKA, Kprot 1947, Protokoll 8, p. 16, 28.10.1947. Aastaks 1949 oli ta värvatud salainformaatoriks varjunimega “Lilli” — JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 158.

⁷⁹⁵ EELKKA, XII, XII kirikukogu koosoleku protokoll (masinakirjas).

⁷⁹⁶ ERAF, f. 129, n. 1, s. 290, l. 3.

⁷⁹⁷ Lendlehe venekeelne tõlge vt. ERAF, f. 129, n. 1, s. 290, l. 73.

⁷⁹⁸ Tema kohta lähemalt vt. TALGRE, Maarja. Leo — vastupanu surmani. Tallinn, 1992.

⁷⁹⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 12–15.

⁸⁰⁰ ERAF, f. 129, n. 1, s. 290, l. 88.

⁸⁰¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 20.

⁸⁰² ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 94.

Pärno asemele koopteeriti konsistooriumi koosseisu alates 20.02.1946 assessorina Viru praost Jaan Kiivit.⁸⁰³ Julgeolekuagentideks olid lisaks Pähnale juba värvatud assessorid Jürgenson (1945. a., agendinimi “Jakob”), Horn (1944. a., “Pravdin”), Kimmel (1945. a., “Nikolajev”) ning Koppel (1945. a., agendinimi pole teada), nemad olid aga kahepalgelised agendid, kes tegelikult julgeolekuga koostööd ei teinud.⁸⁰⁴ Nii oli esialgu konsistooriumis ainult kaks vaimulikku assessorit, keda julgeolek polnud värvanud — Jaan Kiivit ja Joosep Liiv. 27.12.1946 värvati ka konsistooriumi peasekretär A. Isotamm (“Paul”), kuid temagi puhul kurtsid julgeolekuorganid suuri raskusi, et sundida teda konkreetseid isikuid “töötleva”. Siiski andis ta “tähelepanuväärivaid informatsioone materjale”⁸⁰⁵

Hoolimata agentuuri olemasolust on julgeolekuorganite otsest mõju konsistooriumi tegevusele neil esimestel aastatel raske märgata. Kirik määras ise inimesi ametisse, see tähendas, et julgeolekuorganid pidid värbama neid, kes olid kirikus kõrgele positsioonile jõudnud. Julgeolekuaparaadi põhinõudmiseks näib olevat olnud nõukogudemeelsete patriootiliste üleskutsete väljaandmine. Seetõttu oli 1947. aasta, mil konsistoorium keeldus saatmast “patriootlikku” läkitust koguduseliikmetele haridusministri usuvastase kõne tõttu, julgeolekuorganite tegevuses konsistooriumi suhtes murdepunktiks. Nüüd hakati konsistooriumisse tooma juba varem värvatud, kontrollitud agente.

Julgeolekuministeerium arvestas oma järjekordses tegevusplaanis luterliku vaimulikkonna osas (16.12.1947) Moskvast saadud noomitust.⁸⁰⁶ Varem oli plaane koostatud kõigi kirikute ja konfessioonide kohta korraga, see plaan aga käsitles ainult luterlikku vaimulikkonda. Konsistooriumi koosseisust arreteeriti vastavalt plaanile A. Horn. Teda süüdistati peamiselt Eesti armee ohvitseri Kristjan Saare varjamises, kes kuulus “Relvastatud Võitluse Liitu” Mainitud organisatsiooniga oli Horn ka ise sidet pidanud.⁸⁰⁷ Et Horniga samal ajal (veebruari 1948) arreteeriti ka Tartu Pauluse koguduse õpetaja H. Haamer ja Läänemaa praost Jaan Lääne, tekitas selline aktsioon vaimulikkonnas küllaltki suurt ärevust. Aruandes plaani täitmise kohta 06.04.1948 nägid julgeolekuorganid ette mitu üritust reaktioonilise vaimulikkonna kõrvaldamiseks konsistooriumist, konkreetset mainiti assessor Jürgensoni tagandamist.⁸⁰⁸ Õieti oli tema eemaldamine konsistooriumist ette nähtud juba detsembris koostatud plaanis, seda polnud aga suudetud teostada. Jürgenson pidi plaani kohaselt üle viidama mõnda kaugesse kogudusse usuasjade voliniku ja A. Pähna kaasabil. Allikas “Schultz” oli teatanud Jürgensoni sidemetest emigrantidega, isegi J. Kõpuga. Peamiseks süüks pandi talle aga 1947. a. septembris haridusministri

⁸⁰³ EELKKA, Kprot 1946, Protokoll 3, p. 20, 26.02.1946.

⁸⁰⁴ JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 154, 155, 157. ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 94, 96, 285.

⁸⁰⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 42.

⁸⁰⁶ JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 153–156. ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 89, 91–102.

⁸⁰⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 105.

⁸⁰⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 111.

kõne arutlusele võtmist konsistooriumis, kus võeti vastu nõukogudevastane otsus mitte saata kogudustele patriootlikku läkitust Oktoobrirevolutsiooni 30. aastapäevaks.⁸⁰⁹ Jürgensoni ja Horni kõrvaldamise järel pidi Tallinna praostiks ja konsistooriumi liikmeks tõusma kontrollitud agent “Tammur” (Georg Klaus).⁸¹⁰ Läks siiski mõnevõrra teisiti.

19.02., pärast kohtumist Pähnaga eelmisel päeval, saatis volinik UN-ile ettepaneku kõrvaldada Jürgenson konsistooriumist, kasutades kujunenud soodsat olukorda, sealhulgas ehmatust, mida vaimulike arreteerimised veebruaris olid tekitanud. Jürgensoni kirjeldas ta pietistina, kes võis takistada kavatsatud abinõude rakendamist hernhuutlaste suhtes. Ta oli ohtlik oma mõju tõttu piiskopi asetäitjale. Jürgensoni hoiakut nõukogude võimu suhtes iseloomustas Kivi tsitaadiga 1943. a. Jürgensoni koostatud lõikuspüha-laululehelt: “Kirik oli 1941. a. ainsaks oasiks keset bolševismi kõrbe.” Samuti oli Jürgenson Saksa okupatsiooni ajal Läänemaa praostina olnud Läänemaa omavalitsuse koosseisus.⁸¹¹

Pähn oli kohtumisel teinud ettepaneku täiendada konsistooriumi koosseisu 7 isikuni, pakkudes kandidaatideks Tartu praosti J. Konsinit, Rapla õpetajat E. Saagi ja Viljandi abipraosti H. Unti. Volinik pidas oluliseks teha õige valik. Viimase kandidaadi lükkas ta kohe tagasi, ülejäänute suhtes jäi äraootavale seisukohale. Voliniku arvates võinuks eksisteerida ka variant, et uusi liikmeid konsistooriumi ei koopteeritagi, aga ta leidis samas, et nii väikesearvuline (pärast Jürgensoni lahkumist 5-liikmeline) organ poleks autoriteetne. Uute liikmete puhul pidas volinik oluliseks seda, et nad ei oleks pietistid. Pietistide toomine konsistooriumi koosseisu võinuks pidurdada hernhuutlaste küsimuse lahendamist soovitud suunas.⁸¹²

Arvatavasti järgmisel kohtumisel Pähnaga, olles saanud UN-ilt ilmselt heakskiitva vastuse, esitas volinik talle fakte Jürgensoni tegevusest Saksa okupatsiooni ajal. Pähn oli märkinud seepeale, et Jürgensoni edasine töö konsistooriumis oleks kohatu. Märtsi keskel vestles volinik ise Jürgensoniga ning viimane tunnistas, et oli tõepoolest sakslastega koostööd teinud, osaliselt

---

⁸⁰⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 96.

⁸¹⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 97.

⁸¹¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 1, 2. Jürgensoni eluloo põhjal võib teha järelduse, et tegemist oli andeka ja kogenud vaimulikuga, kes sobis suurepäraselt kiriku juhtkonda. 1892. a. sündinud F Jürgenson oli oma *pro venia concionandi* eksami 1916. a. sooritanud ainult väga headele hinnetele. Ta oli lisaks õpetajaametile Lääne-Nigula ja Vigala kogudustes olnud 1924–1926 ka haridusministeeriumi nõunik. Oli alates 1932 Lääne praostkonna praost ning 1935–1939 konsistooriumi assessor ja Lääne vikaarkonna piiskoplik vikaar. 1937 kinnitati ta “Eesti Kiriku” toimetuse liikmeks ning samal aastal võttis ta ka osa liikumise *Faith and Order* konverentsist Edinburghis. 1938. a. sai ta riigihoidja K. Pätsi käest Eesti Punase Risti III klassi teenetemärgi ning kinnitati EELK noorsootöö nõukogusse. — EELKKA, F Jürgensoni isiklik toimik. *Ispõtanie kandidata duhovenstva*, F Jürgenson, *pro venia concionandi*, 17.04.1916; Teenistuskäik.

⁸¹² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 3.

küll sunnitult, kuid siiski oli ta pidanud sakslasi vabastajateks. Jürgenson kinnitas, et oli pärast nõukogude võimu taaskehtestamist olnud lojaalne ning tahtis ka edaspidi seda liini jätkata. Lõpuks leidis ta, et arvestades tema tegevust (Saksa) okupatsiooni ajal ning äsjaseid sündmusi luterlikus kirikus (arreteerimised), peab ta kiriku huvides vajalikuks lahkuda konsistooriumist, ning andis ka sisse piiskopi asetäitja nimele vastava avalduse, milles palus end vabastada alates 01.03.1948.⁸¹³ Nii raporteeris volinik oma vestlusest UN-ile. Ilmselt oli Jürgensonile antud valida, kas ta lahkub konsistooriumist või ta arreteeritakse. 08.04.1948 rahuldab konsistoorium Jürgensoni avalduse.⁸¹⁴ Märtsis, nagu volinik vabandavalt märkis, konsistoorium kokku ei tulnud, seetõttu ei saanudki julgeolekuorganid 06.04. Moskvasse saadetud aruandes Jürgensoni kõrvaldamisest raporteerida. 06.06.1948 vahetasid Ferdinand Jürgenson ja Jaan Kiiviti kohad, Jürgensonist sai Viru praost ja Viru-Jakobi koguduse õpetaja.⁸¹⁵ Georg Klaus aga esialgu kõrgemale ei tõusnud, ilmselt olid julgeolekuorganid hakanud pärast Jaan Kiiviti agendiksvärbamist hakanud nägema just viimases perspektiivikamat piiskopikandidaati.

Konsistooriumisse jäi pärast Horni ja Jürgensoni lahkumist viis liiget. 19.04.1948 kinnitas volinik UN-ile, et Pähnal pole kavatsust uusi liikmeid koopteerida.⁸¹⁶

Juba 16.01.1947 oli volinik UN-is ettekannet tehes loetlenud vaimulikke ja juhtlustajaid, kes olid sõjast osa võtnud. Kaks neist — Edgar Hark ja Alfred Tooming — olid saanud Punaarmee ridades võideldes ka autasusid, Edgar Hark koguni Punatähe ordeni.⁸¹⁷ Ordenikandjast Torma ja Mustvee koguduse õpetaja Edgar Hark oli voliniku erilise tähelepanu all kogu aeg, algselt on just tema olnud nii voliniku kui UN-i arvates parim kandidaat piiskopi kohale Pähna asemel. Kommenteerides Kivi 1948. a. IV kvartali aruannet 21.01.1949, teatas Sadovski, et soovib Harki palju energilisemalt suunata juhtkonna koosseisu.

Mõelge läbi ja teatage oma arvamus, olles selle eelnevalt kooskõlastanud, kas poleks otstarbekas asendada Pähn, kes tegutseb liiga järjekindlusetult ja on ülemäära vastuvõtlik kõrvalisele mõjule, Edgar Hargiga. Küsimuse läbitöötamisel arvestage aga ka varem teile nõukogu poolt antud soovitus — lasta Hargi ümber grupeeruda progressiivsemaid pastoreid, et kasutada teda tugeva ja tegusa “opositsioonina” Pähna vastu.⁸¹⁸

⁸¹³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 182.

⁸¹⁴ EELKKA, Kprot 1948, Protokoll 2, p. 25, 08.04.1948.

⁸¹⁵ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 629, 02.11.1948. JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 157. 21.02.1951 kinnitas konsistooriumi täiskogu Jürgensoni lahkumise Viru praosti kohalt omal soovil. Talle jäeti alles praosti nimetus. F. Jürgenson suri 20.11.1960. — EELKKA, F. Jürgensoni isiklik toimik. Teenistuskäik.

⁸¹⁶ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 182.

⁸¹⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 4.

⁸¹⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 38. Originaaltekstis on Hargi eesnimi Eduard. Opositsioonilise grupi loomisest vaimulikukonna seas “radikaalselt meelestatud” pastori-

Hargi edutamine ei läinud aga kergelt. 05.03.1948 lükkas Hark tagasi 24.02. tehtud ettepaneku asuda arreteeritud J. Lääne asemele Läänemaa praostiks.⁸¹⁹ Tartu praosti J. Konsini⁸²⁰ vabastamisel 16.09. määrati praosti kohusetäitjaks Edgar Hark alates samast kuupäevast.⁸²¹ Juba 27.10. tegi konsistoorium talle ettepaneku hakata assessori kohuseid täitma⁸²² (E. Hark oli 08.10. saanud 40-aastaseks, saavutades vanuse, mis võimaldanuks ka piiskopi ametisse asuda). 27.11. E. Hark nõustus koha vastu võtma “kuni sobivama kandidaadi leidmiseni sellele kohale”.⁸²³ 20.04.1949 otsustati talle konsistooriumis juhtimiseks anda majandusala.⁸²⁴ Jäänud edasi Tartumaale, ei olnud tema mõju konsistooriumis ilmselt siiski kuigi suur.⁸²⁵ Rohkem oli märgata Jaan Kiiviti tegevust.⁸²⁶ Kuigi E. Hark oli julgeolekuagendiks agendinimega “Ego” värvatud Eesti Laskur-korpuses juba 1943. a.,⁸²⁷ pole selle perioodi julgeolekuministeeriumi aruannetes kuigi palju märke tema tegevusest agendina — teda on märgitud vaid korra koos usuasjade voliniku ja teiste agentidega “konsistooriumi puhastamas” 1949. a. algul.⁸²⁸

---

test, sealhulgas “pastoritest-rindemeestest” räägiti Sadovski ametlikus kommentaaris Kivi ettekandele UN-is 16.01.1947. Sadovskil polnud kahtlust, et punaarmee veteranid olid lojaalsemal poliitilisel positsioonil kui teised pastorid. Kivi koguni kritiseeriti, et ta polnud nendega seni kontakti võtnud. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 9p. Sellest plaanist olid teadlikud ka julgeolekuorganid. 1947. a. lõpul soovisid nad opositsioonilisse gruppi sisse viia agente “Eo Ipso” ja “Kalju”, kes olid värvatud patriootliku töö tegemiseks. Ühtlasi tahtsid nad voliniku tegevust ära kasutada kiriku allutamiseks enda mõjule. — ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 100. JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 156.

⁸¹⁹ EELKKA, E. Hargi isiklik toimik, K. a. EELK Konsistooriumile, 05.03.1948.

⁸²⁰ Kuigi Jaak Konsin oli volinikule meelepärane tema hernhuutluse- ja pietismi-vastase hoiaku tõttu (ta oli käinud Harri Haamerit noomimas selle liiga tihedate sidemete pärast hernhuutlastega) ja Kivi tahtnuks teda isegi konsistooriumi assessoriks tõsta, polnud tema isik vastuvõetav “teatavatele organitele” nagu volinik oma aruandes UN-ile väljendus. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 154. Julgeoleku andmeil oli Konsin olnud vaps. — ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 227.

⁸²¹ EELKKA, Kprot 1948, Protokoll 6, p. 2, 16.09.1948. Seekord Hark nõustus.

⁸²² EELKKA, Kprot 1948, Protokoll 7, p. 12, 27.10.1948.

⁸²³ EELKKA, E. Hargi isiklik toimik, K. a. EELK Konsistooriumile, 27.11.1948.

⁸²⁴ EELKKA, Kprot 1949, Protokoll 5, p. 6, 20.04.1949.

⁸²⁵ 1977. a., mil E. Hargist sai peapiiskopi kohusetäitja, teatas ajaleht “Kodumaa” et Hark oli konsistooriumi liikmeks valitud alles 1954. a., ta sai Tallinna Kaarli koguduse õpetajaks. — Kodumaa 43, 26.10.1977.

⁸²⁶ Ilmselt oli J. Kiivit ka lihtsalt võimekam kandidaat — teatud võrdluse annavad *pro venia concionandi* eksami hinnetelehed, mille järgi E. Hargi teadmisi ja oskusi oli hinnatud enamasti “rahuldavaga” saksa keele hindeks oli koguni märgitud “nõrk, puudulik (2+)” — EELKKA, E. Hargi isiklik toimik, Protokoll, Kand. teol. Edgar Hark, *pro venia concionandi*, 9.–11.04.1935.

⁸²⁷ JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 158.

⁸²⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 282.

4.1.2.3. Konsistoorium J. Kiiviti juhtimisel

Konsistooriumi ümberkorraldamise olulisem osa toimuski 1949. a. algul. 02.02.1949 koopteeriti konsistooriumi koosseisu veel ilma võimuorganite nõusolekuta kaks uut assessorit — Ida-Harju praost A. Roosvalt ja Võru praosti kt. Johannes Sild.⁸²⁹ 03.03. rahuldaskonsistoorium P. V. Koppeli avalduse konsistooriumist lahkumise kohta alates samast päevast.⁸³⁰ 11.04. lahkusid konsistooriumist J. Kimmel ja J. Sild ning nende asemele tulid õpetajad Lembit Tedder ja Georg Klaus.⁸³¹ Järgmisel päeval arreteeriti A. Pähn.

20.04. tuli konsistoorium kokku koosseisus piiskopi asetäitja J. Kiivit ning assessorid J. Liiv, E. Hark, G. Klaus, L. Tedder ja J. Voolaid. Õieti koopteeriti abipraost Julius Voolaid sama istungi esimese päevakorrapunkti kohaselt konsistooriumi koosseisu.⁸³² Otsustati veel rida kaadriküsimusi ning jaotati ülesanded konsistooriumi liikmete vahel. See tähendas kardinaalseid ümberkorraldusi. Vastavalt volinikult saadud informatsioonile loeti piiskopi asetäitja kohalt lahkunuks A. Pähn alates tema arreteerimise päevast, sellele kohale kinnitati tema alaline asendaja J. Kiivit. Tallinna praostkonna praostiks tõusis nüüd Kiiviti asemel G. Klaus. Samuti sai Klausist piiskopi asetäitja asendaja vikaarpiiskopi ülesannetes. Konsistooriumi liikmete vahel ülesannete jagamisel anti G. Klausile poliitöö ja vahekord riigiga, L. Tedderile kirikukord ja distsipliin, E. Hargile majandusküsimused ning A. Roosvaltile kaadriprobleemid. Samal istungil arutlusel olnud Viljandi praosti koha täitmise küsimust saadeti Viljandi- maale lahendama siiski G. Klaus ja abipraost A. Tooming, mitte A. Roosvalt, nagu ülesannete jaotusest eeldada võiks.⁸³³

Ainuke 1945. a. valitud konsistooriumi liige oli nüüd emeritõpetaja Joosep Liiv, keda võimuorganid pidasid tema vanust arvestades (ta oli 79-aastane) mõjutuks. Tema oli seal sellel hetkel ka ainuke, kes polnud värvatud julgeoleku agendiks.⁸³⁴

---

⁸²⁹ EELKKA, Kprot 1949, Protokoll 1, p. 10, 02.02.1949.

⁸³⁰ EELKKA, Kprot 1949, Protokoll 2, p. 15, 03.03.1949. Oma kvartaliaruandes andis Kivi Moskvale edasi Pähna iseloomustuse Koppelile. Koppel olnud konsistooriumis ainus negatiivne nähtus, kes kunagi istungitel ei esinenud ning suhtus alati märgatava irooniaga teiste konsistooriumiliikmete esinemistesse, juhul kui need suhtusid nõukogude võimu lojaalselt. Piiskopi asetäitja oli Koppeli suhtes märkinud, et ta "hoiab ust lahti juhuks, kui toimub mingi pööre, et siis öelda: minu käed on puhtad, kõike tegid teised" — GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 129. Sellise hoiakuga inimesed edaspidi konsistooriumis töötada ei saanud.

⁸³¹ EELKKA, Kprot 1949, Protokoll 4, p. 1, 2, 11.04.1949. Üks volinikupoolne kandidaat konsistooriumisse oli ka "patriootilise" tööga silma paistnud Valga praost Jaan Maior, kuid A. Pähn oli ta maha laitnud, leides, et ta oli praostinagi suhteliselt abitu — "tühi kott ei seisa püsti" Volinik tegi aruandes UN-ile kokkuvõtte, et Maior polnud vaimulikkonna silmis piisavalt autoriteetne. — GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 105.

⁸³² EELKKA, Kprot 1949, Protokoll 5, p. 1, 20.04.1949.

⁸³³ EELKKA, Kprot 1949, Protokoll 5, p. 2–7, 20.04.1949.

⁸³⁴ JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 157, 158. ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 285–287.

XIII, erakorraline kirikukogu valis konsistooriumi samas koosseisus ametisse kolmeks aastaks.⁸³⁵ 23.11. toimus peapiiskopi juhatusel konsistooriumi esimene istung. Seal teatas peapiiskop, et usuasjade volinikult on saadud peapiiskopi, konsistooriumi ja revisjonikomisjoni koosseisude (revisjonikomisjoni etteotsa oli valitud A. Tooming) registreerimise teadaanne. Peapiiskop oli määranud konsistooriumi presiidiumi liikmeiks (uue põhikirja § 28 kohaselt) alates 18.11. üheks aastaks assessorid G. Klaus ja L. Tedderi. Olulisemad ülesanded jäidki nende kanda, nagu nähtub ülesannete lisajaotusest konsistooriumis: G. Klausile jäid endiselt küsimused poliitalal ja vahetkordades riigiga, L. Tedderile lisandusid peale korraküsimuste ka majandusprobleemid, mis varem olid olnud E. Hargi vastutada.⁸³⁶ Nii koondusid konsistooriumi funktsioonid suuremas osas väiksema organi — presiidiumi — kätte, mis oli ilmselt loodud nõukogude süsteemi eeskujul. Võimu tsentraliseerimine kirikus oli riiklike võimuorganite huvides.

4.1.2.3.1. Konsistooriumi presiidium

Kes olid kiiret karjääri teinud Georg Klaus ja Lembit Tedder? Georg-Voldemar Klaus isiklikku toimikut EELK konsistooriumi arhiivis säilinud pole, seetõttu tuleb tema vaimulikukarjääri kirjeldada usuasjade voliniku koostatud ankeedi ning 1984. a. avaldatud nekroloogi järgi. 1907. a. Moskvast rätsepa peres sündinud, oli ta pärast pere opteerumist Eestisse 1920. a. lõpetanud 1928. a. Tallinna I reaalkooli. 1936. a. lõpetas G. Klaus Tartu ülikooli usuteaduskonna. Keeltest valdas ta hästi vene keelt, saksa ja inglise keelt vähem.⁸³⁷ 1937. a. sai temast pärast ordineerimist õpetaja R. Uhke isiklik adjunkt. 1939. a. novembris sai ta Tallinna Kopli koguduse hooldajaõpetajaks, 1943. a. Randvere-Viimsi koguduse hooldajaõpetajaks. Klaus oli põhitöö kõrvalt ka kooliõpetaja. Alates 15.08.1945 töötas ta (pakkuläinud A. Eilarti asemel) Nõmme Rahu koguduse õpetajana⁸³⁸ ning Tallinna praostkonna abipraosti kt-na.⁸³⁹ Voliniku poolt 23.06.1949 Moskvasse saadetud iseloomustuse kohaselt “võib pastor Klaus esinemiste ja käitumise järgi kuni tänaseni iseloomustada positiivsest küljest. Usult — pole dogmaatik.”⁸⁴⁰ Kuigi 1949. a. sisuliselt vikaarpiiskopiks tõusnud,

⁸³⁵ EELKKA, XIII, Protokoll, l. 35, 36.

⁸³⁶ EELKKA, Kprot 1949, Protokoll 11, p. 1, 2. 23.11.1949. Tallinna praostkonna sinod valis 12.06.1949 praostiks G. Klaus ja abipraostiks L. Tedderi — seegi pidi nende positsiooni kiriku juhtimisel kindlustama. — EELKKA, Kprot 1949, Protokoll 7, p. 60, 05.07.1949.

⁸³⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 323.

⁸³⁸ Konsistooriumi otsus 31. augustist 1945. — EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 912, 22.10.1945.

⁸³⁹ In memoriam. Praost assessor Georg-Voldemar Klaus. — Eesti Evangeelne Luterlik Kirik. Tallinn, EELK Konsistooriumi väljaanne, 1984. Lk. 74.

⁸⁴⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 323p. Selliste terminitega hindas volinik eelkõige inimese usklikkust. “Dogmaatik” (*dogmatist*) oli voliniku keeles ilmselt negatiivse tähendusega, sarnaselt “pietisti” või “konservatiiviga.” Selline inimene oli kiri-

ei saanud temast hiljem siiski peapiiskoppi. 1966. a. hakkas Klaus tervis halvenema, mille tagajärjel ta 1972. a. palus end vabastada Tallinna praosti ja konsistooriumi assessori ametikohalt. 1978. a. jäi Klaus ka õpetajaametist pensionile ning 09.05.1983 ta suri. Nekroloogis öeldi G. Klaus kohta:

Tema isiku suurus ei seisnud selles, kellena ta töötas kirikuvalitsuses, vaid kes ta oli Jumala armust oma olemuselt: tagasihoidliku meelega, heasüdamliku suhtumisega inimestesse, sügava hingeeluga usus Jumalasse. Sellisena tundsid teda koguduseliikmed ja ametivennad.⁸⁴¹

Julgeolekuministeeriumi aruannetes esineb Klaus tihti kui jälitustööd teostav agent, kellelt saadi ka väärtuslikke andmeid. Ta oli üks varakult värvatud agente (1944. a. novembris), kes siiski aastate jooksul ei kaotanud julgeolekuorganite usaldust. Just temalt saadud andmete alusel algatati uurimine põrandaaluse grupi “Ristikandjad” kohta, mida tegelikkuses küll ei eksisteerinud, kuid mille “liikmed” Pähn ja Pärno arreteeriti. Tema tõttu arreteeriti ka üks “suur sakslaste käsilane” (pole teada, kes). Georg Klaus — agent “Tammurit” — pidasid julgeolekuorganid luterliku vaimulikkonna seas autoriteetseks ja samas nende usaldust väärivaks.⁸⁴² Teda on mitu korda kindlate ülesannetega komandeeritud nn. marsruutagendina ringsõitudele. Pole teada, mida võidi agendiks värbamisel tema šantažeerimiseks kasutada. P. V. Koppel loetles septembris 1945 ülekuulamisel vaimulikke, kellele ei meeldi nõukogude võim. Horni, Leib'i ja Pähni kõrval mainis ta ka G. Klausit.⁸⁴³ Kui uskuda A. Raudsepa eespool tsiteeritud anonüümkirja J. Kiiviti piiskopi asetäitjaks saamise puhul, siis polnud Klausil Nõukogude võimu silmis kompromiteerivat minevikku. Võimalik, et võimudes äratasid usaldust tema 13 esimest eluaastat Venemaal ning sellest tulenev hea vene keele oskus. Samas oli ta jäänud Saksa okupatsiooni ajal kodumaale, mis oli juba iseenesest nõukogude võimu silmis kompromiteeriv.

Lembit Tedder oli sündinud Tallinnas 1913. a. maalri pojana ja lõpetanud Tallinna reaalgümnaasiumi *cum laude*. Usuline huvi tekkis tal gümnaasiumi viimastes klassides,

kuna isa oli väga palju kannatanud halvade inimeste läbi, kes viisid perekonna raskesse majanduslikku seisukorda. Siis märkasini õieti kui palju peitub maailmas pettust ja ebaaumehelikkust õilsa koore all. Minus tekkis soov enda väikest jõudu ja oskust rakendada kord kiriku teenistusse, et teisigi aidata hädades ja olla neile lohutajaks.⁸⁴⁴

---

kuga tihedalt seotud usklik. “Pole dogmaatik” tähendas lootusrikast hinnangut — inimene võib usust taganeda. “Liberaal” oli selles suhtes veelgi “positiivsem”

⁸⁴¹ In memoriam. Lk. 74.

⁸⁴² ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 97.

⁸⁴³ ERAF, f. 130, n. 1, s. 12058, l. 100.

⁸⁴⁴ EELKKA, L. Tedderi isiklik toimik, Curriculum vitae [omakäeline, 1937].

Esialgu astus ta aga vabatahtlikuna kaitsevärke ning sai pärast sõjakooli lõpetamist 1934 lipnikuks. Sellal oli isa majanduslik olukord paranenud ning ta sai asuda usuteadust õppima. Usuteaduskonnas auhinnati kahel korral tema ajaloolise usuteaduse alaseid töid: 1934 II auhind ning 1936 I auhind. Ülikooli ajal astus ta ka Eesti Üliõpilaste Seltsi. 1937. a. lõpetas ta usuteaduskonna magistri-kraadiga, peaaineks ajalooline usuteadus. Kraad anti tema esimese auhinna võitnud töö “Kuidas Justin Veretunnistaja kujutab ja kirjeldab oma teostes Jeesust Kristust?” alusel.⁸⁴⁵ Eksamil *pro venia concionandi* 1937. a. sai Tedder koondhindeks “väga hea” Ta töötas algul Tallinna Jaani koguduse noorsootöö-õpetajana, siis õpetajana Juuru koguduses, kuni 19.12.1947 kinnitas konsistoorium Tedderi Tallinna Toompea Kaarli koguduse II pihtkonna õpetaja kt-ks. Alates 1948. aastast oli ta Kõrgema Usuteaduse Katsekomisjoni koosseisus ajaloolise usuteaduse õppejõuna.⁸⁴⁶ Konsistooriumi assessor, Tallinna abipraost ja konsistooriumi presiidiumi liige oli ta 1949. aastast kuni surmani 15.05.1954.⁸⁴⁷

Lembit Tedderi teenistuskäigus leidub ka märke premeerimise kohta 1600 rublaga peapiiskopi otsusel 29.04.1950 “poliitundide korraldamise eest”⁸⁴⁸ Poliitunde korraldas ta laupäeva hommikuti alates 07.01.1950 peapiiskopi korraldusel konsistooriumi liikmetele ning Tallinna vaimulikele. Kuigi neis tundides alustati (kommunistliku) partei ajaloo õppimisega, nimetati ilmselt neidsamu kogunemisi 1951. a. juba piiblitundideks.⁸⁴⁹

Voliniku 21.06.1949 UN-ile saadetud iseloomustuse järgi oli Lembit Tedder

religioosselt maailmavaatelt — liberaal, pole seotud usudogmadega. 1944. ja 1945. a. võttis aktiivselt osa Juuru valla ühiskondlikust elust, oli sõdurite perede kindlustamise komitee esimees ja esines rahvakogunemistel lojaalsete kõnedega. Sondeerib pinnast lahkumaks pastori ametist pärast ülikooli lõpetamist, mis toimub käesoleva aasta lõpul.⁸⁵⁰

Lisaks teoloogilisele haridusele oli L. Tedder omandamas ka teist kõrgharidust, õppides Tartu ülikoolis kaugõppes ajalugu. Novembris 1949 heideti Tedder ülikoolist välja, sest ta ei õppivat oma erialal (usukultusteenistuja). Assessor Tedder käis seepeale kaebamas Kivile, märkides, et “kõik pastorid loevad mind “punaseks pastoriks” ja nüüd, kui nad kuulevad, et mind visati ülikoolist välja minu elukutse pärast, tunnevad nad ainult kahjuröömu” Õpingute lõpp oli lähedal, jäänud olid ainult mõned eksamid, seni oli Tedder õppinud neljadele-

⁸⁴⁵ EELKKA, L. Tedderi isiklik toimik, Curriculum vitae [omakäeline, 1937].

⁸⁴⁶ HARK, Edgar. Assessor Lembit Tedder. — Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku aastaraamat. Tallinn, Konsistooriumi väljaanne, 1956. Lk. 140.

⁸⁴⁷ EELKKA, L. Tedderi isiklik toimik, Teenistuskäik.

⁸⁴⁸ EELKKA, L. Tedderi isiklik toimik, Teenistuskäik.

⁸⁴⁹ Julgeolekutöötajate andmeil arvustati neis tundides marksistlikku maailmavaadet ja anti kõrge hinnang kristlusele. “Kristlus — see on reaalsus, millega kõigil tuleb arvestada”, “suur rumalus on kristluse vastu võidelda.” Need tsitaadid pärinesid J. Kiivitilt piiblitunnis 03.11.1951. — ERAF, f. 131, n. 1, s. 220, l. 149.

⁸⁵⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 327p.

viitele. Ta ei julgenud juhtunust ametivendadele rääkidagi.⁸⁵¹ Voliniku hinnangul langes nii ära võimalus lasta konsistooriumi assessoril loobuda religioonist (mida Kivi Tedderi puhul tulevikus sobiva ameti leidmise puhul vägagi tõenäoliseks pidas) ning kasutada teda usuvastases töös. “Jällegi on kirikule jäetud energiline ja korralik pastor,” nentis volinik, pidades ülikooli juhtkonna tegu valeks.⁸⁵²

L. Tedderi huvide ring oli lai, keskendudes siiski kirikuajaloole. Tema lemmikperiood oli keskaeg, mille kohta oli ta ka õpikut kirjutamas, mis jäi aga surma tõttu pooleli. Ta on kirjutanud luuletusi, componeerinud [muusikat], joonistanud looduspilte. E. Hargi hinnangul oli ta “avar, sirgjooneline ja jõuline isiksus. Mõnikord karm ja järsk, aga samas sõbralik ja kõikemõistev [---] L. Tedder tundus võib-olla mõneski küsimuses liberaalsena, kuid ta omas otse lapselikku usku oma Issandasse.”⁸⁵³

Lembit Tedder on 1949. a. andnud julgeolekule andmeid Herbert Stillverki, Voldemar Kuljuse ja P. V. Koppeli kohta.⁸⁵⁴ Ta on aruannetes kirjas kui kontrollitud agent “Jüri 2” ning “organid” on väljendanud heameelt tema saamise üle konsistooriumi liikmeks (sama on öeldud G. Klausil ja J. Voolaiu kohta). Julgeolekuorganid pidasid seda enda teeneks, sest nende koostatud oli vastav plaan. Vajalike inimeste konsistooriumisse kutsumine oli kindlustatud usuasjade voliniku kaudu.⁸⁵⁵ I. Jürjo hinnangul võib agent “Jüri 2” nime teiste pastorite järele nuhkijana ja salakaebajana KGB dokumentides kõige sagedamini kohata.⁸⁵⁶ Võib oletada, et tema puhul oli šantažeerimiseks kasutatud kuulumist Eesti Üliõpilaste Seltsi. Samas on valitsus talle ka olulist abi osutanud — ENSV MN-i korraldusel oli ta maha tõmmatud küüditatute nimekirjast.⁸⁵⁷ Sinna oli ta sattunud kohalike võimuorganite soovil, kes ilmselt ihaldasid tema ametikorterit Juurus, nagu Tedder ise ja ka volinik uskusid.⁸⁵⁸

---

⁸⁵¹ Ka tema nekroloogis mainitakse küll tema õpinguid TÜ ajaloo-osakonnas, kuid mitte väljaviskamist. Jääb mulje, nagu katkenuksid õpingud surma tõttu. — HARK, E. Assessor. Lk. 142.

⁸⁵² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 277, 278. Vrd. LOTMAN, P. Tsensuur. Lk. 135.

⁸⁵³ HARK, E. Assessor. Lk. 142.

⁸⁵⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 401–408.

⁸⁵⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 285, 286.

⁸⁵⁶ JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 161. Tema varasem elu ja tegevus olid äratanud usaldust ka eksiilpiiskop Johan Kõpus, kes 1951. a. läkitas Tedderile kirja, kirjeldades pagulasvaimulike olukorda ning andes ka nendest mõningate aadresse. Adressaadilt sattusid need andmed julgeolekuorganite kätte.

⁸⁵⁷ LOTMAN, P. Tsensuur. Lk. 135.

⁸⁵⁸ Harjumaa TK esimees M. Veeris esitas oma kirjas volinikule 10.12.1948 Juuru haigla laiendamiseplaani, millele jäi ette Tedderi korter. TK esimehe hinnangul polnuks Tedderile vaja nii suurt asenduspinda, sest Tedder töötas sellal juba ka Tallinnas ning pinda kasutas vaid tema naine. — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 260. Volinik oli esialgu haigla laiendamisega nõus ning lubas kõigiti kaasa aidata elamispinna vahetusele.

Pärast suurküüditamist 25. märtsil käis Tedder voliniku juures ning väljendas oma rõõmu, et oli kohale jäänud.⁸⁵⁹ Vahest võib tema koostööd võimuorganitega pidada ka tänuavalduseks.

4.1.2.3.2. Ülejäänud liikmed

Teised uue konsistooriumi liikmed mängisid kiriku juhtimises riigi seisukohast vaadates juba väiksemat rolli. Neid on volinik samuti UN-ile iseloomustanud. Näiteks Joosep Liivi iseloomustus kõlas nii:

Religioossetelt veendumustelt — pietist, kuid suhtub vaenulikult hernhuutlusesse. Kogu aeg on võidelnud religioosse režiimi⁸⁶⁰ tugevdamise eest luterlikus kirikus. Konservatiiv. Suhtumine nõukogude võimu on olnud väliselt lojaalne, siiski ei seganud see teda ajutiselt varjamast nõukogude võimuorganite poolt tagaotsitavat (Eilartit). Praegusel ajal — pensionär.⁸⁶¹

Lisaks oli Liiv viibinud välismaal — Berliinis 1902. a.⁸⁶² Ükski teine uue konsistooriumi liikmeist polnud ankeetide andmeil välismaal käinud. Sellise ankeediga sai ta konsistooriumisse (ja õieti ka vabadusse) jääda vaid seetõttu, et oli piisavalt vana — 79-aastane ning kahtlemata oli tema negatiivne suhtumine hernhuutlastesse leevendav asjaolu konservatiivsuse ja pietismi taustal. Võimalik ka, et sooviti lihtsalt konsistooriumi autoriteetsuse huvides hoida alles ühte vanema põlvkonna esindajat — teised liikmed olid aastal 1949 vanuses 36–49 a.

Kivi kirjeldas Julius Voolaidu küllaltki lühidalt: “Viimastel Pätsi režiimi aastail oli parlamendi liige, kuhu valiti kodanliku opositsiooni kandidaadina. Praegusel ajal võib tegevust ja käitumist nõukogude võimu suhtes lugeda lojaalseks.”⁸⁶³ Niisamuti lühidalt on kirjutatud Albert Roosvalti kohta: “Iseloomult tagasihoidlik. Piirdub ainult koguduse elu puudutava tegevusega. Esi- nemisi nõukogude võimu vastu, aga ka nõukogude võimu poolt pole olnud.”⁸⁶⁴ Mõlemad iseloomustused jätavad üsna neutraalse mulje, ilmselt on nad konsistooriumi koosseisu tõstetud vaid koostöö tõttu julgeolekuorganitega. Agent “Rahula” (J. Voolaid) on olnud ka nn. marsruutagendiks,⁸⁶⁵ mis näitab võimuorganite küllalt suurt usaldust tema vastu, agent “Pilv” (A. Roosvalt) jällegi osales konsistooriumi puhastamise operatsioonis.⁸⁶⁶

Edgar Hargi iseloomustus on teistsugune:

---

⁸⁵⁹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 132.

⁸⁶⁰ *religioznogo režima*.

⁸⁶¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 325p.

⁸⁶² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 325.

⁸⁶³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 324p.

⁸⁶⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 326p.

⁸⁶⁵ JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 161.

⁸⁶⁶ ERAF f. 131, n. 1, s. 211, l. 282.

Suurest Isamaasõjast osavõtja. Kaardiväe kapten reservis. Pärast demobiliseerimist ei soovinud töötada pastorina, kuid et ei saanud mujalt tööd (sest oli olnud pastor), pidi tagasi pöörduma kiriku teenistusse. Kohaliku elanikkonna seas on väga autoriteetne. Ütles: kui Nõukogude Riik kutsub mind jälle relvile, siis asun kõhklematult jälle tema teenistusse.”⁸⁶⁷

Hargi soov asuda pärast demobiliseerimist tööle mujal kui kirikus oli küll voliniku südamel ja ta kaebas Moskvale tema arvates vale taktika pärast käitumises pastoritega, kes soovisid oma elukutsest loobuda, kuid samas ei kinnita E. Hargi teenistuskäik seda väidet. Ta demobiliseeriti 16.06.1946.⁸⁶⁸ Juba 27.06. saatis Pähn volinikule kirja, milles teatas, et “Mustvee koguduse õp. Hark on sõjaväest vabanenud ja asub Mustvee kogudust teenima ja hooldama Torma kogudust”, ning palus talle vastav töötõend välja anda.⁸⁶⁹ 28.06.1946 on Hark piiskopi asetäitja otsusega määratud Torma koguduse hooldajaõpetajaks alates 01.07.1946. Samal ajal on ta olnud Mustvee koguduse õpetaja kohal edasi (seal oli ta alates 1936. a.).⁸⁷⁰ Voliniku väitel aga oli ta kolme kuu jooksul tööd otsinud Nõukogude asutustes, tööd saamata alles seejärel uuesti kiriku teenistusse asunud.⁸⁷¹ Volinik polnud rahul, et vaimulikke karistati sellega, et ei lubatud neil asuda tööle mujal kui kirikus.

4.1.3. Teised vaimulikud

4.1.3.1. Praostid

Teel konsistooriumisse saadi tavaliselt enne praostiks. Võimuorganid on seda silmas pidanud, toetades soovitatavate isikute edutamist praostiks. Olulisimaks positsiooniks oli siin Tallinna praosti koht, nagu eespool näha võis.

1947. a. IV kvartali aruandes märkis volinik praostide Lääne ja Uustali aastaaruandeid, millest kumas tema hinnangul läbi kibedus, mis oli selgelt suunatud nõukogude võimu vastu. Praost Lääne alustas oma aruannet pateetiliselt:

Kui mina täna Teile, lugupeetud sinodi liikmed, 1946. aasta kurba pilti pakkuvat aruannet ettekannan, siis teen mina seda suures tänutundes Taevaseisa vastu, et meil veel kogudused on, et meil veel aruanne on, ja et meil veel aruandja on.⁸⁷²

---

⁸⁶⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 328p.

⁸⁶⁸ Eesti Evangeelne Luterlik Kirik ja rahuliikumine. Tallinn, EELK Konsistooriumi väljaanne, 1986. Lk. 25.

⁸⁶⁹ EELKKA, Kuv 1946–1949, Usukultusasjade Nõukogu Volinikule Eesti NSV-s, 27.06.1946.

⁸⁷⁰ EELKKA, E. Hargi isiklik toimik. Teenistuskäik.

⁸⁷¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 127

⁸⁷² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 104. EELKKA, Lääne praostkonna 1946. a. aruanded, Lääne praostkonna 1946. a. aruanne, 10.03.1947.

Läänemaal oli tõesti kirikuelu halval järjel, praosti hinnangul halvemal kui kunagi varem.

Viljandi praost Uustali aruanne oli voliniku arvates veel vastuvõetamatum. Ta kirjutas rahva moraalsest laostumisest, vajadusest kirikuelu elavdada — kasvõi viia selleks sisse viisaastaku plaan, nagu tehti ümbritsevas ilmalikus maailmas. “Me oleme kui Iisraeli lapsed oma purustatud seinte ääres, ühes käes labidas, teises Jumalasõna mõök ja ohvrituli, et kaitsta oma ohutust, rahu ja Jumalariigi tööd.” Uustali hinnangul olid ajad halvad ja läksid veel halvemaks.⁸⁷³

Volinik tõi oma aruandes vastupidise näitena Viru praosti Kiiviti positiivse hinnangu kaasajale ning teatas, et kavatseb Lääne ja Uustali praostiametist maha võtta. Tema kvartaliaruanne (koostatud 19.01.1948) läks lisaks UN-ile ka ENSV MN-ile, EK(b)P KK-le ning RJM-ile. Viimane asutus näitas oma koostöövalmidust ning mõlemad praostid, kes olid juba varem olnud järelevalve all, arreteeriti 1948. a. jooksul — praost Jaan Lääne veebruaris ning Johannes Uustal 13.09. Läänemaa praosti kohta pakuti E. Hargile, kes sellest keeldus, Viljandi praostiks sai 1949. a. kirikukogu ajaks A. Tooming. Edaspidi kontrolliti praostkondade sinoditel peetavaid ettekandeid juba enne, volinik laskis isegi 1948. a. ühe ettekande päevakorrast maha võtta (Lääne-Harju praostkonna sinodil sooviti kõnelda piiblitundide läbiviimise tähtsusest kirikuelu elavdamise eesmärgil ning nende tundide korraldamisest).⁸⁷⁴

21.01.1949 rääkis Sadovski üleminekust usukultuste plaanipärasele reguleerimisele ja soovitas peale konsistooriumi ka praostide “koosseisud üle vaadata”⁸⁷⁵ 1949. aastal ei kontrollinud võimud veel kõikide praostide ametissemääramist, millest annab tunnistust see, et praostiametisse jäid ka 1949. a. kirikukogu ajal V Kuljus ja F Jürgenson, kes olid mõlemad võimude silmis ebasoovitavad isikud ning julgeolekuorganite järelevalve all. Nad olid ametis hoolimata sellest, et lisaks uue konsistooriumi liikmete ankeetidele pidi volinik Moskvasse saatma ka praostide omad.⁸⁷⁶ 09.09.1949 on ta UN-ile saatnud 15 praosti nimekirja ning 15 ankeeti.⁸⁷⁷

4.1.3.2. Koguduste vaimulikud

Veel vähem kontrolliti koguduse vaimulike, kirikuõpetajate ja jutlustajate ametisse määramist. Ametlikult nägi UN ette, et volinik kontrollib vaimulike ametissemääramist registreerimistunnistuse väljastamise kaudu (26.12.1946

⁸⁷³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 105, 106.

⁸⁷⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 248.

⁸⁷⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 37.

⁸⁷⁶ Vastav meeldetuletus Poljanskilt vt. ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 15.

⁸⁷⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 66. Moskvas Eesti volinikuga peetud kirjavahetuse kaustades (kus olid konsistooriumi liikmete ankeedid ja iseloomustused) praostide ankeete pole.

koostatud instruktiivkiri nr. 4 täpsustas seda korda).⁸⁷⁸ Alati ei olnud see kontroll tõhus. Vähemalt ühel juhul on volinik andnud välja jutlustajatunnistuse valenime all esinenud isikule, kelleks oli endine poliitilise politsei kaastöötaja Karl-Ilmar Keeru, kes oli 1945. a. vangivagunist põgenenud ning töötas jutlustajana Allmetsa nime all. Ta tabati tänu A. Pähnale.⁸⁷⁹

1948. a. 3. kvartalis alanud ateismikampaania raames avaldati ajalehtedes vaimulikke halvustavaid artikleid. Voliniku hinnangul olid need väga madalal tasemel, kontrollimata faktidega ning kõigiti liialdatud. Artiklite märklauaks olid õpetajad Viljari, Maior, Kais, Keller ja Uibopuu.⁸⁸⁰ Kõik need vaimulikud käisid ka voliniku juures asja selgitamas, artiklid kaasas. Viljari esitas pika kirjaliku seletuse, milles eitas kõiki artiklis toodud fakte ja ütles, et kui kõik artiklis tema kohta kirjutatu oleks tõsi, poleks tal õigust elada vaba kodanikuna. Volinik nentis, et selline artikkel ei saanud anda soovitud resultaati, vaimuliku autoriteet koguni tõusis. Vastseliinas, kus Viljari oli pastoriks, ning ka kogu ümbruskonnas oli märgatavalt suurenenud konfirmantide hulk. Pastoreid Maiorit ja Kaisi püüti naeruvääristada nende alkoholilembuse arvel. J. Maior väitis volinikule, et oli täiskarsklane ning et seda teadsid kõik. Kaisi puhul möönis volinik niihästi tema alkoholilembust kui ka uskmatus ning sedagi, et ta pidas vaimuliku ametit ainult elatise hankimise eesmärgil. Tema kohta kirjutatud artikkel oli ehk ainsana tabav, kuigi üldiselt Kivi selliseid artikleid heaks ei kiitnud isegi nende sisu tõelevastavuse korral.

Volinik Kivi hinnangul oli naeruväärne, kui nõukogude ajakirjandus nõudis vaimulikelt ametieetika järgimist. Volinikule meenusid Kaisi kohta artiklit lugedes hernhuutlaste varased kirjutised, kus püüti avada usklike silmi, paljastades pastorite ilmalikku eluviisi, ning ta leidis: "Minu hinnangul on need just sellised pastorid, kes võivad mõjuda nõrgendavalt kivilinenud usutunnetele ja aidata vabaneda religioosest fanatismist."⁸⁸¹ Nagu varemgi märgata võis, polnud volinikule meele järgi vaimulike kaadri kvaliteet, tema mõjutanuks seda pigem halvemuse suunas.⁸⁸² Tuleb aga tõdeda, et tema arusaamad ei suutnud alati takistada konsistooriumi tegevust. Julgeolekuorganid aga on eelistanud enda kaastöötajaina näha kohusetundlikke ja autoriteetseid inimesi, kes (eriti kiriku juhtkonnas töötades) suudaksid kontrollida olukorda enda ümber.

---

⁸⁷⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 49, 50.

⁸⁷⁹ JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 154.

⁸⁸⁰ Enamasti on sellised artiklid ajaleheväljalõigetena lisatud vaimuliku isiklikku toimikusse EELK konsistooriumi arhiivis.

⁸⁸¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 249, 250.

⁸⁸² Volinik on järgmises kvartaluaruandes rõõmuga kirjeldanud pastor Lubergi tegevust: tema ülemäära pikad jutlused olid Virumaal Pühajõe koguduses inimesed kirikust eemale peletanud. Lihulas ja Kosel, kus Luberg varem teenis, oli sama juhtunud. Konsistoorium üritas probleemi lahendada Lubergi edasisaatmisega kogudusest kogudusse. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 286.

4.1.3.2.1. Uno Sillaste juhtum

Konsistoorium tagandas ametist vaimulikke, kes ilmselgelt ei kõlvanud oma ametisse, isegi kui nad püüdsid toetuda Nõukogude võimuorganite autoriteedile ja tegid nn. patriootlikku tööd. Nii vallandati "jutlustajale sobimatute eluviiside ja ametipidamises lubamata omavolitsemise pärast" alates 14.06.1948 Haapsalu koguduse jutlustaja Uno Sillaste.⁸⁸³ Ta ei leppinud sellega, vaid esitas avalduse ametikohale edasi jäämiseks. Konsistooriumi istungil 16.09.1948 küsitleti Sillastet ning arutati uuesti tema asja. Arutelu protokoll avab juhtumi sisu. Enne Sillaste sissekutsumist kuulati ära koguduse juhatuse esimees, kes väljendas juhatuse üksmeelset soovi, et Sillaste lahkuku ametist. Annetajate hulk koguduses vähenes, Sillaste ei pidanud korrast kinni, ei esitanud õigeaegselt ühtegi aruannet, ei andnud laekunud summasid laekahoidjale üle ning jättis halva mulje oma elukommetega. Sillaste oli kiidelnud oma suurte sidemetega võimukandjate juures, ent kuna temast endast koguduses lugu ei peetud, heitis ta varju ka oma sõpradele.

1946. a. detsembris oli U. Sillaste avaldanud soovi saada ordineeritud õpetajaks, konsistoorium oli vastu. Konsistooriumi protokollist võib põhjendusena lugeda, et "Uno Sillaste oli elanud ebakõlblalt elu" ning tema abieluta kooselust oli 1945. a. lõpul sündinud laps.⁸⁸⁴ Jutlustaja kohalt teda siiski ei vabastatud, sest protokolli kohaselt hinnati tema "patriootilist" tegevust nõukogude korra taastehtestamisel. Sillaste oli seepeale ise endale võtnud õpetaja õigused, toimetades kõiki kiriklikke talitusi. Konsistoorium talus seda, arvestades taas Sillaste "patriootlikku" tööd. Viimaks kaldus seegi negatiivseks muutuma, sest jutlustaja Sillaste seletas kõigile, kui head suhted on tal partei- ja julgeolekutegelastega, kui tihti koos napsu võetakse jne. Sellega diskrediteeris ta piiskopi asetäitja hinnangul ka nõukogude võimu. "Patriootlikus" töös paistis Sillaste silma sellega, et viis leeriõpilased taastamistöödele, kuid ähvardusega, et ei anna muidu leeritunnistusi kätte.

Sillastele oli antud võimalus vahetada kogudust, samuti oli tal lubatud tulla konsistooriumi ette seletust andma. Sellega oli talle küllalt palju vastu tulnud.

Enda kaitseks väitis Sillaste, et oli küll lubanud lahkuda, kuid ei saanud koguduse huvides seda teha. Nimelt oli kohalik TK andnud koguduse ruumid rahandusosakonna tegelasele, kes põdes lahtist tiisikust, ning Sillaste oli käinud tervishoiuministri juures, et ruume tagasi võidelda. Karistuseks oli rahandusosakond määranud talle lisatulumaksu 1000 rbl. Õpetaja õiguste osas leidis jutlustaja, et tal ei jäänud muud üle, sest piiritsooni võõrast õpetajat sisse ei lastud — kohalik miilitsaülem ei lubavat. Assessor Kiiviti andmeil oli Sillaste aga meelega kutsunud selliseid õpetajaid, kes tulla ei saanud ning korra isegi lasknud tuttavalt miilitsaülemal kutsutud õpetaja tulek ära keelata. Sellest oli Sillaste ise eravestluses Kiivitile rääkinud. U. Sillaste protestis ägedalt oma eravestluses öeldu kasutamise vastu konsistooriumis.

⁸⁸³ EELKKA, Kprot 1948, Protokoll 5, p. 1b, 07.06.1948.

⁸⁸⁴ EELKKA, Kprot 1946, Protokoll 12, p. 18, 11.12.1946.

A. Pähn, P. V. Koppel ja J. Liiv andsid oma sõnavõttudes negatiivse hinnangu Sillaste tegevusele. A. Pähn lisas:

Meie kiriku juhtivate isikutena ei saa lubada kiriku ametikandjate poolt riigivõimu esindajate ja oma kõrgema ülemuse halvustamist nagu Teie seda olete teinud. Teie seletasite, et käisite Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja sm. Andresen'i juures seletamas, et Usukultuseasjade Nõukogu Volinik on liiga ühes meeles Konsistooriumiga, seepärast ei ole loota sealt sobivaid kiriku põhimäärusi.

Sm. Andresen olevat soovitanud esitada teil kavandi. Samuti kõnelesite, et nimetatud minister usaldab Teid rohkem kui Volinikku.

See on oma ülemuse halvustamine ja pahatahtlik või vastutustundetu jutu levitamine valitsusliikmete omavahelisest usaldamatusest. Kui Konsistoorium lubaks sellist tegevust, siis oleksime selle väärteo kaassüüdlased.⁸⁸⁵

Nii pöördus jutlustaja agarus tema enda vastu, konsistoorium sai näidata end hoopis riigi huvide kaitsjana vaenlase kõrvaldamisel. Ilmselt on Uno Sillaste olnud agent "Eo Ipso" (vt. eespool), kellele julgeolekuorganid usaldasid koos agent "Kaljuga" nõukoguliku opositsiooni loomise luterliku vaimulikkonna seas ning kes värvati esialgu just nn. patriootliku töö tegemiseks. Kindlasti ei pidanud ta looma opositsiooni aga usuasjade voliniku vastu. Liiga laiahaardeline tegevus ning rumal hooplemine näitavad, et Sillaste polnud võimeline sedalaadi ülesandeid täitma. Võimalik, et ka julgeolekuorganid kiitsid vaikimisi heaks Sillaste kõrvaldamise vaimulikutööst. Samas oli Sillastel paraku õigus, kui ta lõppsõna asemel konsistooriumile näkku heitis: "Kes teab kui kaua see Konsistooriumgi siin istub, võibolla õige pea ei ole ka Teid enam siin."⁸⁸⁶ Konsistoorium otsustas jääda oma 7. juuni otsuse juurde. Alates 01.10.1948 kandis volinik Sillaste usukultusteenistujate registrist maha, teatades sellest ka ENSV Rahandusministeeriumi maksudevalitsuse juhatajale.⁸⁸⁷

Vähemalt esialgu hakkas volinik Sillastet kaitsma. Kirjas Poljanskile 10.06.1948 (pärast esimest otsust) kirjeldas Kivi toimunut ning avaldas rahulolematust. Sillaste oli käinud voliniku juures kaebamas ning teatanud: "Järgisin rangelt riigi seadusi ja kui ma saan selle eest karistada konsistooriumilt, siis pole see esiteks loogiline ja teiseks, see pole moraalseks löögiks mitte ainult minule, vaid ka nõukogude korrale." Volinik oligi Sillastet uskunud ja rõhutas, et tema puhul oli tegemist "liberaalse ja lojaalse" kodanikuga, kes võttis osa ühiskondlikust elust ja mõjutas sama tegema ka usklikke. Tema jutlusedki olid "kasvatavad — nõukogude korra huvides" Oma koguduse piirkonnas oli ta nõudnud rangelt Nõukogude seaduste järgimist — polnud lubanud

---

⁸⁸⁵ EELKKA, Kprot 1948, EELK Konsistooriumi täiskogu koosoleku 16. sept. 1948. a. päevakorrapunkt nr. 1 istungiprotokoll.

⁸⁸⁶ EELKKA, Kprot 1948, EELK Konsistooriumi täiskogu koosoleku 16. sept. 1948. a. päevakorrapunkt nr. 1 istungiprotokoll.

⁸⁸⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 207

teiste usutühingute vaimulikke jutlustama. Volinik oli pahane, et Sillaste oli kõrvaldatud “täiesti ilma ametialase süüta” ja et talle ei antud võimalust ennast kaitsta. Ta mainis ka, et Sillastel oli plaan loobuda kirikutööst samal sügisel, ning oletas, et konsistoorium oli plaanist teada saades seda ennetanud. Võib-olla pidi konsistoorium asja uuesti arutlusele võtma voliniku surve, kuid sellel juhul ilmselt volinik asja uurimise järel siiski enam Sillastet ei toetanud, seetõttu on Sillaste pöördunud N. Andreseni poole.

Volinik on nentunud Sillaste juhtumi puhul, et kaadripoliitika on kiriku siseasi, millesse tema ei peakski sekkuma, kuid ta oli mures sellesarnaste juhtumite rohkuse pärast. Kullamaa jutlustaja Uritamm sunniti lahkuma tema liberaalsuse ja progressiivsuse pärast kohalike hernhuutlaste surve ja konsistoorium ei sekkunud. Oleviste koguduse jutlustaja Liikane oli olnud II maailmasõja ajal Nõukogude tagalas. Volinik pidas seda põhjuseks, miks talle ei võimaldatud varasemal kohal töötamist ning määrati kohale, mida ta ei soovinud. Liikane oli sunnitud kirikutööst loobuma.⁸⁸⁸ Sellel korral polnud volinik sugugi rõõmus vaimuliku lahkumise üle kirikutöölt — sunnitud loobumist ei saanud kasutada propagandaks.

4.1.3.2.2. Teisi näiteid konsistooriumi kaadripoliitikast

Teine kiriku teenistusest kõrvale jäetud vaimulik August Raudsepp sai hakkama mitme omapärase protestiteoga, püüdes sekkuda kiriku ja riigi suhetesse. Juba 04.07.1945 on ta kiriku teenistusest Piiskopliku Nõukogu otsusega eemale jäetud (Raudsepp oli taotlenud aseõpetaja kutset, kuid seepeale kerkis üles küsimus tema sobimatuses vaimuliku ametisse ja ta eemaldati ka jutlustaja ametist).⁸⁸⁹ 1946. a. hoiatati kogudusi Raudsepa eest, märkides, et ta oli käinud kogudustes jutlustamas kehtetu jutlustajatõendiga. Konsistooriumi ringkirjas rõhutati, et “A. Raudsepp ei ole kunagi olnud õpetaja ega ole ta ka usuteadlane, mispärast tal pole ka kunagi olnud talaari kandmise õigust”⁸⁹⁰ Protesti jutlustajaametist eemaldamise vastu, mille Raudsepp oli kirjalikult konsistooriumile esitanud, ei rahuldatud, sest “kirja sisu kinnitab, et Piiskoplik Nõukogu on õige otsuse teinud”, nagu nentis konsistoorium oma istungil 17.03.1947.⁸⁹¹

A. Raudsepa saadetud anonüümkirjast J. Kiiviti määramise puhul piiskopi asetäitjaks on juba juttu olnud, tõeliselt originaalne oli aga tema algatatud alternatiivne luterlik kirik (vt. ptk. 7.5.).

---

⁸⁸⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 131, 131p.

⁸⁸⁹ EELKKA, PN, PN-i koosoleku protokoll, 04.07.1945. Protokollis ei selgitata otsuse tagamaid.

⁸⁹⁰ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 561, 15.11.1946.

⁸⁹¹ EELKKA, Kprot 1947. Protokoll 2, p. 29, 17.03.1947. Võimalik, et just Raudsepa juhtumi tõttu küsis volinik 1947 UN-ilt, mida teha vaimulikuga, kes ei taha pärast ametist tagandamist tagastada talle antud registreerimistõendit. UN soovitas kasutada prokuratuuri abi. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 80.

Vaimulike vabatahtlik lahkumine ametist oluks ülimalt soodne, mida kõrgemalt positsioonilt kirikus, seda parem, vähemalt voliniku arvates (nagu oli näha L. Tedderi ja E. Hargi puhul). Julgeolekuorganid seevastu ilmselt eelistasid hoida kiriku juhtkonnas lojaalseid isikuid, kes pidid kindlustama stabiilsuse kiriku ja riigi suhetes. Samas oli Nõukogude organite üldine hoiak selline, et endist pastorit ei saanud usaldada, seetõttu oli vaimulikel pärast ametist loobumist raske uut kohta leida. Nii oli see voliniku andmeil olnud E. Hargiga. Teistsuguseks näiteks on Leo Vooli juhtum.

L. Vool, senine Karuse ja Hanila koguduse õpetaja kt., kinnitati konsistoriumi poolt 26.04.1945 Lihula ja Varbla koguduse hooldajaõpetajaks alates 01.01.1945.⁸⁹² Juba 04.07. oli praost Jürgenson sunnitud nentima, et tal on raskusi L. Vooliga, sest ta ei vasta praosti kirjadele.⁸⁹³ 1946. a. sunniti Vool lahkuma kiriku teenistusest "korratu ametipidamise ja õpetajaametile mittesobivate eluviiside pärast"⁸⁹⁴ ning 1949. a. töötas ta voliniku andmeil "õpetaja või maakonna haridusinspektorina" 11.12.1948 avaldas L. Vool ajalehes "Läänlane" artikli "Miks sai minust ateist", kus oli "teaduslikul alusel" ümber hinnanud oma senised arusaamad loomisloost ja jumalikkusest. Artikkel lõppes järgmise lõiguga:

See kõik näitab seda, et on tarvis endalt maha raputada usu uimastavad sidemed ja asuda teaduse tee; sest teadus on see, mis üksinda viib edasi ja inimesele annab kõike seda, mis vaja. Need olid põhjused, mis mindki panid mõtlema ja usust loobuma. Leidsin õige koha ja ülesande meie suure kodumaa ülesehitustöös.⁸⁹⁵

Volinik väljendas kahjutunnet, et Voolil oli olnud vaimulike ja usklike seas vähe autoriteeti.⁸⁹⁶

Vooli lahkumise järel pidi tema hoole all olnud kogudusi teenima õpetaja Valma, kes oli aga registreeritud ainult Karuse koguduse õpetajana. Volinik süüdistas teda seetõttu rändjutlustaja ameti pidamises. Sama süüdistus käis Lääne-Nigula koguduse jutlustaja Pohlametsa kohta. Voliniku suhtumist Valmasse mõjutas ilmselt seegi, et Valma teenis samades kogudustes, kus oli olnud Vool, ja Kivil oli kahju, et Vool oli sunnitud lahkuma (teda volinik rändjutlustamises ei süüdistanud). Volinik tegi Läänemaa TK esimehele Mihelsonile ettekirjutuse piirata "rändjutlustajate" tegevusraadiust.⁸⁹⁷

Et mõnel puhul võisid vaimulikud ka vabatahtlikult ametist lahkuda, näitab see, et Kivi käest oli käinud 1948. a. III kvartalis nõu küsimas pastor Laas Tarvastust, kellele oli ametist lahkuda soovitanud tema professorist sugulane

⁸⁹² EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 585, 04.06.1945.

⁸⁹³ EELKKA, PN, PN koosoleku protokoll, 04.07.1945.

⁸⁹⁴ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 561, 15.11.1946.

⁸⁹⁵ Läänlane nr. 148 (632), 11.12.1948. Lk. 2, 3.

⁸⁹⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 283, 284.

⁸⁹⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 94.

(arvatavasti prof. Laas Tartu Riiklikust Ülikoolist), “kuna pastoreid praegusel ajal ei hinnata ning edaspidi arvestatakse nendega veel vähem” Pastor Laas oli leidnud, et ta oleks nõus ametist lahkuma, kui leiaks mingi teise töö, näiteks muuseumis või arhiivis.⁸⁹⁸ Alates 12.10.1948 oligi H. Laas vabastatud Tarvastu õpetaja kohalt.⁸⁹⁹ Ilmselt oli võimalik selline töö leida. Vähemalt ühe näite võib tuua ka köstrist, kes loobus ametist üsna varsti pärast köstrieksami sooritamist. Leonid Erik sooritas eksami 1947. a., määrati Vastselliina kogudusse köstri kt-ks alates 28.09.1947 ning lahkus ametist omal soovil alates 31.08.1948.⁹⁰⁰ Tema puhul pole küll teada ametist lahkumise motiiv.

1948. a. Inglismaalt vabatahtlikult repatrieerunud Herbert Stillverki, endise Pühavaimu koguduse abiõpetaja probleem oli voliniku andmeil teistsugune: konsistoorium ei tahtnud teda vaimulikuks tööle võtta tema nõukogudemeelsete artiklite tõttu⁹⁰¹ (nii kirjutas volinik UN-ile kvartaliaruandes 09.10.1948). Esi-
algu Stillverk ei tahtnudki vaimulikuna tööle asuda, aga temalgi ei õnnestunud sobivat tööd leida ning tal tuli asuda maalri õpilaseks.⁹⁰² Konsistoorium kinnitas H. Stillverki ametisse Kose koguduse õpetaja kt-ks alates 01.12.1948.⁹⁰³ UN reageeris hilinevalt, Sadovski tegi 21.01.1949 saadetud vastuses Kivile selle juhtumiga seoses tõsisemaid etteheiteid:

Nõukogule on arusaamatu, miks volinik nii rahulikult suhtus sellesse, et Herbert Stillverk ei saanud ametisse, sest Inglismaalt tagasi jõudes kirjutas konsistooriumile “mittemeeldinud” artikli. Poliitiliselt oleks õige, kui volinik mitteametlikult oleks aidanud Stillverki tema meeoleu arvestades ühiskondlikult kasulikule tööle väljaspool kirikut, et seda aga õigeaegselt ei tehtud, tuleks lasta määrata Pähnal ta pastoriks.⁹⁰⁴

Niisiis leidis ka UN, et “õigete” poliitiliste hoiakutega pastoreid tuleks lasta töötada väljaspool kirikut. Hoolimata konsistooriumi ilmselt varem tehtud otsusest Stillverk kohale määrata, teatas volinik vastuseks kriitikale 28.02.1949:

---

⁸⁹⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 283.

⁸⁹⁹ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 261, 28.04.1949.

⁹⁰⁰ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 556, 01.10.1947, ringkiri nr. 1, 14.01.1948, ringkiri nr. 629, 02.11.1948.

⁹⁰¹ Siinkirjutaja on leidnud neist ühe: “Kuidas elab keskmine inglane” — Rahva Hääl nr. 156 (1686), 03.07.1948. Lk. 4. Artikkel kirjeldas keskmise inglase (õigemini töötava rahva) elu süngetes värvides. Mõningat lootust andis Inglismaa “töötavatele hulkadele” artikli järgi ainult “sotsialismi hiilgav võidukäik ja selle määratu suured saavutused Nõukogude Liidus” Sellest võib isegi välja lugeda vihjet maailmarevolutsioonile.

⁹⁰² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 247. Volinik märkis ka Stillverki kuulumist liberaal-protestantlikusse teoloogilisse voolu.

⁹⁰³ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 119, 01.03.1949.

⁹⁰⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 37, 38.

Ta [Stillverk] pole siiani aktiivset tahet üles näidanud kiriku teenistusse asumiseks. Ta on kogu aeg otsinud tööd väljaspool kirikut. Olen mitmel korral pööranud juhtivate seltsimeeste tähelepanu Stillverkile, kuid esialgu tulemusi pole. Ilmselt tuleb suunata Stillverk tööle kirikusse.⁹⁰⁵

Pole märke voliniku otsesest sekkumisest sellel puhul konsistooriumi otsuse tegemisse. Vaevalt, et Stillverk alles ringkirja saatmise ajal tagasiulatuvalt (kolm kuud hiljem!) ametisse määrati. Seega polnud volinik ilmselt lihtsalt asjade käiguga kursis.

4.1.3.2.3. Katsed vaimulike kaadrit paremini kontrollida

U. Sillastel oli õigus, kui ta väitis, et mõnda õpetajat ei lubatud piiritsooni. 1948. a. taheti julgeolekuministeeriumi soovil kahelt õpetajalt — P. V. Koppelilt ja Bernhard Leib'ilt (Jaani koguduse õpetaja) — ära võtta õigus töötada Tallinnas, mida loeti samuti keelatud tsooniks. Seda oleks saanud teha, jättes uuendamata nende sissekirjutused. Otseselt väljasaatmist julgeolekuorganid ei taotlenud. Volinik küsis nõusolekut UN-ilt, kuid seal nii järske abinõusid vajalikuks ei peetud. UN-i arvates ei võinud sissekirjutuse uuendamise nõuet kasutada vaimulikkonna puhastamiseks nõukogudevastasest elemendist, vaid rakendada seda abinõud üksnes varem "teatud paragrahvide alusel" kohtulikult karistatud isikute puhul.⁹⁰⁶ Leib'i ja Koppelit selles süüdistada ei saanud ning ilmselt ei kaotanud ka ükski teine vaimulik sellel põhjusel EELK-s tööd.

06.05.1948 saadetud kirjas oli UN-i esimees Poljanski nõudnud Kivilt suurema tähelepanu pööramist vaimulikkonna tundmaõppimisele. Volinik tunnistas oma vastuses 04.06. selle vajalikkust, kuid nentis samas ka oma väheseid võimalusi sellist tööd teha: tal tuleks selleks olla kontaktis usklikega külates, valdades, asulates jne. Ainult ümbritsevaid inimesi küsitledes võiks ta saada objektiivsema pildi vaimulikkonnast. Seni volinikul tema enda tunnistust mööda sellist pilti polnud. Põhjuseks pidas volinik oma kesiseid töötingimusi, eelkõige ametiauto puudumist. Volinik ei pidanud piisavalt autoriteetseks "kõrgema ülemuse" saabumist jalgsi või juhusliku talupojavankriga. Autot, mille UN oli küll volinikule eelmisel aastal eraldanud, ei olnud ta seni kätte saanud ja pidi seetõttu osa ülesandeid täitmata jääma.⁹⁰⁷ Kuigi Kivi vastas kriitikale suhteliselt olmelise väljapressimisega, näitab see siiski voliniku suutmatust kontrollida vaimulikkonda tervikuna.

1948. a. tuli Ukraina NSV volinik Vilhovoi UN-is välja plaaniga isoleerida vaimulikkond kogudustest. Võimalik, et ta väljendas UN-i ametlikku seisukohta. Sellel ajal pandi juba lootust usklike suurenenud teadlikkusele ning leiti, et koguduse omavalitsusorganid võiksid olla kasulikuks puhvriks kogu-

⁹⁰⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 188. Viimane lause oli Moskvast alla tõmmatud ja lisatud "?!"

⁹⁰⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 167, 168, 168p.

⁹⁰⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 106p.

duse ja vaimuliku vahel. Koguduste aktivistid pidanuks koguduses võimu haarama ja pastori ülesandeks oleks jäänud vaid otsene “kultuse läbiviimine”⁹⁰⁸ Selle idee rakendamise katsetest pole siiski midagi teada.

Riigi suurimaks sekkumiseks vaimulike töösse ja konsistooriumi kaadri poliitikasse oli muidugi vaimulike arreteerimine, aga sellest tuleb juttu 6. peatükis.

4.2. Piiskoplik Nõukogu

Kui konsistoorium oli kiriku valitsus, siis Piiskopliku Nõukogu (PN) ülesandeks oli 1935. a. EELK põhimääruste § 84 kohaselt usuküsimuste seletamine kõrgeima instantsina. PN pidi arutama talle piiskopi poolt esitatud küsimusi, “eriti neid, mis puutuvad kirikukongressi ja usuteadlaste ning praostkondade õpetajate konverentside päevakorda”⁹⁰⁹ Viimaseid tal küll 1944–1949 arutada ei tulnud, sest sellised organid koos ei käinud. PN-ist sai ilmselt teatud määral juhuslikult kiriku korraldamisel 1945. a. tähtis organ, sest A. Pähn, kes kiriku korraldamise juhtimise enda peale võttis, oli seni olnud PN-i kirjatöömehetaja ning tal oli hädapärast õigus seda organit kokku kutsuda (§ 83 kohaselt oli PN-i kokkukutsujaks ja juhatajaks piiskop, abijuhatajateks piiskoplikud vikaarid, protokollijaks Toomkoguduse õpetaja või diakonõpetaja).⁹¹⁰ Ka oli PN-i koosseis küllaltki esinduslik kirikule oluliste otsuste tegemiseks kriisisituatsioonis: sinna kuulusid piiskop, piiskoplikud vikaarid, konsistooriumi teised vaimulikud assessorid, kõik praostid, väljaspool praostkondi olevate koguduste (Toomkoguduse ja Tartu Ülikooli koguduse) õpetajad, Toomkoguduse diakonõpetaja ning Tartu ülikooli usuteaduskonna ordineeritud “evangeeliumi-luteriusulised” liikmed (professorid ja dotsendid).⁹¹¹

Esimesel, kirikut taas korraldama asunud PN-i koosolekul 17.01.1945 oli 18-st esialgu määratud liikmest kohal 12.⁹¹² Kahest kodumaale (ja avalikku ellu) jäänud vaimulikust assessorist oli kohal üks — J. Liiv. Viljandi praost J. Uustal puudus halbade liiklusolude tõttu, nagu ta hiljem vabandas.⁹¹³ Praostkondi esin-

⁹⁰⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 52, l. 245.

⁹⁰⁹ Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku (E.E.L.K.) Põhimäärused. Stockholm, E.E.L.K. Komitee, 1949. Lk. 16. Selles põhimääruste väljaandes on lisatud ka hilisemad muudatused kuni 1943 *incl.*

⁹¹⁰ E.E.L.K. Põhimäärused. Lk. 15.

⁹¹¹ E.E.L.K. Põhimäärused. Lk. 15.

⁹¹² Tartu Usuteaduse Instituudi “ordineeritud ev.-luteriusulise liikmena” oli liikmeks arvatud ka prof. Uku Masing — ilmselt eksikombel. — EELKKA, PN, EELK Piiskopliku Nõukogu liikmed 17.01.1945; EELKKA, PN, PN-i koosoleku protokoll, 04.07.1945. Veel 28.06.1944 oli PN-i liikmeid 22. — EELKKA, PN, EELK Piiskopliku Nõukogu liikmed 28. juunil 1944. a.

⁹¹³ Ta volitas A. Horni end esindama, kuid volikiri jõudis konsistooriumisse alles 23.01. Oma praostkonna õpetajatega ta telefoni puudumisel ühendust ei saanud. Hel-

dasid täieõiguslike praostidena vaid neli: Lääne praost F. Jürgenson, Viru praost J. Kiivit, Tartu praost Aleksander Kuusik ning Lääne-Harju praost Ado Köögar-dal. Ülejäänud praostkondadest olid kohal praosti kt-d: Valga — August-Eduard Ein, Ida-Harju — Richard Jõgis, Tallinn — P. V. Koppel, Narva-Alutaguse — V. Kuljus, Võru — J. Sild. Väljaspool praostkondi olevate kogu-duste õpetajad J. Kimmel ja A. Pähn olid samuti kohal. PN koosseisu olid lülitatud (ilmselt tagantjärele, sest liikmete nimekirjas neid esialgu polnud) Kirikuelu Korraldava Toimkonna liikmed A. Horn ja H. Pärno. Protokollis loeti neid vaimulikeks assessoriteks, kuivõrd toimkond tegutses konsistooriumi ase-mel. Seega oli 14 praostkonnast esindatud 9. Mõnes praostkonnas oli tollel hetkel veel praosti kt. isegi määramata: Saaremaa ja Saare-Lääne praostkonnas polnud mõtet seda teha õpetajate vähesuse tõttu. Seetõttu olid Paul Uibopuu ja Matt Lillipuu liikmete nimekirjas vastavate praostkondade hooldajaõpetaja-tena.⁹¹⁴ Külalistena lubati koosolekust osa võtta Tallinna Jaani koguduse II piht-konna õpetaja kt-l Bernhard Leib'il ja Pärnu Eliisabeti koguduse õpetaja kt-l Hillar Põllul. Osalejaid oli seega kokku 16.

Koosolekul andis A. Pähn ülevaate kiriku olukorrast, valiti piiskopi asetäitja, ajutine konsistoorium, võeti vastu konsistooriumi 1945. a. eelarve, arutati õpe-tajate ja kõstrite ettevalmistamise küsimust, naisusuteadlaste ordineerimist ning kohal algatatud küsimusi, millest olulisim oli otsus vastu võtta "üleskutse Ev lut. usu kogudustele ENSV-s"⁹¹⁵

Järgmine PN-i koosolek toimus 04.07.1945. Liikmeskonda kuulusid piiskopi asetäitja, konsistooriumi vaimulikud assessorid ja praostid (ehk praostkondade esindajad).⁹¹⁶ Kohal oli 20 liikmest 18 (puudusid Tartu praost A. Kuusik ja Saaremaa praostkonna hooldaja õpetaja P. Uibopuu) ning lisandus piiskopi kutsel konsistooriumi tollane peasekretäri kt. E. Lani. Kõige olulisem osa päevakorrast olid kaadriprobleemid: vakantsete õpetajakohtade täitmine, õpetaja koguduste teenimine ning aseõpetajate ordineerimine. Ülevaates kiriku elust andis piiskopi asetäitja positiivse hinnangu koostööle usuasjade voli-nikuga, keda eelmise koosoleku ajal veel ametis polnud:

Usuasjade Volinik kui riigivõimu vahendaja on meid mõistnud meie töö suhtes. Ta ei ole meid süüdistanud vaid kaitsenud. Ta hindab ka seda piskut mis tehakse ausameelselt ja tuleb südamest, mitte seda, mis omakasupüüdlilikult ja silmakirjaks tehakse. Meie avaldame niisugusele isikule lugupidamist ja tänu. Kirikuvalitsus on võinud rahuldada koguduste mitmesuguseid soove, kuna usukultusasjade nõukogu voliniku loaga on võimaldatud trükkida laululehti, leeripäeva mälestuslehti ja trükki on antud liikmeannetuste-

---

mest, kus Uustal elas, oli lähim raudteejaam Valga 32 km kaugusel. — EELKKA, PN, Volitus, 13.01.1945.

⁹¹⁴ EELKKA, PN, EELK Piiskopliku Nõukogu liikmed 17.01.1945; PN koosoleku protokoll 17.01.1945.

⁹¹⁵ EELKKA, PN, PN-i koosoleku protokoll 17.01.1945.

⁹¹⁶ EELKKA, PN, EELK Piiskopliku Nõukogu koosseis 04.07.1945.

raamatud. Oleme saanud usukultusasjade nõukogu volinikuga vastastikuses usalduses koguduste elu korraldada. Nagu teada, tuleksid praeguste määruste põhjal pooled kogudused sulgemisele. On ometi jõutud nii kaugele, et Usukultusasjade Nõukogu Volinik on esitanud juhised, mille alusel iga õpetaja võib kahte kogudust teenida. Palvemajade suhtes on tema samuti vastu tulnud meie rahva usulistele vajadustele. On loota, et palvemajad jäetakse vastavate koguduste kasutada õpetajate juhtimisel. Nõnda on vennastekoguduse palvemajad sulgemisest päästetud.⁹¹⁷

Nagu näha, oli hinnang koostööle volinikuga optimistlik. Tol hetkel võis see tänu meel siiras olla, sest voliniku korraldused olid tõesti leebemad, kui sõjaeelsete kogemuste järgi kiriku raskes olukorras võis loota. Näiteks võis üks õpetaja kehtivate määruste järgi teenida kahte (või ka rohkemat) kogudust, sest selle kohta polnud eeskirju. Teatud määral võis seda pidada voliniku vastutulekuks.⁹¹⁸ Arutusel olevate küsimuste puhul oli nüüd teada ka riigivõimu vastav seisukoht. Praost Uustal avaldas imestust, et need kogudused, kust õpetaja ära oli läinud, olid vakantseks kuulutatud ning õpetajad vallandatud. Peale selle, et senine olukord oli olnud ebaloomulik, põhjendas Pähn seda teguviisi ka "riigivõimu seisukohaga"

Praost Kiivit tegi teatavaks mõningaid usuasjade voliniku seletusi korraldustele, nagu võimalus õpetada vanemate soovil nooremaid kui 18-aastasi ning neid eraviisiliselt õnnistada. Ka eramajades võis jumalateenistuse korraldamist lubada. Ainult vabaõhu jumalateenistustest pidi kaks nädalat varem kohalikule TK-le teatama. Organiseeritud "armastustöö" (diakoonia) polnud lubatud. TK-dega ei tohtinud vastuollu minna ning kõigist konfliktidest tuli usuasjade volinikule teatada. Selline oli voliniku edastatud informatsioon, mis jättis tookord üsna liberaalse korra mulje.

Praostide aruannete põhjal oligi üldiselt vahekord TK-dega hea. Praostidele pandi ka südamele, et nad esitaksid vajalike remondimaterjalide nimekirjad usuasjade volinikule hiljemalt 20. juuliks. Samuti pidi volinik hoolitsema, et kiriku antud komandeerimistunnistused ikka kehtiksid ja nende alusel saaks rongipileteid osta. Juulis või augustis taheti korraldada üle Eesti kõigis kirikutes jumalateenistusi, millel müüdavate laululehtede puhas sissetulek läheks tervikuna sõjas langenute perekondade ja invaliidide toetuseks. Koguduste juhatused

---

⁹¹⁷ EELKKA, PN, PN-i koosoleku protokoll, 04.07.1945.

⁹¹⁸ Samas võis selle taga olla ka lootus, et kogudused sulanduvad sel viisil üksteisesse ja neid jääb niimoodi vähemaks — selline oli 1948. a. Ukraina NSV voliniku Vilhovoi põhjendus, kui lubati ühel pastoril teenida mitut kogudust. — GARF, f. R-6991, n. 3, s. 52, l. 246. Hiljem on Kivi ise põhjendanud UN-ile (1950. a. väiksemate koguduste teiste koguduste filiaalideks tegemise kampaaniaga seoses): "Sellega, et me pastoril lubame teenida mitmes koguduses, me vähendame religioossete kogunemiste arvu, lõikame läbi jumalateenistuskorra ning õpetame usklikke ja inimesi vähemaga läbi ajama." — GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 299.

pidid laekunud raha edasi saatma konsistooriumile, kes pidi siis kogu summa vastavale asutusele üle andma.⁹¹⁹

25.09.1946 peetud PN-i koosolekul oli koosseis sarnane eelmisega, ainult üksikute muudatustega. Et praost Kiivit oli nüüd ühtlasi ka konsistooriumi liige ning Saaremaad eraldi ei esindatud, siis oli liikmete arv langenud 18-le. Praostide hulka oli A. Kuusiku asemel lisandunud aktiivne diskussioonist osavõtja H. Haamer.⁹²⁰ Kohal oli 19 inimest, Piiskopliku Toomkoguduse õpetajat asendas protokollimisel konsistooriumi peasekretär A. Isotamm. Assessor Koppel puudus. Liikmete nimekirjas olnud praoste või nende kt-sid asendasid mõnel juhul abipraostid.

Koosoleku päevakorras oli EELK uue põhimääruste kava läbiarutamine. Kava väljatöötamisest osa võtnud konsistooriumi liikmena mainitakse protokollis F. Jürgensoni, kes valiti ka koosoleku abijuhatajaks. Kava ennast pole ilmselt säilinud. See oli kõigile liikmeile varem laiali saadetud, nii et koosolekul saadi kohe asuda arutelu ja parandusettepanekute juurde (vt. ptk. 4.3.). Pärast põhikirja projekti arutelu puudutati ka Usuteaduse Instituudi asutamist, koguduste varade tagasisaamise, laululehtede trükkimise ja 1947. a. kalendrite trükkimise võimalusi. Nende küsimuste arutelu aga ei protokollitud. Koosolek lõpetati lauluga "Oota hing, oh oota"⁹²¹

22.10.1949, XIII kirikukogu eelõhtul koos käinud Piiskopliku Nõukogu koosolekust on säilinud kahjuks ainult osalejate nimekiri.⁹²² See koosolek jäi ka viimaseks, sest kirikukogul vastu võetud põhikirja kohaselt kaotati see organ.

Tuleb märkida, et PN-i koosolekud olid riigivõimust suhteliselt sõltumatud. Kuigi julgeolekuorganid teadsid ilmselt koosolekute toimumisest, pole neist osa võtnud hilisemad "kontrollitud agendid" Ka pole märke, et nende läbiviimiseks oleks pidanud eriluba taotlema (esimesel koosolekul ainult miilitsaülemalt) või et loa saamisega oleks erilisi probleeme olnud (erinevalt kirikukogust). Ilmselt ei ületanud osalejate arv kriitilist piiri. Voliniku dokumentides pole neist koosolekuist (välja arvatud muidugi esimene) mingit märki. Pärast 1946. a. koosolekut pole enam sisuliseks aruteluks kokku tulnud. Ilmselt jäi PN siiski ette võimu tsentraliseerimist taotlevaile võimuorganeile, mida näitab ka selle organi kaotamine uuest põhikirjast. Praktiliselt küljest muutus ju koosolekute pidamine aastatega järjest lihtsamaks. Samas võib öelda, et sarnase koosseisuga koosolekuid peeti siiski edasi, nüüd juba "EELK praostite informatsioon-konsultatiiv nõupidamise (peapiiskopkonna sinodi)" nime all. Esimene selline kokkusaamine toimus 15.03.1950. Et seda koosolekut peeti PN-i järeltulijaks, näitab koosoleku algul tehtud ettepanek "jääda piiskopliku nõukogu tavalise töökorra juurde," mis võeti vastu ühel häälel.⁹²³

⁹¹⁹ EELKKA, PN, PN-i koosoleku protokoll, 04.07.1945.

⁹²⁰ EELKKA, PN, EELK Piiskopliku Nõukogu koosseis 25. septembril 1946. a.

⁹²¹ EELKKA, PN, PN-i koosoleku protokoll, 25.09.1946.

⁹²² EELKKA, XIII, [Piiskopliku Nõukogu liikmete nimekiri, 22.10.1949].

⁹²³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 9, l. 64. Protokoll l. 63–87.

4.3. EELK uus põhikiri

4.3.1. Katsed muuta seniseid põhimäärusi

Kirik ei saanud nõukogude korra tingimustes jätkata 1935. a. põhimääruste järgi. Nõukogude korra pakutavad raamid ei mahutanud sugugi kõike seda, mida varasemad põhimäärused kirikule ette nägid. Osalt nõudnuksid ka Saksa okupatsiooni tingimused põhimääruste sätete muutmist, siiski tehti 1943. a. vaid pisemaid muudatusi.

31.12.1945 UN-ile saadetud kirikukogu kokkukutsumise taotlusele lisas volinik ka kehtivad EELK põhimäärused (ilmselt tõlgituna vene keelde) palvega anda vajaduse korral juhiseid nende muutmiseks ja kehtiva korraga kooskõlastamiseks ("eriti organisatsiooni struktuuri osas").⁹²⁴ Ilmselt oli volinikule endale juba kirikukogu küsimusega seoses muudatuste vajadus selgeks saanud. Esialgu veel muudatuste sisseviimisega kiiret polnud, nagu võib järeldada sündmuste käigust.

Konsistoorium oli küll otsustanud juba 25.01.1946 "võtta Põhimäärused läbivaatamisele ja kohaldada need kehtivatele seadlustele ja määrustele"⁹²⁵ Aasta jooksul oli põhimääruste küsimus veel mitmel korral konsistooriumi istungite päevakorras. 03.05. otsustati ajakohastada piiskopi valimistega seonduv osa ja esitada see kirikukogule kinnitamiseks hiljemalt 1. juuliks,⁹²⁶ 24.09. otsustati anda põhimääruste parandatud tekst läbivaatamiseks Piiskoplikule Nõukogule.⁹²⁷

Järgmisel päeval kogunenud Piiskoplik Nõukogu arutaski uute põhimääruste projekti, mida pole teadaolevalt säilinud. Järgnevas püüan anda ülevaate nende küsimuste arutelust, mis puudutasid hilisemate muudatuste ja voliniku sõnavõttude kohaselt ka riigi huvisid. Istungi protokoll ei kajasta põhjusi, miks asuti põhimäärusi muutma, ega põhimõttelist laadi muudatusi, mida oli projektis võrreldes varasemaga tehtud, kuigi ka neist on piiskopi asetäitja koosolekut avades rääkinud. Koosoleku abijuhatajaks sai projekti koostamisel osalenud assessor F. Jürgenson. Kava oli kõigile osavõtjaile varem välja saadetud, seetõttu alustati kohe parandusettepanekutega. Põhimääruste projektis olid ette nähtud juriidilise isiku õigused kirikule ja kogudustele. Praost Haamer juhtis siin tähelepanu vastuolule "ajutise juhendiga", kuid A. Pähna vastuse kohaselt oli riik juba tunnustanud kiriku õigust omandada, omada ja võõrandada varasid. Praost Kiivit soovis, et kõik kogudused kuuluksid praostkonda. A. Pähn kommenteeris, et sellel juhul oleks ka piiskop kui Toomkoguduse ülemõpetaja allutatud praostile.⁹²⁸ Praosti kt. Kuljus soovis oma sõnavõtus pöörduda tagasi

⁹²⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 52.

⁹²⁵ EELKKA, Kprot 1946, Protokoll nr. 1, p. 6, 25.01.1946.

⁹²⁶ EELKKA, Kprot 1946, Protokoll nr. 5, p. 12, 03.05.1946.

⁹²⁷ EELKKA, Kprot 1946, Protokoll nr. 10, p. 18, 24.09.1946.

⁹²⁸ Hilisema uue põhikirja järgi kuulusidki kõik kogudused praostkondadesse.

piiskop Kuke aegse lihtsuse juurde ja loobuda sellega seoses vikaarpiiskopi ametikohast ning kärpida assessorite arvu. Vikaarpiiskopi ametikoht jäeti esialgu siiski alles, kuid otsustati täita seda vajaduse korral.

Edasi läks arutelu paragrahvide kaupa. H. Haameri hinnangul oli vale kaotada põhikirjast kiriku ülesannete seast hingede päästmine ja misjonitöö. Samas oli misjonitööst loobumine üks võimude kindel nõue — nii et selle sissejätmine ei saanud tulla kõne alla. Otsest vastust H. Haamerile ei antudki. Õp. E. Saag puudutas ka piiskopi valimiskogu temaatikat. Tema arvates polnud kogu liiga suur, kuid kvoorumiks piisanuks ehk kolmandiku liikmete kohalolust, mitte poolte, nagu seni oli nõutud. Kuigi ka assessor Jürgenson toetas seda ettepanekut ning assessor Kimmel leidis, et oleks soovitav koosseisu vähendada, otsustati lõpuks anda see küsimus kirikukogu otsustada. Piiskopi valimiskogu suurus oli selgelt pinnuks silmas ka võimuorganeil, samas oli koosseisu vähendamisel ka ratsionaalne põhjendus.

Ilmselt riigivõimu soovitusel võib pidada redaktsioonilist parandust, mille kohaselt õpetaja pidi valvama selle järele, et koguduse piirkonnas keegi teenistusi ei peaks ega ametitalitusi toimetaks ilma vastava loata. See viidi sisse piiskopi asetäitja ettepanekul.

Suuremaid vaidlusi tekitas küsimus, kas õpetaja valib koguduse täiskogu või nõukogu. Esialgu jäadi selle juurde, et õpetaja pidi valitama koguduse täiskogul konsistooriumi esitatud kandidaatide seast. Veel oli põhimääruste projektis alles ka kirikukohtuid puudutav osa.⁹²⁹

08.12.1946 esitas konsistoorium volinikule uue põhikirja projekti, mis sooviti kirikukogul vastu võtta juba 1947. a. jaanuari lõpul.⁹³⁰ Volinik leidis oma vastuses piiskopi asetäitjale, et projekt tulnuks ka allkirjastada (“projektide ehtsust peab tõestama, et oleks selgus kust nad õieti pärit”) ja et oleks vaja vähemalt ühte venekeelset eksemplari.⁹³¹ 23.12. saatiski konsistoorium Kivile põhimääruste kava allkirjutatult kolmes eksemplaris. Venekeelset tõlget siiski polnud, konsistoorium põhjendas seda asjaoluga, et juba seniste põhimääruste tõlge oli läinud maksma 1000 rubla ning konsistooriumile polnud jõukohane taas tõlke eest tasuda. Konsistoorium avaldas kartust, et juhul kui voliniku või MN-i märkuste põhjal tuleks taas projekti muuta, peaks ka uuesti tõlkima.⁹³² Projekti Moskvasse saatmisega ilmselt ei arvestatud. Kivi kommenteeris projekti oma ettekandes UN-i istungil 16.01.1947, leides, et põhimõttelisi muudatusi polnud tehtud. Kiriku struktuur pidi jääma endiseks. Projektis oli ette nähtud kiriku kõrgeima organina kirikukogu, mis pidi kogunema igal aastal. Voliniku hinnangul polnud see otstarbekas. Ta oli tutvunud õigeusu kiriku

---

⁹²⁹ EELKKA, PN, PN-i koosoleku protokoll, 25.09.1946.

⁹³⁰ EELKKA, Kuv 1946–1949, Usukultusasjade Nõukogu Volinikule Eesti NSV-s, 08.12.1946.

⁹³¹ EELKKA, Kuv 1946–1949, V Igp. EELK Piiskopi asetäitjale, 19.12.1946.

⁹³² EELKKA, Kuv 1946–1949, Usukultusasjade Nõukogu Volinikule Eesti NSV-s, 23.12.1946.

põhikirjaga, mille järgi *sobor* pidi kogunema “vajaduse korral ja Valitsuse loaga” Volinik polnud samuti rahul sellega, et piiskopi valimiseks pidi kokku tulema eraldi kogu, kus osales kuni 450 inimest.⁹³³ Nii suurt rahvakogunemist võimuesindajad ei soovinud.

1947. a. kirikukogul taheti arutusele võtta põhikirja muudatusi. Volinik oli selle vastu, sest tegelikult ei olnud 1946. a. lõpul esitatud projektist kaugemale jõutud. Kuigi volinik oli uut projekti tugevalt kritiseerinud, oli ta siiski nõudnud ka selle venekeelset tõlget Moskvasse saatmiseks. 29.05.1947 UN-ile tehtud ettekandes iseloomustab ta projekti kui 1935. a. põhimäärusi tagurpidi pööratuna — s.t. oli alustatud lõpust. Konsistoorium ei olnud selle ajani veel esitanud projekti venekeelset tõlget, põhjendus oli voliniku sõnul ikka sama.⁹³⁴ Küsimus jäi esialgu lahtiseks.

Seoses uue katsega kirikukogu 1948. a. kokku kutsuda ja arutada istungil põhimääruste muudatusi, esitas volinik uuesti ka nõude tõlkida põhikirja projekt vene keelde.⁹³⁵ 17.–18.11.1947 ongi konsistoorium vastu võtnud otsuse tõlkida parandatud põhimäärused UN-ile saatmiseks vene keelde, “et saada luba Kirikukogu kokkukutsumiseks ja Põhimääruste vastuvõtmiseks”⁹³⁶

12.01.1948 esitas Pähn volinikule põhimääruste projekti venekeelse tõlke.⁹³⁷ Piiskopi asetäitja taotles UN-i nõusolekut projektile selle esitamiseks kirikukogule. Volinik polnud ise saanud projekti läbi vaadata, sest oli ootamatult “metsakampaaniale” saadetud. Seetõttu saatis ta projekti otse edasi UN-ile. Siiski teadis ta öelda, et projekt oli üldjoontes samasugune nagu 1946. a. lõpul esitatu.⁹³⁸

02.06. saatis Kivi Poljanskile pikema ettekandelise kirja, kus väljendas rahulolematust põhikirja muutmise senise käiguga. Ta kurtis, et kuigi formaalselt oli projekti saatmine UN-ile seisnud tõlkimiskeskuste taga, oli tegelikult venimise põhjuseks kiriku juhtkonna soovimatus viia sisse sisulisi muudatusi kooskõlas Nõukogude seadustega. Volinik oli mitmel korral meelde tuletanud, et uues põhikirjas peavad olema mainitud lepingulised suhted riigi ja kiriku vahel, nii nagu see oli juba tehtud õigeusu kiriku ning ka Läti ELK põhikirjas. Kivi sõnul oli seni põhikirja läbivaatamine olnud peamiselt konsistooriumi peasekretäri Isotamme ülesandeks, kes oli lubanud ka muudatusi sisse viia. Siiski oli aasta algul esitatud sama projekt, mis oli 1946. a. lõpul volinikuni jõudnud. Sel ajal oli voliniku hinnangul veel andestatav ebaselgus omandi-

⁹³³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 6. Projekti ennast pole teadaolevalt säilinud. Ilmselt oli selles tehtud ainult vormilisi muudatusi võrreldes 1935. a. põhimäärustega. Viimast asjaolu nentis volinik oma 1946. a. IV kvartali aruandes UN-ile. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 92.

⁹³⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 88.

⁹³⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 91, 92.

⁹³⁶ EELKKA, Kprot 1947, Protokoll 9, p. 1, 17–18.11.1947.

⁹³⁷ Saatekiri on saadetud 10. jaanuaril. — EELKKA, Kuv 1946–1949, Usukultus- asjade Nõukogu Volinik Eesti NSV-s, 10.01.1948.

⁹³⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 6.

küsimuses, käesolevaks hetkeks olid need küsimused aga juba selgeks tehtud ja pidanuksid kajastuma põhikirjas. Pähn oli volinikule selgitanud, et pidas seda punkti lihtsalt liigseks.⁹³⁹

Volinik selgitas konkreetselt, mis talle põhikirja projektis ei meeldinud.

1. Puudus punkt, mis kajastas vara kasutamist riigiga sõlmitud lepingu alusel;
2. Piiskopi valimise kord. Eraldi valimiskoosolek piiskopi valimiseks oli voliniku hinnangul vastuolus sättega kirikukogust kui kiriku kõrgeimast võimuorganist. Piiskopi valimiste protseduur sarnanes Kivi arvates kahtlaselt palju presidendivalimistega mõnes parlamentaarse korraga riigis. Eriti häiriv oli valimiskogu suurus, mis ületas peaaegu seitsmekordselt kirikukogu oma — kuni 460 inimest. Nii suure valimiskogu poolt valitud piiskop võis voliniku järgi “poliitiliselt muutuda ebasoovitavaks “pähklik”, kellest vajaduse korral võib olla raske lahti saada ilma rahulolematusega laiaades massides” Piiskopil ei tohtinud Kivi arvates olla võimalust toetuda laiadele massidele, seetõttu pidi teda valima väiksem organ: “[---] ta peab teadma, et teda on valinud vaid kitsas ring.”⁹⁴⁰ Pähn oli volinikule põhjendanud, et valimiskogu on vaja selleks, et kindlustada piiskopile autoriteet. Voliniku hinnangul pidi piiskopile autoriteedi andma piiskopiameti iidne traditsioon, mitte valijate hulk. Piiskopi isik võis seejuures varju jääda.⁹⁴¹ Valimiskogu oli esmakordselt Eesti luterliku kiriku juhtorganina fikseeritud 1935. a. põhikirjas ning selle kohaselt oli seni valitud vaid üks piiskop — Johan Köpp. Volinik leidis, et piiskopi valimine tuleks siiski anda kirikukogu pädevusse.⁹⁴²
3. Kirikukogu kokkukutsumine vähemalt kord aastas oli Kivi arvates “ENSV tingimustes praegusel ajal liiga palju” Kirikukogu kokkukutsumine pidi jääma kas piiskopi või konsistooriumi ülesandeks.
4. Lisaks parandustele, mille sisu oli projekti tundmata võimatu mõista, soovis volinik ka koguduse nõukogu käsitleva paragrahvi kaotamist põhikirjast. Pärast lepingute sõlmimist olid koguduse nõukogu ülesanded üle läinud lepingule allakirjutanud isikutele. Mitmes koguduses olid paralleelselt “kahekümnikutega” alles jäänud endised nõukogud (seal, kus senise nõukogu liikmed elasid laiali eri valdades). Sellise “kahekümniku” liikmeil oli kohustusi, kuid sellega ei kaasnunud õigusi. Võimude poolt soovitud arenguks oli koguduse nõukogu kujunemine “kahekümnikuks.”

Väiksemaid eksimusi oli voliniku meelest põhikirja projektis ka mujal. Kivile ei meeldinud kiriku põhikirjas väljendatud soov arendada inimestes elavat usku ja armastust — see võis tähendada evangeliseerimistöö (palve- ja piiblitundide) lubamist. Kuigi voliniku arvates osaliselt liiga detailne, oli projekt mahult siiski väiksem kui 1935. a. oma — 250 paragrahvi asemel 115.

⁹³⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 97

⁹⁴⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 98.

⁹⁴¹ Tausta arvestades küüniline, kuid teoloogiliselt adekvaatne arusaam.

⁹⁴² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 99.

Volinik oli pärast 1946. a. lõpus põhikirja projekti saamist lubanud Pähnale oma abi selle parandamisel, kuid UN-i liige Pugo oli talle 1947. a. algul Moskvast öelnud, et see ei kuulu tema kompetentsi, ning seetõttu oli ta piirdunud vaid üksikute märkustega Isotammele ja Pähnale ning see polnud tulemusi andnud.⁹⁴³ Muidugi võib selles avalduses näha ka oma võimetuse väljavabandamist.

Eeskujuks põhikirja koostamisel oli Kivi palvel talle UN-ist saadetud seal heakskiidetud Läti ELK põhikirja projekt (07.05.1948).⁹⁴⁴ Kuu aega hiljem polnud Pähn sellega tema enda väitel halva vene keele oskuse tõttu veel tutvunud. Kivi palus oma kirja lõpetuseks UN-ilt edasiseks juhtnõore. Edaspidi on asi seisma jäänud, sest veel 09.10.1948 Moskvasse saadetud III kvartali aruandes väljendas Kivi lootust, et UN vaatab projekti läbi ning annab talle vajalikud juhtnõõrid.⁹⁴⁵

Ei saa öelda, et põhikirja arutelul oleks konsistoorium olnud seni päris kompromissitu. Pisut varem, 19.04.1948 Poljanskile saadetud ettekandelises kirjas käsitles Kivi ka põhikirja küsimust, märkides, et Pähnaga vesteldes oldi jõutud teatud kokkulepeteni. Näiteks oli piiskopi asetäitja olnud nõus vähendada piiskopi valimiskogu suurus 300 inimeseni. Sinna oleksid kuulunud kõigi koguduste esindajad ja vaimulikud. Samuti oli ta nõus kõrvaldama põhikirjast nõude kutsuda kirikukogu kokku vähemalt kord aastas.⁹⁴⁶ 29.01.1949 konsistooriumi tehtud avalduses kirikukogu kokkukutsumiseks paluti voliniku abi põhikirja projekti koostamisel, et selle saaks märtsis või aprillis kirikukogul vastu võtta.⁹⁴⁷ Siiski oli sellest vähe. 14.03.1949 lasi Poljanski kirikukogu edasi lükata, “sest põhikirja projekti pole”⁹⁴⁸

4.3.2. Uus projekt Läti kiriku põhikirja alusel

Murrang saabus alles piiskopi asetäitja vahetumise järel. Seni oli püütud kohendada 1935. a. põhimäärusi, nüüd aga koostati täiesti uus projekt. 02.06.1949 võeti põhikirja eelnõu vastu.⁹⁴⁹ Autoriks nimetas XIII kirikukogul peapiiskopi kandidaadi toetuseks sõna võtnud L. Tedder J. Kiiviti.⁹⁵⁰ 20.06. saatis konsistoorium “ENSV Luteriusu Kiriku põhikirja” 4 eksemplari volinikule läbi-

---

⁹⁴³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 100.

⁹⁴⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 88. Projekti vt. GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1339, l. 97–109.

⁹⁴⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 254.

⁹⁴⁶ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 182p.

⁹⁴⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 190.

⁹⁴⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 192.

⁹⁴⁹ EELKKA, XIII, XIII kirikukogu päevakord.

⁹⁵⁰ EELKKA, XIII, XIII kirikukogu protokoll 23.–24.10.1949.

vaatamiseks.⁹⁵¹ 13.07.1949 saatis volinik uue projekti UN-ile ja kirjeldas selle saamislugu. Aluseks võeti täielikult Läti luterliku kiriku põhikiri.⁹⁵² Ainukesed erinevused olid kiriku juhtorganite nimetustes — üldsinodi asemel kirikukogu, kiriku peavalitsuse (*glavnoe upravljenie tserkvi*) asemel konsistoorium jne. — ning pisikestes täiendustes (käsitletud oli ka revisjonikomisjoni liikmekandidaate). Nende muudatuste lubamist oli volinikult eraldi taotlenud uus piiskopi asetäitja, volinik nõustus. J. Kiivit oli ka juuni lõpus käinud Riias kohtumas Läti kiriku peapiiskopiga.⁹⁵³ Kohtumise sisust pole palju teada (vt. ptk. 4.4.3.).

XIII kirikukogu eel moodustati komisjon, mis pidi juunis vastu võetud eel-nõu alusel välja töötama kodukorra põhikirja edasise käsitlemise ettevalmistamiseks ja käsitlemiseks juba kirikukogu koosoleku teisel poolel. Komisjoni kuulusid piiskopi asetäitja J. Kiivit, assessorid L. Tedder ja E. Hark ning õp. E. Saag.⁹⁵⁴

Voliniku teatel oli talle mõned päevad varem antud läbi vaatamiseks hulk seadusi ja ka põhikirjamuudatusi, mida taheti kirikukogul vastu võtta. Ilmselt pärinesid need sellelt komisjonilt. Taheti

1) moodustada kirikukogu presiidiumist alaline organ, mis annaks kirikukogude vaheajal välja kirikuseadusi,

2) muuta põhikirja § 27, lisades sinna kaks vikaarpiiskoppi, kes määrataks peapiiskopi poolt,

3) anda välja seadust, mis reguleeriks kirikukogu laialisaatmise korda ning uue kirikukogu valimist,

4) muuta õpetaja valimise korda, lastes valida õpetaja koguduse täiskogul,

5) vastu võtta nn. kirikukogu seadus, mis oli sisuliselt deklaratsioon, kus teatati, et tunnistatakse õigeks kiriku ja riigi eraldatus, kus kirik tunnustas nõukogude võimu saavutusi, määratleti kiriku ülesanded ja usaldusel põhinevad suhted riigiga.⁹⁵⁵

Ettepanekud 1–4 lükkas volinik tagasi põhjendusega, et tal pole volitusi põhikirjamuudatusi teha. Õpetaja valimist koguduse täiskogul pidas volinik mõttetuks põhjendusega, et nendel valimistel käis tavaliselt kohal vaid 3% usklikest. Deklaratsiooni⁹⁵⁶ pidas ta aga ebaotstarbekaks ja kahemõtteliseks dokumendiks, kus mõned väljendused olid tema arvates vastuolus 1918. a. dekree-

---

⁹⁵¹ EELKKA, Kuv 1946–1949, Usukultusasjade Nõukogu Volinikule Eesti NSV-s, 20.06.1949. Kiriku ametlikku nimetust muudeti veel enne kirikukogu, kehtima jäi "Evangeeliumi Luteriusu Kirik (ELK) ENSV-s" Ilmselt oleks algne nimevariant jätnud mulje riigi ja kiriku liigsest lähedusest.

⁹⁵² Läti probleemid on olnud sarnased — sealsele volinikule pole ei meeldinud üldsinodi suurus ega Tursi plaan lasta endale abiks valida piiskop. Läti kiriku põhikiri oli valmis oktoobris 1947 ja võeti vastu üldsinodil 14.03.1948. — TALONEN, J. Church. Lk. 182, 204.

⁹⁵³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 8.

⁹⁵⁴ EELKKA, XIII, XIII kirikukogu päevakord.

⁹⁵⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 82.

⁹⁵⁶ Vt. ptk. 6.2.1.

diga. Vastavalt voliniku soovitudele need küsimused kirikukogu päevakorda ei jõudnudki.⁹⁵⁷ Deklaratsiooni põhiautoriks oli olnud E. Saag ja abiliseks J. Kiivit.⁹⁵⁸

6. päevakorrapunktina kirikukogul arutusel olnud põhikirja vastuvõtmisel kandis eelnõu ette J. Kiivit ja selgitas seda lühidalt. Läbirääkimistel, mis algasid pärast pooletunnist vaheaega, võttis kõigepealt sõna praosti kt. H. Põld ning iseloomustas põhikirja eelnõu "lühemana ja otstarbekohasemana, mis jätab avarad võimalused seaduste väljatöötamiseks ja rakendamiseks" Assessor Voolaid tähendas, et vanades põhimäärustes oli õpetajate valimise kord täpselt määratletud, kuid selle rakendamisel tekkisid sageli suured tülid. "Üksmeelse töö juures on Põhikirja eelnõu seni kehtivast palju parem." Ilmselt tuleb sellest märkusest aru saada nii, et tülide lahendamisel põhikirjast kasu polnud. Assessori sõnum oli siiski ühene: ei tasu peatuda üksikasjadel, vaid põhikiri tuleks esitatud kujul vastu võtta. Köster K. Tuvike oli rahul sellega, et uues põhikirjas valis nõukogu kogudusele õpetaja ning kirikupeal oli õigus sekkuda. Nõmme Rahu koguduse saadik J. Kärner väljendas lojaalsust: "Kristlane on aus riigiseaduste pidaja. Oleme tänulikud, et riigiasutused lubavad meil uut seadust teha. Põhikirja on välja töötanud tarvilikud organid."⁹⁵⁹ Võtame selle vastu." Abipraost Laursonil tekkis kahtlus, kas varade kasutamise lepingut käsitlev põhikirja § 10 on ikka lepingu endaga kooskõlas. Selles osas rahustas teda piiskopi asetäitja, kes teatas, et see on nii ning et üksikasjad korraldatakse erimäärustega. Praosti kt. J. Maior tegi ettepaneku põhikiri esitatud kujul vastu võtta, "kuna see on Piibli — usu ja tegeliku elu lähedane ja positiivne"

Pikema ideoloogilise põhjenduse andis põhikirjale E. Saag, nimetades põhikirja "EELK põhiseaduseks." Tema järgi oli EELK põhiseadusel "5 järel dust oleviku ja tuleviku kohta":

- 1) Kiriku olukorra ühtlustamine teiste kirikutega Nõukogude Liidu laialdastel aladel, nagu Latvija [Läti] ja Õigeusu Kirikuga, kes võitis omale auväärse positsiooni Suure Isamaasõja kestel.
- 2) Meie, Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku, kui kohaliku Vabariigi rahva enamuskiriku iseärasuste arvestamine ja nende hindamine tema tegevuses rahva kõlbelisel kasvatamisel, inimõiguste, perekonnaelu kõlbluse ja ühiskondliku uuenemise eest võitlemisel evangeeliumi alusel Jumala abiga. Seda hinnatakse ja rahvas oma kätel kannab Kirikut üksmeelselt ka selle uue EELK PÕHISEADUSE ajal.
- 3) EEL Kiriku kuulumine progressiivsete kirikute poolele eraldumiseks usust ja Jumalast ära taganenud Lääne-Euroopa ja Ameerika mandunud ja ilmlikutunud kirikutest või sektidest, millele juhtis tähelepanu ka paljudele tuntud usuteadlane K. BARTH.

⁹⁵⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 82, 83.

⁹⁵⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 268.

⁹⁵⁹ Iroonia on siin selles, et nõukogude asutuste omavahelises kirjavahetuses tähendasid "organid" selgelt ühte kindlat asutust — julgeolekuministeeriumi.

- 4) Liitumine võrdõiguslikkuse alusel teiste samaväärsete progressiivsete kirikutega NSV Liidu ja uue-demokraatia mail, kusjuures ühegi suure kiriku pead (paavst) ei tunnustata terve ristikoguduse peaks, vaid terve ristikoguduse pea tuleb valida tõeliselt usulis-demokraatlikul alusel.⁹⁶⁰
- 5) Meie kiriku autokefaalsuse, sõltumatuse, iseseisvuse, ühe sõnaga täieliku suveräänsuse rõhutamine südametunnistuse ja usuvabaduse alusel ja organisatsioonide kõigi õiguste tunnustamine Kiriku kohta.⁹⁶¹

Mis puutub punktidesse 1, 3 ja 4, siis nendes oli E. Saagil ilmselt suures osas õigus, eriti 1. punktis. Teiste osas võib rohkem kahelda. Ainsa puudusena põhikirjas tõi ta välja selle, et usuteaduslikul kõrgemal õppeasutusel ei olnud esindajat kirikukogus (§ 26, lõik 2).

Kose koguduse köstri A. Rässa küsimusele köstrite ja organistide staatuse kohta uue põhikirja järgi vastas J. Kiivit, et põhikiri on üksnes raam kiriku tegevusele ning üksikasju selles ette ei nähta. Köstreid ja organiste põhikirjas ei mainitud.

EELK põhikiri võeti XIII kirikukogul vastu lahtisel hääletusel ilma parandusteta ühel häälel.

4.3.3. Uue põhikirja võrdlus 1935. a. põhimäärustega

Mida kujutas endast see üksmeelse heakskiidu saanud dokument? Kui võrrelda 1935. a. põhimäärusi (PM)⁹⁶² 1949. a. "Eesti NSV-s tegutseva Evangeeliumi Luteriusu Kiriku" põhikirjaga (PK),⁹⁶³ siis kõigepealt torkab silma mahu erinevus. PM koosnes 250 paragrahvist, PK aga ainult 43-st. PM-is oli kolm osa: 1) kirik, 2) kiriku kogudused ja praostkonnad, 3) kirikukohtud; PK-s viis: 1) üldmäärused, 2) kogudus, tema liikmed, täiskogu, juhatus (täidesaatev organ) ja revisjonikomisjon, 3) praostkond ja praostkonna sinod, 4) Evangeeliumi Luteriusu Kiriku kõrgemad ametiasutised ning 5) kiriku vaimulikud ametiisikud. PM algas deklaratsiooniga § 1: "Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirik on vaba rahvakirik, kel on enesekorraldamise ning omavalitsemise õigus." PK algab õpetuse aluste loeteluga, mis on sisuliselt sama mis § 4 PM-is. Seejärel algab 1. osa "Üldmäärused", mille esimene paragrahv määratleb Evangeeliumi Luteriusu Kirikut Eesti NSV-s kui "oma seesmises elus iseseisvat episkopaalsinodaalse struktuuriga kirikut" Ilmselt pole juhuslik "vaba rahvakiriku" mõiste

⁹⁶⁰ 4. punkti tsiteeriti lühendatult ka julgeolekuministeeriumi aruandes Moskvale (ilmse rahuloluga). — ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 381.

⁹⁶¹ EELKKA, XIII, XIII kirikukogu protokoll 23.–24.10.1949.

⁹⁶² Vt. Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku (E.E.L.K.) Põhimäärused. Stockholm, E.E.L.K. Komitee, 1949.

⁹⁶³ EELKKA, XIII, Eesti NSV-s tegutseva Evangeeliumi Luteriusu Kiriku põhikiri (lisa nr. 4 13. kirikukogu protokollu juurde). Järgnevad tsitaadid PM-ist ja PK-st on võetud neist väljaandeist.

kadumine. Liikmeskonna määratluses tulevad esile suured erinevused. PM nägi ette, et kiriku liikmeiks arvatakse ka koguduseliikmete lapsed kuni 16 eluaastani ning ka hiljem, kui nad polnud ettenähtud korras kirikust lahkunud (§ 3). PK sedastas seevastu, et kirik “ühendab evangeeliumi luteriusku kodanikke, keda loetakse tema liikmeteks” (§ 2). § 3 määras kiriku algüksuseks koguduse.

Üldmääruste all sätestati kirikukogu, koguduste ja sinodi koosolekute otsustusvõimelisus — piisas mis tahes liikmete arvust. Et valimised oleksid õiguspärased, pidi lahtisel hääletusel saavutatama absoluutne enamus. PM polnud kusagil määratlenud, kas hääletus peaks olema avalik või salajane. Kirikukogu ja sinodi kvoorumiks oli PM-is 1/3 liikmeist, otsuseid tehti lihthääletenemusega (§-d 52, 175), koguduse täiskogul puudus ka varem kvoorumi nõue (§ 126). Uus kord võimaldas tegelikult pidada küllaltki väikese kildkonna otsuseid seaduslikuks, eriti kui arvestada, et PK ei sätestanud, kuidas mainitud koosolekuid kokku kutsuda.

Ametivande nõue oli PK-s samuti paigutatud üldmääruste alla (§ 5). Lisaks kiriku õpetuse järgimisele tuli õpetajal alluda kiriklikele määrustele ja distsipliinile ning olla oma eluviisidega eeskujuks koguduseliikmeile. Vannet tuli kinnitada allkirjaga. PM nii põhjalikult ametivande sisu ei seletanud. Ilmselt pidi allkirjastatud ametivanne andma hõlpsa ettekäände vajaduse korral õpetaja tagandada.

“Üldmääruste” §-d 6 ja 7 panevad ka otseselt paika kiriklike organite allutuse riigivõimuorganitele. PK-s kasutatakse riigivõimust kõneldes määratlust “tsiviilvõim” § 6 sätestab kiriklikele organitele nõude registreerida pitsatid tsiviilvõimuorganites ja § 7 teatab, et kogudused ja kiriku juhtivad organid võivad tegutsema asuda põhikirja alusel alles “peale registreerimise õiendi saamist vastavalt tsiviilvõimu organilt”, seega usuasjade volinikult.

Võib oletada, et just üldmääruste osa olid võimuorganid hoolega kontrollinud ja endale meelepäraseks teinud. Ka järgnevas on aga punkte, kus on märgata kas otsest vastavust kehtivate riiklike nõuetega või teatud mugandamist. Koguduse moodustamisel oli aluseks “kahekümnik”, kes moodustas vabatahtliku ühingu “usuliste tarviduste rahuldamiseks” (§ 8). Ka kultushoone lepinguline kasutamine oli põhikirja sisse toodud, kusjuures kogudusele ehk õigemini “kahekümnikule” pandi vastutus hoone korrashoiu ja säilimise eest (§ 10). Samas paragrahvis nähti ette peapiiskopi järelevalve “kirikute ja koguduste otstarbeka jaotamise üle vabariigi piirides” PM-i §-s 2 fikseeritud kiriku avar tegevusväli oli PK §-s 9 muutunud kitsukeseks: “Koguduse kohustus seisneb korrapäraste jumalateenistuste korraldamises Jumala Sõna kuulutamise ja sakramentide talitamisega.” Praktiliselt olid kiriku tegevuseks jäänud ikkagi ainult korralised jumalateenistused.

§ 17 võimaldas riiklikku kontrolli koguduse raha üle: kogudust kohustati hoidma raha koguduse nimel oleval jooksva arvel Riigipanga osakonnas või

Hoiukassas. § 23 nõudis praostkondade piiride võimalikult suurt ühtumist “tsiviil administratiiv-territoriaalse jaotusega”⁹⁶⁴

Suurest hulgast juhtorganitest, mida PM ette nägi, olid alles jäänud ainult kirikukogu, konsistoorium ja konsistooriumi revisjonikomisjon. Lihtsustamine oli ilmselt otstarbekas ka kiriku seisukohalt.⁹⁶⁵ Nii nagu konsistooriumile (§ 28), nii ka kirikukogule oli uue juhtorganina ette nähtud presiidium (§ 26), ilmselt nõukogude võimuorganite eeskujul. Osalt täitis presiidium seniseid vikaarpiiskoppide kohuseid. Kirikukogule valis presiidiumi kirikukogu ise, konsistooriumile peapiiskop. Konsistooriumi liikmed pidid oma kohuseid täitma auameetina, tasuta — seda peeti vajalikuks § 29 juures eraldi märkida. § 30 selgitas konsistooriumi kohuseid. I. punktist selgub, et muu hulgas pidi konsistoorium läbi vaatama ka riiklikele organitele kinnitamiseks esitatavate kirikute ja kiriklike asutuste hoonete ehitus- ja kapitaalremontide plaanid.

Vaimulike ametiisikute osas lisandusid võrreldes PM-iga diakonid ja aseõpetajad, kellel võis oludest tingitult olla ka mittetäielik üld- või usuteaduslik haridus, kui nad olid osutunud koguduse vaimulikus teenimises kõlblikuks.⁹⁶⁶ Diakonid pidid alluma praostile ja täitma oma ülesandeid praosti või koguduse õpetaja juhtimisel (§ 38). Sinodi sünonüümina kasutati PK-s kohmakat nimetust “informatsioon- ja konsultatiivkonverents” (§ 39). Kirikupeaks oli peapiiskop, kellel sarnaselt piiskopiga PM-is oli kõrgeim võim kirikus õigusega peatada konsistooriumi otsuseid (§-d 41, 42). Tema pidi ka kokku kutsuma ja juhatama praostide informatsiooni- ja konsultatiivnõupidamist (§ 41), mis sisuliselt asendas senist Piiskoplikku Nõukogu.

See EELK põhikiri jäi kehtima kogu Nõukogude okupatsiooni ajaks. Julgeoleku agentuurandmeil oli Tallinna Kaarli koguduse kantselei raamatupidaja Truve öelnud: “Uus põhikiri on õnnetuseks meie kiriku jaoks, sest nüüd astub luterlik kirik kommunismi teele.” See oli ainus julgeolekule teadaolev negatiivne hinnang põhikirjale vahetult pärast selle vastuvõtmist.⁹⁶⁷

⁹⁶⁴ See nõue jäi praktikas täitmata — kirik säilitas oma haldusjaotuse.

⁹⁶⁵ Kiriku struktuuri peeti nõukogude võimuorganites kahtlemata oluliseks eelkõige kiriku kontrollitavuse seisukohast. Poljanski rõõmustas ettekandes K. Vorosilovile jt. 01.07.1947: “Nõukogude Liidus on õnneks enamik usklikke õigeusklikud, vene õigeusu kirik on aga alati läinud ja läheb riikliku poliitika kiiluvees. [...] Õigeusu kirik häviks kiiresti ilma riigi toetuseta, tema struktuur lubab teda ka paremini kontrollida.” — GARF, f. R-6991, n. 3, s. 47, l. 203, 204.

⁹⁶⁶ Nende õigusi ja kohustusi reguleeris XIII kirikukogul vastu võetud “Seadus vaimulikest kutsetöolistest” — EELKKA, XIII, Seadus vaimulikest kutsetöolistest, lisa nr. 10, 24.10.1949.

⁹⁶⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 381.

4.4. Kirikukogud

PM-i järgi pidi kirikukogu kiriku kõrgeima korraldava organina, mille ülesandeks oli kiriku seadluste väljaandmine (§ 42), koos käima vähemalt korra aastas (§ 47). Nõukogude korra tingimustes seda määrust täita ei õnnestunud. Uus PK enam kirikukogu kokkukutsumise sagedust kindlaks ei määranud.

4.4.1. XII (korraline) kirikukogu 1946. aastal

Juba teisel PN-i kogunemisel 04.07.1945 avaldati lootust, et aasta lõpul õnnestub kirikukogu kokku kutsuda, ning sooviti alustada eeltöödega.⁹⁶⁸ Aruandes 1945. a. III kvartali kohta teatas Kivi, et luterlikus kirikus kavandatakse kiriku kõrgeima organi kirikukogu kokkukutsumist. Ta polnud küll veel pikast komandeeringust äsja naasnuna jõudnud sellesse probleemi süveneda, samuti ei olnud ta veel ametlikku avaldust saanud.⁹⁶⁹ Kivi 1945. a. 3. kvartali aruannet 10.12. kommenteerides leiti UN-is, et detsembrisse kavandatud kirikukogu vajalikkust tuleb põhjalikumalt analüüsida: kas on ikka otstarbekas, mis küsimused arutusele tulevad jms. Edaspidi paluti sellistest suurematest kogunemistest varem teada anda.⁹⁷⁰ Juba 20.12. vastas Kivi, et kirikukogu päevakorras oleksid 1945. a. aruanne, valimised, Piiskopliku Nõukogu otsuste kinnitamine. Koosseis oli valitud 1940. a., täieõiguslik oli ta 1941–1946. Kirikukogu koosseisu kuulus 57 saadikut. ENSV RKN-ist oli juba nõusolek olemas ning volinik ise toetas seda samuti.⁹⁷¹ 15.12. otsustas konsistoorium kirikukogu kokku kutsuda 30.01.1946⁹⁷² ning 31.12. saatis Kivi lisataotluse, kus teatas uue kuupäeva. Kirjas selgitas ta UN-le kirikukogu koosseisu, osavõtjate arvuks prognoosis ta maksimaalselt 60 inimest. Volinik oli nõus kirikukogu kokkukutsumisega ning oli kooskõlastanud taotluse ka ENSV MN-i esimehe asetäitja Sepre ja EK(b)P KK agitatsiooni ja propaganda sekretäri Pälliga.⁹⁷³

Nõusolek ilmselt saadi, sest kirikukogu toimus 30.01.1946. Kirikukogu protokollist on säilinud nii mustand kui puhtand. Puhtandist on mõningaid olulisi löike välja jäetud, seega on ka mustand väärtuslik allikas. Ainult mustandisse jäänud osi on eespool ka tsiteeritud. Järgnev kirjeldus kirikukogust põhineb mõlemas variandis ühisel informatsioonil.

Kirikukogu kutseid oli välja saadetud 53, kohale oli tulnud 37 mandaadiga saadikut ning 4 külalist. Kirikukogu istung kuulutati avalikuks.

⁹⁶⁸ EELKKA, PN, PN-i koosoleku protokoll, 04.07.1945.

⁹⁶⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 32.

⁹⁷⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 30, l. 146p; ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 43p.

⁹⁷¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 201.

⁹⁷² EELKKA, Kprot 1945, Protokoll nr. 14, p. 17, 15.12.1945.

⁹⁷³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 52.

Päevakorras oli lisaks eespool mainitule ka konsistooriumi otsuste kinnitamine, EELK 1946. a. eelarve ja kohapeal algatatud küsimused. Piiskopi asetäitja A. Pähn avas istungi lauluga "Küll kannab kindel kalju" ning palvega, mis toetus 1 Ms. 1; 1–14. See palve kirjeldas ühtlasi kiriku olukorda uue Nõukogude okupatsiooni alguses:

Jumala loodud maa oli tühi ja paljas ja kõikjal valitses pimedus. Aga Jumala Vaim oli lehvimas ja Jumal tegi vahe pimeduse ja valguse vahel. Ka siis, kui jälle teine sõjalaine rullus üle meie kodumaa, oli kõik tühi ja paljas ning valitses teadmatuse pimedus ja segadus.

Paljud jumalakojad ja kodud olid purustatud, Kiriku juhid ja paljud jumalasõna kuulutajad kadunud. Kes on alles, kes ise läinud ja kes hukkunud, kes hakkab tööle ja mida saab ning võib teha — seda ei teadnud keegi. Tühjus, segadus ja pimedus valitses kõikjal. Aga mis sellest — Jumala Vaim oli lehvimas meie maal. Tema juhatas, andis nõu ja julgust. Üks juht oli siiski meie Kirikule jäänud, see oli Jeesus Kristus. Meil kellelgi ei olnud õigust asuda juhtima kirikut, sest meil ei olnud kelleltki küsida volitust. Me võisime pöörduda palves ainult oma Peakarjase — Kristuse — poole ja Temalt paluda luba lihtsa sõjamehena asuda juhtima tema riigi tööd Üldkirikus ja koguduses. Tema on ka meile näidanud, mis on kuri ja mis on hea, mis viib meie Kiriku pimedusse ja mis juhib teda igavesse valgusesse.

Sellepärast tõstame silmad Tema poole ja palume, et Tema juhiks kõiki maapealseid juhtisid, õnnistaks nende tööd, õnnistaks meie Kirikut ja kogu meie rahvast.⁹⁷⁴

Pärast kirikukogu rakendamist sai erakorraliseks teadaandeks sõna J. Kiivit, kes tegi ettepaneku pärast pikemat vaheaega kokkutulnud kirikukogu nimel pöörduda kirikurahva poole läkitusega. Läkituse teksti koostajateks valiti komisjon koosseisus J. Kiivit, assessor F. Jürgenson ja köster R. Tormis. Kirjeldanud kiriku olukorda 1944. a. (masinakirjalises protokollis lühikokkuvõtte), tutvustas piiskopi asetäitja ka arvulist aruannet. Praost Uustal tegi järelepärimise natsionaliseeritud kirikuvarede kohta. A. Pähn vastas, et olukord on samasugune nagu 1941. a. Praost Põld küsis koguduse juriidilise isiku õiguste kohta. Assessor Pärno selgitas, et koguduste õigusi tunnustatakse ning sundkasutamisele võetud hooneid on võimalik tagasi saada. 1946. a. eelarve arutelul mainiti konsistooriumi võimalust eraldada toetusi üksikogudustele. Näiteks toodi hiljuti Narva Aleksandri kogudusele kiriku taastamise kuludeks konsistooriumi poolt eraldatud toetus. Ilmselt ebakindlate ühiskondlike olude tõttu lähtuti konsistooriumis eelarve koostamisel põhimõttest mitte kasutada raha kergemeelselt, kuid mitte koguda ka suuri tagavarasid. Niisamuti soovitas konsistoorium ka kogudustel käituda. Hoolimata raskest majanduslikust olukorrast suudeti siiski veel endistele ametikandjatele ja nende leskedele toetusi jagada. Praost Uustal soovis, et konsistoorium ka edaspidi kirjastaks ja muretseks kogudustele laululehti ja

---

⁹⁷⁴ EELKKA, XII, XII korralise kirikukogu protokoll, 30.01.1946.

kalendreid — see aitaks koguduste majanduselu parandada. Lisaks revisjoni-komisjonile valiti veel ka ülemkirikukohtu ja (alama) kirikukohtu uus koosseis. 1949. a. põhikiri kirikukohut enam ette ei näinud, pole ka teada, et 1946–1949 kirikukohus koos oleks käinud.⁹⁷⁵

Kohapeal algatatud arutelul esitas H. Haamer küsimuse, kas koguduse liikmete arvu oleks võimalik kindlaks teha, kaasa arvatud “külmunud” liikmed. Ta taotles, et konsistoorium töötaks selleks välja alused. Ilmselt ei olnud selline rahvaloendus tegelikkuses mõeldav. H. Haamer esitas ka küsimuse, kas ja kuidas oleks kogudustel võimalik riigivalitsuselt laenu saada. A. Pähn vastas, et kogudus kui selline laenu teha ei saa. Kõne alla võis tema hinnangul tulla palve toetuse saamiseks. See küsimus ja vastus näitavad veel küllaltki optimistlikku suhtumist Nõukogude riigi poliitikasse kiriku suhtes. Piiskop Pähn tutvustas ka voliniku mitmesuguseid seisukohti, muu hulgas märkides, et voliniku soovitusel tuleks kirikuteenistujate palkasid tõsta. Palka võis maksta nii rahas kui natuuras. Mis võis olla sellise soovitusel tagapõhjaks, võib ainult oletada. Natsionaliseeritud hoonete kohta teadis piiskopi asetäitja öelda, et neid on võimalik pikaks ajaks rendile saada. Koguduste maa asjus tuli teha palvekiri kohalikule TK-le. Pähn selgitas ka palvemajade avamise korda. Jumalateenistusi võisid pidada ainult vastavate lubadega isikud. Muude ametitalituste kohta see ei kehtinud, nagu piiskopi asetäitja seda tõlgendas. Kirikukogu lõpus kanti ette läkitus kirikurahvale ning otsustati see heaks kiita. F. Jürgenson lõpetas kirikukogu laulu ja palvega. Lauldi laul “Ei karda meie, kui ka liiguks maa...” Palve aluseks luges Jürgenson Kl. 3; 17.

Kirikukogu protokollis ära kirja saatis volinik (vene keelde tõlgituna) 18.02.1946 UN-ile.⁹⁷⁶ Kaaskirjas kirjeldas volinik ka enda osalemist kirikukogul. Protokollis mainitakse ainult voliniku lubadust tulla konsistooriumi kirikukogu ajaks, et vastata küsimustele.⁹⁷⁷ Volinik oli käinud kirikukogul istungi lõpus, sest oli hõivatud valimiste-eelse tööga. Ta pidas ka lühikese tervituskõne. Hoonete omandamist, remonti, maksupoliitikat, õppeasutuse avamist ja suletud palvemajade taasavamist puudutavatele küsimustele andis volinik üldiselt positiivseid, rahustavaid vastuseid.⁹⁷⁸ Vastukajana teatasidki kaks vaimulikku lõpetuseks, et koguduste liikmed on kõigega väga rahul ja tunnevad end tunnustatud kodanikena ning teevad omalt poolt kõik, et teenitult õigustada riigi usaldust. Kui on üksikuid arusaamatusi, siis need on kohaliku tähtsusega ega muuda üldist olukorda.⁹⁷⁹

---

⁹⁷⁵ Õp. Haamer soovitas mitte kasutada nime “kirikukohus” sest ta pidas seda Jeesuse ja pühakirja õpetusele vastukäivaks.

⁹⁷⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 18–30.

⁹⁷⁷ EELKKA, XII, XII korralise kirikukogu protokoll, 30.01.1946.

⁹⁷⁸ Konkreetset on vastavate teemade juures neid küsimusi juba käsitletud.

⁹⁷⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 39. Volinik ei täpsustanud, kes need vaimulikud olid. Sel ajal võis kiituses ka mõnevõrra siirust olla.

Poljanski leidis kirikukogu materjalide põhjal, et voliniku esinemine sellistel kiriklikel kogunemistel pole soovitatav, sest see kisub alla voliniku kui võimuesindaja autoriteedi: ta justkui annaks kirikukogule aru oma tegevusest. UN-is tekitas huvi pensionikassa olemasolu EELK-s.⁹⁸⁰

4.4.2. Katsed kirikukogu kokku kutsuda 1947–1948

Järgmist kirikukogu istungit kavatseti kokku kutsuda 1947. aastal. 07.05.1947 oli konsistooriumi koosolekul fikseeritud koosoleku päevakord, kus lisaks tavapärasele sisaldus ka põhikirja muudatuste arutelu. Toimumisajaks nähti juba 17.03. ette 12.06.⁹⁸¹ Kivi oli sellest suuliselt informeerinud ENSV MN-i esimehe asetäitjat Puuseppa. Viimane ei näinud põhjust koosoleku kokkukutsumist takistada. Konsistooriumi ametlikku avaldust kirikukogu kokkukutsumiseks 29. maiks, mil Kivi UN-ile selle kohta ettekande tegi, veel polnud. Kivi pidas ülearuseks põhikirja muudatuste arutelu kirikukogul, sest lõplikku lahendust selles küsimuses veel polnud ning selle päevakorrapunkti juures oleks koosolijaid üksnes informeeritud muutmiskavatsustest. Teisest küljest langes kirikukogu kokkukutsumine lepingute sõlmimise aega ning oli seetõttu voliniku arvates ebasoovitatav. Kirikukogu võinuks kokku kutsuda siis, kui lepingute sõlmimine oli lõpetatud.⁹⁸²

UN-ist 06.06. saadetud vastus nägi ette kirikukogu istungi edasilükkamise seoses delegatsiooni saatmisega Moskvasse Usuteaduse Instituudi asjus. Kirikukogu võis kokku kutsuda hiljem, kui delegatsioon on naasnud ning UN kirikukogu kokkukutsumiseks nõusoleku andnud. Loa andmiseks vajab UN põhjendust selle vajadusele ja täpsemat päevakorda, sellised päevakorrapunktid nagu “kohapeal tõstatatud küsimused” ei andnud UN-i arvates õiget pilti. Aruannete ja projektidega pidid nii volinik kui UN varem tutvuma. Eelkõige käis see põhikirja projekti kohta.⁹⁸³ Kirikukogu aga kokku ei tulnud, seega võib järeldada, et see ei olnud võimuorganite arvates piisavalt põhjendatud. Kirikukogu kokkukutsumine takerdus edaspidi põhikirja muutmise venimise taha.

Novembris 1947 andis piiskopi asetäitja taas volinikule taotluse kirikukogu kokku kutsuda, seekord 27.01.1948. Päevakorras nähti ette 1946. a. aruanne, eelarve vastuvõtmine ja põhimääruste muutmise küsimus. Volinik vastas A. Pähnale, et seni ei saa ta avaldust rahuldada, kuni talle pole esitatud muudetud põhimääruste projekti tõlget vene keelde.⁹⁸⁴

Pärast nõutud projekti üleandmist jaanuaris 1948 oodati vastust UN-ilt, kuid asi jäi põhikirjamuudatuste taha seisma. Kirikukogul pidi aprillikuise kava järgi

⁹⁸⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 28.

⁹⁸¹ EELKKA, Kprot 1947, Protokoll nr. 2, p. 1, 17.03.1947.

⁹⁸² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 88, 89.

⁹⁸³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 95, 95p.

⁹⁸⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 91, 92.

vastu võetama põhikiri ja valitama uus konsistoorium, kokku kutsuda taheti ka piiskopi valimiskogu.⁹⁸⁵

4.4.3. Ettevalmistused kirikukogu kokkukutsumiseks 1949. aastal

28.01.1949 saatis konsistoorium volinikule taas taotluse viia kirikukogu läbi sama aasta märtsis või aprillis. Päevakorras oli ette nähtud konsistooriumi otsuste kinnitamine, kiriku 1946. ja 1947. a. aruannete ärakuulamine ning “kiriku elu puudutavad küsimused” Lisaks märgiti, et kui selleks ajaks peaksid valmis olema uued kiriku põhimäärused, siis võtaks kirikukogu need vastu ja valimised peetaks uute põhimääruste alusel.⁹⁸⁶ Avalduse venekeelne tõlge oli jõudnud UN-i.⁹⁸⁷ Siiski polnud aeg kirikukogu kokkukutsumiseks võimuorganite arvates küps. 14.03. lasi Poljanski kirikukogu edasi lükata, sest tema arvates polnud ettevalmistused selleks tehtud.⁹⁸⁸

Võimalik, et oodati ka julgeolekuorganite tehtavate ettevalmistuste lõppu. Kirikukoguks valmistumine selle liikmete agendiksvärbamise teel oli üks julgeoleku töömahukamaid kirikut puudutanud operatsioone sel perioodil.⁹⁸⁹ Aprilli lõpuks oli agentideks 18 delegaati.⁹⁹⁰ Maist juunini lisandus 7 uut agenti delegaatide seast.⁹⁹¹ Värbamist jätkati. Aruannete kohaselt oli lõpuks 44 kohal viibinud delegaadist 32 julgeoleku kaastöölised (neist vähemalt 12 on olnud informatorid, ülejäänud agendid).⁹⁹² Pole küll täpsustatud, kes nimelt need agendid olid — erinevalt tavalisest korrast, kus iga uut agenti iseloomustati aruannetes Moskvale, on nüüd piiratud vaid arvudega. See lubab arvata, et uued kaastöötajad polnud just põhjalikult ette valmistatud. Agente värbasid nende elukohtades kohalikud julgeolekuorganid. 20.–22. oktoobril, on kaastöölisi Tallinnas instrueeritud, kuidas kirikukogul käituda. Nad ei teadnud üksteise agendiksolekust, seega pidi igaühega individuaalselt tegelema.⁹⁹³

Pärast J. Kiiviti ja Läti peapiiskopi G. Tursi kohtumist juunis 1949 ning uue põhikirja koostamist Läti kiriku põhikirja alusel oli volinik nõus ka kirikukogu

---

⁹⁸⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 182p.

⁹⁸⁶ EELKKA, Kuv 1946–1949, Usukulturasjade Nõukogu Volinikule Eesti NSV-s, 28.01.1949.

⁹⁸⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 190.

⁹⁸⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 192.

⁹⁸⁹ Kirikukogu ettevalmistamisest on julgeolekuorganid saatnud Moskvasse eraldi ettekandelise kirja, mida pole kahjuks säilinud.

⁹⁹⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 296.

⁹⁹¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 335.

⁹⁹² ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 317.

⁹⁹³ JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 158, 159. Üks tollastest osavõtjatest, Valter Vaasa, kommenteeris neid andmeid 1997 a. nii: “Võib-olla mõned olid [agendid], aga mind ei töödeldud mitte keegi. Mitte kunagi. Andsin vabatahtlikult hääle Jaan Kiivit *sen.* poolt.” — VAASA, V. Mälestusi, 11.04.1997.

kokku kutsuma, et moodustada luterlikule kirikule alaline juhtkond. Kohtumisel arutati Läti peapiiskopi initsiatiivil ka peapiiskoppide ametissepühitsemist. Et NSV Liidus polnud luterlikke peapiiskoppe, tulnuks need välismaalt kutsuda. Esialgu jäadi peatuma Soome peapiiskopi Lehtoneni kandidatuuril.⁹⁹⁴ Rootsi peapiiskopi kutsumist ei peetud sobivaks, sest Rootsi luterlik kirik oli võtnud enda teenistusse Eestist ja Lätist Rootsi põgenenud pastoreid. Ametissepühitsemise eesmärgil nägid kirikujuhid ette ka armeenia-gregoriaani kiriku esindajate kutsumise Eestisse ja Lätisse.⁹⁹⁵

24.08. teatas Poljanski Kivile, et soovib kirikukogu küsimuse lahendamiseks uut avaldust, sest eelmine oli Pähna allkirjaga. Samal päeval otsustas konsistoorium kirikukogu kokku kutsuda kaheks päevaks, ajavahemikul 20.09.–20.10.⁹⁹⁶ 10.09. saatis Kivi Poljanskile vastuseks ülevaate uuest avaldusest, mille piiskopi asetäitja Kiivit oli talle esitanud 03.09. See oli üksikasjalik, koos ettekannete autorite nimedega. Volinik on saatekirjas pakkunud toimumisajaks 23.–24.10.⁹⁹⁷

Sadovski saatis 17.09. taotluse kirikukogu korraldamiseks NSVL MN-i juures asunud Kultuuribüroosse S. V Kaftanovile, põhjendades selles kirikukogu kokkukutsumist vajadusega vastu võtta kontrollitud põhikirja projekt ja valida kirikule kontrollitud isikutest koosnev alaline juhtorgan. Alalise konsistooriumi valimine oli Sadovski järgi saanud võimalikuks alles pärast “vaimulikkonna terava poliitilise kihistumise perioodi lõppu” See tähendas, et kõige äärmuslikumad vaenlased olid põgenenud Läände, allesjäänute hulgast olid vastupanijad välja selgitatud ja “kahjutuks tehtud” Ülejäänud hindasid olukorda kainelt ega püüdnud Sadovski arvates “seada kiriku mõju vastukaaluks riigi poliitikale” Seda selginemist Eesti luterlikus kirikus pidigi UN-i arvates tähistama 1949. a. kirikukogu. Lätis oli protsess lõppenud varem, juba 1948. a. Kaftanov oli 22.09. resolutsiooni kohaselt lubanud UN-il otsustada iseseisvalt, arvestades vabariiklike organite tahet.⁹⁹⁸

23.09. teatas Poljanski viivitamatult Kivile, et UN pole “pärast vastavate instantsidega kooskõlastamist” vastu kirikukogu kokkukutsumisele ENSV-s. Osalejaid ei tohtinud olla üle 50. Kirikukogu pöördumine kirikuliikmete poole tuli kooskõlastada kohalike võimuorganitega ning volinikult nõuti põhjalikku ettekannet pärast kirikukogu.⁹⁹⁹ Et kirikukogu eeldatud toimumisajani polnud

---

⁹⁹⁴ Lehtoneni kandidatuuri oli UN lasknud kontrollida 1948. aastal ning oli leitud, et ta polnud midagi NSV Liidu vastast öelnud, seega oli ta sobiv. Siis oli (Läti peapiiskopi) ametissepühitsemise korraldamine pooleli jäänud põhjendusega, et too polevat küsimust ise üles tõstnud. — GARF, f. R-6991, n. 3, s. 57, l. 107, 108, 110.

⁹⁹⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 8.

⁹⁹⁶ EELKKA, Kprot 1949, Protokoll 9, p. 1, 24.08.1949.

⁹⁹⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 194, 195.

⁹⁹⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 61, l. 112, 113.

⁹⁹⁹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 196.

enam palju aega, siis korraldi sama kirja kindluse mõttes veel 05.10. ning saadeti ka vastav telegramm.¹⁰⁰⁰

10.10. võttis konsistoorium vastu mitu kirikukogu kokkukutsumisega seotud otsust. Järgmistel kahel pühapäeval pidi kogudustes kirikukogu koosolek ja eriti peapiiskopi valimine eestpalvesse võetama. Külalistena otsustati kutsuda usuasjade volinik ja Läti luterliku kiriku peapiiskop ühes saatjaga.¹⁰⁰¹ Koosoleku tehniliseks korraldajaks ja kirikukogu büroo juhatajaks määrati piiskopi otsusega õpetaja Otto Tallinn.¹⁰⁰²

4.4.4. XIII (erakorraline) kirikukogu 1949. aastal

Kirikukogu toimuski 23. ja 24.10 Tallinna Toomkirikus. Kirikukogu protokollis on fikseeritud usuasjade voliniku kohalviibimine avajumalateenistusel. Piiskopi asetäitja on teda külaliste seas Läti kiriku esindajate peapiiskop G. Tursi ja praost dekaan G. Šaurumsi järel ka tervitanud. Oma tervituses soovis volinik “tänase rajava iseloomuga Kirikukogu koosolekule õnnestumist, et koguduste saadikud teostaksid oma ülesande nii nagu neile räägib nende oma südame-tunnistus” Piiskopi asetäitja palus omakorda kirikukogu tänu edasi anda valitsusele. Läti peapiiskop tuletas oma tervituses lisaks vennalikele sidemetele mõlema rahva ja kiriku vahel meelde ka “ühise nõukogude pere suuri saavutusi töövõitluses” ja tervitas omakorda volinikku, “kes oma juuresolekuga on austanud tänast tööd” Pärast nende ja veel mõnede kirjalike tervituste ettelugemist (Riia eesti koguduselt, haigestunud F. Jürgensonilt ja õp. R. Sisaskilt) lahkus volinik koosolekult. Koosolijad austasid tema lahkumist püstitõusmisega.¹⁰⁰³

Pärast koosoleku rakendamist valiti kogudustele läkituse koostamiseks komisjon koosseisus J. Kiivit, G. Klaus, L. Tedder. Mandaatkomisjon tuvastas, et 52 saadikust oli kohal 44,¹⁰⁰⁴ lisaks viibis kohal kaks sõnaõigusega saadikut (U. Masing ja E. Saag). Päevakord jagati E. Saagi ettepanekul kahe päeva peale nii, et esimesel päeval võeti vastu põhikirja rakendamiseks ja peapiiskopi valimiseks vajalikud seadused.

Ülevaates kiriku tegevusest alates 1946. aastast andis piiskopi asetäitja kiriku ja riigi koostööle positiivse hinnangu, rõhutades lojaalsuse vajadust. Algselt kavatsatud deklaratsiooni asemel andis ülevaade edasi tähtsamad kiriku juhtkonna seisukohad kiriku ja riigi suhete korraldamise kohta.

---

¹⁰⁰⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 198.

¹⁰⁰¹ EELKKA, XIII, Väljavõte EELK Konsistooriumi protokollist, 10.10.1949.

¹⁰⁰² EELKKA, XIII, EELK Piiskopi otsus, 15.10.1949.

¹⁰⁰³ EELKKA, XIII, XIII kirikukogu protokoll, 23.–24.10.1949.

¹⁰⁰⁴ Kohalviibinute nimekiri vt. EELKKA, XIII, Andmed erakorralisest 13. kirikukogust osavõtmise kohta [23.–24.10.1949].

Kogudused märgivad tänuga [taastamis]tööde puhul valitsusorganite tõhusat kaasabi ehitusmaterjalide andmisel, mida ei keelatud isegi sõjajärgsetel aastatel, mil paljudest materjalidest oli puudus. [---]

Üleminek riiklikkude seaduste poolt antud raami on toimunud möödunud aastatel pidevalt ja järjekindlalt. Kiriku juhtkond on selgitanud Usuasjade Voliniku vahendusel päevakorras olevaid küsimusi ja muud. On ettevalmistatud NSVL seadustele toetuv põhikiri, mis annab lõpliku ja kindla aluse riigist lahutatud kirikule oma siseelu korraldamiseks.

Selle kõige taustal on toimunud ka sisemine selgumine. Mitte üle öö, on olnud kõikumisi ja ebaselgust ka Kiriku juhtkonnas. Sellest ajast alates, kui Kirik töötab uutes oludes on hakatud mõistma, et riik ei sega kiriku siseellu ja meie Kiriku laialdane pere hindab olemasolevat vabadust usuelus. [---]

Riiklikus seadusandluses on mitmeid muudatusi võrreldes ennesõja-aegsega, mis asetavad kiriku majanduselu samale tasemele teiste asutiste ja organisatsioonidega arvestades ta lojaalset ja heatahtlikku tööd rahva keskel, kes vajab uues elus eriliselt kõrget kõlbelist taset. Usalduse süvenemisel loodame Kiriku eluliste vajadustega arvestamist ka edaspidi. Ootame vastutulekut riigilt, sest meie suur ja võimas riik on rikas.¹⁰⁰⁵

Lühike programm, mille piiskopi asetäitja kirikukogule esitas, nägi ette kiriku suveräänsuse (välissuhted teiste NSV Liidu ja "progressiivsete" välismaa kirikutega), autonoomse usuteaduse akadeemilise õppeasutuse ning kirikute ja koguduste majanduse kindlustamise. Programmi teostamise pidi tagama "kõigi kodanike võrdsuslikkus ja kõigi ühiskondlike organisatsioonide üheõiguslikkus riigiseaduse ees" Algristikoguduse põhitõdedest eemaldunud ja Lääne imperialismi teenistusse asunud kirikute vastu tuli töötada üheskoos riigivõimu ja parteiga, "ühise vaenlase vastu"¹⁰⁰⁶

Koosoleku juhataja E. Hark rõhutas oma tänusõnades esinejale, et tuleviku-programm on rakendatav "täielikus lojaalsuses, kiriku ja riigi vastastikuses teineteisemõistmises ja suurte ülesannete lahendamises, mis on seatud kirikule"

Kirikukogu võttis ülevaate ja deklaratsiooni ühehäälselt vastu. Sama üksmeel valitses ka kiriku põhikirja ja seaduste vastuvõtmisel ning peapiiskopi valimisel. Esimene päev lõppeski peapiiskopi ametisseastumisega pärast valimistulemuste teatavaks saamist. Teisel päeval võeti vastu läkitus kogudustele. Vaimulike kutsetöölise seaduse eelnõu arutelul tekitasid küsimusi diakoni õigused ja kohustused. Diakon pidi edaspidi asendama jutlustajat kogudustes, kus õpetajat pole. Ordineeritud vaimulikku peeti koguduse hoidmisel usaldusväärsemaks, nagu väljendus praost Kuljus. Õpetaja ja diakoni erinevus võis olla üksnes hariduses. Siiski ei tohtinud diakon õnnistada, vaid ainult laulatada ja armulauda jagada. Diakon töötas altaris. Piiskopliku Nõukogu otsuse kohaselt

¹⁰⁰⁵ EELKKA, XIII, Ülevaade kiriku tegevusest alates 1946. a., [23.–24.10.1949].

¹⁰⁰⁶ EELKKA, XIII, Ülevaade kiriku tegevusest alates 1946. a., [23.–24.10.1949].

võis ka naine olla diakoniks, nagu V. Kuljus selgitas.¹⁰⁰⁷ Diakonite rakendamine oli uus abinõu (haritud) vaimulike puuduse leevendamiseks.

Kohapeal algatatud küsimuste seas käsitleti E. Saagi eestvõtmisel ka peapiiskopi ordineerimist ja introduksiooni. Läti peapiiskop oli J. Kiiviti teatel andnud eesõiguse Eesti peapiiskopile — alles pärast sinse peapiiskopi ametissepühitsemist jõudnuks järg Läti peapiiskopi kätte. Usuteaduse Kõrgem Katsekomisjon (UKK) käsitles küsimust ning nende seisukoht oli, et “õnnistaja peaks seisma võimalikult lähedal algristikogudusele” Mõeldi ilmselt õigeusu, aga ka armeenia-gregoriaani kirikut. UKK pidi mõtlema ka *successio apostolica* probleemile.¹⁰⁰⁸

26.10. saatis Kivi Poljanskile kirja, kus kirjeldas UN-ile kirikukogu käiku ning enne kirikukogu temalt taotletud põhikirjamuudatusi. Pärast asjalikku lühikokkuvõtet lisas volinik ka oma tähelepaneku kirikukogu populaarsusest: tema hinnangul polnud “vaatamata suurele reklaamile” kirikukoguga seotud jumalateenistustel kuigi palju rahvast. Pühapäeva hommikul oli (Toom)kirik “normaalselt täis” ning erilist trügimist polnud. Esmaspäeva õhtul, kirikukogu lõpetamisel, oli kirikus küllaldaselt vabu istekohti.¹⁰⁰⁹ Kirikukogu otsuste saatmisega volinik viivitas, ilmselt võttis aega nende tõlkimine. Veel 31.12.1949 on UN-ist saadetud vastav meeldetuletus.¹⁰¹⁰

Ka julgeolekuorganid on koostanud viieleheküljelise ettekande kirikukogu käigust ja jäänud seal toimunuga igati rahule.¹⁰¹¹

4.5. Kokkuvõtteks

Riigi sekkumine kiriku juhtimisse on sel ajavahemikul järjest suurenenud, kulmineerudes 1949. a. XIII erakorralisel kirikukogul. Selleks ajaks oli välja vahe-
tatud peaaegu kogu senine kiriku juhtkond — konsistoorium ning ka praostid. Pärast hoolikat valikut leiti suurema osa vaadeldavast perioodist kirikut juhtinud August Pähna asemele uus kirikujuht Jaan Kiivit. Erinevus nende kahe kiriku-
juhi vahel oli peamiselt taktikas — peapiiskop Kiivit nägi ette pikaajalisema tegevusprogrammi, mis nõudis väliselt hoolikamat lojaalsust. Valikukriteeriu-
miks oli aktiivsus nõukogudemeelse patriootliku töö tegemisel. Usuasjade voli-
nik pidi pettuma oma kaadriavalikus — uus kirikujuht polnud tema meelest siiras. Julgeolekuorganid, kes orienteerusid peamiselt nn. patriootlikule tööle, jäid esialgu uue kirikujuhiga rahule. Vaimulikud, kes töötasid julgeoleku kasuks

¹⁰⁰⁷ EELKKA, XIII, XIII kirikukogu protokoll, 23.–24.10.1949.

¹⁰⁰⁸ EELKKA, XIII, XIII kirikukogu protokoll, 23.–24.10.1949. Teisisõnu tuli jäl-
gida, et õnnistaja enda ametijärglus oleks pidev alates apostlitest.

¹⁰⁰⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 83.

¹⁰¹⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 147.

¹⁰¹¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 377–381.

ja tegid ka nn. patriootlikku tööd (näiteks Uno Sillaste), ei saanud kindlad olla ametisse jäämises — konsistoorium lähtus oma otsustes siiski kiriku huvidest.

Piiskoplik Nõukogu oli esimestel aastatel riigist suhteliselt sõltumatu foorum kiriku juhtivatele tegelastele, sama võib öelda praostkondade sinodite kohta. Kiriku põhimäärused sai Nõukogude seadustega vastavusse viia alles pärast kiriku juhtkonna väljavahetamist. Läti kirikus juba tarvilusel olnud põhikiri tõlgiti väikeste muudatustega eesti keelde. Uus põhikiri, uus kirikujuht ja konsistoorium — need olid märgid kiriku ümberorganiseerimisest Nõukogude seaduste ja õiguspraktika raames ning Nõukogude organite tiheda kontrolli all.

5. RIIGI SEKKUMINE KIRIKU ÜHISKONDLIKKU TEGEVUSSE JA KIRIKU ÕPETUSE LEVITAMISSE

5.1. Usuasjade voliniku arusaamad luterliku kiriku kohast Eesti ühiskonnas ja teoloogilistest vooludest kirikus

Luterliku kiriku mõju vähendamine ühiskonnas oli usuasjade voliniku üks peamisi ülesandeid. Kõigepealt oli volinikul vaja välja selgitada, kuidas kirik üldse ühiskonda mõjutas, mille kaudu ja kui tugevalt. Seetõttu pidi ta mingil määral tegelema ka uurimistööga, ehkki ta on aeg-ajalt küll tulemuste pähe esitanud oma (eel)arvamusi. Samas tuleb tunnistada, et tema arvamused olid tihti küllaltki paikapidavad ning mõjutasid edasises arengus riigi poliitikat kiriku kahjuks.

Näiteks 1945. a. III kvartali aruandes märkis Kivi, et aktiivsust usuelus pole märgata. Komandeedingud, mis ühelt poolt takistasid tema tööd Tallinnas, andsid talle samas infot sellest, mis toimus mujal Eestis. Eriti paistsid passiivsusega silma luterlikud kogudused. Kohalikud vaimulikud olid volinikule selgitanud, et inimesed on tööga üle koormatud, seetõttu ei saa nad kirikuelust osa võtta. Jumalateenistustel, kus volinik oli viibinud, oli talle jäänud mulje, et tavalisel pühapäeval on pool kirikut tühi, kohalviibijaist 75% on aga vanakesed. Kanepi kirikus oli ühel pühapäeval teenistus koguni ära jäänud, sest kohal viibis ainult seitse koguduseliiget. Linnades käis voliniku hinnangul jumalateenistustel rohkem rahvast.¹⁰¹²

Volinikule saadetud kommentaaris tema aruandele soovis UN siiski põhjalikumat käsitlust religioonist Eesti ühiskonnas. Volinik pidi kirjeldama, millistes ühiskonnakihtides on usuline liikumine märgatavam, milline mõju on religioonil tootmisele ja poliitilisele elule ning “kas see kasvab või vastupidi, kahaneb”¹⁰¹³

Kivi vastas kommentaarile 23.01.1946. Ta ei osanud välja tuua eraldi ühtegi ühiskonnakihti, kus religioossus oleks rohkem levinud. “Ja see pole võimatu mitte ainult praegu, vaid see oli võimatu ka kapitalistliku valitsuse ajal.” Religioon, mida esindasid luterlik ja õigeusu kirik, oli võrdselt levinud kõigis ühiskonnakihtides, “olgu see intelligents, töölised või põllumajanduses töötavad inimesed (*selskohozjaistvenniki*)” Oma järeldused oli volinik teinud registreerimiseks esitatud avalduste põhjal (avaldusele allakirjutanud pidid märkima ka tegevusala). Luterlike koguduste seast tõi volinik näiteks Peeteli koguduse Tallinnas, kus avaldusele olid alla kirjutanud 8 raudteelast, 5 tsehhitöötajat, 2 pensionäri ja 5 koduperenaist. Oleviste koguduse juhatuse esimees oli ENSV Miilitsavalitsuse ülema poeg Juhan Kalvo, avaldusele allakirjutanute seas olid

¹⁰¹² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 39.

¹⁰¹³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 43.

helilooja ja konservatooriumi õppejõud Enn Võrk, Arhitektuurivalitsuse töötaja Laaneorg, rahanduse rahvakomissariaadi juhtivtöötaja Oksa jt. Tartu koguduste avaldustele allakirjutanute seas oli 7 ülikooli õppejõudu, neist 3 professorit. Maakogudustes moodustasid koguduse peamiselt maaharijad, rannarajoonides eelkõige kalurid. Volinik mainis ka, et ühe luterliku koguduse (nime polnud öeldud) avaldusele oli alla kirjutanud 60% sama valla TK-st.¹⁰¹⁴

Rääkides religiooni mõjust tootmisele ja poliitilisele elule, teatas volinik, et seni pole olnud tööst keeldumist usulistel põhjustel. Volinik leidis, et tegelikult olid sügavama religioossuse poolest tuntud maakonnad, nagu Saare- ja Läänemaa, viljakoristamisel teistest ees, kuigi ta ei sõandanud seda küll otseselt religioossuse mõjuga seostada, piirdudes vaid selle näitega.¹⁰¹⁵

1945. a. andmete põhjal ei osanud volinik ka veel vastata, kas usuline liikumine on tõusuteel või languses. Olukord tundus talle stabiilsena võrreldes teadaolevate andmetega 1940. ja 1944. aastast ning kirikuskäijad olid enam-vähem samad. Kivi arvates oli Eesti põhja- ja lääneosa rahvas sügavamalt usklik, samas kui Lõuna-Eesti paistis silma väiksema tundlikkusega. Vahetult pärast nõukogude korra taaskehtestamist olid usklikud kartnud kirikute püsijäämise pärast, nüüd oli aga meeoleolu rahulikum, kartused hajunud ning suhtumine kirikusse kujunemas analoogiliseks sellega, mis oli enne 1940. a. — “kirikusse suhtutakse kui loomulikku nähtusesse, mis ei tõmba ligi ega tõuka ka eemale”¹⁰¹⁶

25.05.1946 on volinik initsiatiivi näidanud ning saatnud UN-ile ülevaate teoloogilistest vooludest EELK-s ja nendevahelistest vastuoludest 1917–1940.¹⁰¹⁷ Ülevaate saatmise põhjenduseks ütles volinik, et UN-il oli üsna vähe materjali luterliku kiriku kohta. Isikuid mainiti ülevaates nimepidi vähe, ainult piiskoppe ja V. Kuljust, kes oli ühena vähestest “voolude” liidritest kodumaale jäänud. Saatekirjas ülevaatele märkis Kivi, et hernhuutlased kuuluvad konservatiivide hulka. Huvitavama teesina võib ehk välja tuua Kivi arvamuse, et Pätsi totalitaarse võimu ajal saadud toetus kirikule suunas vaimulikonda edaspidi tegema koostööd Saksa okupantidega, sest nähti, et totalitaarse riigi toetus võib aidata kirikuelu elavdada, samas kui parlamentaarse korra ajal oli tehtud kirikule ebasoodsaid otsuseid.¹⁰¹⁸ Nõukogude võimu kehtestamine oli tasandanud kirikusiseseid vastuolusid, leidis ta. Piiskopi asetäitja Pähn oli voliniku sõnade kohaselt öelnud, et teda ei huvita religioossete tõdede tõlgendamine, vaid tähtis on pastori isiklik elu kristlikul alusel, sisemine ühtsus ja rahu kirikus — see, mida ka J. Kõpp juba 1941. a. aprillis ühes ringkirjas oli taotlenud. Voliniku arvates olid samal seisukohal ka kõik vaimulikud ning seda tõlgendas ta ühtlasi passiivse võitlusena nõukogude võimu vastu. Tollase konsistooriumi

¹⁰¹⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 45, 46.

¹⁰¹⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 46.

¹⁰¹⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 46.

¹⁰¹⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 55–62.

¹⁰¹⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 53, 54.

koosseisu jagas volinik teoloogilistesse vooludesse järgmiselt: Pähn ja Jürgen-son kuulusid varem konfessionaalsesse suunda ning Liiv, Kiivit ja Horn konservatiivsesse (viimane oli pealegi hernhuutlane). Assessor Koppeli kuuluvus oli volinikule teadmata, Kimmelit iseloomustati erinevalt: ühes koguduses oli keeldutud teda vastu võtmast tema konservatiivsuse tõttu, teisalt on teda jälle “protestandiks” peetud. Selleks ajaks arreteeritud Pärno oli olnud “protestant” Volinik oli püüdnud välja selgitada iga pastori religioosset maailmavaadet, kuid see osutus siiski liiga raskeks. Kodumaale jäänud vaimulikud olid üldjuhul varem oma vaateid väljendanud ainult hääletamiste kaudu. Ta oletas, et enamik neist kuulus konfessionaalsesse voolu. Volinik ootas UN-ilt vastukaja oma ülevaatele, näiteks vastust küsimusele, millist teoloogilist voolu eelistada.¹⁰¹⁹ UN ilmselt vastust ei saanud.

1946. a. II kvartali aruandes tuli volinik UN-i küsimuste juurde tagasi, märkides aruande kokkuvõttes, et usulise liikumise tõusu või langust on raske mõõta. Sügavalt usklikeks pidas ta sektante, kes moodustasid elanikkonnast siiski vaid väikese protsendi ning nende hulga suurenemine nõuaks suuri äratuslaineid. Kivi vaidlustas arusaama, et usulise liikumise suurenemist võiks siduda konfirmantide arvu kasvuga. Konfirmatsioon polnud voliniku hinnangul inimese usuliste tunnete sügavuse väljenduseks: “See on traditsioon, kuhu vanemad saadavad oma lapsi seepärast, et nemad ise on kunagi leeritatud ning et lapsed võiksid kanda kristlase nime.” Voliniku arvates võis umbes 10% konfirmantidest pidada sellisteks, kes tegid seda usuliste tunnete mõjul ning pidasid konfirmatsiooni pühaks riituseks. Seepärast ei saanud arvandmete põhjal anda hinnangut muutustele usulises liikumises.

Küsimusele religiooni mõjust majandusele, tootmisele ja poliitilisele elule ei olnud voliniku arvates võimalik vastata. Ta leidis, et inimeste religioossus polnud igal juhul takistusena mõjunud kohalikule majanduselule, sest riigilaen oli realiseeritud 120% ja teede taastamine toimus 150% ulatuses. “Tehased ja tsehhid täidavad ja ületavad plaani.” Inimeste usklikkus ei takistanud seda. Volinikul oli andmeid sügavalt usklikest inimestest, keda nende töökohtades tunti tublide tööinimestena ning kes võtsid aktiivselt osa ka ühiskondlikust elust. “Kas nende tegevuse põhjuseks on usuline tunne või mõni teine tunne, seda on keeruline määratleda.” Religioonide ja konfessioonide keskused polnud siiski aktiivselt innustanud taastamistöödele ning nende panust selles osas võis seega hinnata nulliga.¹⁰²⁰

Voliniku saadetud statistilised aruanded ei pidanud kajastama niivõrd kirikute siseelu, kuivõrd nende positsiooni ühiskonnas. 31.12.1946 kirjutas UN-i liige Pugo Kivile kommentaariks tema saadetud luterliku kiriku 9 kuu statistikale, et Kivi peab hankima võrdlusandmed perekonnaseisuametist, et võrrelda sündide arvu ristimistega, abielude arvu laulatustega ja surmade arvu kiriklike matustega. Samuti pidi Kivi järele uurima, kes vastutavate töötajate lastest olid

¹⁰¹⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 53, 54.

¹⁰²⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 79, 80.

ristitud või leiris käinud.¹⁰²¹ Volinikule käisid vähemalt käsitletaval perioodil sellised ülesanded üle jõu, nagu ta kurdab aruandes 1947. a. I kvartali kohta.¹⁰²² Ka hiljem ei kohta selliseid andmeid tema aruannetes, võrdlusandmeid perekonnaseisuametist samuti mitte.

1947. a. suvel hakkas ka kommunistliku partei keskkomitee agitatsiooni ja propagandaosakond religioonile tähelepanu pöörama, volinik pidi 22.07. aru andma olukorrast leeridega, kiriklike pühade tähistamise aktiivsusest (vt. ptk. 5.3; 5.4.3.), aga ka vaimulike jutluste sisust ja “kiriklaste abistajatest”¹⁰²³ Volinik teatas, et jutluste sisu kontrollimisega tegelevad julgeolekuorganid ning temal selleks võimalusi pole. Küll aga uskus ta, et peetakse ebalojaalseid jutlusi. Näiteks tõi ta G. Klausi käest kuuldu, kelle kohta üks tema koguduseliige oli öelnud: “Meie õpetaja räägib küll hästi, aga ta ei ütle, millal nad (s.o. venelased) ära hakkavad minema, nagu annab mõista mõni.” Volinik usaldas G. Klausi. “Kiriklaste abistajaid” ei osanud volinik eraldi välja tuua, väites taas, et kirik ja ühiskond olid läbi põimunud — kirikus oli inimesi kõigilt elualadelt. Ta tõi näiteks Tartu Ülikooli koguduse, loetledes 10 koguduse aktivisti-õppejõudu. Mõned ühiskonnategelased, kes olid aktiivsed ka kogudustes, olid aruandes nimeliselt märgitud. Siin on ka mainitud TK, mille koosseisust 75% kuulus kohaliku koguduse aktiivi — nii oli see Kambja vallas 1945. a.¹⁰²⁴

Põhjalikku aruannet “usukultuste” olukorrast ENSV-s nõudis ka ENSV MN-i esimehe asetäitja Puusepp, kellele volinik vastas 26.07.1947. Peamiselt rõhutas ta selles aruandes usuühingutega lepingute sõlmimise vajadust, kuid käsitledes sissejuhatavalt ka küsimust, “missugust kihti elanikkonnast haaravad mitmesugused usud” Kiriklikud traditsioonid olid aastasadade jooksul sügavalt juurdunud ning neid peeti millekski loomulikuks. Usklikkus ja kiriku liikmeks olemine olid seni olnud auasjad. Usukombed olid varasemal ajal olnud suurelt osalt sunduslikud. Veel vaadeldaval ajajärgulgi võis nende piiramine tekitada lihtsates inimestes kibedust. Erilist tähelepanu vääriskis leer, sest sellest võttis osa rohkem inimesi kui enne sõda. Kuigi põhjuseks ei olnud usklikkus, vaid komme, pidas volinik seda märgiks raskest olukorrast nn. ideoloogilisel rindel. Kirikute mõju vähendamise abinõuks pidas volinik üleminekut kogu NSV Liidu kehtivale korrale, mille viimaseks sammuks pidi olema lepingute sõlmimine usuühingute ja kohalike TK-de vahel kultushoonete kasutamise kohta.¹⁰²⁵

04.09.1947 tegi volinik katse uurida, kuidas mõjutab usklikkus viljavarumist. Selleks saatis ta ringkirjaga TK-de esimeestele väikese küsimustiku. Kõigepealt soovis volinik teada vaimulike ja koguduseaktivistide suhtumist viljavarumisse. Ta oli huvitatud, kas mõni neist on püüdnud viljavarumist

¹⁰²¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 1.

¹⁰²² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 12.

¹⁰²³ Viimaste all mõeldi ilmselt kiriku toetajaid Nõukogude asutustes.

¹⁰²⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 25–29.

¹⁰²⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 33–39.

takistada või soodustada ning millised olid selle tagajärjed. Samuti küsis volinik, kas on olnud juhtumeid, kus usklikkus (mida volinik siinkohal defineeris (positiivse) suhtumisena kirikusse ja palvemajja) oli mõjunud pidurdavalt viljavarumise käigule.¹⁰²⁶

Küsitluse vastustest on voliniku arhiivi jäänud vaid üks, mis on saadud Valgamaa TK-lt. Üldiselt olid vaimulikud ja koguduste aktivistid suhtunud seal viljavarumisse passiivselt. Samas “suhtumine kirikusse ja palvemajja” ei mõjutanud viljavarumise käiku. Vaimulikest võidi Valgamaa TK-s esile tõsta vaid ühte: Hargla õpetajat Maiorit, kes oli 31.08. kirikus jutlustades üles kutsunud viljavarumisele ja ühtlasi kõigi riiklike kohustuste täitmisele. Ta oli ka ise kõik riiklikud normikohustused täitnud ja ületanud koguni oma kuupalga riigilaenu tellimisel. Teised vaimulikud nii eesrindlikud polnud. Sangaste õpetaja Laurson oli talvel riiklike metsaveotalgute ajal hoopis enda ja koguduse heaks talguid korraldanud. Ei osutanud ta abi ka viljavarumisel ning riiklikud normid olid täitmata. Sama kehtis Helme õpetaja Uustali kohta, keda nimetati võõra tööjõu kasutamise eest kulakuks. Riigilaenu oli ta tasunud viimasena ja ainult poole esialgu lubatust.¹⁰²⁷ Nii väheste andmete põhjal ei saa muidugi küsitluse kohta järeldusi teha, kuid näib, et see pole siiski erilisi tulemusi andnud, sest volinik ei maini seda ka oma edasistes aruannetes. Ilmselt on küsitlus olnud seotud ideoloogiaorganite tärpanud huviga usuküsimuste vastu.

1949. aastal on volinik I kvartali aruandes maininud küüditamist¹⁰²⁸ (“ümberasustamisoperatsiooni”), teatades, et tal puuduvad andmed vaimulike suhtumisest sellesse. Ainult Lembit Tedder oli voliniku juures rõõmu väljendanud, et ta oli kohale jäänud. Kivi eeldas siiski, et enamik suhtus aktsiooni vaenulikult ning Tedderi suhtumist küüditamisse kui sellisesse ei pidanud ta samuti positiivseks. Küüditamise toetuseks pidas volinik 31. märtsil konsistooriumist saadud telefonikõnet, milles peasekretär H. Välja teatas, et piiskopi asetäitja Pähn soovib annetada teatud summat sõjaväelaste peredele ja orbuudele. Volinik lubas põhjalikumalt uurida vaimulike suhtumist küüditamisse.¹⁰²⁹

Kollektiviseerimise osas tõi volinik näiteid, kuidas usklikud ei olnud takistanud kollektiviseerimise käiku. Rapla koguduses olid nii õpetaja Saag kui juha-

¹⁰²⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 98.

¹⁰²⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 99.

¹⁰²⁸ Voliniku andmeil oli küüditatud vaid üks vaimulik — Jüri koguduse Vaida filiaali jutlustaja Sookäär. Varem olid kulakute nimekirja kantud Lembit Tedder ja Võnnu-Jakobi õpetaja Peeter Ilves, kuid nemad olid nimekirjast välja arvatud tänu voliniku sekkumisele. Voliniku arvates olid kohalikud TK-d nad kulakuks tembeldanud ainult seepärast, et saada enda valdusse nende kortereid. Praost Maior oli valla TK koostatud nimekirjast välja arvatud maakonna TK-s “kulaku tunnuste puudumise tõttu”. — GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 125.

¹⁰²⁹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 132, 133. Kivi viibis küüditamise ajal Viljandis, kuhu oli jõudnud koos küüditajatega. Operatsioonist volinik ise osa ei võtnud, sest ENSV MN-i aseesimees Hendrik Allik oli ta sellest vabastanud. — GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 136.

tuse esimees Oppi soovitanud kiiresti ühineda kolhoosi.¹⁰³⁰ Rae vallas oli kolhoosi “Töötav Talupoeg” juhtkonnas mitu Jüri koguduse juhatuse liiget: August Hiio oli nii kolhoosi kui koguduse juhatuse esimees, kolhoosi arveametnik Helmi Hiio oli samas ka koguduse sekretär. Jüri koguduse kassiir oli samas kolhoosi “Jõudu Tööle” revisjonikomisjoni esimees. Volinik pidas sellist olukorda esialgu loomulikuks, sest “laiad massid” olid veel kirikuga seotud. Nõukogude organite käitumist Tormas, kus kolhoosi astumisel oli nõutud koguduse juhatusest lahkumist, pidas volinik poliitiliselt täiesti valeks. Ilmselt kartis ta, et see võib takistada kollektiviseerimist. Saaremaalt tõi volinik samas näiteks jutlustaja Riidu Sepa, kes oli loobunud vaimuliku ametist ja astunud kolhoosi. Õpetaja Vaasa ja tema abikaasa vanemad olid kolhoosnikud juba eelmisest aastast. Kõik need näited viitasid voliniku hinnangul sellele, et usklikud luterlased toetasid kollektiviseerimist. Kivi oli pidanud paljudele inimestele selgitama, et kolhoosi astumine ei tähenda takistusi nende kirikuskäimisele jms. Sellistele kuuldustele olid alust andnud üksikud juhtumid, nagu näiteks Tormas.¹⁰³¹

UN-i kommentaaris voliniku aruandele ei soovitatud tal sekkuda kollektiviseerimise ja “ümberasustamise” probleemidesse, “sest need küsimused ei kuulu Teie kompetentsi”¹⁰³²

5.2. Katsed vältida kiriku kokkupuuteid laiema avalikkusega

04.07.1945 saatis volinik protestikirja A. Veimerile eelmise päeva “Õhtulehes” avaldatud sõnumi pärast. Nimelt korraldas konservatoorium 5. ja 12.07. Tallinna Toomkirikus ENSV teenelise kunstniku Hugo Lepnurme orelööhtu. Neid oli korraldatud ka 1944. a. sügisel. Volinik pidas kirikus kontsertide korraldamist ebasobivaks, sest tegemist oli (1) kiriku ja riigi lahusoleku eeskirjade rikkumisega (konservatoorium oli riiklik asutus) ja (2) kiriku populariseerimisega. Volinik palus kontserdid keelata.¹⁰³³ Tema soovi aga ei arvestatud. Järgmisel päeval vastas asjadevalitseja K. Maranik, et orelikontsertide korraldamine kirikuis on vältimatu, sest väljaspool neid pole säilinud ühtegi orelit. H. Lepnurm pidi esitama ilmalikku muusikat, seetõttu ei pidanud valitsusorganid seda ka kiriku ja riigi lahusoleku eeskirjade rikkumiseks. Asjadevalitseja

¹⁰³⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 131, 132.

¹⁰³¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 134, 135. Baptistid olid mitmes kolhoosis enamuses, näiteks Mooste vallas Võrumaal ja Kuusalus. Samas oli kolhooside rajamises maha jäänud Hiiumaa. Volinik ei teadnud, kas siduda seda baptistide suure mõjuga Hiiumaal või lihtsalt organisaatorite võimetusega. — GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 135, 136.

¹⁰³² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 141.

¹⁰³³ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 102.

hinnangul poleks riiklikud ega ühiskondlikud asutused tohtinud korraldada vaimulikke või usukommete täitmisega seotud orelikontserte.¹⁰³⁴ Volinik jätkas dispuuti 10.07., väites, et ilmalike kontsertidegi korraldamine on kehtivate määruste (eelkõige “ajutise juhendi”) rikkumine ning et kontserdid võivad riivata usklike usulisi tundeid ja anda neile võimaluse arvata, et riik ei austa nende südametunnistuse vabadust, see omakorda võib anda “vaenulikkudele elementidele” põhjust kuulujuttudeks kirikutest tantsusaalide tegemise kohta. Kivi rõhutas veel kord, et kõrvaltvaatajale võib ikkagi jääda mulje kiriku populariseerimisest.¹⁰³⁵ 14.07. vastas Maranik Veimeri korraldusel, et orelikontsertide korraldamine kirikuis on siiski oludest tingituna paratamatu. Orelite puudusel tähendanuks kontsertide keelamine kirikuis orelikunsti arengu peatamist. Kontserte korraldati kokkuleppe alusel vastava kirikuga ning see ei saanud riivata usklike tundeid. Lõpetuseks pani asjadevalitseja voliniku ja tema määrustejärgimise paika:

“Usuühingute tegevuse korraldamise ajutine juhend”, mis korraldab kirikute kasutamist, on kehtestatud Eesti NSV RKN poolt ning juhendi eeskirjade rakendamisel on Eesti NSV RKN õigustatud lahendama üksikuid jooksvaid küsimusi vastavalt valitsuse üldisele poliitikale ja küsimuse otstarbekohasele lahendamisele.¹⁰³⁶

Esimene kontsert toimus tänu ENSV RKN-i toetusele, teine aga jäeti siiski ära. Volinik teatas sellistest kontsertidest kui “Nõukogude seaduste rikkumistest” ka UN-ile oma 1945. a. III kvartali aruandes. Kontsertide initsiaatorina märkis ta H. Lepnurme. Aruande koostamise ajaks oli 14.10. jõudnud toimuda ENSV Riikliku Filharmoonia koori kontsert Tallinnas Jaani kirikus. Volinik ise oli sel ajal komandeeringus ega saanud kontserti takistada. Ta koostas tagantjärele järelepärimise ENSV MN-ile ja parteiorganitele ning taotles selliste kontsertide keelustamist edaspidi.¹⁰³⁷ Voliniku aruandele UN-ilt saadetud kommentaaris kontsertide korraldamist ei arutata, see jäi olulisemate probleemide varju.

UN on 1948. a. käsitlenud vaimulike allutamist töökohustusele. Volinikud olid teinud selle kohta järelepärimisi ning vastuseks leidis Poljanski, et see oleks tarbetu, sest “nende osalemine töödel tööliste, teenistujate, kolhoosnike seas, pidev kokkupuude viimastega tööaja jooksul ja eriti ühiselamutes väljaspool tööaega loob soodsa pinnase religioosseks propagandaks” Lisaks oleks vaimulikele kindlasti erilist tähelepanu pööratud, kui nad viibinuks töödel oma ametiriietuses, ning vaimulike pikaajaline eemalolek nende kogudustest kutsunuks esile usklike rahulolematuse. Neil motiividel pidid volinikud taotlema vaimulike vabastamist töökohustusest, pöördudes kohalike võimuorganite

¹⁰³⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 103.

¹⁰³⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 105.

¹⁰³⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 107.

¹⁰³⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 33, 34.

poole.¹⁰³⁸ Volinik taotleski 22.10.1948 ENSV MN-ilt kõigi registreeritud usukultusteenistujate arvamist mittetöökohuslaste kategooriasse.¹⁰³⁹

Samal ajal hakati avalikest kohtadest kõrvaldama mälestusmärke, mis viitasid kirikule. Vaevalt võis sellel küll suuremat tähendust olla, kui kirikuhooned ise kohale jäid. Keilast kõrvaldati ööl vastu 03.12.1949 prof. Klodti poolt 1861. a. valmistatud Martin Lutheri pronkskuju Harjumaa TK initsiatiivil, millele oli heakskiidu andnud ENSV MN. Kuju viidi tehasesse "Ilmarine" ja sulatati seal üles. Peapiiskop Kiivit pöördus aktsioonist kuulda saades voliniku poole palvega anda kuju kiriku käsutusse, et panna see üles mõnda kirikusse. Volinik jättis peapiiskopi küsimusele vastamata ja oli oma aruandes UN-ile küllaltki murelik asjade sellise käigu pärast, kartes vaimulike negatiivset reaktsiooni.¹⁰⁴⁰

Kiriklikud ametitalitused (peale konfirmatsiooni, millest räägitakse eelkõige seoses leeriõpetusega) kajastuvad voliniku aruannetes ainult statistikas, harva teeb volinik neist juttu. Üldiselt pole nende pärast kiriku ja riigi vahel konflikte tekkinud. Laulatuste puhul oli juba 1946. a. välja kujunenud tava, et enne kiriklikku laulatust toimus kindlasti riiklik registreerimine.¹⁰⁴¹

Probleeme tekitas ainult kiriklike talituste läbiviimine väljaspool kirikuid. Ainus väljaspool kirikuid lubatud talitus oli arusaadavatel põhjustel matus. Esialgu ei takistatud armulaua jagamist haigele, kes viibis haiglas. Konsistoorium esitas volinikule protesti 22.04.1947, kui Tallinna keskhaiglas hakati keelama haigetele armulaua jagamist.¹⁰⁴² Volinik omakorda saatis 16.06. protestikirja tervishoiuminister Hionile (ärakiri Puusepale), milles teatas, et kehtivate seaduste alusel tuleks võimaldada vaimulike talituste läbiviimist inimese puhul, kes seda ise soovib, igal ajal. Talitust ei tohtinud siiski läbi viia palatis teiste haigete juuresolekul, vaid "täiesti isoleeritud" ruumis.¹⁰⁴³ Matusetalituste korraldamisele haiglate juures asuvates surnukuurides (kabelites) astus volinik aga 04.12.1948 ENSV MN-i aseesimehele Vaarandile saadetud kirjas otsustavalt vahele. Surnukuuri pidas volinik haigla juurde kuuluvaks ja matusetalitust selles "kiriku ja riigi lahutamise eeskirjade rikkumiseks" Pastor Leib oli motiveerinud matusetalitusi haigla juures mugavusega nii matuselistele kui temale. Voliniku tähelepanu tõmbasid endale ka teenistused, mida pastor Leib oli haigetele pidanud armulaua jagamise nime all Tallinna kroonikute haigla kabelis ning kus oli olnud mitukümmend osavõtjat. Volinik nõudis selliste nähete kategoorilist keelamist ning lubas haigetele armulaua jagamist ainult eespool märgitud juhiste järgi.¹⁰⁴⁴

¹⁰³⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 35.

¹⁰³⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 169.

¹⁰⁴⁰ GARF. f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 278, 279.

¹⁰⁴¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 21.

¹⁰⁴² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 75.

¹⁰⁴³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 49.

¹⁰⁴⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 186.

5.3. Kiriklike pühade tähistamine

Kiriklikke pühi, mis langesid tööpäevale, võis nüüd teenistusega tähistada sellele järgneval pühapäeval. Juba 09.03.1945 saatis konsistoorium volinikule taotluse usupühade — suure reede, jõulude, ülestõusmis- ja nelipühade — kuulutamiseks vabadeks päevadeks. Konsistoorium väitis, et neid pühi oli kõigi valitsejate ajal enesestmõistetavalt peetud. Ühtlasi anti edasi varjatud ähvardus:

Juhime Teie tõsist tähelepanu sellele, et kui need pühad peaksid eluvõõralt annulleeritud saama ja rahvas neil päevil tööle sunnitama, siis meie — kirikuvalitsuse liikmed — ei vastuta mitte nõukogude vaenuliste meeleolude süvenemise eest rahva seas, missugune nähe oleks pühade ära kaotamise paratamatuks tulemuseks.¹⁰⁴⁵

Võimalik, et esimene jõulupüha kuulutati vabaks päevaks ka tänu sellele avaldusele. Piiskopi asetäitja oli pühade tähistamise küsimuse tõstatanud ka 1945. a. suvel, põhjendades pühade tähistamist rahva religioossusega ning pikaajalise traditsiooniga. Volinik oli taotluse tagasi lükanud. Edaspidi lükati tööpäevadele langenud pühade tähistamine järgmisele pühapäevale. Avalikkuses polnud selline teguviis voliniku sõnutsi mingit kriitikat esile kutsunud. Iseasi oli ülestõusmispühade ja eriti jõuludega (vt. ptk. 5.3.1.). Suvisel ajal toimusid rahvarohked surnuaiapäha jumalateenistused.¹⁰⁴⁶ Pühade tähistamine oli voliniku arvates sarnane leeriga: tegemist oli pikaajalise traditsiooniga, millel polnud midagi ühist religiooniga.¹⁰⁴⁷

5.3.1. Jõulud

1946. aastal teatas volinik UN-ile möödunud jõulude kohta, et mõnes Tallinna ettevõttes täideti normid enne jõule mitmekordselt, et saaks kaks päeva järjest puhata. Maal tähistati jõule alates 24. detsembri kella 12-st päeval kuni 26. detsembri õhtuni.¹⁰⁴⁸ Jõulude lähenemisel hakkas järjest rohkem usuühingute esindajaid käima voliniku juures küsimusega, kas ka sel aastal on jõulupühad puhkepäevad. ENSV MN otsustaski viia 23. detsembrile langenud puhkepäeva üle 25. detsembrile.¹⁰⁴⁹ Piiskopi asetäitja sõnade kohaselt oli osavõtt jõuluõhtu ja vana-aastaõhtu jumalateenistustest kogu Eestis olnud väga rahvarohke.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁵ EELKKA, Kuv 1945, NSVL RKN juures asuvale Usuasjade nõukogu volinikule ENSV-s, 09.03.1945.

¹⁰⁴⁶ Käsitletaval perioodil volinik neile tähelepanu ei pööranud — isegi kalmistud olid ju veel koguduste käes.

¹⁰⁴⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 47.

¹⁰⁴⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 46, 47.

¹⁰⁴⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 50p. Seda kinnitab volinik ka oma aruandes 1946. a. IV kvartali kohta, ENSV MN tegi seda kooskõlas NSVL MN-i vastava määrusega.

¹⁰⁵⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 95.

Veel 09.12.1947 polnud volinik kindel, kas ENSV MN ei kuuluta sellelgi aastal 25. või 26. detsembril puhkepäevaks. Mainitud kuupäevaga dateeritud kirjas lubas ta sellisel juhul pidada Tartu Maarja koguduse leerimajas jõulupühade jumalateenistusi.¹⁰⁵¹ Nagu volinik 1947. a. IV kvartali aruandes teatas, polnud ENSV valitsus siiski 1947. aastal esimest jõulupüha puhkepäevaks kuulutanud ja see oli voliniku andmeil tekitanud kiriku juhtkonnas pahameelt. 24., 25. ja 26. detsembril oli siiski koolides palju puudujaid olnud, millest volinik teadis oma tütre kaudu, kes õppis Tallinna 20. keskkoolis 3. klassis. Selle klassi 35 õpilasest oli 24. detsembril koolis 22, 25. detsembril 14 ja 26. detsembril 25. Teiste koolide kohta volinikul andmeid polnud, kuid ta oletas, et olukord oli sarnane. 20.–30. detsembrini toimunud “metsakampaania”¹⁰⁵² ei olnud jõulude tõttu kuigi tulemusrikas. Tallinnas olid 24. detsembril kirikud õhtustel jumalateenistustel täis ning mõnes kirikus peeti kaks teenistust. 25. ja 26. detsembril olid teenistused seevastu vähem rahvarohked. Voliniku arvates oli põhjuseks see, et osaleda said ainult need, kes tööl ei käinud. Jõulude tähistamise raskuspunkt oli kandunud 24. detsembri õhtule. Hoolimata jõuluõhtu populaarsusest leidis volinik, et jõulupühade mittetunnustamisega oli religioossetele eelarvamustele antud küllaltki tugev hoop. Varem olid olnud jõulude ja uusaasta jumalateenistustel kasutusel laululehed, sellel aastal neid polnud. Kohalikud parteiorganid ei pidanud nende trükkimist vajalikuks. Seda pidas volinik samuti tugevaks hoobiks kirikule.¹⁰⁵³

1948. aastal olid kirikud jõulupühade ajal taas rahvast tulvil. 24.12. õhtul peeti Tallinna Jaani ja Kaarli kirikus koguni kolm rahvarohket teenistust. Ajaleht “Noorte Hää” oli küll avaldanud vahetult enne pühi jõulude kohta kriitilise artikli,¹⁰⁵⁴ kuid mingit mõju sellel polnud. Koolist puudus sellel aastal ilmselt vähem õpilasi, nagu volinik tütrelt saadud andmete põhjal järeldas — 25. detsembril puudus tema klassist ainult viis õpilast.¹⁰⁵⁵

5.4. Kiriku õpetuse levitamine

5.4.1. Kiriklik (teoloogiline) õppeasutus

Nõukogude Liidu juhtkond ei suhtunud sellel perioodil vaimulike õppeasutuste õppejõududesse ja õppuritesse otseselt vaenulikult — nii 1946. kui ka 1947. aastal on eraldi määrustega (millele on alla kirjutanud vastavalt Beria ja

¹⁰⁵¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 177.

¹⁰⁵² Ilmselt metsavarumiskampaania.

¹⁰⁵³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 109.

¹⁰⁵⁴ Jõulupüha tekkimisest ja selle reaktsioonilisest palgest. — Noorte Hää nr. 302 (1428), 22.12.1948. Lk. 2, 3.

¹⁰⁵⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 287.

Stalin) nõutud nende varustamist toidukaartidega samadel alustel teiste kõrgemate õppeasutuste õppuritega.¹⁰⁵⁶ Konkreetsetes kohtades võis sellele nõudele muidugi küllaltki suur vastuseis olla.

Juba 05.10.1945 teatas konsistoorium oma ringkirjas Piiskopliku Nõukogu poolt juulis vastu võetud otsusest Usuteaduse Instituudi vajalikkusest, "sest kirikuõpetajate arv on jäänud väikseks ning teisiti pole juurdekasv võimalik".¹⁰⁵⁷ Esialgu ei saadud veel instituudi loomiseks otsustavaid samme astuda.¹⁰⁵⁸

XII kirikukogu istungil pöörduti voliniku poole küsimusega, kuidas saaks laiendada vaimulike kaadrit ja kas on võimalik avada vastav õppeasutus, ning kui see on võimalik, siis kelle arvel ja milliseid vastutulekuid võib oodata valitsuselt. Volinik vastas, et tuleb esitada konkreetne ettepanek; kui on teatud vajadused, siis takistusi tegema ei hakata. Õppeasutus võiks olla usklike ülalpidamisel, riik saab aidata ainult ruumidega.¹⁰⁵⁹

Ruumide saamise lootuses pöördus piiskopi asetäitja 1946. a. algul voliniku poole palvega anda Usuteaduse Instituudi auditooriumiks endine saksa koguduse Lunastaja kirik Nõmmel. Ametlikku avaldust ta veel ei esitanud.¹⁰⁶⁰ 1947. a. lõpul loobus piiskopi asetäitja hoone taotlemisest Usuteaduse Instituudi käsutusse, sest see oli niiske (ehitatud tsementkividest) ning ümberehitus käinuks konsistooriumile üle jõu.¹⁰⁶¹

03.04.1946 saatis konsistoorium pöördumise usuasjade volinikule sooviga avada sügisel Tallinnas Usuteaduse Instituut. Taotleti põhimõttelist luba, et saaks alustada ettevalmistustöödega. Taotlusele oli lisatud üldine õppekava.¹⁰⁶² Ilmselt luba saadigi, sest järgnes juba konsistooriumi ametlik otsus.

03.05.1946 võeti vastu otsus asutada Usuteaduse Instituut (UI). Seejuures kinnitati UI Organiseeriv Toimkond koosseisus esimees, kelleks oli piiskopi asetäitja A. Pähn, teaduslik sekretär mag. E. Saag, liikmed: teoloogiadoktorant U. Masing, mag. J. Kimmel ja mag. A. Horn. Toimkonnale anti üldiselt samad õigused ja ülesanded (neid täpsustamata), mis olid olnud Tartu ülikooli usu-teaduskonnal ja Saksa okupatsiooni aegse Usuteaduse Instituudi õppenõukogul. Toimkonna liikmete ülesanded pidid vastama usuteaduse õppejõudude ülesannetele.¹⁰⁶³ Seega oli instituut asutatud ja õppejõud tööle kutsutud.

¹⁰⁵⁶ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 34, l. 245; s. 47. l. 104.

¹⁰⁵⁷ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 912, 05.10.1945.

¹⁰⁵⁸ Instituudi loomisest vt. KASEMAA, Kalle. EELK Usuteaduse Instituudist. — Eesti Evangeelne Luterlik Kirik. Tallinn, EELK Konsistooriumi väljaanne, 1985. Lk. 61–63.

¹⁰⁵⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 39.

¹⁰⁶⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 52.

¹⁰⁶¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7. l. 130. Hoone saatuse kohta vt. ptk. 3.2.2.

¹⁰⁶² EELKKA, Kuv 1946–1949, Usukultusasjade Nõukogu Volinikule Eesti NSV-s, 03.04.1946.

¹⁰⁶³ EELKKA, Kprot 1946, Protokoll nr. 5, p. 13, 03.05.1946.

09.05.1946 saatis volinik ENSV MN-i esimehele A. Veimerile edasi konsistooriumi avalduse “vaimuliku instituudi” avamiseks, avalduse juurde oli lisatud ka õppekava. Saatekirjas teatas ta, et oli juba informeerinud sellest UN-i. Volinik oli saadud avaldusele lisaks nõudnud ka täpsustatud struktuuri, loodetava õpilaste arvu, õppekava jaotuse õppejõudude vahel jne. esitamist. Piiskopi asetäitja oli vestlustes maininud, et õppeaeg pidi olema 4 aastat. Peamiselt arvestati nende üliõpilastega, kellel olid õpingud 1940. aastal pooleli jäänud — neid oli esialgsete andmete kohaselt 6–8 inimest. Õppejõududena oli A. Pähn maininud Rapla õpetajat E. Saagi, endist usuteaduskonna õppejõudu doktorant U. Masin-gut, konsistooriumi assessoreid J. Kimmelit, A. Horni ja F. Jürgensoni. Ruu-mide osas jäadi esialgu peatuma Lunastaja kirikule.¹⁰⁶⁴

1946. a. II kvartali aruandes mainis volinik, et on saanud konsistooriumilt ametliku avalduse Usuteaduse Instituudi avamiseks. 3. mail konsistooriumis vastuvõetud otsused on volinik UN-ile edasi saatnud 08.05. UN-ist vastati 28.05. järelepärimisega konkreetsete andmete kohta: kui palju oleks üliõpilasi, millist hoonet kavatakse kasutada ja milline on ENSV MN-i arvamus. Sellele pidi volinik lisama oma arvamuse.¹⁰⁶⁵ Volinik teatas 03.07. koostatud aruandes, et konsistooriumil pole veel õpilaste arv teada. Ta viitas konsistooriumi sama aasta ringkirjale nr. 3, kus paluti teatada õppida soovijaist. Volinik oli selles osas vestelnud ka A. Horniga, kelle andmeil oli esialgu teada 5–6 inimest. Horn oli avaldanud ka arvamust, et vaevalt küll antakse instituudi avamiseks luba, kuid ta ei vastanud voliniku küsimusele, miks ta nii arvab. Volinik üldistas seda hoiakut: justkui oodataks ja soovitaks eitavat vastust konsistooriumi avaldusele. Ta teatas oma väite põhjenduseks, et oli vestluses piiskopi asetäitjaga taotlenud lisaandmeid instituudi kohta, kuid polnud midagi konkreetset teada saanud.¹⁰⁶⁶ On täiesti võimalik, et konsistooriumis ei oldud jõutud veel kõike instituudiga seonduvat konkreetset otsustada, mistõttu ei saadudki nõutud andmeid anda.

24.09.1946 võttis konsistoorium vastu Usuteaduse Instituudi seadluse. Selle 15 paragrahvist koosneva dokumendi järgi oli Usuteaduse Instituut avalik-õiguslik usuteaduse ülikool, millel olid enesemääramise ja enesekorraldamise õigused (§ 1). Õppetöö pidi kulgema üldjoontes samuti nagu Tartu ülikooli usuteaduskonnas, mille otseseks õigusjärglaseks UI end luges. § 14 nägi ette lisaks 4-aastasele statsionaarsele õppeajale ka võimaluse mittestatsionaarseiks õpinguiks. Seadlus pidi kehtima hakkama pärast seda, kui Organiseeriv Toim-kond on määranud õppejõudude koosseisu ning teinud selle teatavaks konsis-tooriumile.¹⁰⁶⁷ Seadluse vastuvõtmisega tähistas konsistoorium oma valmis-

¹⁰⁶⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 69.

¹⁰⁶⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 63.

¹⁰⁶⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 73, 74.

¹⁰⁶⁷ EELKKA, Kprot 1946, Protokoll nr. 10, p. 19, 24.09.1946; protokoll-i juurde lisatud “Usuteaduse Instituudi Seadlus”

olekut õppeasutuse avamiseks. 02.11.1946 tehti volinikule järelepärimine, kui kaugel on Usuteaduse Instituudi avamise asjaajamine.¹⁰⁶⁸

12.12.1946 saatis Kivi UN-ile edasi konsistooriumi ametliku avalduse Usuteaduse Instituudi avamiseks (ilmselt täpsustatud andmetega). Avaldusest on teada voliniku pikema kirja kaudu 29.05.1947. Selles kirjas rõhutas volinik, et usuteadusliku õppeasutuse küsimus oli pidevalt olnud konsistooriumi tähelepanu keskpunktis alates avalduse esitamisest. Piiskopi asetäitja oli Kivilt korduvalt küsinud, kuidas oli arenenud asjaajamine instituudi avamiseks. Volinik kurtis, et pika ootamisega oli katkenud konsistooriumi kannatus ning nad olid otsustanud saata Moskvasse delegatsiooni asja uurima. Esiialgse kavatsuse kohaselt pidi see Moskvasse minema mais, kuid volinikul oli õnnestunud seda takistada ja edasi lükata. Kui Kivi oli 1947. a. algul Moskvas, teatas talle UN-i liige Pugo, et instituudi küsimus lahendatakse alles pärast seda, kui kohalikud (vabariiklikud) organid võtavad selles küsimuses konkreetse seisukoha. Eelmisel aastal olid Eesti NSV võimud olnud seisukohal, et konsistooriumile ei tule vastata ei positiivselt ega negatiivselt, vaid tuleb jääda äraootavale seisukohale. Uut järelepärimist Kivi neis asjus polnud teinud. Kirjaga koos saatis Kivi Usuteaduse Instituudi põhikirja (seadluse) ja küsis, kuidas suhtutakse Moskvas konsistooriumi delegatsiooni sinnasõitu.¹⁰⁶⁹ Moskvasse saadetud Usuteaduse Instituudi põhikirja tõlge erines pisut originaalist: õppeajana oli ette nähtud 4 aasta asemel 2.¹⁰⁷⁰

Vahepeal, 17.03.1947, oli koos käinud ka Usuteaduse Instituudi valitsus (Organiseeriv Toimkond), nagu teatab säilinud protokoll. Koos käisid A. Pähn, F. Jürgenson ja E. Saag. Esiteks arutati usuteadusliku õppetöö võimalusi ja leiti, et Usuteaduse Instituudi kahest põhiülesandest suudeti edukalt täita esimest — seisukohtade võtmist õpetuslikes küsimustes. Otsustati vastavat tegevust vaimulike ametiisikute ettevalmistamisel jätkata. Ilmselt tähendas see formuleering tegelikult eksamite vastuvõtmist. Teise ülesande, kirikuõpetajate ettevalmistamise osas nenditi, et pole veel saadud vastust võimuorganitelt õppeasutuse avamise taotlusele. Mainiti ka nõupidamist UN-i esimehega 1946. a. suvel¹⁰⁷¹ — see lubab oletada, et Poljanski käis ise sellel ajal Eestis komandeerings. Rohkem tõendus selle visiidi kohta küll pole. Protokollis mainitakse korduvalt järelepärimisi instituudi asjus ning kavatsust veel kord pöörduda kohalike ja üliõpilaste organite poole. Teise päevakorrapunkti all otsustati hakata sooviavaldusi läbi vaatama ning üliõpilasi matriklisse kandma. Vaimuliku kutseõiguse taotlemisega seotud eksameid peeti vajalikuks korraldada vastavalt vajadusele, tähtajad määrata kokkuleppel.¹⁰⁷² Eesmärgiks oli olla valmis loa saamisel kohe õppetööd alustama.

¹⁰⁶⁸ EELKKA, Kuv 1946–1949, Usukultusasjade Nõukogu Volinikule, 02.11.1946.

¹⁰⁶⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 86, 87.

¹⁰⁷⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 91–94.

¹⁰⁷¹ EELKKA, Kprot 1947, Usuteaduse Instituudi valitsuse koosoleku protokoll 17.03.1947.

¹⁰⁷² EELKKA, Kprot 1947, Usuteaduse Instituudi valitsuse koosoleku protokoll 17.03.1947.

Samal päeval peetud konsistooriumi koosolekul võeti vastu otsus korraldada kursused vaimulike töötajate ettevalmistamiseks. Idee oli saadud usuasjade volinikult assessor Liivi kaudu. Siiski tuli veel esitada avaldus ametliku loa saamiseks.¹⁰⁷³ Usuteaduse Instituudi valitsuse koosoleku protokoll võeti teadmiseks ning otsustati asjaajamise kiirendamiseks saata konsistooriumi esindaja Moskvasse.¹⁰⁷⁴

06.06. saatis Poljanski vastuse, kus hindas positiivselt konsistooriumi taotlust saata instituudi küsimuse lahendamiseks delegatsioon Moskvasse. Delegatsiooni ei saadud küll vastu võtta enne juuni lõppu, sest parajasti oli tulemas VNFSV Ülemnõukogu istung ja võõrastemajades polnud kohti. Kivi pidi tuleku ette valmistama, täpsustama delegatsiooni koosseisu jms. Ühtlasi teatati, et õppeasutuse avamise suhtutakse positiivselt. Enne delegatsiooni saabumist pidid Moskvasse jõudma kooskõlastused Puusepalt ja Karotammelt ning pidi lahendatama ruumide küsimus.¹⁰⁷⁵

10.06.1947 pöördus Poljanski ettekandelise kirjaga V Molotovi poole. Selles kirjas mainis ta muu hulgas luterliku kiriku juhtkonnas toimunud pööret lojaalsuse suunas (aluseks Läti kiriku juhtkonna vahetus) ning vajadust tulla sellega seoses vastu mõningatele palvetele, nagu näiteks õppeasutuste (vaimulike seminaride) avamine Riias ja Tallinnas.¹⁰⁷⁶ Ettekandelises kirjas K. Vorosilovile, S. Kaftanovile, G. Aleksandrovile ja V Avvakumovile 01.07. teatas Poljanski, et õppeasutustesse on kavandatud Tallinnas 60 ja Riias 90 õppurit.¹⁰⁷⁷ Siiski jäi õppeasutus avamata ning ka delegatsiooni saatmist Moskvasse rohkem ei mainita. Asi jäi esialgu NSVL-i valitsuse otsust ootama ning ooteajal toimunud intsidendid mõjutasid ilmselt otsuse edasilükkamist.

01.10.1947 saadetud ringkirjas soovitas konsistoorium jutlustajatel, kes sellel alal edasi soovisid töötada, õpinguid jätkata ja sooritada eksameid konsistooriumi juures. Õppekavad ja täpsemad nõuded pidid soovijad saama konsistooriumist.¹⁰⁷⁸

13.10. saadeti UN-ist Kivile kiri, kus nõuti aru "Usukultuste instituudi" tegevuse kohta Tallinnas. Moskvasse olid jõudnud andmed, et voliniku lubatud ettevalmistuste raames instituudi avamiseks oli koguni hakatud teoloogiadoktori kraadi kaitsma. UN-is oli kutse (mitte küll sellele asutusele määratud) Uku Masingu väitekirja (prohvet Obadja raamatu kohta)¹⁰⁷⁹ kaitsmisele, mis oli toimunud 02.09. Tallinnas Toom-Niguliste kirikus Usuteaduse Instituudi nõukogu ees.¹⁰⁸⁰ UN nõudis volinikult viivitamatult seletuskirja tema omavolilise

¹⁰⁷³ EELKKA, Kprot 1947, Protokoll 2, p. 32, 17.03.1947

¹⁰⁷⁴ EELKKA, Kprot 1947, Protokoll 2, p. 35, 17.03.1947

¹⁰⁷⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 95.

¹⁰⁷⁶ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 47, l. 199.

¹⁰⁷⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 47, l. 213.

¹⁰⁷⁸ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 556, 01.10.1947

¹⁰⁷⁹ Vt. KASEMAA, K. EELK. Lk. 62.

¹⁰⁸⁰ Lisatud oli dekaan E. Saagi 23.08. saadetud kutse venekeelne tõlge. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 109.

tegevuse kohta (eeldati, et kõik toimus voliniku teadmisel) ning instituudi tegevuse viivitamatut katkestamist.

20.10. vastas volinik etteheidetele, teatades kõigepealt, et ei viibinud kutse saabumise ajal Tallinnas ning oli selle kätte saanud alles samal päeval, kui kaitsmine toimus. Kaitsmine oligi õieti toimunud voliniku eelnenud äraoleku tõttu, nagu ta selgitas. Ta ei pidanud õigeks juba alanud koosolekut katkestada. Instituudi edasise tegevuse peatamist pidas volinik täiesti õigeks. Praktiliselt polnud ta siiski midagi ette võtta saanud 07.09. alanud haiguse tõttu, mis osutus 16.09. maksa- ja sapipõiepõletikuks ning mille pärast volinik pidi voodisse jääma. Alles oktoobri algul asus volinik taas tööle, siis polnud aga jällegi Pähna Tallinnas ning tema asetäitja F. Jürgensoniga ei pidanud volinik võimalikuks sellest küsimusest vestelda. Kirja saatmise järel tuli volinikul aga ENSV juhtkonna ülesandel minna komanderingusse ning nii pidi instituudi tegevuse peatamine jälle edasi lükkuma. Volinik eitas täielikult enda osalust instituudi tegevuse lubamises. Ta tunnistas, et polnud küll ise piisavalt instituudile tähelepanu pööranud, kuid samas polnud ka UN kuidagi reageerinud tema senistele teadetele instituudi kohta, mis olid kajastunud Kivi saadetud informatsioonilistes aruannetes. Niisiis süüdistas volinik enda loiduses UN-i tegevusetust.¹⁰⁸¹ On küll kahtlane, kas siin saaks näha otseselt kiriku tegevuse soodustamist.

E. Saagi kiri volinikule 29.08. (mille venekeelse tõlke volinik oma seletuskirjale lisas) põhjendas usuteadusliku instituudi tegevust ja U. Masingu väitekirja kaitsmisele võtmist küllaltki kavalalt. Nimelt teatas Saag, et “osas endisest fašistlikust Saksamaast”¹⁰⁸² (ilmselt mõeldud mõnda läänetsooni) valmistatakse ette kirikuõpetajaid ENSV jaoks. Saagi hinnangul võis seda kasutada propagandana “meie vastu”, “just nagu meil puuduks vastav õppeasutus”, ning otsekuu EELK-le tehtaks takistusi. Pole päris selge, kellele laienes siin kasutatud “meie” Igatahes ei tahtnud nad (“meie”) anda alust sellistele kuuldustele, vaid tahtsid “kasutada Konstitutsioonis antud õigusi” Uudise oli toonud jutlustaja Sillaste, väites, et volinik on sellest teadlik. Ilmselt on mõeldud informatsiooni Saksamaa läänetsooni jõudnud eestlaste kohta, mida Sillaste jagas ka voliniku ja julgeolekuorganitega. E. Saag rõhutas, et Usuteaduse Instituut oli reaalselt olemas ning ta täitis oma esimest funktsiooni — selgitas teaduslikult piibli ja religiooni küsimusi. Teise funktsiooni täitmise, õpetamise juurde polnud saadud vastava loa puudumisel asuda, kuid selleks oldi valmis. Samas oli siiski korraldatud U. Masingu kraadi kinnitamine, sest “sakslaste ajal oli see seotud takistustega”¹⁰⁸³ See oli kindlasti kasulik põhjendus ja võis juudi prohvetit käsitleva väitekirja puhul ka tõsi olla.

---

¹⁰⁸¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 110p.

¹⁰⁸² Eestikeelses originaalis “endise Saksamaa fašistlikus osas” — EELKKA, Kuv 1946–1949, K.a. Usukultusasjade Nõukogu Volinikule, 29.08.1947.

¹⁰⁸³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 112.

UN-i vastuses 04.11. teatati, et küsimus vaimulike luterlike õppeasutuste avamisest nii Lätis kui ka Eestis oli UN-i toetusega esitatud NSV Liidu valitsusele. Vastust ei olnud aga saadud. Instituudi mis tahes tegevus tuli vastuse saamiseni peatada. UN soovitas seda teha taktitundeliselt, piiskopi asetäitja Pähna kaudu. Nõukogu nõudis jällegi lisaandmeid: (1) üliõpilaste nimekirja koos elulooliste lühiaandmetega, (2) õppejõudude lühibiograafiaid, (3) andmeid instituudi kindlustatuse kohta ruumidega, (4) Uku Masingu ettekande koopiat prohvet Obadja kohta. Ilmselt mõeldi siin väitlusel esitatud sissejuhatavat ettekannet. Tõlge pidi seejuures olema “täpne ja kirjanduslik-haritud” (*literaturno-gramotnõi*).¹⁰⁸⁴ Tuli ootama jääda valitsuse otsust.

Samal päeval, kui eeltoodud kiri saadeti, oli piiskopi asetäitja Pähn voliniku juures käinud ja esitanud talle kirja 22. oktoobrist, mis ilmselt selgitas konsistooriumi arusaamu Usuteaduse Instituudi staatuse osas. Otsustades voliniku kommentaari järgi, mille ta saatis UN-ile 06.03.1948, oli kirjast väidetud, et usuteaduskond jätkab tegutsemist UI-na. Voliniku seisukoht oli, et usuteaduskond likvideeriti 1940. aastal. Piibli ja usuküsimuste uurimise osas oli volinik teatanud Pähnale, et seda võib igati teha iseseisvalt ning et seda ei saa lülitada sellise instituudi tegevuskavva, mida juriidiliselt ja faktiliselt ei eksisteeri.¹⁰⁸⁵ Oma kirjas UN-ile vastas volinik ka novembris saadud täpsustavatele küsimustele, jättes puudutamata 4. küsimuse. Õppejõudude nimekirjas olid A. Pähn ja J. Kimmel — praktiline teoloogia, U. Masing — Vana Testament ja semiidi keeled, võrdlev usuteadus ja üldine folkloor,¹⁰⁸⁶ E. Saag — Vana Testament ja süstemaatiline teoloogia, semiidi keeled ja folkloor, A. Viljari — Uus Testament ja kreeka keel, F. Jürgenson — Uus Testament. Märkusena oli volinik lisanud, et seni ajaloolise usuteaduse ja ladina keele õppejõu kandidaadiks olnud A. Horn oli julgeolekuorganite poolt arreteeritud. Üliõpilaskandidaate oli selleks hetkeks fikseeritud 25 (23 meest ja 2 naist), nimekirja olid nad paigutatud kursuste kaupa. Esimesel kursusel oli üliõpilasi kõige rohkem, 13: Esra Rahula, Martha-Resida Kumm, Hans Vinnal, Johannes Kivisalu, Arno Valma, Arnold Ainõje, Gustav Maarand, Kaide Rätsep, Nathan Kukk,¹⁰⁸⁷ Rene Tas-muth, Hardi Hammer, Hermann-Andreas Nirk, Hartvig Helilaid, Guido Rein-valla ja Bernhard Kukk. Teisel kursusel olid A. Ohna ja Eduard Salumäe, kolmandal kursusel Harald Altok ning neljandal kursusel Arved Paul,¹⁰⁸⁸ Edgar Vaikmäe, Mihkel Liikane ja Paul Sild. Kursus oli määratlemata kolmel üli-

¹⁰⁸⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 113.

¹⁰⁸⁵ Seda seisukohta väljendas ta ka kirjas piiskopi asetäitjale 03.03.1948. — EELKKA, Kuv 1946–1949, EELK Konsistooriumi Presidendile, 03.03.1948. Miks volinik vastusega nii kaua viivitas, jääb arusaamatuks.

¹⁰⁸⁶ U. Masingu tegevusalaks oli ankeedis märgitud “tõlk vene keelest”

¹⁰⁸⁷ Ankeetandmetes mainiti sellel ajal Iisaku koguduse jutlustajana töötanud N. Kuke päritolu piiskopi pojana.

¹⁰⁸⁸ Lisaks A. Pauli sotsiaalsele päritolule märgiti ära ka tema vend, kes oli Eesti korpuses polkovnik.

õpilasel, need olid Johannes Kohaloo, Raul Okk ja Leida Jaagumäe.¹⁰⁸⁹ Üliõpilaskandidaatidest 8 töötasid juba kogudustes jutlustajate ja abiõpetajatena ning 2 (Nirk ja Sild) olid lähemal ajal ametisse saamas. Ruumide küsimuses korraliti juttu saksa koguduse Lunastaja kirikust ning mainiti, et neist oldi ebasobivuse tõttu loobunud.¹⁰⁹⁰

Sama kirja koopia saatis volinik ka EK(b)P KK sekretärile N. Karotammele ja ENSV MN-i aseesimehele N. Puusepale, mainides saatekirjas UN-i põhimõtteliselt positiivset suhtumist.¹⁰⁹¹ UN-i suhtumisega ei arvestatud — ENSV MN-i asjadevalitseja A. Veiderpass teatas Kivile 12.03., et MN ei toeta teoloogilise instituudi avamist ENSV-s.¹⁰⁹² Kohalike organite hoiakut võeti ilmselt edaspidi arvesse.

06.03.1948 UN-ile laekunud Ukraina NSV voliniku Vilhovoi ettekandes reformeeritud ja luterlike kirikute kohta NSV Liidus avaldusid juba küllaltki jäigad arusaamad. Pastorite kursuste kohta teatati, et seni, kuni piiskopid (või nende asetäitjad) ei võta ametisse pastoreid, kes täidaksid religioonialaseid seadusi, kursusi ei tule. Tähtjaks oli määratud 1948. a. lõpp. Kursuste eesmärgina määratleti kiriku uue põhikirja vastuvõtmine, mitte aga lisakaadri värbamine.¹⁰⁹³ Suhtumist luterlikesse õppeasutustesse Eestis oli ilmselt muutnud EELK konsistooriumi protest haridusminister Raua kõne puhul. Protestist loeti välja ebalojaalsust.

Kursuste osas on tegemist ilmselt hilinenud reaktsiooniga vahepeal Kivi poolt välja pakutud jutlustajate kursuste ideele, millest konsistoorium oli kinni hakanud. Konsistoorium oli oktoobris 1946 esitanud avalduse jutlustajate ettevalmistuskursuste läbiviimiseks 14.10.1946–30.06.1947. Kursused pidid toimuma Tallinnas ning osavõtjate arvuks hinnati 25.¹⁰⁹⁴ Volinik käsitas kursuste korraldamise taotlust kui katset ebaseaduslikult alustada vaimuliku instituudi tegevust ning keelas selle. Instituudi kohta oli konsistoorium III kvartalis esitanud uue, täiendatud avalduse, samuti oli piiskopi asetäitja korduvalt küsitlenud volinikku asjaajamise arengu kohta. Instituudi avamist ootasid viimase andmeil 14 üliõpilast, neist enamik esimesele kursusele.¹⁰⁹⁵ Niisiis võib oletada sellel hetkel konsistooriumi valmisolekut instituudi avamiseks.

Kursuste korraldamine oli veel kord arutlusel konsistooriumi koosolekul 17.03.1947, samal koosolekul, kus otsustati UI asjaajamise kiirendamiseks

---

¹⁰⁸⁹ Õppejõudude ja üliõpilaste nimekirjad oli volinikule saatnud piiskopi asetäitja 18.11. — EELKKA, Kuv 1946–1949, Õppejõudude nimekiri, Usuteaduse Instituudi üliõpilased, 18.11.1947.

¹⁰⁹⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 30–35.

¹⁰⁹¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 36, 37.

¹⁰⁹² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 60.

¹⁰⁹³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 52, l. 246.

¹⁰⁹⁴ EELKKA, Kuv 1946–1949, NSVL MN juures asuvale Usukultusasjade Nõukogu Eesti NSV Volinikule, 10.1946.

¹⁰⁹⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 92.

Moskvasse sõita. 1947. a. I kvartali aruandes¹⁰⁹⁶ pidas volinik kursuste korraldamist võimalikuks, kui sellest võtaksid osa ainult senised jutlustajad, aga mitte kedagi väljastpoolt.¹⁰⁹⁷

22.10.1947 tegi konsistoorium usuasjade volinikule venekeelse (ilmselt arvestusega, et see saadetakse Moskvasse edasi) järelepärimise instituudi asjus. Selles mainiti, et vaimulik instituut (*duhovnõi institut*) peaks täitma kahte funktsiooni: esiteks piibli ja usuküsimuste teaduslik tundmaõppimine ning teiseks üliõpilaste ettevalmistamine vaimuliku kutseks. Rõhutati, et selline õppeasutus oli Eestis olnud juba alates 1632. aastast Tartu ülikooli usuteaduskonna nime all ning et ka praegu pole see teaduskond likvideeritud ja eksisteerib faktiliselt, täites ainult oma esimest funktsiooni. Kirjas viidati stalinliku konstitutsiooniga antud usuvabadusele ning sellega seotud vajadusele ette valmistada vaimulikke. Samuti paluti, et õppeasutuse üliõpilastele laieneksid kõik need õigused, mis olid ka teistel üliõpilastel, "et näidata kogu maailmale, et meil pole religioosne kultuur maha jäänud, vaid toimub progress võrdsel tasemel kõigi Eesti NSV saavutustega"¹⁰⁹⁸

13.03.1948 on volinik UN-ile edasi saatnud eelmisel päeval ENSV MN-i Asjadevalitsusest talle läkitatud vastuse teoloogilise instituudi küsimuses. Kirja ennast pole säilinud. Kirja saatekirjale on UN-is lisatud resolutsioon, mille kohaselt pidi esialgu koostatama kiri Läti NSV valitsusele, et avada seal usuteaduslik instituut. Seejärel pidi positiivse arvamuse korral tulema päevakorda ka Eesti instituut. 11.11. on samale kirjale lisatud veel üks resolutsioon, mille kohaselt "praegu seda küsimust forsseerida pole vaja ja edasi lükata kuni kordustaotluseni"¹⁰⁹⁹

Konsistoorium oli 1949. a. alguseks saanud instituudi loomiseks ka raha. 03.03.1949 otsustati eelmise aasta jooksul kogutud ja kokku hoitud raha (71 383.78 rbl.) kasutada instituudi asutamiseks.¹¹⁰⁰

Pärast A. Pähna arreteerimist on juba järgmisel konsistooriumi koosolekul reorganiseeritud ka Usuteaduse Kõrgem Katsekomisjon — mille ülesandeid täitis Usuteaduse Instituudi Nõukogu enda otsuse kohaselt 1947. a. detsembrist.¹¹⁰¹ Komisjoni koosseisu kutsuti uus piiskopi asetäitja J. Kiivit, kelle erialaks sai tegelik usuteadus. Samuti lisandus komisjoni L. Tedder ristiusu ajaloo õppejõuna.¹¹⁰² Juulis peetud konsistooriumi koosolekul võeti suund ka asses-

---

¹⁰⁹⁶ Aruanne oli koostatud alles 8. mail, "tõlgi ja kirjutusmasina puudumise tõttu" nagu volinik põhjendas. — EÄA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 1.

¹⁰⁹⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 10.

¹⁰⁹⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1339, l. 88. Eestikeelses ära kirjas: "[---] näitaksime välisilmale, et ka usulises kultuuris ei ole tagasiminekut Nõukogude korra ajal, vaid see sammub ühes teiste aladega tõusuteed." — EELKKA, Kuv 1946–1949, NSVL MN juures asuva Usukultusasjade Nõukogu Esimehele, 22.10.1947.

¹⁰⁹⁹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1339, l. 89.

¹¹⁰⁰ EELKKA, Kprot 1949, Protokoll 2, p. 14, 03.03.1949.

¹¹⁰¹ EELKKA, XIII, XIII Kirikukogu protokoll, 23.–24.10.1949.

¹¹⁰² EELKKA, Kprot 1949, Protokoll 5, p. 8, 20.04.1949.

sorite ja praostide teadusliku ettevalmistuse täiendamiseks, selleks tuli koostada isiklikud õppeplaanid ja neid järgida. Osaliselt oli see üritus küll seotud poliit-õppega (vt. ptk. 6.2.). Samas tehti Usuteaduse Kõrgemale Katsekomisjonile ülesandeks täita kohad aspirantuuris — magistriõppes. Aluseks pidi olema ettevalmistaval perioodil koostatud õppemäärus.¹¹⁰³

1949. a. kirikukogul UI kohta küsimustele vastates teatas E. Saag, et ettevalmistused edenevad ja esialgu on töö mittestatsionaarne ning õppeasutus täidab kõrgema katsekomisjoni ülesandeid.¹¹⁰⁴ Kirikukogul kinnitati 1946. aastal konsistooriumis vastu võetud "Usuteaduse Instituudi seadlus" Voliniku hinnangul polnud kinnitamise järele vajadust, sest uue põhikirja järgi kuulus õpetustegevus konsistooriumi kompetentsi.¹¹⁰⁵ Samal kirikukogul otsustati hakata Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni õppesekretärile ja alalisele kaastöötajale palka maksma. Õppesekretäriks oli U. Masing, kellele sellega kindlustati äraelamisvõimalus. Seni oli tema sissetulek voliniku teada koosnenud juhuslikest honoraridest. Kivi aruandest võib välja lugeda teatud respekti U. Masingu suhtes: "U. Masing tunneb kõiki vanu keeli, samuti praegusi. Üldiselt teab ta 20–25 keelt, millest 10–15 põhjalikult." Ta polnud Masingule palga maksmise vastu, kuigi see tähendas usuteaduslikule õppeasutusele, mida ametlikult veel avatud polnud, palgalise koosseisu loomist.¹¹⁰⁶ Õppejõududeks olid 1949. a. kirikukogu ajal J. Kiivit — tegelik usuteadus, E. Saag (dekaan) — Vana Testament, semiidi keeled, süstemaatiline usuteadus, U. Masing (sekretär) — võrdlev ja üldine usuteadus, A. Viljari — Uus Testament ja kreeka keel, L. Tedder — ajalooline usuteadus ja ladina keel, R. Kannukene — üldine usuteadus. Ainult U. Masingul oli doktorikraad (kinnitatud 1947), teised olid teoloogiamagistrid. E. Saagi sõnade kohaselt oli kirikukogu toimumise ajaks (Nõukogude ajal) akadeemilise hariduse omandanud 10 õpetajat ja lõpetamas oli 5. Muretsetud oli ka raamatuid.¹¹⁰⁷ Niisiis oli õppeasutuse avamise ettevalmistamise kõrvalt saadud ka õppurite teadmisi kontrollida.

5.4.2. Kiriklik (teoloogiline) kirjasõna

Kiriklikke trükiseid Nõukogude okupatsiooni ajal üldjuhul ilmuda ei saanud, juba 1940–1941 kehtestatud eeskirjade järgi. Erandiks olid käsitletaval perioodil vaid laululehed ja kalendrid, seoses kirikukogudega ilmus veel mõningaid pisitrükiseid (lākitusi ja 1949. a. kirikukogu puhul ka konsistooriumi ringkiri). Kalendrid ei olnud laululehtedest palju suuremad, kahe poolega A5 lehest sai kokku voltides 8-leheküljelise lihtsa kalendri, milles kõrvuti kirikupühade ja nädala kirjakohtadega olid kirjas ka riiklikud pühad ja tähtpäevad, eesti

¹¹⁰³ EELKKA, Kprot 1949, Protokoll 7, p. 2, 05.07.1949.

¹¹⁰⁴ EELKKA, XIII, XIII Kirikukogu protokoll, 23.–24.10.1949.

¹¹⁰⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 268.

¹¹⁰⁶ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 270.

¹¹⁰⁷ EELKKA, XIII, XIII Kirikukogu protokoll, 23.–24.10.1949.

kultuuriloos oluliste tegelaste sünni- ja surmapäevad ning astronoomia-alane info.¹¹⁰⁸

5.4.2.1. Laululehtede trükkimine

Isegi sellise pisitrükise nagu laululehe trükkimiseks küsiti Moskvast luba. 07.06.1946 teatas Poljanski vastuseks Kivi järelepärimisele, et UN lubab EELK konsistooriumil trükkida 7000 laululehte konfirmantidele. Siiski tuli veel nende sisu tutvustada EK(b)P KK-le ja väljaanne kooskõlastada. Pärast trükkimist tuli viis eksemplari koos venekeelse tõlkega saata UN-ile.¹¹⁰⁹ 17.06. leeride kohta aru andes taotles Kivi laululehtede juurdetrükkimist, sest konfirmantide arv oli võrreldes eelmise aastaga suurenenud.¹¹¹⁰ Taotluse aluseks oli konsistooriumi rahulolematuseavaldus seoses väikeste tiraažidega; taotleti 15 000 laululehe juurdetrükkimist. Lubatud tiraažid polnud sugugi piisavad: näiteks oli suvel peetud kalmistupühade jaoks koguduste poolt tellitud kokku 86 600 laululehte ning konfirmantide jaoks 59 700.¹¹¹¹ Aasta lõpul andis volinik kooskõlastatult vabariigi võimuorganitega loa laululehtede trükkimiseks: surnutepühaks 7000, jõuludeks 6500 ja vana-aastaõhtuks 6500.¹¹¹² Matuselaululehtede trükkimine läks lihtsamalt: 29.04. samal aastal esitatud taotlusele 20 000 laululehe trükkimiseks on volinik lisanud oma toetava resolutsiooni ja saatnud selle ilmselt edasi Kirjastusajade Peavalitsusele. Konsistooriumi avalduse kohaselt oli matuselaululehti trükikodadest pidevalt nõudmas käidud ning tellitud tiraaž oli määratud kogudustele varuks.¹¹¹³

Kõik laululehtede trükkimised polnud kooskõlastatud, nagu näitab järgmine juhtum. 10.07.1947 saatis ENSV Kirjandus- ja Kirjastusajade Peavalitsuse (kohalik *Glavlit*) ülem L. Päll järelepärimise sooviga välja selgitada Tallinna Jaani ja Kaarli koguduse kantsleist leitud laululehtede trükkijad. Vastav asutus polnud selliste laululehtede trükkimiseks luba andnud ning samuti polnud laululehtedel kirjas trükikoja nime, tiraaži ja tellimuse numbrit. Tegemist oli laululehtede trükkimisega, mis olid *Glavlit*'i sattunud kellegi Virve Viini ja August Madruse kaudu, kes soovisid laululehtedele nimesid trükkida lasta ning pöördusid loa saamiseks mainitud asutusse. ENSV Kirjandus- ja Kirjastusajade Peavalitsus nõudis süüdlaste vastutusele võtmist "trükitoodete ebaõige

---

¹¹⁰⁸ Tartu ülikooli raamatukogust võib leida ühe näite selle perioodi kalendritest — Eesti Evang. luteriusu Kiriku kalender 1946. Tallinn, 1945.

¹¹⁰⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 71.

¹¹¹⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 74.

¹¹¹¹ EELKKA, Kuv 1946–1949, Usukultusajade Nõukogu Volinikule ENSV-s, 06.1946.

¹¹¹² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 95.

¹¹¹³ EELKKA, Kuv 1946–1949, Kirjastusajade Peavalitsusele Usukultusajade Nõukogu Voliniku kaudu ENSV-s, 29.04.1946.

tootmisekorra eest”¹¹¹⁴ Asjade edasist käiku pole teada, võimalik, et see on ka mõjutanud laululehtede trükkimise lubamist edaspidi.

Sama aasta III kvartalis on volinik andnud siiski loa 15 000 laululehe trükkimiseks surnuaiapäevade tarbeks. Selle perioodi aruandes kurtis volinik, et temani on jõudnud kuuldused, nagu trükitaks konsistooriumile mingite erisuhete tõttu ja tutvuste kaudu trükikodades lubatud tiraažist rohkem laululehti ja kalendreid. Volinikul polnud selle kohta kindlaid tõendeid, kuid ta oli sellise järelduse teinud järgnevast. Eelmisel aastal oli ta lubanud konfirmatsiooniks laululehti trükkida 15 000 eksemplari ning seejärel oli temalt korduvalt palutud lisatiraaži, sel aastal oli aga lepitud 15 000-ga. Kalendreid, mida oli trükitud 7500 — seda oli peetud täiesti ebapiisavaks (50 eksemplari koguduse kohta) — oli volinik müügil näinud ajalehekioskites. Kõige kindlam tõendus legaliseerimata trükkimise kohta oli laulutuseks mõeldud laululehtede avastamine Kaarli ja Jaani koguduste kantseleist Tallinnas. Nende trükkimiseks polnud volinik luba andnud, kuigi konsistoorium oli talle esialgse projekti esitanud. Volinik oli nõudnud mõningate laulude muutmist, kuid uut kavandit konsistoorium ei saatnud. *Glavit*’iga oli volinikul kokkulepe, et nad ei annaks usuühingutele luba trükkimiseks ilma volinikuga kooskõlastamata. Kivi eeldas selle fakti põhjal, et ka lubatud trükiseid trükitakse nii palju kui konsistooriumil vaja, aga tiraažiks märgitakse volinikuga kooskõlastatu.¹¹¹⁵ Volinik lubas alustada uurimist.

1947. a. lõpul tekkisid raskused laululehtedegi trükkimisel, ilmselt ENSV ideoloogiaorganite surve. Eelmistel aastatel (kui 1. jõulupüha oli ametlikult vabaks päevaks kuulutatud) oli jõulude ja uusaasta jumalateenistuste tarbeks trükitud 15 000 laululehte. Kivi püüdis laululehtede trükkimisest teha propagandistlikku aktsiooni:

Ma isklikult pooldan selles küsimuses jaatavat otsust ja seda sellepärast, et ees seisab operatsioon lepingute sõlmimiseks, mille suhtes levitatakse mitmesuguseid kuulujutte. Laululehtede trükkimine võtaks aga osaliselt neilt kuulujuttudelt “jalad alt” ja kergendaks lepingute sõlmimise käiku.

Puusepale ja EK(b)P KK agitatsiooni ja propaganda osakonna sekretärile saadetud kirja resolutsiooni kohaselt neid laululehti siiski ei trükitud.¹¹¹⁶ Voliniku sekretär Ljagina on 13.12.1947 saatnud konsistooriumile kirja, milles teatas, et “trüki-tehnilistel põhjustel ei peeta võimalikuks praeguse trükikodade töökoormuse tõttu lubada passiivsete trükitoodete trükkimist”¹¹¹⁷

Laululehti lubati siiski edaspidi trükkida, hoolimata ekstsessidest ja kahtlustest. 1948. a. II kvartalis andis volinik loa 15 000 laululehe trükkimiseks

¹¹¹⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 102.

¹¹¹⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 65.

¹¹¹⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 176.

¹¹¹⁷ EELKKA, Kuv 1946–1949, EELK Konsistooriumile, 13.12.1947. See on ka ainus säilinud kiri sekretär Ljaginalt voliniku kirjavahetuse seas. Ilmselt oli volinikul piinlik, et ta oma tahet läbi suruda ei saanud.

konfirmatsiooni tarbeks ning sama kogus võidi trükkida ka kalmistupühade jaoks. Erandlikuks võib pidada Kursi kogudusele samal perioodil antud luba trükkida 500 laululehte kiriku 300-aastase juubeli puhul (avalduses taotleti 1500).¹¹¹⁸ 1948. a. lõpul andis ENSV MN loa trükkida laululehti ka jõulupühadeks ja vana-aastaõhtuks. Soovitud tiraaži (20 000) oli volinik kärpinud 15 000-le, ENSV MN oli nõus 10 000-ga.¹¹¹⁹

1949. aastal keelas volinik laululehtede trükkimise konfirmatsiooniks (vt. ptk. 5.4.3.3.). Aasta lõpus saadi siiski trükkida kirikukogu puhul 2500, oktoobripühadeks 1000, surnutepühaks 15 000, jõuludeks ja vana-aastaõhtuks mõlemiks 10 000 laululehte (soovitud tiraaž oli kirikupühade puhul 80 000).¹¹²⁰

5.4.2.2. Kalendrite trükkimine

Kalendrite trükkimine polnud lihtsam. 1945. a. kalendri trükkimist on arutatud konsistooriumi koosolekul 01.02.1945 ja otsustatud kirjastada tabelkalender tiraažiga 50 000 eksemplari.¹¹²¹ Selle kalendri saatusest pole rohkem teada, küll aga on järgmise aasta kalender kindlalt trükki jõudnud. 1945. a. novembris on Tallinnas trükikojas Tööstustrükk trükitud "Eesti Evang. luteriusu Kiriku kalender 1946" tiraažiga 15 000 (nagu on kirjas kalendri esilehe allservas).¹¹²² Selle kalendri trükkimiseks loa saamise protseduurist pole midagi teada. 1946. a. I kvartali aruandes UN-ile teatas Kivi kalendri ilmunisest, tiraažiks märkis ta 5000.¹¹²³ Kui palju tegelikult trükiti, on raske kindlaks teha. Järgmiste kalendrite puhul on säilinud rohkem dokumente. 23.12.1946 saatis UN-i liige Pugo Kivile korralduse saata nõukogule kalendri käsikirja originaal ja venekeelne tõlge, nii luterlaste kui baptistide oma. Alles pärast nende materjalidega tutvumist kavatses UN anda nõusoleku väljaandmiseks. Samuti pidi väljaandjail endal paber olema. UN soovis teada, kust see kavatsetakse hankida.¹¹²⁴

21.01.1947 teatas Sadovski, et materjalidega oli tutvutud ning trükkimisele vastu ei olda. Väljaandmine ja tiraaž tuli veel kooskõlastada "Eesti vabariigi parteilis-nõukogude juhtkonnaga" ning pärast ilmunist tuli UN-ile saata 20 eksemplari.¹¹²⁵ 27.01. saatiski Kivi ENSV MN-i esimehe asetäitjale Puusepale taotluse tiraažide kooskõlastamiseks. Konsistoorium oli taotlenud trükiarvuks 30 000, volinik pakkus 7500. Samas vähendati baptistide kalendri tiraaži 3500-lt 2000-le. Resolutsioonist nähtub, et Päll, Käbin ja Puusepp olid oma

¹¹¹⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 192, 193.

¹¹¹⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 192, 193.

¹¹²⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 279.

¹¹²¹ EELKKA, Kprot 1945, Protokoll nr. 1, p. 14, 01.02.1945.

¹¹²² Eesti Evang. luteriusu Kiriku kalender 1946.

¹¹²³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 59.

¹¹²⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 120, 120p.

¹¹²⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 1.

nõusoleku suuliselt andnud.¹¹²⁶ 29.01. saatis Kivi taotluse ENSV Kirjastuskeskuse peavalitsuse juhatajale Pällile, lisades, et kalendrite ilmumine on kooskõlastatud UN-i ja EK(b)P KK agitatsiooni ja propaganda osakonnaga ning trükiste sisu on kontrollitud. Tiraažidena mainis ta 7550 luterlastele ja 2050 baptistidele. Kivi soovis UN-ile saata mõlemast kalendrist 50 eksemplari.¹¹²⁷

Järgmise kalendri väljaandmisloa taotlemine kulges juba rutiinsemalt. Kivi saatis 17.11.1947 Poljanskile edasi avaldused kalendrite trükkimiseks — konsistoorium oli taas taotlenud tiraažiks 30 000, baptistid 3500. Ka vanausulised tahtsid seekord oma kalendrit, tiraažiga 1000. Käsikirjad olid lisatud.¹¹²⁸ Poljanski vastas 27.11., et luterlastele võib kalendreid trükkida 7500, baptistidele 1200, vanausulistele vastavalt taotlusele. Lõplik otsustamine pidi ikkagi jääma vabariiklikele juhtorganitele.¹¹²⁹ Vastav luba saadigi — resolutsiooni kohaselt voliniku taotlusele 08.12. olid nõusoleku andnud 23.01. EK(b)P KK agitatsiooni ja propaganda osakonna sekretär Raadik ning 24.01. Puusepp.¹¹³⁰

11.12.1948 kirjutas Poljanski K. Vorošilovile, kinnitades Eesti voliniku poolt tehtud esildist kalendri väljaandmiseks. Eesti luterlastele oli taas ette nähtud 7500, läti omadele 6000. Varasematel aastatel (1947–1948) oli samuti kalendreid välja antud, nagu Poljanski kinnitas. Ilmselt poldud varem neis asjus kõrgemale poole pöördutud. Miks just nüüd Vorošilovi poole pöörduti, pole selge. Kohalikele organitele oli jäetud lõplik otsustamisõigus. Ka Läti ja Leedu vanausulistel oli lubatud kalender välja anda. Läti kiriku kalender oli peaaegu täielikult tabelkalender,¹¹³¹ Eesti omas oli ka “mõningaid elementaarseid kultust puudutavaid, astronoomilisi ja ajaloolisi andmeid”¹¹³² Kalendri küsimus läks veel edasi ka ÜK(b)P KK-sse, sest Leedu KP-st oli soovitud KK arvamust. Eesti oli taotlenud tiraažiks 50 000, Läti 12 000. Keskkomitees võeti küsimus arutusele.¹¹³³ Tulemus on ilmselt olnud positiivne, sest järgmisel aastal tõdes Kivi uut taotlust UN-ile edasi saates, et luterlaste kalendri tiraaž oli möödunud aastal 7500. 1949. a. lõpul on EELK järgmise aasta kalendri tiraažiks soovinud 40 000.¹¹³⁴

¹¹²⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 11.

¹¹²⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 7.

¹¹²⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 164.

¹¹²⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 165.

¹¹³⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 176.

¹¹³¹ Läti kiriku 1947. a. tabelkalender on ära toodud illustratsioonina TALONEN, J. Church. Lk. 139. Seal olid ka toodud nimepäevad, tähtsamad nõukogude pühad ning päikesetõusud ja -loojumised. Lätis lubati samal aastal trükkida ka traditsioonilisem, 23-leheküljeline brošüür-kalender, mis sisaldas isegi 8 kirjutist kiriku juhtidelt. — TALONEN, J. Church. Lk. 141, 142.

¹¹³² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 54, l. 304, 305.

¹¹³³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 54, l. 317, 318.

¹¹³⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 135; EELKKA, Kuv 1946–1949, Kirjastusasjade peavalitsusele, 19.11.1949.

5.4.2.3. Usüühingute raamatukogud

11.10.1946 on UN-ist saadetud volinikule kiri korraldusega asuda üle vaatama usuühingute raamatukogusid. Seal teati olevat palju nõukogudevastast kirjandust, mis tuli ära võtta.¹¹³⁵ 29.11. täpsustati, et konfiskeerimist peab volinik läbi viima koos *Glavlit*'i kohaliku ülemaga. Kaasata tuli kohalike TK-de töötajaid. Pärast raamatute äravõtmist pidi volinik saatma UN-i nende üksikasjaliku nimekirja.¹¹³⁶ 1947. a. algul hakkas volinik korraldust täitma. Kogudused pidid aru andma oma raamatukogu sisust. Mõned koguduste vastused on säilinud voliniku kirjavahetuse hulgas. Paljudel kogudustel raamatukogu polnudki, osa oli sõjakeerises hävinud. Ülejäänud saatsid olemasolevate raamatute nimekirjad.¹¹³⁷ Saaremaalt saatis sealsete koguduste raamatukogude raamatute nimekirjad volinikule 04.04. Saaremaa TK esimehe asetäitja.¹¹³⁸ Tartumaa TK oli usuühingute raamatukogude kontrollimisel eriti agar. Nende aruandes oli kirjas, et 23 usuühingut hoidsid enda ruumes "usulist ja kahjulikku kirjandust"¹¹³⁹ Need olid eri konfessioonide kogudused. Niisiis aitasid seda aktsiooni kohtadel tõesti läbi viia kohalike TK-de töötajad. Lepingute vormistamisel kirjutas volinik TK-dele ringkirjaga 04.12.1947 ette mitte kanda raamatuid lepingu juurde kuuluvale inventarilehele. Raamatutest tuli koostada eraldi nimekiri ning jätta raamatud endisesse asukohta. Need pidi usuühing alles hoidma ega tohtinud neid välja laenutada — TK pidi leidma usuühingust isiku, kes selle eest vastutaks.¹¹⁴⁰ Pole märke, et raamatud oleks otsekohe konfiskeeritud, nagu UN-ist nõuti.

Konsistoorium püüdis hoolitseda teoloogilise kirjanduse säilimise ja võimaluste piires juurdehankimise eest. Usuteadusliku kirjanduse soetamisel konsistooriumi raamatukokku loodeti toetust kogudustelt.¹¹⁴¹ Raamatukogu täiendamiseks kavatseti hankida võimaluse järgi vajalikke teatmeteoseid.¹¹⁴² 1947. aastal taotles konsistoorium teoloogiliste raamatukogude saamist enda valdusesse. Tartu Riikliku Ülikooli raamatukogus oli hakatud teoloogilisi raamatuid (50 000 eks.) arhiiviosakonnast välja viima, sest nende hoiuks seni kasutatud ruume vajati aktiivosakonna laiendamiseks. Konsistoorium põhjendas 25.08. saadetud avalduses, et toiming on seotud suurte rahaliste väljaminekutega ning ülikool neid raamatuid nagunii ei kasuta, seetõttu võiks need konsistooriumile üle anda. Lisaks asusid avalduse kohaselt kütmata eramajas veel kaks teoloogilist raamatukogu: Saksa okupatsiooni aegse Usuteaduse Instituudi ja *Luther-*

¹¹³⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 84.

¹¹³⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 88.

¹¹³⁷ Tallinna koguduste aruanded saadeti märtsi algul. — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 25–33.

¹¹³⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 58–59p.

¹¹³⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 11.

¹¹⁴⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 100.

¹¹⁴¹ EELKKA, Kprot 1946, Protokoll 12, p. 19, 11.12.1946.

¹¹⁴² EELKKA, Kprot 1947. Protokoll 2a, p. 2, 06.02.1947.

akademie raamatukogu (kokku u. 30 000 eksemplari).¹¹⁴³ Kus täpselt, pole teada. Võimalik, et osa neist raamatuid asus Rõngus, sest Tartumaa TK andmeil oli Rõngu koguduse ruumes 1947. a. algul “Tartu Ülikooli endise usuteaduskonna raamatukogu”, mida kontrollinud komisjonil polnud võimalik arvele võtta, sest “raamatud on kirjutatud võõrkeeltes, mida komisjon ei tunne (heebrea, ladina, greeka, saksa, inglise jt.)”¹¹⁴⁴

Konsistoorium kogus kokku ka Kirikuõpetajate Raamatukogust laenutatud raamatuid, mis olid jäänud laokile pärast õpetajate lahkumist Läände, need paluti 01.10.1947 ringkirjas tagasi tuua.¹¹⁴⁵

5.4.2.4. Katsed leevendada teoloogilise kirjanduse ja jumalateenistuslike raamatute puudust

Nõukogude poliitika taustal võib arvata, et katse hankida usulist kirjandust välismaalt või anda välja midagi muud kui laululehti või kalendrit olid määratud nurjumisele. 26.04.1945 võttis konsistoorium vastu oma muusikanõuniku Enn Võrgu esitatud agendakavandi. Autor sai honorariks 3000 rbl. ning ta pidi jätkama agenda tekstiosa läbivaatamist komisjoni koosseisus, kuhu kuulusid peale tema veel assessorid J. Liiv ja H. Pärno. Samal koosolekul tehti E. Võrgule ka ettepanek asuda uue kirikulaulude viisiraamatu koostamisele.¹¹⁴⁶ Nende raamatute väljaandmisest (ega katseist seda teha) aga andmeid pole. 02.07.1945 andis konsistoorium ülesanded S. Aaslavale ja U. Masingule vastavalt UT ja VT käsiraamatute koostamiseks.¹¹⁴⁷ S. Aaslava arreteeriti peatselt, aga U. Masingu käsiraamat oli üks esimesi käsikirjalisi usuteaduslikke teoseid Nõukogude perioodil. Tööd ei tehtud tasuta — 1946. a. otsustas konsistoorium maksta U. Masingule iga tema üleantava trükipoogna eest 1000 rbl.¹¹⁴⁸ 1947 otsustati U. Masingult tellida ka usundiloo õpik.¹¹⁴⁹ 1948. aastal ostis konsistoorium A. Viljarilt UT sissejuhatuse õpiku käsikirjalised materjalid.¹¹⁵⁰ Nii täienes käsikirjaline õppekirjanduse kogu.

1949. a. kirikukogul kurtis abipraost J. Paesalu: “Kogudustes on suur vajadus laululehtede, piibli ja lauluraamatute järele. Kohapeal on tekkinud arvamine, nagu ei lubaks riik neid trükkida. See ei tahaks hästi võimalik olla, kes on süüdi?” Koosolekut juhatanud J. Kiivit vastas: “Selleks on samme astutud. Järjekorda ootab lauluraamatu, agenda ja piibli trükkimine. Teil on õigus, et riik

---

¹¹⁴³ EELKKA, Kuv 1946–1949, Usukultusasjade Nõukogu Volinikule ENSV-s, 25.08.1947; ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 124.

¹¹⁴⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 12.

¹¹⁴⁵ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 556, 01.10.1947.

¹¹⁴⁶ EELKKA, Kprot 1945, Protokoll nr. 9, p. 16, 02.07.1945.

¹¹⁴⁷ EELKKA, Kprot 1945, Protokoll nr. 1, p. 14, 01.02.1945.

¹¹⁴⁸ EELKKA, Kprot 1946, Protokoll nr. 2, p. 18, 11.02.1946.

¹¹⁴⁹ EELKKA, Kprot 1947, Protokoll nr. 3, p. 4, 07.05.1947.

¹¹⁵⁰ EELKKA, Kprot 1948, Protokoll nr. 7, p. 14, 27.10.1948.

ei tee selleks takistusi. On aga arusaadav, et lauluraamatut senisel kujul parandamatult pole mõtet välja anda.”¹¹⁵¹ Vastus kajastab kiriku juhtkonna püüdlusi olukorda kirjanduse osas parandada, mida riik, vaatamata tsiteeritud optimistlikule avaldusele, tegelikult takistas. Mõningat lootust andis ehk tõik, et konsistooriumi ringkiri nr. 6 (656), 28.10.1949, mis andis kogudustele edasi teated peapiiskopi ja konsistooriumi valimistest, lubati trükkida 200 eksemplaris¹¹⁵² ning kirikukogu läkitus 2000 eksemplaris.¹¹⁵³

1946. aastal saatis Kivi UN-ile edasi konsistooriumi palve tellida Soomest pühakirju. 01.08. kirja pandud vastus oli eitav: Kivil paluti edasi öelda, et “vastavalt Soomest saabunud teadetele ei peeta võimalikuks tellida sealt piibleid ja Uusi Testamente eesti keeles, sest neid oli enne sõda piiratud koguses ja praegusel ajal peaaegu üldse mitte” Seda keeldumist pehmendati palvega teatada veel: “UN, arvestades uskllike luterlaste vajadusi, võtab omalt poolt tarvitusele kõik temast sõltuvad abinõud, et töötada kaasa EELK-le eestikeelsete jumalateenistustlike raamatute omandamisel.”¹¹⁵⁴ Retoorika oli küll kaunis, kuid täiesti sisutühi. Vaevalt oli üldse püütudki piibleid hankida, kui laululehtigi sai trükkida niivõrd keeruka protseduuri järel.

Varem trükitud vaimulikust kirjandusest sattus osa Tallinna Jaani koguduse õpetaja Bernhard Leib'i kätte, kes oli neid raamatuid ka müünud. Nõukogude organid pidasid seda tegevust ebaseaduslikuks, samuti konsistoorium, kes otsustas 25.01.1946 võtta B. Leib'i käes olev kirjandus üle ja hakata seda ise levitama.¹¹⁵⁵ Juba 16.01.1946 oli volinik teavitanud Tallinna linna prokurööri õp. Leib'i tegevusest. 14.01. oli Leib'i juures käinud konsistooriumi komisjon koosseisus F Jürgenson, H. Pärno ja A. Horn. Leib oli keeldunud vabatahtlikult kirjandust üle andmast ja teatanud, et tema “allub ainult vägivallale”. A. Pärno ja H. Pärno andmeil oli Leib'i valduses vähemalt 1000 piiblit.¹¹⁵⁶ 1947. a. oktoobris oli kogudustel konsistooriumi laost võimalik usulisest kirjandusest saada vaid Johannese evangeeliumi.¹¹⁵⁷ Mis oli Leib'i käes olnud raamatutest selleks ajaks saanud, ei ole teada. Ilmselt need lihtsalt konfiskeeriti.

Üks luterlik kogudus tahtis 1946. aastal anda välja koguduse möödunud-aastast tegevust kajastavat lendlehte. Volinik oli soovinud, et kogudus annaks avalduse konsistooriumi kaudu; et aga konsistoorium avaldust ei toetanud, siis jäi lendleht trükkimata.¹¹⁵⁸ Ilmselt nägi konsistoorium, et katse on ebarealistlik.

¹¹⁵¹ EELKKA, XIII, XIII Kirikukogu protokoll, 23.–24.10.1949.

¹¹⁵² Selline tiraaž oli ringkirjale trükitud. — EELKKA, XIII, EELK konsistooriumi ringkiri nr. 656, 28.10.1949.

¹¹⁵³ EELKKA, XIII, XIII Kirikukogu läkitus ELK kogudustele ENSV-s, 24.10.1949.

¹¹⁵⁴ Esialgu oli kirjas koguni “pühade jumalateenistustlike raamatute” sõna “püha” on siiski maha maha tõmmatud. — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 81.

¹¹⁵⁵ EELKKA, Kprot 1946, Protokoll nr. 1, p. 5, 25.01.1946.

¹¹⁵⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 6.

¹¹⁵⁷ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 556, 01.10.1947.

¹¹⁵⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 95.

Julgeks ürituseks võib pidada tartlase Rudolf Lääne avaldust 19.01.1949 taotlusega anda välja Uus Testament pimedate keeles. Soovi selleks olid avaldanud mõned pimedad riiklikust pimedate varjupaigast. Trükkida kavatseti annetuste varal.¹¹⁵⁹ Kivi saatis avalduse edasi UN-ile, vastusest pole midagi teada, kuid ilmselt oli see negatiivne.

Juhtus sedagi, et eestlane tõlkis kristlikku kirjandust vene keelde ja soovis seda välja anda. Nii oli näiteks tallinlane V. K. Pabson tõlkinud Thomas a Kempise "*Imitatio Christi*" vene keelde. Et saada toetust raamatu väljaandmiseks, pöördus ta avaldusega VÕKN-i esimehe asetäitja Beloševi, välisministri Vošinski ja väliskirjanduse kirjastuse direktori asetäitja Poprjaduhhini poole. Kõik need avaldused saadeti edasi UN-ile. Poljanski omakorda teatas kirjas Kivile 04.06.1949, et raamatu on juba revolutsioonieelsel ajal vene keelde tõlkinud Püha Sinodi ülemprokurör Pobedonostsev ning et mõningad antiklerikaalsed, paavstivastased aspektid, mida raamat sisaldab, ei anna siiski piisavat põhjust raamatut uuesti välja anda. Poljanski liigitas raamatu keskaegse skolasitika hulka ning tema arvates oli "*Imitatio Christi*" keskne idee enesest lahtiütlemine, kutse asketismile ja muud "puhta evangeeliumi" loosungid. UN ei toetanud Pabsoni algatust, kuid leidis seejuures, et keegi ei keela tal pöördumast mis tahes kirjastusse iseseisvalt.¹¹⁶⁰ Viimast soovitud ei saa muidugi tõsiselt võtta, sest vaevalt et kirjastus oleks midagi enda tahtmist mööda avaldada saanud. Selle soovitus pidi aga volinik Pabsonile isiklikult edasi ütlema.

5.4.3. Leeriõpetus

Pärast usuõpetuse kaotamist koolidest 1940. aastal jäi leer ainsaks võimaluseks saada enam-vähem legaalselt usulisi teadmisi organiseeritult ja asjatundliku õpetaja juures. Õieti oli Nõukogude seadusi ja ideoloogiat tundes ainult aja küsimus, millal leeriõpetus kaotatakse, sest laiemas tähenduses oli ka leer kiriku ja kooli lahutatuse põhimõtte eiramine. Eesti olude tundjad seostasid leeriõpetust siiski vahetult konfirmatsiooni kui usukombe endaga ega rutanud seda kaotama. Kahtlemata oli leer nõukogude võimu silmis ohtlik just seepärast, miks ta kiriku silmis kasulik oli: tema ülesandeks oli kasvava põlvkonna kinnistamine kiriku juurde ja neile usuliste teadmiste jagamine. Viimane ülesanne võimendus leeril eriti pärast usuõpetuse ärakeelamist. Leeriõpetuse likvideerimisele eelnes leeri traditsioonilise tähenduse tundmaõppimine ja leerilaste kohta statistika kogumine ning vanuse piirmäära (18 a.) rangema järgimise tagamine. Viimaks tuli Moskvast ärakeelamisotsus, mis ajastati vahetult märtsiküüditamisele järgnenud aega, mil muudatusi oli kergem sisse viia.

---

¹¹⁵⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 7, l. 37.

¹¹⁶⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 12.

5.4.3.1. Uurimistöö leeri kohast luterlikus traditsioonis

Leeriõpetust ei keelatud ära üleöö. Juba 11.04.1945 pöördus Kivi Poljanski poole leeri asjus: kas võib lubada leeriõpetuse jagamist noortele vanuses 16–18, kolmenädalase kestvusega, keskmiselt 45–60 tundi. Lubamise korral palus volinik kehtestada vanuse alammääraks 18 aastat, “nagu seda enamasti ka praktiseeritakse”¹¹⁶¹ Vastust sellele kirjale ta ei saanudki, nagu ta hiljem kaebas.¹¹⁶²

Näib, et esialgu tegi UN-ile rohkem muret laste ettevalmistamine esimeseks armulauaks roomakatoliku kirikus. 17.12.1945 nõudis Sadovski Kivilt aruannet laste ettevalmistamise kohta konfirmatsiooniks katoliiklaste ja luterlaste juures. UN-ini olid jõudnud kuuldused, et tegemist on suurejooneliste õppustega, kus lapsed käivad kaks-kolm korda nädalas pärast tunde. Volinik pidi teatama osavõtjate arvu ja vanemate suhtumise ning kas on midagi ette võetud selle piiramiseks.¹¹⁶³ Näib, et kuuldused käisid just roomakatoliku kirikus toimunud õpetamise kohta.

Oma vastuses 14.01.1946 kirjeldas Kivi pikemalt konfirmatsiooni ja sellele eelnevat õpetust luterlikus kirikus.¹¹⁶⁴ Traditsiooniliseks leerieaks oli 16–19 a., mis oli voliniku arvates tingitud Eesti Vabariigis kehtinud seadusest, mille kohaselt inimene võis vabalt religiooni valida, olles saanud 16-aastaseks. Aruandes kasutas volinik konsistooriumilt saadud andmeid 1945. a. leeride kohta ning lisas võrdluse 1939. ja 1943. a. kohta. Leerilaste arv oli kahanenud 5211-lt (1939) ja 5296-lt (1943) 3195-le.¹¹⁶⁵ Vanuseliselt oli 1945. aastal kõige rohkem 18–20-aastasi, neidude ülekaal oli viimasel sõja-aastal loomulik, kuigi kajastas ka üldist tendentsi kirikus.

Tabel 3. Konfirmeeritute vanuseline ja sooline jaotus 1945. aastal.¹¹⁶⁶

Vanus	Noormehi	Neide
Kuni 16 a.	2	10
16–18 a.	439	669
18–20 a.	431	1189
Üle 20 a.	209	246
Kokku	1081	2114

¹¹⁶¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 7. l. 112.

¹¹⁶² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4. l. 1.

¹¹⁶³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2. l. 47.

¹¹⁶⁴ Roomakatoliku kiriku kohta tegi volinik ainult lühikese märkuse aruande lõpus, teatades, et katoliiklasi oli tollel hetkel Eestis 500–700 inimest koos ühe preestriga ning teadaolevalt konfirmeeritud kedagi ei ole. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4. l. 3.

¹¹⁶⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4. l. 1, 2.

¹¹⁶⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4. l. 2.

Muidugi oli elanikkond tervikuna Eesti alal sõja lõpuaastaks kahanenud. Volinik oli piiskopi asetäitjale suuliselt edasi andnud kohustuse kehtestada leerilaste vanuse alampiiriks 18 aastat, kuid saadud aruandeist selgus, et osavõtjate hulgas oli olnud isegi nooremaid kui 16-aastased. Ta soovis algatada juurdlust selliste pastorite vastu, kes olid nii noori inimesi leeri vastu võtnud.

Voliniku hinnangul oli leer lihtsalt traditsioon, mis ei olnud seotud usuliste veendumustega. Leeris käidud, tuldi kirikusse ainult hädavajadusel, näiteks laulatuseks. Volinik meenutas ka usuõpetust, millest olid õppeaine vabatahtlikkusest hoolimata vabariigi ajal koolides osa saanud 70–80% õpilastest. Kirikute tühjust ka endise korra ajal meelde tuletades tegi volinik järelduse, et kirik ei suutnud siiski inimesi kõita, vaatamata kõigile võimalustele, mida riik varasemal ajal lubas. Tavalisel pühapäeval käisid kirikus enamuses naised ja pealegi vanemad. Konfirmatsioonijumalateenistused elavdasid tõepoolest üldist olukorda. Leeriõpetust tuli aga piirata paindlikult, jätmata muljet takistamisest, mis võinuks leeri kadumise hirmus esile kutsuda hoopis selle populaarsuse, nagu oli juba juhtunud 1940–1941.¹¹⁶⁷ Siis olid aktiveerunud ka sellised ringkonnad, kes varem kirikust midagi ei teadnudki.

Kodanlikul ajal oli teatud erinevus leerilaste vahel linnades ja külates. Linnades mindi leeri enamasti 18-aastaselt, maal 16–17-aastaselt. Nooremaid kui 16-aastasi oli leerilaste seas väga vähe. Linnades kestis õpetus enamasti 45 tundi, maal aga 60 tundi. Volinik põhjendas seda linnalaste suurema intelligentsusega. Samal ajal, kui võimuesindajad pidasid plaane leeri likvideerimiseks või vähemalt tõhusaks takistamiseks, soovis piiskopi asetäitja lubatud vanuse alampiiri langetada 15 aastale, põhjendades, et vanematel lastel on juba raskusi leeriõpinguteks aega leida. Voliniku silmis ei olnud see piisav põhjendus. Vanuse alampiiri määramisel ei tohtinud voliniku arvates unustada Eestis tegutsevaid nn. sekte. Vanusepiiri alandamine tähendanuks 15-aastaste täieõiguslike liikmete tulekut luterlikku kirikusse, mis oleks aga olnud vastumeelt sektidele, kellele selline asi lubatud ei olnud. Luterlik konfirmatsioon tuli voliniku hinnangul võrdsustada liikmeks vastuvõtmisega sektides.¹¹⁶⁸

17.06.1946 esitas volinik UN-ile pikema aruande leeri kohta, leerikursusest osavõtjate keskmine arv oli voliniku hinnangul 45, kusjuures linnades oli see suurem (58) ja maal väiksem (42). Suurimaks osavõtjate arvuks oli 230. Kokku pidi suve jooksul leeri jõudma 3589 inimest.¹¹⁶⁹ Võib arvata, et ainuüksi sellised suhteliselt suured mitteametlikud rahvakogunemised olid võimudele vastuvõetamatud. Volinik taotles samas avalduses veel konfirmatsioonilaululehtede juurdetrükkimist. See aga ei läinud enam nii lihtsalt, sest UN-is oli juba tärganud huvi leeriprobleemi vastu luterlikus kirikus.

---

¹¹⁶⁷ Siis olid voliniku andmeil vanemad saatnud leeri ka 12–13-aastasi lapsi, sest kardeti leeri keelamist. Leerist osavõtjaid oli olnud vähemalt kaks korda rohkem kui varasematel aastatel.

¹¹⁶⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 1–3.

¹¹⁶⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 2, l. 74.

13.06. oli volinikule saadetud leeri kohta täpsustav järelepärimine, millele vastates 29.06. kirjeldas Kivi leeriõppuse ja konfirmatsiooni seoseid. Konfirmeerimine toimus vahetult pärast leeriõppuse lõppu, kuid mitte enam kindlatel kiriklikel pühadel nagu paarkümmend aastat varem. Õppusi alustati siis, kui vastav soovijate hulk oli koos. Peamiselt oli leeriõppus grupiviisiline, kuigi erandjuhtumel esines ka individuaalset õpetust ja konfirmeerimist (nn. hädaleer). Leerieksam oli vormiline, sest kõik õppusest osavõtnud konfirmeeriti enamasti. Leeriõpetuse sisu varieerus vastavalt õpetaja hoiakutele: konservatiivid õpetasid ainult piibli ja katekismuse alusel, liberaalid käsitlesid teemat laiemalt. Kullamaa koguduse õpetaja Unt oli volinikule öelnud, et tema ei piirdu oma õpetuses ainult katekismusega, vaid ta teeb ka üldist laadi kasvatustööd: õpetab konstitutsiooni, räägib moraalist üldises mõttes, käsitleb päevakajalisi sündmusi jne. Ta ei olnud nii teinud mitte ainult Nõukogude ajal, vaid kogu aeg, ning leidnud, et see andis häid tulemusi.¹¹⁷⁰ Ilmselt just selline leeriõpetus võis Nõukogude organid eriti murelikuks teha, sest see andis võimaluse mõjutada noorte ühiskondlikke vaateid.

5.4.3.2. Takistamise algus

11.–13.07.1946 Moskvas peetud volinike nõupidamisel esinedes leidis Poljanski, et on aeg asuda lahendama leerikursuste küsimust luterlikus kirikus. Luterlikku leeri käsitles ta näitena “lihtsast, kuid põhjalikku läbimõttlemist nõudvast küsimusest” Seni oli probleemi ühtset lahendamist takistanud Läti kiriku juhtkonna nõukogudevaenulikkus. Leeriõpetus tohtis edaspidi toimuda ainult väljaspool kooliruumi ning koolivaheaegadel, “sest kool ja kirik on NSVL-is lahutatud” Leeriõppuse kestvus tuli piirata 3–4 nädalaga ning õppuste ajad kogudustes tuli kooskõlastada kiriku juhtkonnaga. Küsimus pidi lahendatama “ilma vähimagi riigipoolse sekkumiseta koguduste usuellu”¹¹⁷¹ Niisiis oli tegemist salajase aktsiooni algusega.

13.03.1947 saatis volinik põhjaliku leeriteemalise ettekande koos arvandmetega kolmel lehel ENSV MN-i aseesimehele Puusepale ja EK(b)P KK I sekretärile Karotammele (ärakirjaga B. Kummile). Kirjas taotles ta leerilaste vanuse alammäära tõstmist 18 aastale ja leeride pidamist ainult juunikuus. Muret tegi talle ilmselt eelkõige kasvav leerilaste arv: 1946 oli konfirmeeritute arv suurenenud 8039 inimeseni (eelmisel aastal 3195).¹¹⁷² Kuigi volinik oli avaldanud ühes oma uurimuslikus ettekandes arvamust, et statistiline kasv ei pruugi tähendada süvenenud religioossust, ei saanud ta kuidagi soosida järjest suurema hulga inimeste seotust kirikuga. Volinik oli siiski seisukohal, et leeriõpetust ei

¹¹⁷⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 52, 52p.

¹¹⁷¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 39, l. 57–59.

¹¹⁷² Põhjalikum statistika 1946. aastal peetud leeride kohta oli lisatud voliniku 1947. a. I kvartali aruandele, mille ta saatis Moskvasse 08.05. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 32–36.

saa ära keelata, sest see on lähedalt seotud ühe põhilise kohustusliku usulise riitusega. Suur osa ettekandest käsitles konfirmeeritavate vanuse alampiiri. Kuigi volinik teadis 16 a. vanusepiiri pikaajalisest traditsioonist, lähtus ta siiski juba varem väljaõeldud põhimõttest võrdsustada luterlik kirik selles osas nn. sektidega. Ta esitas ka vastuargumente piiskopi asetäitja taotlusele alandada vanuse alampiiri 15 aastale. Teine piiskopi asetäitja esitatud variant on olnud 17 a. piir, kuid selle kehtestamine üleminekuvariandina tulnuks kõne alla vaid "eriti erilise kohaliku olukorra" tõttu ehk "rahva tõsisügavusklikkuse" korral, mis voliniku hinnangul ENSV-s puudus. Alla 18-aastased moodustasid kõigist 1946. aastal leeritatutest 28,2%. Volinik eeldas, et sellise vanusepiiri korral langeb veerandi võrra ka leerilaste arv. Samas ei põhjendanud volinik vanusepiiri nihutamist Nõukogude seaduste järgimise vajadusega vms., vaid teatas põhjenduseks otse: "Vanuse määra ülesse viimine 18 aastale võib juhtivates kiriku ringkondades ja vaimulikkonnas esile kutsuda kõige rohkem kibedustunnet [---]."¹¹⁷³ Kivi sai aru kasvava põlvkonna kirikuga sidumise olulisusest, mida kirikujuhid kahtlemata samuti mõistsid.

1947. aastal võis siiski veel leeri pidada varem kui juunis ning ka juuli algul. 14.04. saatis asjadevalitseja Maranik Kivile vastuseks Puusepa resolutsiooni, mille kohaselt leeri õppeaeg pidi olema 2 nädalat, vanusepiir 18 ja leerid pidid toimuma ainult juunis.¹¹⁷⁴ Volinik on oma ettekandes Sadovskile 29.04. Puusepa ettepanekut isegi leevendanud, lubades leeriõppusel kesta 3 nädalat, nagu ta oli ka oma 13.03. ettekandes soovinud. Vahepeal oli volinik vestelnud ka Pähna ja Jürgensoniga, kes olid endiselt vastu vanusepiiri tõstmisele, kuid nõustusid põhimõtteliselt leeride pidamisega juunikuus. Mõned suured kogudused taotlesid lisaaega — teist leeri maikuus — ning selles osas pidas volinik võimalikuks vastu tulla.¹¹⁷⁵ 06.06. saatis volinik ettekande Poljanskile samal aastal juba toimunud leeride kohta. Konfirmeeritud oli 14 leeris 450–500 inimest, leeriõnnistamised olid toimunud 30.03., 18. ja 25.05. ning 01.06. Samas esitatud kava kohaselt olid leeriõnnistamised plaanis ka 6., 13. ja 20.07. ning 10.08. Et viimasel kahel päeval pidi toimuma kokku ainult kolm konfirmatsioonijumalateenistust, siis pidas volinik võimalikuks lõpetada leerid selleks aastaks 13.07.¹¹⁷⁶ Rapla koguduses, kus sooviti hiljem leerigruppi kokku kutsuda ja teha leeriõnnistamine 10.08, keelas volinik selle rangelt. Hilinejad võisid leeri minna järgmisel aastal või lasta ennast individuaalkorras õnnistada. Korraldus oli salajane — kohaliku TK esindaja pidi selle suuliselt allkirja vastu koguduse õpetajale või juhatusele teatavaks tegema.¹¹⁷⁷ Nii ei pidanud jääma tõendeid usuvabaduse piiramisest. Tuleb tõdeda, et need vaimulikud, kes

¹¹⁷³ ERAF, f. 1, n. 82, s. 4, l. 1–8. Venekeelne koopia ettekandest ilma arvandmeteta vt. ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 14–20. Arvandmed samas l. 49–53.

¹¹⁷⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 22.

¹¹⁷⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 40, 41.

¹¹⁷⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 99.

¹¹⁷⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 98, 98p.

määrasid leeriõnnistamised juulisse ja augustisse, eirasid konsistooriumi ringkirjas 17.05. antud soovitusi.¹¹⁷⁸ See oli tulnud aga ka liiga hilja selleks, et ümberkorraldusi teha.

Voliniku aasta keskel antud hinnangul pidi 1947. aastal leeris käima 3800 inimest, arvestades koguduste avaldusi leeride registreerimiseks. 16.06. saadetud ülevaates säilisid ka kaks leeri, mis pidid lõppema 20.07.¹¹⁷⁹ Hilisemas koondaruandes 1947. a. leeride kohta teatas volinik siiski, et veel tervelt seitse leeri olid saanud toimuda pärast 13.07. — mis näitab Kivi mõningast järjekindlust.¹¹⁸⁰

Volinik teatas 22.07. vastuses leeri populaarsuse pärast muret tundma hakanud EK(b)P KK propagandasekretärile Raadikule, et “leeriperiood lõppes üldiselt 13.07” Volinikul polnud veel täpseid andmeid, sest kõik leerid ei olnud toimunud, kuid juba oli leeris osalenute arv jõudnud ligikaudu eelmise aasta tasemele. 1939. a. leerilaste arv ületati igal juhul pooleteisekordselt.¹¹⁸¹ Ilmselt oli hakanud toimima hirm leeri kaotamise ees, mida kinnitab volinikule G. Klausilt laekunud informatsioon, kelle teada liikusid kuuldused, et selleaastane leer pidi jääma viimaseks. Ühest Virumaa kogudusest oli keegi naine käinud voliniku juures küsimas, kas võib ikka koguduses leeri pidada — õpetaja ise polevat julgenud voliniku poole pöörduda. Sealgi olid liikunud kuuldused, et järgmisel aastal enam leeritada ei lubata.¹¹⁸² Seega oli volinik saavutanud leeriperioodi piiramisega vastupidise tulemuse soovitule, mida ta ka ise nentis 1947. a. III kvartali aruandes UN-ile.¹¹⁸³ Teise põhjusena konfirmatsiooni populaarsusele tõi ta asjaolu, et suur osa eestlasi polnud saanud varasematel aastatel leeris käia seoses sõjast osavõtuga või viibimisega Nõukogude tagalas. Nüüd käidi tagantjärele. Osalt tõestas seda täisealiste leerilaste osakaalu kasv. Samas ei saanud leeri siduda voliniku arvates religioossusega, nii nagu seda mõisteti sektides, vaid tegemist oli eelkõige siiski traditsiooniga, rõhutas ta veel kord.¹¹⁸⁴

06.08.1947 saadeti UN-ist mitu vastust voliniku senistele järelepärimistele, muu hulgas ka leeriõpetuse kohta. UN soovitas volinikul käsitleda leeriõpetust sarnaselt roomakatoliku kiriku kateheesiga enne esimest armulauale võtmist, mille kohta UN oli volinikke instrueerinud 04.07. saadetud kirjas. Vanuse alampiiriks tuli kehtestada 18 a.¹¹⁸⁵ Esimese armulaua eelset kateheesi käsitletud kirjas teatati, et esialgu ei peeta võimalikuks seda katkestada, sest see on seotud usukombega ning sellest võtab osa märkimisväärne osa usklikest. Iga liidu-

¹¹⁷⁸ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 268, 17.05.1947

¹¹⁷⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 5, l. 101.

¹¹⁸⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 71.

¹¹⁸¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 25, 26.

¹¹⁸² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 57.

¹¹⁸³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 57, 58.

¹¹⁸⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 59.

¹¹⁸⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 82.

vabariik pidi lähtuma siiski oma olukorrast, küsimust pidi arutama kohalik MN ja otsus tuli saata UN-ile.¹¹⁸⁶

UN-ile 14.10.1947 saadetud aruandele 1947. a. III kvartalist lisas volinik põhjaliku statistilise aruande leeride kohta 1947. aastal. Konfirmeeritute hulk oli täpsustatud andmetel suurenenud 10 428 inimeseni (kasv eelmise aastaga võrreldes 29,7%). Eriti suur oli eelmise aastaga võrreldes juurdekasv üle 20-aastaste seas: meeste osas 84,3% ja naiste osas 41,2%.¹¹⁸⁷

Tabel 4. Konfirmeeritute vanuseline ja sooline jaotus 1947. aastal.¹¹⁸⁸

Vanus	Noormehi	Neide
Alla 18 a.	1163 (25,4%)	1579 (26,9%)
18–20 a.	1858 (40,6%)	2760 (47,1%)
Üle 20 a.	1548 (34,0%)	1520 (26,0%)
Kokku	4569 (43,8%)	5859 (58,7%)

Siit on ka näha, et 18 a. vanusepiiri kehtestamist veel tõsiselt ei võetud. Poljanski saadetud kommentaaris ettekandele peeti konfirmeeritute arvu kasvu üheks põhjuseks voliniku kehtestatud lühikest tähtaega leeri läbiviimiseks (volinik oli seda ka ise oma aruandes põhjuseks arvanud). UN soovitas lähtuda nende varasemast kirjast laste ettevalmistamise kohta esimeseks armulauaks roomakatoliiklaste juures. Ainus piirang, mida selgelt soovitati, oli vanusepiiri tõstmine 18. eluaastale.¹¹⁸⁹

1948. a. määras volinik leeriõpetuse läbiviimiseks pisut pikema perioodi — 14.06–31.08. Vanusetsensust tuli rangelt järgida — osa võtta tohtisid ainult 1930. a. ja varem sündinud ehk 18-aastased ja vanemad. Volinik tegi märtsis veel järelepärimise UN-ile, kust soovitati küsimus kohalike juhtidega kooskõlastada, sest ei peetud võimalikuks kehtestada kõikides liiduvabariikides ühtne kord.¹¹⁹⁰ ENSV MN-i asetäitja Puusepaga kooskõlastamisest teatas Kivi Poljanskile 10.04.¹¹⁹¹ Samal aastal lasi volinik TK-del kontrollida leeride pidamist. Vaimulikud pidid leerid neile konsistooriumi kaudu saadetud vormide abil TK-des registreerima. Vormi esitades pidi vaimulik kinnitama, et kõik osavõtjad on vähemalt 18-aastased. Kohalikud organid pidid seega saama endale võimaluse leeride toimumise aega reguleerida. Nad said määrata leeriõnnista-

¹¹⁸⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 1, l. 78. Selle kirja kohaselt tohtis roomakatoliku kirikus õpetada 8–14-aastasi nelja nädala vältel koolivaheajal.

¹¹⁸⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 68–71.

¹¹⁸⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 68, 70.

¹¹⁸⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 79.

¹¹⁹⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 45, 46, 46p.

¹¹⁹¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 76.

mise päeva ajale, mil polnud ühiskondlikke üritusi.¹¹⁹² Volinik saatis TK-desse ka tema juures registreeritud leeride nimekirja, registreerimata leerid tuli katkestada. Hiljem kogus volinik TK-delt andmed toimunud leeride kohta enda kätte.¹¹⁹³ Nii sai ta teha topeltkontrolli.

Aruandes 1948. a. II kvartali kohta leidis volinik, et vanusepiiri tõstmise 18 aastale võtsid konsistoorium ja vaimulikud rahulikult vastu. Ta oli vestelnud umbes 10 pastoriga ning need ütlesid, et alaealisi tuli leerist väga vähe tagasi saata. Õpetaja Varik oli saatnud tagasi ühe, õpetaja Viljari kaks liiga noort leerilast. Vaimulikud väitsid, et olid saatnud kõik alaealised tagasi.¹¹⁹⁴ Samas oli umbes 40 alaealist koos vanematega pöördunud voliniku poole, et neil võimaldataks leeris käia “enneaegselt” Osal neist oli volinik nende isikliku ja vanemate avalduse põhjal seda ka lubanud.¹¹⁹⁵

Nii sellel kui ka eelmisel aastal oli Kivi täheldanud ka kommunistlike noorte osavõttu leerist. Kurioosumina tõi volinik näiteks Erich Klaamanni kaasuse: tema leeritamist püüdis Padise valla komsomolisekretär takistada kirjaliku palvega kohalikule õpetajale.¹¹⁹⁶ Varbla koguduse õpetaja Sild oli jällegi ise volinikule teatanud, et tema juures oli käinud üks kommunistlik noor sooviga astuda leerikursusele. Samal ajal võisid leeris käinud kohata takistusi muudel elualadel. H. Haameri abikaasa oli teatanud volinikule, et Tartus ei tahetud anda lõputunnistusi neile koolilõpetajaile, kes kavatsesid leeri minna. Kuulduste kohaselt ei olnud leeritatuil ka kerge ülikooli sisse saada. Sarnaseid jutte liikus teistegi linnade kohta. Volinik kartis, et sellise suhtumise korral muutub leer poollegaalseks talituseks ja takistuste mõjul tema populaarsus hoopis suureneb. Mõned pastorid olid pöördunud Kivi poole küsimusega, kas tasub üldse trükkida leerilaste nimesid laululehtedele, sest see võib tulevikus nende eluteel takistuseks osutuda. Oma arvamuse kinnituseks tõi Kivi tsitaadi pastor E. Saagi aastaaruandest Lääne-Harju praostile. E. Saag leidis, et leeri takistamine ainult lisab talle populaarsust ja aktiveerib usuelu. Temanigi olid jõudnud kuuldused, et leeritatuil võis olla raskusi koolides ja töökohtadel. Volinik soovitas E. Saagi arvamusega arvestada.¹¹⁹⁷

---

¹¹⁹² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7. l. 188.

¹¹⁹³ Aruanded TK-delt maakondades peetud leeridest vt. ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 166, 173, 185, 198, 208, 217, 222, 265.

¹¹⁹⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7. l. 187.

¹¹⁹⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7. l. 188.

¹¹⁹⁶ Kohalik komsomolikomitee oli lubanud leeritada Klaamanni ainult juhul, kui ta avalikult astub välja komsomoliorganisatsioonist. Kirikuõpetaja pidi laskma tal valida komsomoli või kiriku vahel. Klaamann oli komitee hinnangul “tõeline komnoor” kuid tema naine, kes soovis lisaks registreerimisele ka kiriklikku laulatust, sundis teda leeri minema. Voliniku arvates oli esimene viga sellise palve esitamine kirjalikult. Ta palus kirjas ELKNÜ KK sekretärile Merile lõpetada kirjavahetus pastoritega ja tegeleda rohkem organisatsioonisisese kasvatustööga. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 212, 213. Eestikeelsed originaalid ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 127, 128.

¹¹⁹⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 189.

Kommentaaris imestati UN-is, miks jagatakse konfirmatsioonieelset õpetust siiani takistamatult,¹¹⁹⁸ kuigi seni oli UN oma saadetud dokumentides taotlenud küll ainult vanusepiiri tõstmist. Peale selle ei toimunud leeriõpetuse jagamine sugugi takistamatult, nagu ka eelnevast järeldada võis. Vastuses kommentaarile jäigi volinik üsna nõutuks: mida oleks ta siis veel pidanud tegema?¹¹⁹⁹ Raken-
datud abinõud pidid vähendama leerilaste hulka 2000–2500 võrra ja nii ka läks — 1948. aastal leeritati 7540 inimest. 1948. a. III kvartali aruande kohaselt oli hoolimata keelust 1948. aastal leeritatud 548 alla 18-aastast noort. Siiski oli volinik saavutuse üle uhke, sest selles vanusegrupis oli leeritatuid 80% vähem.¹²⁰⁰ Ta lootis leerilaste arvu edasist vähenemist, mida pidi soodustama alanud usuvastane selgitustöö. 1948. aastal olid vastavad artiklid ajakirjanduses ilmunud alles juunikuus. Edaspidi lootis volinik kampaania varasemat algust. Leeri üleviimisele suvisele perioodile ei olnud kirik vastu seisnud. Ainult Tallinna Jaani ja Kaarli kogudus olid taotlenud leeriõnnistamist taevaminemispühal, neile oli volinik aga ära öelnud.¹²⁰¹

5.4.3.3. Leeriõpetuse keelustamine

Ukraina volinik Vilhovoi leidis oma 06.03.1948 UN-ile laekunud ettekandes (luterlaste ja reformeeritute kohta NSVL-is), et leeripidamine oli vaimulikule eelkõige sissetulekuallikas ja leeriõpetuse jagamine tulnuks ära keelata, ning ähvardas vaimulikke selle eest lisamaksuga.¹²⁰²

Õpetamise keelustamiseni jõuti 1949. aastal. Volinik ise selleks initsiatiivi ei näidanud, veel 07.04. saadetud I kvartali aruandes räägib ta vaid leeris osalejate arvu piiramise abinõudest.¹²⁰³ Ta oli teinud aprilli algul nõupidamisel EK(b)P KK propaganda- ja agitatsiooniosakonnas ettekande, kus viitas ulatusliku selgitustöö vajadusele noorte hulgas, kes võtavad massiliselt osa leerikursusest.¹²⁰⁴ Nõupidamine kutsuti kokku ilmselt Kivi initsiatiivil, millele viitab kiri ENSV MN-i esimehe asetäitjale Vaarandile ja EK(b)P KK sekretärile Karotammele 29.03. Kivi soovitas muu hulgas mõjutada leeritulistate vanemaid kõikvõimalike organisatsioonide, “ametiühingute, naiskomisjonide jms. kaudu” Volinik uskus, et ka parteilaste lapsed käisid leeris, seetõttu pidid küsimuse käsile võtma parteiorganisatsioonid ja eriti komsomol, kelle ridadest pärines eelmistel aastatel hulk uusi koguduseliikmeid.¹²⁰⁵

¹¹⁹⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 220.

¹¹⁹⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 221.

¹²⁰⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 229.

¹²⁰¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 233. Volinik lisas aruandele ka fotosid leeridest.

¹²⁰² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 52, l. 246.

¹²⁰³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 136.

¹²⁰⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 225.

¹²⁰⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 247, 247p.

Küsimus lahendati hoopis rangemate vahendite abil. UN-i esimees Poljanski teatas kirjas Kivile 05.04.1949, et enam pole vajadust pidada Eesti NSV-s leeriõpetust senikehtinud tingimustel. Poljanski leidis, et kirikus kehtivad reeglid ei näe ette, et õpetust peaks jagama tingimata kirikuõpetaja. Reeglite kohaselt polnud ka kindlaks määratud palvete hulka, mida konfirmant peaks teadma. Arvestades hiljutist vanuse alammäära tõstmist, oli eriti küüniline viide leerilaste täisealisusele:

Kui võtta arvesse, et Eesti NSV-s viiakse luterliku kiriku poolt leeriõpetust läbi ainult isikutele, kes on saanud 18-aastaseks, siis tuleb arvata, et iga selline konfirmant teab täiskasvanud haritud inimesena konfirmatsiooniks vajalikke palveid ega vaja seepärast erilist ettevalmistust.¹²⁰⁶

Konfirmatsioonitalitust ennast takistada polnud vaja, keelati ainult sellele eelnev õpetamine. Kivi pidi sellest otsusest informeerima kohalikke organeid ja teatama vastukajadest UN-ile.¹²⁰⁷ Veel enne vastukajade laekumist informeeris Poljanski 23.04. NSVL MN-i aseesimeest K. Vorošilovit ja ÜK(b)P KK sekretäri G. Malenkovi oma aruandes UN-i tegevuse kohta 1948. aastal ja 1949. a. I kvartalis: luterliku kiriku traditsiooniline konfirmatsiooni-eelne noorsoo ettevalmistus on otsustatud lõpetada. Põhjendused olid samad mis Kivile saadetud kirjas.¹²⁰⁸

Volinik saatis 02.06.1949 korralduse edasi piiskopi asetäitjale, kes omakorda informeeris kogudusi konsistooriumi ringkirjaga 07.06. Leeriõnnistamine oli nüüd lubatud aasta läbi.¹²⁰⁹

Vaimulikkond võttis uudise vastu "vaikiva rahulolematusega", nagu volinik pidi nentima. (Tuleb meenutada, et kevadel oli toimunud küüditamine.) Tema poole ei pöördutudki selles küsimuses kuigi palju. Piiskopi asetäitja Kiivit oli volinikule öelnud, et see mõjub soodustavalt sektidele, kust kiriku usklikumad liikmed lähevad otsima oma usuliste vajaduste rahuldamist, sest luterlikul kirikul ei ole peale jumalateenistuse midagi pakkuda. E. Hark oli öelnud, et olles tuttav Nõukogude Liidus kehtiva korraga, ei olnud ta üllatunud, et leeriõpetus ära keelati. Tema arvates pidi see küsimus varem või hiljem sellel viisil lahenduse leidma.¹²¹⁰

Vestluses volinikuga leeriõpetuse kaotamise üle pani piiskopi asetäitja Kiivit juuni algul ette lasta kontrollida konfirmeerimisele tulevate noorte teadmisi. Volinik nõustus esialgu teadmiste kontrolliga väiksemates gruppides. Nõukogude organite arvates oli teadmiste kontrollist kujunenud aga leeri kiirkursus. volinik oli kutsunud välja pastoriid Viljari, Silla, Terasmaa ja jutlustaja Blumi

¹²⁰⁶ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 85. Õpetamise sidumine ainult palvete tundmaõppimisega viitab ilmselt arusaamale, mis tuleneb õigeusu traditsioonist.

¹²⁰⁷ Reaktsioon nii valitsuses kui parteiorganites oli kõigiti positiivne. — Vt. PAUL, T. Leeri. Lk. 507, 508.

¹²⁰⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 61, l. 47, 48.

¹²⁰⁹ PAUL, T. Leeri. Lk. 508; SALUMAA, E. EELK. Lk. 38.

¹²¹⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 225.

ning saanud sellele kinnitust, mistõttu ta oli taas nõudnud kohale piiskopi asetäitja ja öelnud, et edaspidi peab vaimulik otsustama noore konfirmatsioonikõlblikkuse üle juba siis, kui viimane avaldab soovi ennast konfirmeerida lasta.¹²¹¹ Kuigi J. Kiivit andis selle teate vaimulikkonnale edasi, oli volinik siiski veendunud, et religioossete teadmiste edasiandmine jätkus illegaalselt, ning ta soovis enne järgmise aasta leeriperioodi välja selgitada vaimulike vastavad töömeetodid ja neid tõkestada.¹²¹²

Laululehti leerionnistamiseks ei lubatud samuti trükkida. G. Klaus, kes oli palve konsistooriumi nimel esitanud, avaldas rahulolematust: "Miks te kõik nii järsku ära võtate? Õpetamise keelasite, laululehti ei anna."¹²¹³ III kvartali aruandes UN-ile võis volinik tõdeda, et abinõud leeri lõpetamiseks olid andnud tulemusi — leerilaste hulk oli 1948. aastaga võrreldes vähenenud 45%. Samas oli volinik kindel, et vaimulikkond intensiivistab katseid siiski noorteni jõuda ning seepärast tuli noorte seas teha edaspidi veelgi tugevamat nõukogulikku kasvatustööd. Ta ei saanud märkimata jätta, et oli ka kogudusi, kus leeri traditsioon oli tugevalt juurdunud ning ümbruskonnas puudus seda tasakaalustav usuvastane selgitustöö. Rapla, Keila, Jõhvi ja Tudulinna Rahu koguduses oli leerilaste arv kasvanud, Lüganuse, Rakvere Kolmainu, Simuna ja Räpina koguduses jäänud enam-vähem samaks. Eraldi tõi volinik välja Jõhvima, kus leeritatute hulk oli maakonna ulatuses suurenenud 12%. Tallinnas, Tartus ja Pärnus ning Viljandi-, Valga- ja Tartumaal oli leeritatute arv vähenenud üle keskmise: 61–75%. Saare- ja Hiiumaal oli konfirmantide arv kahanenud juba eelmisel aastal 71–85% võrra.¹²¹⁴

Konservatiivseks pidas volinik Jõhvima kõrval ka Võrumaad, kus koguduste annetajaliikmeid oli 1948. aastal absoluutarvult rohkem kui teistes maakondades, niisiis isegi rohkem kui Tallinnas ja Tartus, kus annetajate arv vähenes kiiresti. Võrumaal Pindi koguduses juhtus kurioosne lugu, kui õpetaja Karl Puusepp kutsuti juulis valla TK-sse ning tal keelati järgmisel päeval läbi viia konfirmatsioonijumalateenistust. Konfirmatsioon siiski toimus ja kohalik TK süüdistas vaimulikku sellel päeval heinateo nurjamises. Muu hulgas olid kõik kolhoosi autod hõivatud leeriliste vedamisega, nii et Võrust ei saanud "šefid"¹²¹⁵ kohale tulla. Volinik tegi vahejuhtumi kohta ettekande EK(b)P KK agitatsiooni ja propaganda osakonnale, soovitudes tõhustada kasvatustööd maakonnas. Ta süüdistas juhtunust eelkõige kohalikke Nõukogude ja parteiorganeid, kes polnud oma ülesannete kõrgusel.¹²¹⁶

¹²¹¹ EELK konsistooriumi arhiivis on säilinud ka vastav kiri konsistooriumile ja piiskopi asetäitjale. — EELKKA, Kuv 1946–1949, EELK Konsistooriumile, 05.07.1949.

¹²¹² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 226.

¹²¹³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 227.

¹²¹⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 228, 229.

¹²¹⁵ "Šefid" olid linna töölised ja teenistujad, kes pidid oma puhkepäeva ohverdama kolhoosi jaluleaitamiseks.

¹²¹⁶ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 231, 232.

5.5. Kokkuvõtteks

Kiriku väljalülitamist ühiskonnast, mis polnud kuigi religioonisõbralik olnud ka vabades tingimustes, oli voliniku arvates võimalik läbi viia eelkõige seniste usuga vähem seotud kiriklike traditsioonide ja kiriku õpetuse levitamise peatamise teel. Kuigi jõulude puhul anti veel 1945. ja 1946. a. vaba päev, ei olnud selliseid soodustusi kauaks. Üksikud võimalused, mis kirikul veel ühiskondliku mõju avaldamiseks olid, langesid voliniku valvsa kontrolli alla. Teoloogilise õppeasutuse (ametlik) puudumine ja väheste lubatud kiriklike trükiste minimaalsed tiraažid pidid aitama kustutada inimeste mälust teadmisi kirikust ja kristlikust õpetusest. Leer oma laialdase populaarsusega jättis mulje kiriku mõju suurenemisest. Pärast pikemaajalist olukorraga tutvumist lahendas käsk Moskvast leeriõpetuse probleemi, 1949. a. märtsiküüditamine oli pealegi loonud soodsa pinnase ebapopulaarsete otsuste läbiviimiseks. Teadmisi religiooni kohta sai edaspidi jagada vaid illegaalselt ning seda ka tehti. Ametlik keeld ei tähendanud siiski veel leeritraditsiooni katkemist.

6. KIRIKU REAKTSIOON RIIGI SURVELE: OPOSITSIOON JA KOOSTÖÖ

6.1. Nõukogudevastane opositsioon kirikus

6.1.1. Osavõtt pörandaalusest vastupanust

Vaimulikkond võttis küllaltki aktiivselt osa pörandaalusest vastupanust (sealhulgas metsavendade tegevusest), eriti mis puutub nõukogudevastasesse agitatsiooni. Ka sõjas oli suur osa vaimulikke võidelnud nõukogude võimu vastu. Sellest tulenes ka UN-i hinnang luterlastele kui fašistide toetajatele.¹²¹⁷

Ajavahemikul 01.10.1944–03.03.1945 arreteeriti voliniku andmeil kuus luterliku kiriku õpetajat: Mihkel Laid-Ostrov (Nõmme kogudus), Richard Võlli (Halliste, Pärnumaa), Johann Ekbaum (Saarde), Peeter Nõmmik (Türi), Bernhard Talvar (Haljala) ja Arnold-Ferdinand Tammik (Valga).¹²¹⁸ Siia tuleb lisada veel vikaarõpetaja Valter Rõude (arret. 19.10.1944)¹²¹⁹ ja 1945. a. II kvartalis arreteeritud Ida-Harju praosti kt. Richard Jõgis.¹²²⁰ Lisaks neile arreteeriti luterliku kiriku teenistujaist 1945. a. III kvartalis konsistooriumi peasekretär Elmar Lani (tabati paadiga Rootsi põgenemisel), Pärnumaa Soontagana Mihkli koguduse jutlustaja Miralda Truu ja Tallinna Jaani koguduse juhatuse esimees Rudolf Kuuskmaa.¹²²¹ IV kvartalis (teistel andmeil juba juulis¹²²²) arreteeriti Elmar Salumaa (Laiuse) koos kahe sama koguduse revisjonikomisjoni liikmega süüdistatuna nõukogude kirjanduse hävitamises Tartu ülikooli raamatukogus Saksa okupatsiooni ajal.¹²²³ Samasuguse süüdistuse põhjal arreteeriti IV kvartalis endine usuteaduskonna õppejõud Siegfried Aaslava.¹²²⁴ 1946. a. I kvartalis arreteeriti assessor H. V. Pärno,¹²²⁵ II kvartalis Leo Vahter (Järva-Jaani)¹²²⁶ ja August Ein (Nõo ja Kambja).¹²²⁷

---

¹²¹⁷ UN esimees Poljanski tõi näitena oma ettekandes 25.07.1945 Mihkel Laid-Ostrovi ja Richard Jõgise tegevuse politseipataljonis "Ostland" — GARF, f. R-6991, n. 3, s. 12, l. 25. Laidile esitatud ametlik süüdistus oli tõesti küllaltki kurjakuulutav, Jõgist aga süüdistati tegelikult ainult Eesti Rahva Ühisabi juhatamises ja tema karistus oli 5 aastat laagrit. — VAHER, Ü. Eesti. Lk. 51. Võimalik, et Poljanskil läksid nimed segi — nt. Rõude Jõgisega.

¹²¹⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 8.

¹²¹⁹ VAHER, Ü. Eesti. Lk. 85.

¹²²⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 26.

¹²²¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 35.

¹²²² ERAF, f. 130, s. 8230, l. 9.

¹²²³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 50p.

¹²²⁴ ERAF, f. 130, s. 8230, l. 9.

¹²²⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 60.

¹²²⁶ VAHER, Ü. Eesti. Lk. 103.

¹²²⁷ VAHER, Ü. Eesti. Lk. 42.

Seda võib pidada esimeseks arreteerimiselaineks käsitletaval perioodil (1947 aastal ei arreteeritud vaimulikkonnast kedagi), mil karistati peamiselt nõukogudevastase tegevuse eest Saksa okupatsiooni ajal. Voliniku andmeil arreteeritud 11 luterlikust vaimulikust (tegelikult 13) ainult kahte süüdistati nõukogudevastases tegevuses uue Nõukogude okupatsiooni ajal. Teistele pandi süüks varasemat koostööd Saksa okupantidega, mis üldjuhul oli olnud küllaltki süütu iseloomuga, kuid oli ka erandeid.

Valter Rõude oli uurija süüdistuse kohaselt 1941 andnud allkirja vabatahtlikuks astumiseks Saksa armeesse, kus 1941–02.1944 teenis ohvitserina. Rühmakomandörina oli ta 1942. aastal juhtinud haaranguid Nõukogude partisaanidele.¹²²⁸

Kirikuõpetaja Mihkel Laid (Ostrov) põgenes süüdistuskokkuvõtte kohaselt 1941. a. märtsis ENSV-st Saksamaale (repatrieerumise käigus, kasutades fiktiivseid dokumente),¹²²⁹ kus astus vabatahtlikult politseipataljoni “Ostland”, mille koosseisus saabus novembris 1941 Kiievisse ning osales mitmes haarangus ja “metsikutes arveteõidendamistes Nõukogude kodanikega, röövimistes ja külade süütamistes” 1942. a. juulist oli Laid Saksa politseis tõlgiks, 1943. a. lõpust SS-i leegionis. Ta pidas kõnesid, ässitades veel ägedamalt võitlema nõukogude võimu vastu.¹²³⁰ Pastorina jutlustas ta ka pataljonis.¹²³¹ 1944 vabastati Laid sõjaväeteenistusest ja ta asus jälle tööle pastorina väljaspool Tallinna (ühe temavastase tunnistuse kohaselt).¹²³² Arreteerimise ajal (29.11.1944) oli ta Nõmme Rahu koguduse õpetaja.¹²³³ Laidile ja tema viiele pataljonikaaslasele määrati sõjatribunali otsusega 21.03.1945 kõrgeim karistusmäär (mahalaskmine) koos kogu vara konfiskeerimisega.¹²³⁴

Ühe arreteerituga seoses tuleb mainida küllalt kurioosset lugu varasemast ajast. Kirikuõpetaja Johann Ekbaum oli osa võtnud “kontrrevolutsioonilisest mässust” Pärnumaa lõunaosas 1941. 3.–8. juulini oli võim Kilingi-Nõmme ümbruses Eesti vabadusvõitlejate käes. Arreteeriti nõukogude aktiviste, osa neist lasti maha. Sakslased tulid 7 juulil Eestisse, suundudes Pärnu poole. Juba 4. juulil Liivamäe lähedal Kilingi-Nõmme juures Eesti vabadusvõitlejate ja Punaarmee vahel peetud lahingus hukkus 70 punaarmeelest. Süüdistuse andmeil oli Ekbaum, sellal Saarde koguduse õpetaja, üks põhiorganisaatoreid, kes käis ka Saksa väejuhatusega sidet pidamas ning relvi hankimas. Ühtlasi andis ta

---

¹²²⁸ VAHER, Ü. Eesti. Lk. 86.

¹²²⁹ ERAF, f. 129, n. 1, s. 23752, l. 47. M. Ketola uurimuses, kus käsitletakse ka sakslaste repatrieerumist 1939–1941, M. Laidi ei mainita. — KETOLA, M. The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939. Helsinki, SKHS, 2000. S. 332, 333.

¹²³⁰ ERAF, f. 129, n.1, s. 23752, l. 47.

¹²³¹ ERAF, f. 129, n.1, s. 23752, l. 74.

¹²³² ERAF, f. 129, n.1, s. 23752, l. 67.

¹²³³ ERAF, f. 129, n.1, s. 23752, l. 75p.

¹²³⁴ ERAF, f. 129, n.1, s. 23752, l. 362–364.

Saksa luureorganitele andmeid vägede paiknemisest Eestis.¹²³⁵ Koos Ekbaumiga oli kohtu all 25 inimest.¹²³⁶ Sõjatribunalis 16.–17.02.1945 mõisteti Ekbaumile ja veel kolmele põhiorganisaatorile mahalaskmine.¹²³⁷

Kaks vaimulikku, kellele esitati 1944–1946 arreteerimiste käigus süüdistused juba samal perioodil sooritatud tegude eest, olid assessor H. V. Pärno ja jutlustaja Miralda Truu. Julgeolekutöötajad süüdistasid Pärnot “süsteemaatilises kodanlik-natsionalistlikus propagandas alates ENSV vabastamisest”, kuulduste ja nõukogudevastase laimu levitamises. H. V. Pärno arreteerimise ajendiks oli tema heakskiit E. Lani koostatud nõukogudevastasele lendlehele. Pärno oli soovitanud lendlehte levitada. Lisaks sellele tunnistas Pärno ülekuulamistel, et polnud oma agenditöös olnud julgeolekuorganitega avameelne.¹²³⁸ Pärnole mõisteti viis aastat vabadusekaotust.¹²³⁹

Miralda Truu varjas süüdistuse kohaselt oma talus “bandiite” (metsavendi) Jenny Ahvenat ja Voldemar Kütti (kes olid tapnud NKVD-lasi), ta organiseeris Ahvenale sidepidamise tema vanematega Tallinnas.¹²⁴⁰ Miralda Truu oli lõpetanud Tartu ülikooli usuteaduskonna, ta oli kolme lapse ema. Pärnumaa Soontaga Mikhli koguduse jutlustaja oli temast saanud õieti ainult seepärast, et ta oli võtnud üle mehe koha, pärast seda kui mees oli 1944. aastal koos lastega Rootsi põgenenud.¹²⁴¹ Sõjatribunali otsusega määrati M. Truule 10 aastat vangistust ja kolm aastat valimisõiguse kaotust.¹²⁴²

Dokumentide põhjal näib, et esialgu polnud toetus pörandaalusele vastupanule kirikuõpetajate hulgas suur. Edasise arengu taustal aga võib väita, et julgeolekuorganitel lihtsalt ei olnud veel piisavalt informatsiooni. Jutluste sisu esialgu veel kontrollida ei suudetud, on teada vaid üks juhtum, kus otseselt seepärast kaevati. Mäetaguse valla partorg Tinno kaebas parteiliinis ülemustele Mäetaguse kirikus (õieti palvemajas) 31.12.1945 peetud jutluse üle, kus oli räägitud elust kui jõe voolust, mis on praegu inimeste vastu karm, kuid millest ei tohi lasta end ära kanda, lootuses, et “küll tuleb aeg, kus Kristus tuleb üle lainete meie juurde ja päästab meid” Ärakiri sellest kaebusest jõudis ka volinikuni.¹²⁴³ Hiljem on julgeoleku aruandeis tihti väljavõtteid jutlustest.

1948 algas uus arreteerimiste laine. See oli ootamatum kui esimene, mistõttu mõjus rusuvalt näiteks ka piiskopi asetäitjale. 1948. a. I kvartalis arreteeriti õpetaja Harri Haamer (Tartu Pauluse), assessor Adolf Horn (Peeteli) ja praost

¹²³⁵ ERAF, f. 130, n.1, s. 13136, l. 2–4.

¹²³⁶ ERAF, f. 130, n.1, s. 13136, l. 19.

¹²³⁷ ERAF, f. 130, n.1, s. 13136, l. 34.

¹²³⁸ ERAF, f. 131, n.1, s. 114, l. 12, 13, 15.

¹²³⁹ VAHER, Ü. Eesti. Lk. 85. Uuesti sai ta Eestis vaimulikuna tööle asuda alles 1957. aastal.

¹²⁴⁰ ERAF, f. 129, s. 25989, l. 90.

¹²⁴¹ ERAF, f. 129, s. 25989, l. 158, 159, 166p, 167.

¹²⁴² ERAF, f. 129, s. 25989, l. 174p.

¹²⁴³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 4, 5.

Jaan Lääne (Märjamaa, Läänemaa),¹²⁴⁴ II kvartalis õp. Elmar Paldra (Toom-Niguliste)¹²⁴⁵ ja seni end varjanud A. Eilart,¹²⁴⁶ III kvartalis Johannes Uustal (Viljandi praost)¹²⁴⁷ ja IV kvartalis jutlustaja Guido Reinvald (Karksi).¹²⁴⁸ 1949. a. I kvartalis arreteeriti uus Viljandi praost Henn Unt (Viljandi Jaani)¹²⁴⁹ ning tõenäoliselt küüditati Jüri koguduse Vaida filiaali jutlustaja Sookäär.¹²⁵⁰ II kvartalis arreteeriti piiskopi asetäitja Pähn ning III kvartalis Elmar Kull (Jõhvi).¹²⁵¹ Arreteerimised jätkusid 1950–1951.

Käsitleva perioodi teises arestide laines arreteeriti 10 vaimulikku (arvestamata võimalikku küüditamist). Kokku vahistati 1944–1949 niisiis 22 luterliku kiriku vaimulikku.¹²⁵² Nüüd ei olnud arreteerimise põhjused enam niivõrd minevikus, vaid vaadeldavas ajas.

Harri Haamerile heideti süüdistuskokkuvõttes ette küll tema varasemaid tegusid, aga veelgi olulisemad olid tema viimaste aastate nõukogudevastased sõnavõtted. Teda süüdistati ka nõukogudevastaselt meelestatud inimestele 1945–1946 tõendite väljaandmises. Üks neist oli endine poliitilise politsei töötaja Karl-Ilmar Keeru, kes arreteeriti 1947. a. lõpul ja kellel oli tõend jutlustaja Allmetsa nimele (H. Haamer oli ilmselt tõendanud jutlustaja Allmetsa isikut, mille põhjal usuasjade volinik andis välja jutlustaja registreerimistunnistuse).¹²⁵³ Harri Haameri vangistamises süüdistas tema abikaasa hoopis volinikku. Ta arvas, et arreteerimine oli seotud voliniku esitatud süüdistusega tema abikaasale, et viimane toetab liiga palju vennastekogudusi. Novembris 1947 oli volinik käinud Tartus ja teinud Pauluse koguduse juhatuse esimehele Heino Rebasele märkuse H. Haameri liigse aktiivsuse pärast hernhuutluse elavdamisel. Haamer oli nimelt moodustanud grupi endistest hernhuutlastest ja hakanud nendega palvetunde läbi viima. Neis palvetundides käisid ka noored. Enamik koguduse juhatusest oli sellise tegevuse vastu olnud, kuid ei astunud vahele. Voliniku külaskäigu järel Tartusse oli palvetundide pidamine lakanud, pärast H. Haameri abikaasa vestlust volinikuga olid aga tunnid taas elustunud ja neis palvetati H. Haameri eest.¹²⁵⁴ Julgeolekuorganid olid H. Haamerit juba pikemat aega jälginud ning kogutud andmete kohaselt oli ta alates 1940 teinud nõukogudevastast propagandat nii noortegruppides kui ka jutlustes. Samuti oli kindlaks tehtud, et Pauluse

¹²⁴⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 134.

¹²⁴⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 191.

¹²⁴⁶ ERAF, f. 130, s. 11914, l. 172.

¹²⁴⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 244.

¹²⁴⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 281.

¹²⁴⁹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 124.

¹²⁵⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 125.

¹²⁵¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 232.

¹²⁵² Võib-olla on tegemist erinevate arvestusviisidega, kuid üldlevinud teadmine 22 arreteeritud vaimulikust aastail 1944–1953 ei pea sel juhul paika — see arv peab olema suurem. — Vt. LAHTINEN, A. Usko. Lk. 323. PAUL, T. Leeri. Lk. 502.

¹²⁵³ ERAF, f. 129, s. 959, l. 130. Keeru oli välja andnud A. Pähn (vt. eespool).

¹²⁵⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 134–136.

kogudusele Kalevi tänaval kuulvas hoones peeti kinnisi koosolekuid, kus käidi näivaltsulisel eesmärgil, kuid julgeoleku arvates peeti hoopis nõukogudevastaseid arutelusid.¹²⁵⁵ H. Haamer oli 1946. a. augustis heasoovlikult vastu võtnud ümbervärvatud endise Inglise luure agendi Vladimir Päärsoni ja lubanud talle varjamisel abi osutada. Päärson oli julgeolekule tunnistanud, et üks, kelle poole tal soovitati Eestisse saabumisel abi saamiseks pöörduda, oli H. Haamer.¹²⁵⁶ H. Haameri kohta oli sel perioodil jälitusandmeid kogutud rohkem kui ühegi teise vaimuliku kohta.

Kui arreteerimistel oligi mingi seos hernhuutlaste soosimisega, siis dokumentidesse seda kirja ei pandud. Ligikaudu samal ajal arreteeritud A. Horn oli olnud sisuliselt hernhuutlaste esindaja konsistooriumis (1937–1941 oli Horn olnud vennastekogudusega “sidepidaja”),¹²⁵⁷ peale assessoriameti oli ta ka vennastekoguduse (“leidtorflaste”) juhatuses kirjatoimetaja. Horni süüdistati ametlikult nõukogudevastases tegevuses alates 1940. aastast. Aastatel 1944–1947 oli ta seotud salaorganisatsiooniga “Relvastatud Võitluse Liit”¹²⁵⁸ ning varjas Nõukogude julgeoleku poolt tagaotsitavaid (vähemalt ühte selle organisatsiooni liiget — Kristjan Saart).¹²⁵⁹ Suvel 1946 varjas Horn oma majas saksa sõjavange.¹²⁶⁰ Julgeolekul oli andmeid ka selle kohta, et Horn pidas pidevat kirjavahetust Eesti põgenikega Ameerikas ja Rootsis, lootuses korraldada enda põgenemine Ameerikasse.¹²⁶¹ Peale selle oli ta julgeoleku silmis “truudusetu agent” Agent “Pravdini” nime all värvatuna oli Horni ülesandeks olnud hernhuutlaste üleviimine õigeusku (nagu ka Eugen Tanneril ehk “Fevralskil”), “et tugevdada õigeusu kiriku positsioone Eestis vastukaaluks luterlikule kirikule”,¹²⁶² aga ka luterliku kiriku juhtkonna meeleolude väljaselgitamine. Kumbki agent ei pidanud hernhuutlaste üleviimist teostatavaks. Horn oli püüdnud ka kõigiti oma agendikohuste täitmisest kõrvale hoida ja teatanud teistele oma agendiksolekust.¹²⁶³ Teises laines esimeste seas arreteeritud kolmandat vaimulikku, Lääne praostkonna praosti kt-d Jaan Läänat on julgeolekuorganid süüdistanud nõukogudevastases propagandas ja kuulduste levitamises, aga ka alluva vaimuliku takistamises patriootliku töö läbiviimisel.¹²⁶⁴ Võimalik, et tegu oli U. Sillaste kaebusega (vt. 4. peatükk).

Ka Elmar Paldra oli “truudusetu agent” Teda oli värbamisel ilmselt šantažeeritud kuulumise tõttu “Erna” luuregruppi.¹²⁶⁵ Ta oli varustanud fiktiivsete

¹²⁵⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 34, 35.

¹²⁵⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 95.

¹²⁵⁷ EELKKA, A. Horni isiklik toimik. Teenistuskäik.

¹²⁵⁸ Vt. JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 156.

¹²⁵⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 105.

¹²⁶⁰ VAHER, Ü. Eesti. Lk. 50.

¹²⁶¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 99.

¹²⁶² ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 17.

¹²⁶³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 94.

¹²⁶⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 95, 96.

¹²⁶⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 113, 114.

dokumentidega “kuritegelikku elementi”¹²⁶⁶ Johannes Uustal oli läbi viinud nõukogudevastast agitatsiooni ning olnud ühenduses “Relvastatud Võitluse Liidu” liikmetega, andnud neile nõu ning püüdnud Tartu linnahaiglas töötanud tütre kaudu koguni meditsiinilist abi osutada.¹²⁶⁷ Nii Uustal kui ka Lääne olid oma esinemistega sinoditel olnud pinnuks silmas ka usuasjade volinikule (vt. 4. peatükk).

Guido Reinvala, arreteerimise hetkel 27-aastane jutlustaja, oli väidetavalt põrandaaluse tegevusega rohkem seotud. Ta oli saanud metsavendadelt 1947. aastal ülesande luua kohapeal nõukogudevastaseid gruppe. Reinvala oligi süüdistuse kohaselt sidemeid loonud — H. Kuurme, H. Unt, Jaan Mark, A. Iso-tamm ja E. Salumäe, kes kõik olid luterliku kiriku teenistuses, on Reinvala esialgsete tunnistuste järgi tema organisatsiooni kuulunud.¹²⁶⁸ H. Unt (kelle arreteerimine üllatas nii piiskopi asetäitjat kui ka volinikku) võetigi kinni selle tunnistuse põhjal. Lisaks leidsid julgeolekuorganid Undi minevikust veel tema kuulumise Kaitseliitu, enese metsas varjamise 1941. aastal, kuulumise Oma-kaitsesse ja “Rahva Ühisabisse” Unt oli ka olnud alates 1944. aastast RJK salajane kaastööline, kuigi jällegi “kahekeelne” Ta on pidanud küll sidet “põrandaalustega”, kuid salaorganisatsiooni kuulumise süüdistus võeti talt siiski lõpuks maha.¹²⁶⁹ Reinvala oli ka ise Undi-vastasest tunnistusest loobunud.¹²⁷⁰ G. Reinvala süüdistuskokkuvõtte järgi tehti ta vastutavaks rohkem kui kümne inimese värbamise eest.

Elmar Kulli süüks oli pandud nõukogudevastane agitatsioon. Muu hulgas oli ta ühel matusel nimetanud viisnurka antikristuse märgiks.

[---] inimesed langevad praegu kui lehed. Eriti praegu on tekkinud palju ringihulkujaid, kes tapavad ja piinavad inimesi. Nad kannavad antikristuse märki [osutades tema vastu tunnistuse andnud E. Haaviste peale ja andes mõista, et peab silmas viisnurka].¹²⁷¹

Oli ka vaimulikke, kes küll osalesid nõukogudevastases tegevuses, kuid keda sel perioodil (veel) ei arreteeritud. Näiteks jälgiti Jaan Varikut “bandedega sidepidamise” tõttu,¹²⁷² nõukogudevastases agitatsioonis süüdistati Herbert Kuurmet,¹²⁷³ Friedrich Pohlametsa,¹²⁷⁴ Arnold Võsu,¹²⁷⁵ Mihkel Paugust¹²⁷⁶,

¹²⁶⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 140.

¹²⁶⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 154.

¹²⁶⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 225, 242–246. 1997. a. meenutas ta oma süüdistust kui täielikku väljamõeldist. Tal oli küll olnud sidemeid metsavendadega, kuid arreteerimise põhjuseks pidas ta eelkõige enda segiajamist isaga. — REINVALA, G. Mälestusi. 15.08.1997.

¹²⁶⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 280.

¹²⁷⁰ ERAF, f. 130, n. 1, s. 9833, l. 65.

¹²⁷¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 204.

¹²⁷² ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 114.

¹²⁷³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 201.

¹²⁷⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 203.

Edmund Laansalut süüdistati kiriku pööningul vintpüsside ja laskemoona varjamises.¹²⁷⁷ Arved Pauli süüks peeti osalemist H. Haameri üritustes,¹²⁷⁸ August Koblat süüdistati nii nõukogudevastases agitatsioonis kui ka sidepidamises metsavendadega,¹²⁷⁹ Elmar Kõrv oli ühenduses emigrantidega ja püüdis hankida salajast teavet Nõukogude asutustest¹²⁸⁰ ning Voldemar Kuljus “viis aastate jooksul läbi süstemaatilist nõukogudevastast agitatsiooni”¹²⁸¹

Kokkuvõtteks võib öelda, et väga paljud vaimulikud osalesid põrandaaluses vastupanus just innustajate-agitaatoritena. Enamasti väljendasid nad oma avalikes sõnavõttudes rahva seas levinud ootust, et võim peatselt vahetub. Mõned pidasid ka sidet põrandaaluse liikumisega (metsavendadega). Julgust lisas veendumus, et vaimulikke propagandistlikel põhjustel ei arreteerita, sest see võiks halvendada Nõukogude Liidu suhteid teiste riikidega.¹²⁸² Just seetõttu oli arestide teine laine nii ootamatu. Võimalik, et kuna vaimulikud ei varjanud oma vaateid (avalikud kõned, jutlused jms.) on nad olnud ka haavatavamad kui teised. Teadaolevat nõukogudevastast tegevust kasutasid julgeolekuorganid agendiks värbamisel šantažeerimiseks.

6.1.2. Vastuhakk riigi sekkumisele kiriku töösse

Esialgu ei hoidnud kiriku juhtkond end tagasi ja protesteeris, kui võimuorganid häirisid kiriku tööd. Väga sagedasti kaebas konsistoorium mõne koguduse ruumide ülevõtmise pärast. Näiteks saadeti 14.03.1945 volinikule edasi Elva koguduse palve kindlustada kogudusele ruumid, selle asemel et lasta neid üle anda traktorijaamale. “Koguduse väljatõstmine ruumidest tunduks koguduse tagakiusamisena,” lisati lõpetuseks.¹²⁸³ Analoogiline palve läkitati samal päeval ka Saarde koguduse ruumide kohta.¹²⁸⁴

06.04.1945 taotleti kiriklike teadete avaldamist ajalehtedes, Tallinnas “Õhtulehes” Juba mõnda aega olid ajalehed nende avaldamisest keeldunud, konsistooriumi hinnangul aga olid neist teateist huvitatud laiad rahvahulgad.¹²⁸⁵

¹²⁷⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 227

¹²⁷⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 266.

¹²⁷⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 226.

¹²⁷⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 227.

¹²⁷⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 265.

¹²⁸⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 112.

¹²⁸¹ Süüdistuskokkuvõte 1950. aastast. — VAHER, Ü. Eesti. Lk. 61.

¹²⁸² E. Paldra olevat nii väljendunud. — ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 90.

¹²⁸³ EELKKA, Kuv 1945, Usuasjade Nõukogu NSVL RKN juures ENSV volinikule, nr. 289, 14.03.1945.

¹²⁸⁴ EELKKA, Kuv 1945, Usuasjade Nõukogu NSVL RKN juures ENSV volinikule, nr. 288, 14.03.1945.

¹²⁸⁵ EELKKA, Kuv 1945, NSVL Usuasjade Nõukogu Eesti NSV volinikule, nr. 389, 06.04.1945.

Säilinud on üks konsistooriumi toetuskiri arreteeritud vaimulikule — Haljala koguduse õpetajale Bernhard Talvarile. Kirjas, mille volinik sai kätte 10.03.1945, paluti ENSV Riikliku Julgeoleku rahvakomissarile edastada konsistooriumi taotlus vabastada õp. Talvar vahi alt konsistooriumi liikmete vastutusel. Põhjenduseks toodi suur puudus vaimulikest ning vahistatu vilets tervis, mille tõttu ta “võiks [vanglas] kiiresti kokku variseda”¹²⁸⁶ Aasta lõpus püüti Valga Peetri-Luke kogudusele tagasi taotleda arreteeritud õpetaja Arnold-Ferdinand Tammiku käest konfiskeeritud varasid, mis olid kogudusele kuulunud.¹²⁸⁷ Konsistoorium vaidlustas ka vaimulike lülitamist kulakute nimekirja — Viljandi praosti Uustali ja Sangaste koguduse õpetaja Laursoni toetuseks saadeti volinikule 1947. aastal protest, milles selgitati, et “pastorid on ainult rahva teenijad, ei oma maad, vaid maa mida nad kasutavad kuulub kogudustele”¹²⁸⁸

Kirikukooride tegevuse keelamine Viljandis 1947. aastal tõi kaasa konsistooriumi vastavasisulise protesti, kus viidati ajutisele juhendile, mis sellist keeldu ei sisaldanud.¹²⁸⁹ Aprillis taotleti ka luba jagada haiglates armulauda, Tallinna Keskhaiglas oli see ära keelatud.¹²⁹⁰ Mais paluti luba pidada leere ka alanud kuul (lisaks juunile), samuti leerilaste vanuse alammäära alandamist 17 aastale.¹²⁹¹ 28.05. taotleti, et kirikute kasutusele andmise lepingutesse kirjutataks sisse ka kiriklad ja muude hooned. Kuni asja lahendamiseni paluti lepingute sõlmimine peatada.¹²⁹² 22.10. protesteeris konsistoorium ülikooli kiriku sulgemise vastu Tartus (kirik oli juba suletud väidetavalt remondiks). Põhjenduseks toodi, et jättes kirik sulgemata toimitaks ülejäänud Nõukogude Liidu eeskujul, kus usuühingutele parajasti tagastati kirikuid.¹²⁹³ Kuigi sellistel protestidel ei olnud üldjuhul nähtavat tulemust (võib-olla ainult leeri puudutava kirja tagajärjel lubati leeriaega paindlikumaks muuta), andsid need märku kiriku rahulolematusest kehtiva korraga ning ka julgusest seda väljendada.

Üsna erakordne oli konsistooriumi protest haridusminister A. Raua kõne vastu üle-eestilisel haridustöötajate nõupidamisel 23.08.1947. Ettekanne peal-

---

¹²⁸⁶ EELKKA, Kuv 1945, NSVL RKN juures asuvale Usuasjade nõukogu volinikule ENSV-s, 02.1945.

¹²⁸⁷ EELKKA, Kuv 1945, Usukultusasjade Nõukogu Volinikule Eesti NSV-s, 14.12.1945.

¹²⁸⁸ EELKKA, Kuv 1947, Usukultusasjade Nõukogu Volinikule Eesti NSV-s, nr. 587, 23.10.1947.

¹²⁸⁹ EELKKA, Kuv 1947, Usukultusasjade Nõukogu Volinikule Eesti NSV-s, nr. 261, 21.04.1947.

¹²⁹⁰ EELKKA, Kuv 1947, Usukultusasjade Nõukogu Volinikule Eesti NSV-s, nr. 260, 04.1947.

¹²⁹¹ EELKKA, Kuv 1947, Usukultusasjade Nõukogu Volinikule Eesti NSV-s, nr. 285, 06.05.1947.

¹²⁹² EELKKA, Kuv 1947, Usukultusasjade Nõukogu Volinikule Eesti NSV-s, nr. 323, 28.05.1947

¹²⁹³ EELKKA, Kuv 1947, Usukultusasjade Nõukogu Volinikule Eesti NSV-s, nr. 601, 22.10.1947

kirjaga “Möödunud õppeaasta kokkuvõtted ja eeloleva 1947/48. õppeaasta ülesanded” ilmus ajalehes “Nõukogude Õpetaja”¹²⁹⁴ 29.08.1947 nõudis Arnold Raud kasvatustöö intensiivistamist noorsoo seas, tuues põhjuseks eelkõige massilise leeriskäimise. Koolides tuli ministri sõnade kohaselt hakata võitlema “oopiumiga rahvale” Usuvastased artiklid pidid muu hulgas ilmuma hakkama nii “Noorte Hääles” kui ka “Sädemes” Ettekannet arutati konsistooriumi koosolekul 09.09.1947 ning otsustati muuta Oktoobrirevolutsiooni 30. aastapäeva tähistamise kava — “läkitus rahvale ära jätta, kuna läkituse saatjad on rahva silmis alavääristatud minister Raua autoriteetse kõnega”¹²⁹⁵ Selle asemel saadeti tervitustelegramm J. Stalinile.¹²⁹⁶ Vahejuhtumile pöörasid suurt tähelepanu nii julgeolekuorganid (tegemist oli prioriteediks peetavast patriootlikust tööst keeldumisega) kui ka usuasjade volinik. Hilisemas süüdistuskokkuvõttes Pähna arreteerimisel oli mainitud juhtumil eriline koht.¹²⁹⁷

Konsistoorium võttis samal istungil A. Raua kõne suhtes ametliku seisukoha, eelkõige taunides seal esinenud solvavaid väljendusi vaimulike ja usklikte kohta (“mustad rongad”, “rahvapimestajad”, “usuhullustajad”), “sest vaimulikud on Nõukogude Liidu kodanikud, töötavad Nõukogude Valitsuse poolt välja antud ametitunnistuste alusel ja kasutavad ENSV Konstitutsioonis lubatud õigusi”¹²⁹⁸ Lisaks koostas konsistoorium ENSV MN-i esimehele A. Veimerile kaebuse, milles viidati põhiseaduslikule õigusele “usukultustoimetamisevabadusele”, aga ka usuvastase propaganda vabadusele. Nenditi, et kuigi haridusminister oli oma kõnes kasutanud vabadust teha usuvastast propagandat, peeti seejuures halvustavaid väljendeid vaimulike kohta isiklikuks solvamiseks.¹²⁹⁹ Paluti A. Veimeri seisukohta, mis ilmselt siiski saamata jäi, sest piiskopi asetäitja esitas protesti kõigepealt volinikule (04.11.). Volinik imestas, et protestikiri nii hilja temani jõudis, ning pani Pähna hilise pöördumise viimase solvumise arvele. Teised vaimulikud voliniku poole ei pöördunud, ainult üks hernhuutlane oli Kivile haridusministri kõnest rääkinud. Suured vabariiklikud lehed olid kõnet lühidalt refereerinud, “Nõukogude Õpetaja”, kus ettekanne tervikuna ilmus, polnud just palju loetav väljaanne. Assessor Jürgenson oli kommenteerinud solvanguid kui selliseid, millega veel ükski valitsuse liige polnud esinenud. Samas leidis luterlik jutlustaja Maarand volinikuga vesteldes, et paljude luterlike pastorite kohta olid sellised väljendid just kõige õigemad. Volinik märkis oma ettekandes UN-ile, et piiskopi asetäitja Pähn oli vestluses ise nimetanud hernhuutlaste tegevust “pimestatud ja tumedate inimeste tegevuseks” Volinik kommenteeris irooniliselt, et ta ei hakanud Pähnalt küsima, mis vahe on tema ja haridusministri väljenduste vahel. “Tegelikkuses kasutavad mõlemad, nii pastorid kui

¹²⁹⁴ “Nõukogude Õpetaja” nr. 35 (177), 23.08.1947. Lk. 3.

¹²⁹⁵ EELKKA, Kprot 1947. Protokoll 7, p. 2, 09.09.1947.

¹²⁹⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 157, 158.

¹²⁹⁷ Vt. PAUL, T. Leeri. Lk. 505.

¹²⁹⁸ EELKKA, Kprot 1947. Protokoll 7, p. 11, 09.09.1947.

¹²⁹⁹ EELKKA, Kprot 1947. Eesti NSV MN Esimees sm. Veimer, 22.10.1947

hernhuutlased üht allikat oma tegevuses — piiblit.” Volinik leidis, et kui haridusminister oleks tauninud ainult sektante, oleks konsistoorium ettekannet tervitanud.¹³⁰⁰

Haridusministri ettekanne oli tegelikult üleskutse usuvastase võitluse alustamiseks ning konsistooriumil tuli edaspidi kuulda suuremaid ja veelgi isiklikumaid solvanguid, nagu eespool mainitud ajaleheartikleis 1948. aastal. Konsistoorium protesteeris eelkõige just antireligioosse võitluse intensiivistamise vastu. Seda aga ei saanud riigivõim taluda. Volinik leidis küll, et usuvastane võitlus ei too kindlasti tulemust, kui seda alustatakse avalike žestidega: laiad massid ei tohtinud teada, et usuvastane võitlus on algamas — nii võis see olla tõhusam. Usuvastast propagandat polnud Eestis vaja, vaja oli sihikindlat tegutsemist usu mõju vähendamiseks. Selleks tuli alustada õppejõududest, leidis volinik. “Pole kasu rääkida õpilaste kirikukülastustest, kes käivad seal koos vanematega ja nende teadmisel, kui Tartu Ülikooli professorid tunnistavad ennast kiriku aktivistideks.”¹³⁰¹ Siit tuleb ilmselt välja Tartu Ülikooli koguduse sulgemise varjatud põhjendus.

Protestile reageerisid teravalt julgeolekuorganid ja siitpeale algas konsistooriumi liikmete väljavahetamine — 16.12.1947 koostatud ENSV RJM-i “O” osakonna tegevusplaanis rõhutati konsistooriumi 09.09. otsuse nõukogudevastasust. Enne seda oli Moskvast julgeolekujuhtidelt saadud noomiv kiri (koostatud 20.09.), mille kohaselt oli Eestis julgeolekuorganite töö luterliku kirikuga väga nõrgal tasemel.¹³⁰² Pole teada, kas Moskvast oli konsistooriumi otsus juba selleks hetkeks teada. On samuti võimalik, et minister Raua kõnes kõlanud kriitika olukorrast Eesti ideoloogiarindel oli ajendatud Moskva noomitusest. Seega ei saagi täpselt öelda, kumb kumba ajendas. Kindlasti aga andis konsistooriumi protest Nõukogude organitele märku seni lojaalseks peetud kirikujuhtide tegelikest hoiakutest.

6.2. Koostöö ühiskonna sovetiseerimisel

6.2.1. Teoloogilised (ideoloogilised) põhjendused

Tihti pole võimalik aru saada, kus kulgeb piir kristliku teoloogia ja marksistliku ideoloogia vahel dokumentides, mis kutsusid üles toetama kehtivat korda. Osalt on tegemist küllalt tavalise taotlusega “anda keisrile keisri oma tagasi” (Mt. 22; 21), mida varjutab arusaam riigist kui Jumala (karistava) tahte tööriistast. Rahusoov — nii ajaliku kui igavese rahu — esineb karjasekirjades algusest peale. Perioodi lõpupoole ilmneb tugevam kalle “kristliku sotsialismi” suunas,

---

¹³⁰⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 126, 127.

¹³⁰¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 128, 129.

¹³⁰² JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 153, 154.

püüd leida põhjendus kiriku ja riigi rahumeelsele ning viljakale koosseksisteerimisele. Seda suunda esindab eelkõige E. Saag. Võib öelda, et kirik hakkab passiivselt, äraootavalt positsioonilt liikuma aktiivsele riigi toetamisele. Seejuures näib olevat taotluslik kiriku ja riigi eraldatuse kaotamine. Muidugi tuleb arvestada, et peaaegu kõiki neid dokumente oli tsenseerinud usuaasjade volinik.¹³⁰³

Palvapäevaks 21.02.1945 koostatud karjasekirjas vaatles piiskopi asetäitja hetkeolukorda nii kirikus kui kogu maal eelkõige suure hädana (Ps. 130; 1, 2), mille põhjustaja oli inimeste enda patusus. Tuli paluda Jumalat meeleparanduses, et ta saadaks rahu.

Rahu, rahu — see on suurim igatsus meie südames. Seepärast paluge väsimatult Jumalat, et pea heliseksid rahukellad üle maa, kuulutades koormatud hingedele uut Jumala armuaega, ja oodatud mehed, pojad, vennad tuleksid võitlusest koju ja võiksid rahupõlves ehitada varemetele ilusa ja õnneliku kodu!¹³⁰⁴

Teine oluline põhimõte, millest piiskopi asetäitja Pähn juhindus, oli: “Meie ei anna üheski asjas ei ühtegi pahandust, et meie amet ei saaks ära naerdud” (2 Kr. 6; 3). Seda väljendas ta oma lojaalsusele manitsevas ringkirjas 22.10.1945 (vt. 4. peatükk). See väljendas soovi elada üle eeldatavalt lühiajaline nõukogude võimu periood ilma konfliktideta riigivõimuga.

1946. a. XII kirikukogu läkituses oli soovitus “Anda keisrile mis keisri kohus” (Mk. 12; 17),¹³⁰⁵ kutsudes seejuures üles mõistlikkusele: “Elada mitte nagu arutud, vaid nagu targad” (Ef. 5; 15), mis tähendas, et tuli jääda pühakirja alusele, kuid samas siiski pidada kinni ilmalikus riigis kehtestatud korrast.

Õige rahva ja kiriku poeg ei ole see, kes praegu sõnadega või tegudega on vastuolus kehtiva korraga, vaid see on õige rahvaliige, kes vastavalt aja nõuetele oma nõu ja eeskujuga juhatab ligemisi tegudele, mille sihiks on meie maa majanduse ja kultuuri taastamine, aus ja ülesehitav töö.¹³⁰⁶

Konsistoorium kutsus oma ringkirjas 31.01.1946 üles palvetama NSV Liidu Ülemnõukogu valimiste eel, “et Jumal annaks oma õnnistust valimiste puhul ja oma armu neile, keda valitakse, et ka nende töö võiks tulla kasuks meie riigile, rahvale ja ka meie kirikule” (aluseks oli Jr. 29; 7).¹³⁰⁷

¹³⁰³ LOTMAN, P. Tsensuur. Lk. 133.

¹³⁰⁴ EELKKA, Kr, pp, kk, EELK Piiskopi karjasekiri palvapäevaks 22.02.1945.

¹³⁰⁵ Paavst Pius XII kommentaar sellele kirjakohtadele oli järgmine: “Kirik annab keisrile, mis keisri kohus, kuid Nero-taolisi keisreid kirik ei tunnusta.” Nii ütles ta 20.02.1949 kardinal Mindszenty süüdimõistmise puhul Ungaris. — Eesti Rada nr. 7 (245), 22.02.1949.

¹³⁰⁶ EELKKA, XII, EELK Kirikukogu läkitus, 30.01.1946. Läkitus trükiti 2000 eksemplaris.

¹³⁰⁷ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 79, 31.01.1946.

1946. a. karjasekirjas võis piiskopi asetäitja tänada Jumalat rahu saatmise eest ning paluda juba "armu, halastust ja jäädavat rahu" Nüüd võisid inimesed taas julgelt ja rõõmsalt põllul ja töökojas töötada, toeks Jumala õnnistus, "nagu talve järel tuleb kuldne kevad"¹³⁰⁸

Stalinile saadetud telegrammis novembris 1947 tänati rahvaste juhti eelkõige usuvabaduse, aga ka võidu eest fašistlike vallutajate üle, kelle ideoloogias polnud midagi ühist kristliku õpetusega, nagu telegrammis öeldi. "Võiduga fašismi üle avanesid võimalused viia ellu kristlastele olulisi põhimõtteid, nagu võrdõiguslikkust, vendlust ja rahvaste sõprust," sõnastas konsistoorium kokku-puutepunkte kristluse ja marksismi vahel. Kristlik kirik polnud seotud kindla riigikorraga, ta pidi alati toetama riiki ja rahvast, "eriti sotsialistliku korra ajal, mille ideoloogial on palju ühist kristliku ideoloogiaga" Kinnitati, et konsistoorium kutsub usklikke üles palvetama riigi ja tema juhtide eest, toetudes 1 Tm. 2; 1, 2.¹³⁰⁹

14.01.1948 saadetud ringkirjas selgitas konsistoorium pisut pikemalt kristlaste ja riigi vahetõrget tol ajahetkel:

Püha Kiri õpetab meid kõiges nägema Jumala tahet ja otsust — mitte ainult vaimulikes, vaid ka ilmalikes asjus. Nii tuleb meil näha ka oma riigi elus ja töös Jumala kätt meie üle nagu see on esinenud Vana Testamendi põhjal juba Juuda rahva elus. Sellepärast tuleb kristlastel ka tolleaegsete prohvetite manitsuse kohaselt kuulekalt alistuda Jumala käe alla — Tema tahte, võib olla ka selleks, et edaspidi õppida toetuma Tema käe najale. Sellest järgneb siis ka meie kui kristlaste kohustus: täita eeskujulikult oma riigis kehtivat korda ja kohustusi.¹³¹⁰

Niisiis tuli alluda riigikorrale kui Jumala tahte, ja Jumal soovis inimesi karistada. Karistuse kandmine pidi viima inimesed meeleparandusele, mis aitaks ka Jumalal taas inimestele armu anda. Seda võib lugeda küllalt heaks põhjenduseks ringkirja järgmises lõigus esitatud üleskutsel võtta 18.01. osa kohalike nõukogude valimistest.

Koguduste juhatustele, õpetajatele ja jutlustajatele öeldi järgnevalt ringkirjas, et nad peaksid minema ise valima ja kutsuma ka koguduste liikmeid ning andma oma hääle ülesseatud kandidaatide poolt, "palvega Jumalale, et ta tarvitsaks ka neid inimesi oma abilistena ja töötajatenä neis ülesannetes, mis valimisega nende kätte usaldatakse nii, et rahval oleks nende tööst kasu ja Jumalal hää meel"¹³¹¹

Palve riigivalitsuse eest on olnud olulisel kohal selle aja karjase- ja ringkirjades. "Palveta oma maa ja rahva pärast, maa ja rahva vanemate ja ülemate,

¹³⁰⁸ EELKKA, Kr, pp, kk, EELK Piiskopi karjasekiri palvapäevaks 13.03.1946.

¹³⁰⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 4, l. 157, 158.

¹³¹⁰ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 1, 14.01.1948.

¹³¹¹ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 1, 14.01.1948.

juhtide ja valitsuste eest, et kõik kuuleksid Jumala häält, ustavalt käiksid tema teedel ja töötaksid tema püha tahte järele [---].”¹³¹²

Jumala tahte allumist rõhutati ka kollektiviseerimist õigustades:

Ka siin tuleb kristlastel usaldada Pühakirja sõna, et midagi ei sünni Jumala tahtmata aga kõik peab heaks tulema neile kes Jumalat armastavad.

Kuigi mõni ettevõtte või korraldus võib esialgu tunduda võõrana või isegi ebamugavana, ometi läheb kõik hästi kui kindlalt toetume Jumala Sõnale: “Veereta Jehoova peale oma teed ja looda Temale, Ta toimetab kõik hästi!”¹³¹³

“Isa, miks on su nägu nii pilvine?” Selle küsimusega väikese lapse huulilt alustas A. Pähn oma viimast karjasekirja veebruaris 1949. Jumal on mõistmas kohut oma rahva üle, kutsudes meeleeparandusele (Ilm. 2; 5) ja jumalakartusele (5 Ms. 10; 12).¹³¹⁴

Järgmine dokument, ringkiri, mille konsistoorium saatis välja 28.04. juba uues koosseisus, algas nii:

Pühitseme koos kogu maailma töölisklassiga 1. maid — töörahva võitlusjõudude ülevaatuse päeva. Nõukogude Eesti elutingimused on käesolevaks 1. maiks tunduvalt lähenenud Nõukogude Liidu üldisele olukorrale. Talurahvas omas rõhuvas enamuses on hakanud töötama ühismajapidamistes ja moodustab nüüdsest peale proletariaadi täisväärtusliku ja lahutamatu osa.

Meie maa ühtne töölisklass koos töötava talurahvaga taotleb igal alal viisaastaku plaani täitmist nelja aastaga. Partei ja valitsuse juhtimisel võidakse kõrgekvaliteedilise toodangu eest, põllupinna laiendamise ja viljakuse tõstmise eest nõukogude põllumajandusteaduse abil. See tähendab meie elujärje ja hariduse määratu suurt tõusu vanemate Nõukogude Liidu maade tasemeni.¹³¹⁵

Stiilimuutus oli tuntav, näib, nagu oleks maha kirjutatud mõne tolleaegse ajalehe juhtkirjast. Mis puutub kiriku osasse selles klasside üksteisesse sulandumise idüllis, siis kiriku ja uue ühiskonnakorralduse ühiseks huviks sai moraal. Kapitalistlik moraal pidi kaduma koos kapitalismiga ja asemele tulema nõukogude moraal, mida iseloomustas otsekoheus ja kaasinimeste eest hoolitsemine.

Usklikkudele on selge, et kommunismis esinevad suured võimalused rakendada ellu enneolematu ulatuses algristikoguduse evangeeliumi ja Jeesus Kristuse poolt taotletud alandlikku usaldust ja leplikku andumust.¹³¹⁶

---

¹³¹² EELKKA, Kr, pp, kk, EELK Piiskopi karjasekiri palvapäevaks 02.1948.

¹³¹³ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 629, 02.11.1948.

¹³¹⁴ EELKKA, Kr, pp, kk, EELK Piiskopi karjasekiri palvapäevaks 02.1949.

¹³¹⁵ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 261, 28.04.1949.

¹³¹⁶ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 261, 28.04.1949.

Ühtlasi ei saadud mööda läänemaailma ilmlikustunud kirikute tõrvmisest — need seisis “kapitalismi orjuses ja imperialismi käsutuses kosmopolitismi nime all” Jumala sõna alusel mõisteti hukka miljonite läänemaailma inimeste vaevlemine. Lõpetuseks sooviti ühineda “oma palvetes ja loovas töös nendega, kes taotlevad rahu ja progressiivset ühiskonda”¹³¹⁷

Järgmises ringkirjas, kus teatati kõigepealt, et leeriõpetus on edaspidi keelatud, ei lubatud enam ringkirju kirikus ette lugeda. Seega võis ette lugeda ainult karjasekirju.¹³¹⁸ Järgmine karjasekiri (01.02.1950) oli poliitikavaba, kõneldes taas meeleparandusest.¹³¹⁹

Kiriku ja riigi suhteid uutes oludes taheti paika panna deklaratsiooniga, mille pidi vastu võtma XIII erakorraline kirikukogu. Deklaratsiooni põhiautor oli õp. E. Saag, abiks J. Kiivit. Volinik lasi deklaratsiooni päevakorrast maha võtta, väites, et see ei lahenda kirikusse puutuvaid küsimusi. Tõlke saatis ta UN-i.¹³²⁰

See omapärane dokument koosneb seitsmest paragrahvist, millest esimeses deklareeritakse, et Kristuse kogudus on ühtne ja ühendab kõiki Kristust tunnistavaid inimesi. Tegelikult oli aga mitu erinevat kirikut, sealhulgas EELK. EELK on seejuures sõltumatu, autokefaalne kirik, mis allub otse Jumalale. Tema iseseisvus põhines teatud määral ka kiriku ja riigi eraldatusel. Dokumendi järgmises paragrahvis räägiti kiriku täielikust õigusvõimest, kirikule konstitutsiooniga kindlustatud varadest (§ 2).¹³²¹ Kiriku iseseisvus tähendas ka õigust suhelda teiste kirikutega konfessioonile vaatamata, “et alati seista progressiivsete kirikute poolel ja hoida eemale imperialismi ja kapitalismi orjuses vaevlevatest kirikutest” Viimaseid pidi tabama Jumala raske kohtuotsus (*tjažolõi prigovor*), sest need olid seotud usu- ja jumalavastase tegevusega (§ 3). Ilmselt mõeldi siin imperialismi jms. toetamist. EELK nägi kõigis maades Jeesuse palve täitumist, et kõik oleksid üks (Jh 17; 21).¹³²² See oli võimalus toetada vabatahtlikke ühinemiskatseid, jättes alles vähetähtsad erinevused kirikute vahel. Kirikutevahelist armastust sai kasutada eriti rahu kindlustamisel. Võrdõiguslikkuse alusel võis luua liite (föderatsioone) kirikute vahel, kus ükski liidu liige poleks valitsev ja ükski kirikupea poleks eraldi tunnustatud kogu kristlaskonna peaks. Siiski tuli otsida ajutist kristlaskonna üldjuhti “progressiivselt poolelt” (§ 4). See paragrahv põhjendas otseselt õiguse ja luteri usu kiriku ühendamist (vt. 7. peatükk), mille suunas oli samme astutud suvel. Edasi deklareeriti kiriku ja riigi eesmärkide põhimõttelist erinevust. Samas teenivad nii kirik kui ka riik inimest. Kirikut ja riiki ühendab vastutus rahva teenimisel (§ 5). Kiriku ja riigi normaalsed suhted saavad põhineda ainult usaldusel (§ 6).

¹³¹⁷ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 261, 28.04.1949.

¹³¹⁸ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 361, 07.06.1949.

¹³¹⁹ EELKKA, Kr, pp, kk, EELK peapiiskopi karjasekiri palvapäevaks 01.02.1950.

¹³²⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 268.

¹³²¹ UN-is olid need laused jämeda joonega alla tõmmatud.

¹³²² Sarnasele teoloogilisele põhjendusele oli viidatud baptistide ja evangeeliumi kristlaste ühendamisel NSV Liidus. — PILLI, T. Suuline teade 25.08.2000.

Viimases paragrahvis määratleti kiriku ja riigi suhete üksikküsimused kiriku poolt vaadatuna.

EELK loeb nõukogude võimu Jumala tahtele vastavaks riigivõimuks, loeb normaalseid suhteid kiriku ja riigi täieliku eraldatuse tingimustes kõige õigemateks ja tunnistab, et ta [riigivõim] võitleb loova töö ja vägivaldse imperialismi sügava vastuolu tõttu loova töö poolel rahu kaitseks.¹³²³

Lisaks tunnistati rahvavõimu kasulikkust valitsemisprintsibiina ning lubati “uut demokraatiat” rakendada ka kiriku juhtimisel. See tähendas koguduste vaimulike ja kirikukogu liikmete valimist üldise piiranguteta valimisõiguse alusel. Ise usuvabadust kasutades ei tahtnud EELK piiranguid teha ka neile koguduseliikmeile, kes kirikust lahkuda soovisid. Lubati austada ja täita konstitutsiooni ja Nõukogude seaduste sätteid, mille hüvesid kirik kasutas. Koostöövõimalus riigiga terendas kirikule kasvatustöös:

EELK kasvatab uut inimest usus, kommete puhtuses, tööarmastuses, õigluses, armastuses ligimese vastu ja halastuses, võideldes usaldamatuse, loiduse, kuritegevuse, silmakirjalikkuse, rumaluse, ebaususe, mis nimetab end religiooniks, ja igasuguste teiste, ühiskonnale ohtlike mõtteviiside vastu ning töötab sel viisil kaasa sotsialismi võidule.¹³²⁴

Kirik lubas taotleda inimõiguste järgimist, viidates Gl. 3; 28 ja Kl. 3; 1–11. Seejuures toetati “meie kodumaa” võitlust inimõiguste eest ka väljaspool oma piire. Viimaks lisati, et üheski tänapäeva teaduse saavutuses ei näe kirik midagi religioonivastast, isegi kui teadlased niimoodi väidavad. Kiriku oma “autonoomne teoloogiline asutus” (mõeldud oli Usuteaduse Kõrgemat Katsekomisjoni) sai osa teaduste võitlustest kõigis valdkondades, sest “inimene saavutab midagi olulist ainult siis, kui teda õpetab Jumala Vaim”¹³²⁵

Käesoleva töö 4. peatükis on juba kirjeldatud XIII kirikukogu läkituse koostamise lugu. Läkituse esialgsel varianti pole säilinud, lõppvariant on eespool tsiteeritud deklaratsioonist tagasihoidlikum. Rõhutati kiriku tegutsemisvabadust Nõukogude Liidus ja võimalust “taotleda algristikoguduse ideede teostamist riigis, kes on kaotanud sotsiaalse õiglusetuse ning igale töötajale püüab kindlustada inimväärilised elamise võimalused” Kirik pidi oma meelsust puhastama, süvenema Jumala tahtesse. Hiljem, kui volinik noomis peapiiskoppi tema kavala eest (viia põhikirja piiskopid), kasutas ta lauset läkitusest: “Usuinimesel ei tohi olla kaheksust palet: üks millega ta palvetab Jumala ees ja teine millega tema töötab ühiskonnas ja riigis.” Kirik püüdis kaasa aidata ühiskondlikus elus, kuulutades, et isekast individualismist tuleb suunduda kollektivismi. Välismaiseid kirikuid manitseti Mt. 18; 7 alusel hoiduma kaasa minemast militaristlike ja imperialistlike sõjaõhujatega. Läkitus rõhutas kiriku liikmete seotust oma

¹³²³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 257–259.

¹³²⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 259.

¹³²⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 260.

“nõukogude kodumaa” saatusega: “Meie kodumaa töö ja rikkus on meie kõikide päralt, meie kodumaa mured on meie kõikide ühised mured, meie kodumaa õnn on meie kõikide õnn.”¹³²⁶ Seda deklaratsiooni võib ehk võrrelda Vene Õigeusu Kiriku patriarhaadihalduri Sergi deklaratsiooniga 29.06.1925, selles kõneldi Nõukogude Liidust kui “meie siinpoolsest kodumaast”¹³²⁷ Nii õigeusu kui ka luterlik kirik püüdsid normaliseerida suhteid riigiga.

Evald Saag, kes oli ilmselt ka selle läkituse põhiautoreid, oli juba varem üritanud põhjendada kiriku ja riigi koostööd 1949. aastal Lääne-Harju praostkonna sinodil peetud ettekandega “Kiriku kohustused riigi suhtes” Lisaks piiblile tsiteeris ta oma ettekandes nõukogude ajakirjandust, Ilja Ehrenburgi ettekannet ülemaailmsel rahupooldajate kongressil ja Ivanovi raamatut “Nõukogude riik — uut tüüpi riik.”¹³²⁸ E. Saagi sellealasest loomingust on juba 4. peatükis tsiteeritud tema põhjendust uuele põhikirjale. See kordab avaldamata jäänud deklaratsiooni seisukohti, protokoll järgi otsustades siiski lühendatud kujul. Seega võib just E. Saagi pidada uue lähenemise ideoloogiks. Samas pole E. Saag olnud teadaolevalt julgeoleku agent ega ole talle ka keegi sellise mõtteviisi esitamist ette kirjutanud. Ilmselt tuleb selletaolist “kristlikku sotsialismi” pidada tema enda vabal tahtel looduks, kuigi oma mälestustes puudutab ta seda teemat vaid riivamisi.¹³²⁹ Ideoloog E. Saag ise aga polnud päris korrektne riiklike määruste järgija. 07.08.1949 võtsid Kehtna valla kohaliku organid talt ära vaimuliku registreerimistunnistuse, sest ta oli seal ühes talus vaimulikke koosolekuid pidanud. Voliniku käest sai ta registreerimistunnistuse tagasi koos hoiatusega.¹³³⁰ A. Eilart tunnistas 1948. aastal, et E. Saag oli üks neist, kes olid kirjutanud Saksa okupatsiooni ajal ilmunud “Kiriku Lehele” nõukogudevastaseid artikleid.¹³³¹ Need faktid lubavad oletada E. Saagi topeltmängu ja ebasiirust doktriini väljatöötamisel.

Mitteametliku, kuid siira teoloogilise mõttena (kommentaariks rahuvõitlusele), mis päästva sõja ootust arvestades liikus tollal ilmselt paljudes peades, saab siin lõpetuseks tsiteerida üht P V Koppeli ütlust, mille L. Tedder võimudele ette kandis:

---

¹³²⁶ EELKKA, Kr, pp, kk, XIII Kirikukogu läkitus, Tallinn 1949.

¹³²⁷ KRUMWIEDE, H.-W Geschichte des Christentums III, Neuzeit: 17. bis 20. Jahrhundert. Stuttgart, 1987 S. 190, 191.

¹³²⁸ LOTMAN, P Tsensuur. Lk. 134. GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 160.

¹³²⁹ Ta mainib, et on rohkem kui korra “kiitnud vene valitsust.” — SAAG, E. Mälestusi. 28.11.1997. Vt. (negatiivset) hinnangut E. Saagi mälestustele (ja viiteid trükis avaldatutele) PAUL, T. Usuasjade. Lk. 47 (viide 28). Samas tuleb tunnistada, et ka arhiividokumentide põhjal avaldub E. Saagi tegudes teatud “jamesbondilikkus” Tema ideoloogia arendust vt. peapiiskopkonna sinodi (15.03.1950) protokollist ERA, f. R-1989, n. 1, s. 9, l. 63–87.

¹³³⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 235.

¹³³¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 141.

Kust me teame, et Issand rahu tahab, võib olla tahab ta just nimelt sõda, et kõik hävitada ja kehtestada oma võim.¹³³²

6.2.2. Osalemine riiklikes kampaaniates ja riiklike tähtpäevade tähistamine

Alguses ei edenenud “patriootlik töö” sugugi. Piiskoplik Nõukogu võttis küll oma koosolekul 17.01.1945 vastu voliniku hinnangul “teatud määral patriootliku” üleskutse, kuid EK(b)P KK agitatsiooni ja propaganda osakond ei pidanud selle sisu avaldamiskõlblikuks. Voliniku teada hinnati kirikujuhtide seas patriootlikku tegevust kui “politikaanlust”, millest püüti hoiduda.¹³³³ Üleskutse ei olnud küll sugugi nõukogudevastane, seal tänati nõukogude võimu kiriku tegutsemisvõimaluse eest ja neeti Saksa fašistide poolt alustatud sõda. Samas kutsuti seal põgenenud vaimulikke ja kirikujuhte tagasi pöörduma kodukirikusse¹³³⁴ — see ilmselt ei meeldinudki ideoloogiatöötajale, aga võib-olla ei olnud lihtsalt veel harjutud uue stalinliku religioonipoliitika nõudmisega selliseid üleskutsesid avaldada.

Riiklikuks kampaaniaks võib pidada ka Punaarmee toetamist. Konsistoorium võttis juba 23.02.1945 (Punaarmee aastapäeval) F Jürgensoni ettepanekul vastu otsuse korraldada korjandusi Punaarmee heaks ning osaleda haavatud sõdurite ning sõjaväelaste perekondade hooldamises.¹³³⁵

Järgmine avalik dokument, mille trükkimist taotleti, oli piiskopi asetäitja läkitus EELK koguduseliikmeile ENSV 5. aastapäeva puhul. Pühendus Rm. 13; 12 viitas sõja lõpule, millest rääkis ka suurem osa läkitusest. Nüüd oli aeg ülesehitustööks.¹³³⁶ Seekord lubati läkitus trükki 5000 eksemplaris.¹³³⁷ Lendlehtedel ei tohtinud näidata trükkimise kohta.¹³³⁸ Vastukajade kohta märkis volinik, et piiskopi asetäitja sõnutsi polnud kirjutis esile kutsunud (negatiivset) reaktsiooni, aga ka mitte vaimustust. Hageri koguduse õpetaja Soosaar oli A. Pähnale öelnud, et läkitus oli koostatud “väga liberaalselt” ENSV aastapäeva puhul oli ka kõigis kirikutes jumalateenistusi peetud.¹³³⁹

Patriootlikku tööd on üritatud korraldada küllaltki suurejooneliselt. Konsistoorium taotles volinikult juulis 1945 luba 160 000 laululehe trükkimiseks, et müüa neid ühel augustikuu pühapäeval jumalateenistustel kogu Eestis ning tulu

¹³³² ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 408.

¹³³³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 7.

¹³³⁴ EELKKA, PN, Üleskutse Eesti Ev. Luteriusu kogudustele ENSV-s [17.01.1945].

¹³³⁵ EELKKA, Kprot 1945, Protokoll 2, p. 31, 23.02.1945.

¹³³⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 121, 122.

¹³³⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 36.

¹³³⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 1, l. 117, 120.

¹³³⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 36.

sellest läheks sõjas langenute perekondade ja invaliidide toetuseks.¹³⁴⁰ Plaani suurejoonelisus takistas ilmselt selle elluviimist (rohkem sellest infot pole), pealegi oli riigil lihtsam ilma kiriku vahendustegevuseta ja laululehti trükkimata. Muidugi võib seda pidada ka kiriku katseks saada korraga suur hulk laululehti. Raha on kogudustes toetusteks siiski korjatud ja 31.12.1945 soovis konsistoorium volinikult teada, kuhu laekunud summa kanda.¹³⁴¹ 1946. a. I kvartalis ongi antud riigile üle 10 000 rbl. toetust sõjainvaliidide peredele — seda võib muidugi pidada ka tavaliseks halastustööks, mida kirik teisiti teha ei saanud.¹³⁴² Ka 1945. aastal oli annetatud sõjaväelaste perekondade toetuseks 2540 rbl. ja 1946. aastal 2876 rbl.¹³⁴³

NSVL Ülemnõukogu valimiste küsimust otsustas konsistoorium 1945. a. lõpul arutada koos apostliku õigeusu kiriku valitsusega. Selleks oli apostliku õigeusu kiriku peapiiskopiga juba vastavaid läbirääkimisi peetud.¹³⁴⁴ Konsistoorium soovis korraldada koosoleku kiriku teenistujaile ning kutsuda usuasjade voliniku kaudu esineja.¹³⁴⁵

Kirjeldades jaanuaris 1946 EELK poliitilist palet, ei olnud volinik sellest kuigi suures vaimustuses. Vaimulikkond ei olnud tema meelest nõukogudemeelne, vaid natsionalistlik, kuigi osa isikute juures võis mõningate väliste tunnuste järgi oletada positiivset arengut. Samas ei saanud volinik sugugi kindel olla, et tema arvamus paika peab, sest oli esinenud juhtumeid, kus väliselt täiesti lojaalse vaimuliku kohta leidis julgeolekuministeeriumis rohkesti kompromiteerivaid andmeid. Üsikusid vaimulikke “patriootliku töö” põhjal hinnates ei võinud volinik teada, “mis peitus patriootliku sildi taga” Piiskopi asetäitja oli öelnud volinikule otse, et nemad ei saanud teha nii, nagu õigeusu kirik Eestis oli teinud — asuda aktiivselt võimu toetama, sest see oleks paistnud lihtsalt silmakirjalikkusena. Vajati aega ümberorienteerumiseks.¹³⁴⁶

1946. aastal ei tähistanud kirik aktiivselt Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva. Oli arutatud usklikele läkituse saatmist (seda tegi õigeusu kirik), kuid siiski oli see saatmata jäänud. Peeti vaid üksikusid aastapäevale pühendatud teenistusi.¹³⁴⁷

¹³⁴⁰ EELKKA, Kuv 1945, NSVL RKN Usuasjade Nõukogu Eesti NSV Volinikule, nr. 691, 05.07.1945.

¹³⁴¹ EELKKA, Kuv 1945, Usukultusasjade Volinikule Eesti NSV-s, nr. 1088, 31.12.1945.

¹³⁴² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 59.

¹³⁴³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 97

¹³⁴⁴ Kellega täpselt, jääb selgusetuks. Märtsist septembrini 1945 oli õigeusu kiriku juhiks Eestis metropoliit Grigori (Nikolai Tšukov), septembrist 1945 kuni veebruarini 1946 piiskop Pavel (Dmitrovski). — SAARD, R. Viron kirkkojen johtava papisto kautta aikojen. Principes sacerdotum ecclesiae Estoniae per saecula. — SKHS Vuosikirja 87–88 (1997–1998), Helsinki 1999. S. 44.

¹³⁴⁵ EELKKA, Kprot 1945, Protokoll 13, p. 3, 10.12.1945.

¹³⁴⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 47.

¹³⁴⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 97.

01.10.1947 tuletas konsistoorium ringkirjas meelde saabuvat Oktoobri-revolutsiooni 30. aastapäeva. Seejuures räägiti tähtpäevaks valmistuvast rahvast, kes enamuses kuulub kirikusse ning ootab ka kirikult selle päeva tähistamist. Seetõttu oli ka kirikul "kohustus ja õigus täita seda rahva üksmeelset soovi" Aastapäeva tuli tähistada "jumalateenistusel õigel ja sündsäl viisil" ¹³⁴⁸

Oktoobrirevolutsiooni 31. aastapäeva jumalateenistustel soovitas konsistoorium meelde tuletada rahva ohvrimeelset ja pingerikast tööd,

mida on tehtud Nõukogude korra ajal suurema kohusetundega kui kunagi varem.

Oma elukutses ja töös on rahvas nii linnas kui maal püüdnud anda Nõukogude korra heaks oma parima. Ka vaba aega ei ole kasutatud isiklikuks mugavuseks, vaid on ohverdatud üldsuse kasuks. ¹³⁴⁹

Seejuures tuli tänada Jumalat abi ja õnnistuse eest. Sellestki tekstist on näha, et koguduste vaimulikud pidid olema tõelised hingeekarjased, et inimesi hingeliselt aidata, "et nad suudaksid rõõmsa meelega käia teed mis Jumalast on antud käia ja rahulikult täita oma ülesandeid"

Selle suure enastsalgava töö tegi raskeks kollektiviseerimine. Koguduste õpetajail oli keeruline inimestele tuge anda, sest see tähendas ka kollektiviseerimise toetamist.

Eriti nüüd, kus meie maaelus on põhjalik ümberkorraldamine — üksikmaja-pidamistest ühismajapidamiste asutamine, tuleb koguduse töötegijail aidata, et inimesed arusaamisega ja seesmise rahuga suudaksid üle minna uuele olukorrale. Selline tee oleks neile enestele kergem ja tulusam. ¹³⁵⁰

1948. a. IV kvartalis mainis volinik oma aruandes vaimulike osalemist ühiskondlikes taastamistöödes. Mitmes koguduses olid ka leerilapsed neist osa võtnud. Tallinnas moodustati koguduste põhjal eraldi töörühm piiskopi asetäitjaga eesotsas. Kõige rohkem oli sellest kollektiivist korraga tööl olnud 108 inimest. Piiskopi asetäitja Pähn ise oli töötanud 1948. a. jooksul 30 tundi, õpetajad Kiivit ja Leib kumbki 54 tundi jne. Konsistoorium oli avaldanud rahulolematust, et neid ei lülitatud üldisesse tööde graafikusse, just nagu nende tööd poleks vajagi. ¹³⁵¹ See on küllaltki hea näide riigi kahetisest suhtumisest kiriku osalusse ühiskondlikes kampaaniates — neid just nagu sunniti selleks, aga kui nad juba agarusega silma paistma hakkasid, püüti jälle tagasi tõrjuda, kartuses, et kirik hakkab liiga palju mõjutama inimesi, kelle seas usklikud töötasid.

Konsistoorium tegi 02.02.1949 otsese üleskutse lojaalsusele: "Koguduste juhtidel ja organitel tuleb oma eeskujuga kasvatada rahvast kehtiva riigikorra õiglasele hindamisele ja lojaalsele ülesannete täitmisele." Nõuti kinni pidamist

¹³⁴⁸ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 556, 01.07.1947.

¹³⁴⁹ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 629, 02.11.1948.

¹³⁵⁰ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 629, 02.11.1948.

¹³⁵¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 284.

“ajutisest juhendist” ning kiriku kasutamise lepingu ja ametitunnistuse nõuetest. Ametitalitusi tohtis pidada ainult oma kiriku liikmeile ning riigimaksud tuli tasuda õigeaegselt.¹³⁵²

Ringkirjaga 01.03. saadeti need manitsused kogudustesse laiali. Lisatud oli, et nõukogude korraga kehtestatud usuvabadus oli andnud võimaluse loobuda usukommete järgimisest. Kui endised koguduse liikmed olid seda vabadust kasutanud ja polnud kiriklikest talitustest eluajal enam osa võtnud, ei pidanud neid ka kiriklikult maetama, ka siis, kui sugulased seda soovisid. Surnu kallal ei tohtinud tarvitada vägivalda, öeldi ringkirjas. “Meie peame õppima hindama ja austama ka teisitimõtlejaid,” teatas konsistoorium. Kiriklikult matta tohtis nii-siis ainult koguduse liikmeid.

Õpetajatele pandi kohustuseks olla ustavad karjased. Samas pidi puhta jumalasõna kaudu saadud vaimutoit aitama inimestel ka kodanikukohuseid täita. Ringkirjas öeldi: “Õpetajail, kui progressiivse ühiskonna tegelasil, tuleb oma ametis kaasa aidata kodumaa ja rahva hüvanguks.” Vaimulikud pidid selgitama koguduseliikmeile, et need ei laseks end mõjutada raadio ja ajakirjanduse vahendatavast välismaa propagandast NSV Liidu vastu. Koguduseliikmed pidid täitma oma ülesandeid rahulikult lojaalsete riigikodanikena, sest: “Teist teed ei saa olla neil, kellel on armas enda ja oma rahva tulevik.”¹³⁵³

Et aktiivsus “patriootlikus töös” ei tähendanud selles riigis kindlat kaitset, tõestas Viljandi praosti H. Undi arreteerimine veebruari algul 1949. Teda tunti kui aktiivset nõukogude võimu pooldajat. Piiskopi asetäitja hinnangul oli Unt langenud kulaklike elementide laimu ohvriks, sest ta oli toetanud kolhooside loomist. Varasemaid vaimulike arreteerimisi polnud Pähn sellel viisil vaidlustanud. Samuti oli Undi kinnivõtmise üllatuseks volinikule ning ilmselt ka Viljandi maakonna parteikomitee agitatsiooni ja propaganda osakonna juhatajale, kes oli eelmisel aastal Unti kiitnud osavõtu eest kõigist riiklikest kampaaniatest.¹³⁵⁴

Samal ajal oli volinik lasknud Sovinformbüroo tellimusel A. Pähnal koostada artikli, milles kutsutaks tagasi välismaale põgenenud rahvuskasulasi. Seega pidi ka kirik osalema repatrieerumisprotsessis,¹³⁵⁵ mille käigus olid Eesti NSV-sse tagasi pöördunud juba kaks vaimulikku, Paul Saar ja Herbert Stillverk. Midagi head see neile kaasa ei toonud, mõlemad olid julgeolekuorganite pideva järelevalve all.¹³⁵⁶ Pähna artikkel pidi avaldatama USA-s eestikeelses ajalehes

¹³⁵² EELKKA, Kprot 1949, Protokoll 1, p. 15, 02.02.1949.

¹³⁵³ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 119, 01.03.1949.

¹³⁵⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 124.

¹³⁵⁵ 1945–1950 repatrieerus ENSV-sse kokku 20 575 inimest, neist oli sunduslikult tagasi saadetud sõjavange 9450. Ülejäänudki 11 125 polnud kõik vabatahtlikult tulnud. 1949. aastaks oli repatrieerumine enam-vähem lõppenud. — JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 17.

¹³⁵⁶ Vt. ka ptk. 6.3. H. Stillverki jälgimise kohta hilisemal ajal vt. JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 279, 301–305. “Soomepoiss” Paul Saar ei olnud vabatahtlikult Soomest (kus ta oli 1944–1947 õppinud Helsingi ülikoolis teoloogiat) tagasi pöördunud, vaid Soome või-

“Uus Ilm” Artiklis, mille Kivi VÕKN-ile (kes pidi selle vahendama informatsiooniagenduurile) saatis, räägiti usulise tagakiusamise juttude alusetusest Eestis ja toodi põhjenduseks leerilaste suur arv. Raskused usuelus olid tekkinud ainult selle tõttu, et “koos väljakihutatud okupantidega lahkus oma kogudustest suur hulk kirikuõpetajaid ja kiriku juhtivaid tegelasi” Lahkunuid kutsuti koju, ülesehitavale tööle.¹³⁵⁷ Et artiklist jäi mulje, et koju kutsutakse ainult vaimulikke, ning artikkel oli pealegi hilineenud ja polnud mõne repatrieerunud pastori, vaid piiskopi asetäitja kirjutatud, siis jäi see avaldamata. VÕKN-i esimehe Karpovi hinnangul “tuleks hoopis rõõmustada, et ära läksid reeturid, kes oleksid ainult kahjustanud sotsialistlikku ülesehitustööd Eestis”¹³⁵⁸

Juba pärast märtsiküüditamist ja A. Pähna arreteerimist hakati tähistama ka töörahva püha 1. maid — piiskopi asetäitja tegi ettepaneku maksta sellel puhul konsistooriumi töötajatele preemiat. Konsistoorium otsustas aga korraldada teenistujaile hoopis koosviibimise ning selle korralduskuludeks ja dekoratsioonide muretsemiseks määrati 1500 rbl.¹³⁵⁹ Koguduste õpetajatele ja juhatustele saadeti korraldus kooskõlastada 1. mai pidustuste kava kohalike partei- ja ühiskondlike organisatsioonidega, “et demonstratsioonid ei langeks kokku jumalateenistustega ja rahval oleks võimalik terviklikult pidustuste kõige tähtsamast osast osa võtta”¹³⁶⁰

28.04. saatis konsistoorium kogudustele ringkirja, mis suuremalt jaolt põhjendas 1. mai tähistamist. Ühtlasi teatati, et kõik koguduste õpetajad, jutlustajad ja teenistujad peavad NSV Liidu rahvamajanduse taastamise ja arendamise riigilaenu tellima vähemalt palgafondi suuruses summas ning võtma osa taastamistöödest, “nagu teevad seda kõik riiklikud asutused”¹³⁶¹

05.07. otsustas konsistoorium kuulutada 4. septembri palvapäevaks rahu eest.¹³⁶² Siiski otsust muudeti ning uut püha tähistati esmakordselt 28.08.1949.¹³⁶³ Sellega oli aktiivne “rahuvõitlus” alanud. Loomulikult ei unustatud ka sellel aastal tähistada Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva.

17.12. otsustas konsistoorium saata J. Stalinile 70. sünnipäeva puhul õnnitlustelegrammi. 21.12. pidi Tallinnas ja maakondlikes keskustes sellel puhul peetama tänujumalateenistused, teistes kogudustes tuli tähistada juba 18.12. peetavatel jumalateenistustel “väärikalt palves sm. Stalini 70. sünnipäeva”¹³⁶⁴

---

mud olid ta jaanuaris 1948 NSV Liidule välja andnud. 1953–1956 viibis Saar vangilaagris. — VAHER, Ü. Eesti. Lk. 87–89.

¹³⁵⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 78, 78p.

¹³⁵⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 81–83.

¹³⁵⁹ EELKKA, Kprot 1949, Protokoll 5, p. 9, 20.04.1949.

¹³⁶⁰ EELKKA, Kr, pp, kk, EELK koguduse õpetajale ja juhatusele, nr. 241, 20.04.1949. Ilmselt peeti tähtsaimaks osaks demonstratsiooni.

¹³⁶¹ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 261, 28.04.1949.

¹³⁶² EELKKA, Kprot 1949, Protokoll 7, p. 3, 05.07.1949.

¹³⁶³ EELKKA, Kr, pp, kk, EELKK ringkiri nr. 549, 17.08.1949.

¹³⁶⁴ EELKKA, Kprot 1949, Protokoll 12, p. 1, 17.12.1949.

6.3. Koostöö julgeolekuorganitega

Koostööle värbamisel on julgeolekuministeerium kasutanud šantažeerimiseks eelkõige värvatavate varasemat nõukogudevastast tegevust. Hiljem, kui agent ei osutunud ustavaks, lisati need varasemad teod tema süüdistusele. Esialgu teatasid agendid enamasti teistele enda värbamisest ja neid on julgeoleku aruandeis nimetatud “kahekeelseiks” agentideks. Konsistooriumi liikmeskonna hulgast pärit agentidest ja XIII kirikukogu läbiviimisest on juba juttu olnud. 1949. a. paiku hakkas julgeolekuministeerium viima agentide seas läbi puhastusi ja püüdis välja selgitada, keda saab pidada “kontrollitud” agendiks. Agente värvati nii vaimulike, koguduste juhtorganite kui ka koguduste lihtliikmete hulgast, kellel võis olla ligipääs mingile julgeolekut huvitavale informatsioonile, eriti kiriku juhtkonna meeleolude kohta.

Kõik konsistooriumi liikmed (v.a. üks erand — Joosep Liiv) on käsitletaval ajajärgul kuulunud eri perioodidel julgeoleku kaastöötajate hulka. Erinev on olnud kaastöö tase, niivõrd kui seda säilinud materjalide järgi otsustada saab. Sellel perioodil arreteeritud konsistooriumi liikmeid on kõiki iseloomustatud kui kahepalgelist agente, kes kasulikkus informatsiooni ei andnud. Sellesse rühma kuuluvad (kõiki neist ei arreteeritud) A. Pähn, F. Jürgenson, A. Horn, J. Kimmel, P. V. Koppel ja H. V. Pärno. Jooksvates aruannetes Moskvale on siiski ka nende hulgast mõne isiku ettekandeid viidatud, näiteks A. Pähn on andnud üles K.-I. Keeru ja J. Kimmel on kandnud ette H. Kuurme meelsuse kohta.¹³⁶⁵ Need ettekanded on siiski erandid. Konsistooriumi reorganiseerimisel püüdis riigivõim leida uude juhtkonda tõhusamaid agente. Ettekannete järgi otsustades on uutest konsistooriumi liikmeist aktiivsemat koostööd teinud L. Tedder, G. Klaus ja J. Voolaid. Vähem on andmeid teistest uutest liikmetest. J. Kiiviti puhul saab käsitletaval perioodil konkreetset rääkida ettekannetest P. V. Koppeli kohta, E. Harki mainitakse agendina seoses konsistooriumi reorganiseerimisega,¹³⁶⁶ niisamuti A. Roosvalti. Iga julgeoleku kaastöötaja reaalne tööulatus oli kahtlemata erinev ja praegu kasutada olevate allikate põhjal ka mitte täies ulatuses kindlaks tehtav. Järgnevalt püüan anda ülevaate ülejäänud “värbamistest luterliku kiriku liinis” käsitletaval perioodil, nii nagu säilinud dokumendid seda esitavad. Mõningaid isikuid on nimetatud ainult agendinimega, sellel juhul ei olegi pärisnime teada.

13.08.1946 koostatud aruande järgi jagunesid värvatud järgmistesse liikidesse:

a) agendid:

- 1) “Nool” — Elmar Paldra, sünd. 1912, Toomkoguduse õpetaja, kes oli varjanud end Nõukogude mobilisatsiooni eest 1941. aastal, esinenud Saksa okupatsiooni ajal nõukogudevastaste jutlustega. “Nool” oli värvatud ees-

¹³⁶⁵ ERAF f. 131, n. 1, s. 211, l. 200, 201.

¹³⁶⁶ I. Jürjo viitab ka tema tegevusele nn. marsruutagendina. — JÜRJO, I. Pagulus. L.k. 161.

märgiga töödelda A. Pähna, kellega nad koos töötasid ning olid ka heas läbisaamises;¹³⁶⁷

- 2) "Saaliste" — Herman Jänes, sünd. 1899, jutlustaja, kes oli töötanud ajalehtedes "Eesti Kirik", "Kiriku leht", "Eesti Sõna" ning viimases neist avaldatud artiklis kutsunud eestlasi üles aitama sakslasi võitluses Punaarmee vastu. Tema pidi töötleva õp. Horni "ja teisi"¹³⁶⁸ Agendinimi "Saaliste" esineb aruannetes ettekannete autorina küllaltki tihti.

b) informatorid:

- 1) "Kallak" — Hilja Püss, sünd. 1919, lõpetanud 1941 Tartu Õpetajate Seminari, töötas alates septembrist 1945 konsistooriumi asjaajajana. Teda iseloomustatakse järgmiselt: "Omab lähedasi suhteid luterliku kiriku juhtidega, kelle nõukogudevastast tegevust välja selgitama ta on suunatud."¹³⁶⁹
- 2) "Koit" — August-Eduard Aoneem, sünd. 1886, elukutselt arst, Toomkoguduse nõukogu liige 1940, esimees alates 1944. Tartu ülikoolis õppides oli Eesti Üliõpilaste Seltsi liige. Tema ülesandeks oli Tallinna kirikliku aktiivi jälgimine ning põgenenud piiskopi asetäitja Eilarti tagaotsimine.¹³⁷⁰

Agendid "November" ja "Vaateleja" ning informator "Petrov" pidid jälgima Tallinna Pühavaimu koguduse nõukogu esimeest Gabriel Linholmi.¹³⁷¹ "Vaateleja" ja informator "Kaldmaa" jälgisid Tallinna Pühavaimu koguduse õpetajat Voldemar Kuljust,¹³⁷² agent "Semjonov" aga Märjamaa koguduse õpetajat Jaan Läänat.¹³⁷³

26.03.1947 koostatud aruande järgi lisandusid agentidele:

- 1) "Moskvalanna" — Ella Feldmann, sünd. 1896, riikliku kirjastuse korrektor pedagoogilise kirjanduse alal. Ta oli tööpoolest pärit Moskvast ja oli varasemal ajal teinud linnamisjonis koostööd pastorite Leib'i ja Horniga. Tema kaudu taheti saada infot Jürgensoni ja Leib'i võimaliku kirjavahetuse kohta emigrantidega Rootsis. Uue agendi haiguse tõttu ei saadud esialgu talt midagi teada;¹³⁷⁴
- 2) "Toomar" — Helene Anton, sünd. 1894, töötas, oli varem töötanud kala-kombinaadis ja seal kokku puutunud G. Linholmiga, kelle jälgimisele ta suunatigi (sest agent "November" seda tol hetkel enam teha ei saanud);¹³⁷⁵
- 3) "Edo" — Helmut Polver, sünd. 1905, Tallinna Tööstuspanga raamatupidaja ja Tallinna Pühavaimu koguduse nõukogu liige. Oli värvatud jälgima pangas

---

¹³⁶⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 2. Isiku pärisnimi on käsitsi kirjutatuna lisatud masinakirjas aruandele.

¹³⁶⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 2.

¹³⁶⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 3.

¹³⁷⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 3.

¹³⁷¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 19.

¹³⁷² ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 20, 21.

¹³⁷³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 39.

¹³⁷⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 43.

¹³⁷⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 45.

töötanud endisi kaitseliitlasi, aga tunnistas teistele oma agendiksvärbamise üles. Seetõttu hakati jälgima teda ennast.¹³⁷⁶

1948. a. aprilliks lisandunud uute agentide seas¹³⁷⁷ ei äratanud Edgar Vaikmäe just erilist usaldust, sest oli juba värbamisjärgsel päeval esinenud nõukogudevastase jutlusega. See tähendas, et hakati ka teda ennast jälgima.¹³⁷⁸

16.07.1948 seisuga oli juurde värvatud kaks uut agent:

- 1) Naatan Kukk, sünd. 1926, EELK esimese piiskopi poeg ja teise kasupoeg. 1946 oli ta põgenenud koos venna Aadamaga asumiselt Kirovi oblastist, kuhu jäi ema Lola Rahamägi. Kuni detsembrini 1947 oli ta elanud õp. Kuljuse majapidamises, siis aga suunatud jutlustajaks Iisaku kogudusse. Et Kukk oli vaimulikkonna seas väga populaarne, saadeti ta välja selgitama vaimulikkonna pörandaalust tegevust ja sidemeid välismaaga.¹³⁷⁹ Tuleb lisada, et juba 15.09.1949 vabastas piiskopi asetäitja J. Kiivit N. Kuke jutlustaja kohalt "lohaka ja kohusetundetu tööülesannete täitmise pärast",¹³⁸⁰
- 2) "Ausmees" — Gustav Maarand, sünd. 1912, jutlustaja Mihkli koguduses (Soontaganal) Pärnumaal. Ta oli juba andnud mitmesuguseid väärtuslikke andmeid "pörandaaluste" tegevuse paljastamiseks, muu hulgas oli tema kaasabil vahistatud "Relvastatud Võitluse Liidu" Harju filiaali juht A. Härme.¹³⁸¹

22.11.1948 aruande kohaselt oli värvatud "luterliku kiriku liinis" veel kaks agent:

- 1) Valdeko Saksen — sünd. 1902, õpetaja Rakveres, oli värbamisel andnud väärtuslikke andmeid. Pärast igakülgset kontrolli pidi ta suunatama õp. Variku "töötlemisele";
- 2) "Jänes" — Johannes Kivisalu, sünd. 1912, Laiuse õpetaja. Värbamisel tunnistas end süüdi oma senises kuritegelikus tegevuses ning andis väärtuslikke andmeid õp. Pauli ja Partsi kohta, kelle jälgimine saigi tema ülesandeks.¹³⁸²

Harvad on märkused, et keegi oleks värbamisest keeldunud. Siiski — Aino Madisson on 02.09.1946 olnud ülekuulamise ja värbamisest kategooriliselt keeldunud. Tema ülesandeks oleks olnud õp. Variku jälgimine, sest nad elasid ühes majas.¹³⁸³ Tagajärjeks oli see, et Madissoni ennast hakati jälgima ja püüti tema kaudu selgitada välja Variku sidemeid. Teda jälginud agent "Jalakale"

---

¹³⁷⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 56–58.

¹³⁷⁷ Vt. JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 156.

¹³⁷⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 109.

¹³⁷⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 161, 162.

¹³⁸⁰ EELKKA, Piiskop, otsus nr. 11, 15.09.1949.

¹³⁸¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 162.

¹³⁸² ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 230, 231.

¹³⁸³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 263.

ütles Madisson, et RJK töötajad olid teda relvaga ähvardanud ja öelnud, et ta pannakse istuma, kuid ta ei öelnud neile midagi.¹³⁸⁴

Viimaks õnnestus värvata ka 1948. aastal haiguse tõttu värbamata jäänud Valga praost Jaan Maior.¹³⁸⁵ Hiljemalt 18.05.1949 on ta värvatud varjunime all "Kalju". Ta oli andnud ülekuulamisel avameelseid tunnistusi oma tegevuse kohta enne Nõukogude okupatsiooni ning avaldanud vabatahtlikult soovi teha koostööd julgeolekuorganitega.¹³⁸⁶ See on ainulaadne väide neis aruannetes. Maiori ülesandeks sai õpetajate I. Laursoni ja P. Uibopuu jälgimine. Hiljem on ta jälginud repatriant Paul Saart ja andnud tunnistusi tema nõukogudevastaste meeleolude kohta.¹³⁸⁷

Järgmise aruande esitamise ajaks 08.07.1949 oli värvatud luterlikust kirikust veel neli agent:

- 1) "Kadak" — Gustav Küla, sünd. 1907, Kilingi-Nõmme õpetaja. Ta oli rääkinud avameelselt oma minevikust ja ta suunati Hillar Põllu "töötlemisele";
- 2) "Suvi" — Karl Tuvike, sünd. 1892, Pärnu Eliisabeti koguduse köster-organist. Tema oli samuti andnud avameelseid tunnistusi oma minevikust. Et ta käis tihti kogudustes revisjoni tegemas, kavatseti teda kasutada "marsruutagendina", s.t. selleks, et teda saata eri paikadesse ülesandeid täitma. Peamiseks tegevuseks agendina pidi jääma tema tuttavate Põllu, Tedderi ja konsistooriumi endise arhivaari Siiaku jälgimine.¹³⁸⁸
- 3) "Jakob" — Hugo E. (nimi loetamatu), sünd. 1925, Viru-Jakobi koguduse nõukogu esimees, kes oli samuti andnud avameelseid tunnistusi oma endis-aegsest tegevusest ja suunati "töötlemise" õpetajaid Varikut ja Jürgensoni;
- 4) "Torn" — Albert Vatter, sünd. 1902, Järva praost, saadeti jälgima õpetajaid Koblat ja Kõrvi.¹³⁸⁹

1949. aasta teisel poolel on küllaltki aktiivselt jälgitud kodumaale tagasi pöördunud Paul Saart ja Herbert Stillverki. Saare puhul tegid agendid "Alf" ja "Kalju" (Jaan Maior) kindlaks tema nõukogudevastase meeleolu (mida polnud küll niigi raske ära arvata)¹³⁹⁰ ning kuulasid pealt tema telefonivestlusi naisega Soomes (mida ta pidi käima Leningradis pidamas),¹³⁹¹ Stillverkil aga oli agent "Tammuri" (Georg Klaus) andmeil tekkinud huvi sõjaliste objektide vastu. Klaus oli ühel koosolekul rääkinud oma komanderingust Saaremaale ja et oli lennanud sinna 55 minutit, Stillverk aga küsinud seepeale, kas Kärđlas leidub lennuvälju. Klaus teada olid seal ainult sõjaväelennuväljad. Kuus päeva hiljem oli Stillverk külastanud Klausit ja küsinud täpsemalt lennuvälja kohta Kärđlas:

---

¹³⁸⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 264.

¹³⁸⁵ Vt. JÜRJO, I. Pagulus. Lk. 156.

¹³⁸⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 295, 296.

¹³⁸⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 353.

¹³⁸⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 332–334.

¹³⁸⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 334, 335.

¹³⁹⁰ ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 351–353.

¹³⁹¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 375.

kas see on suur, kas seal on sõjalennukid? Et Klaus täpsemat infot anda ei osanud, jäi vestlus soiku. Kirjavahetuse kontrolli kaudu oli ka kindlaks tehtud, mida kirjutas Stillverk oma Saksamaal Inglise tsoonis elavatele tuttavatele ja teistele repatriantidele kodumaal.¹³⁹² Stillverkiga pidi edaspidi peale G. Klausi tegelema ka agent “Jüri 2” (Lembit Tedder). Saare aktiivsemaks “töötlemiseks” värvati informaatorka tema koguduse (Vändra) organist Maria Käär ning suunati jälgima agendid “Kadak” (Gustav Küla) ja “Ants” (Hillar Põld). Pärnu Eliisabeti koguduse õpetaja ja Pärnu praost Põld oli ilmselt äsja värvatud.¹³⁹³ Novembris 1949 värvati informaatorka veel “Ivanov” — Jaan Tõniste, kes töötas koos Paul Saare vennaga ühes laos.¹³⁹⁴ Stillverki puhul õnnestus küllalt täpselt kindlaks teha tema tegevus emigratsioonis ning ka tema selleks hetkeks välja kujunenud pettumus tagasipöördumise pärast, eriti tänu agent “Jüri 2-le” (Lembit Tedder). Tema andmeil põhjendas Stillverk oma tagasipöördumist nii:

Nõukogude Liitu tulin tagasi tugeva koduigatsuse pärast, aga samuti ma kartsin, et kui kommunism vallutab kogu maailma, pole mul kuhugi minna.¹³⁹⁵

Stillverk oli ka öelnud, et ta ei jaganud enne tagasitulekut kellegagi oma kavatsust kodumaale tagasi pöörduda, sest ka emigrantide seas pidi olema Nõukogude agentuur.¹³⁹⁶

Stillverki jälgimiseks lisati veel jõude. Kose jutlustaja Arnold Rässa (agent “Mets”) oli juba 1946. a. olnud Harjumaa RJM osakonna kaastöötaja, nüüd saadeti temagi Stillverki töötlema, niisamuti tol ajal veel Nõukogude armees kaardiväe alampolkovnikuna teeninud agent “Kadak”¹³⁹⁷ Ühtlasi kaaluti pealtkuulamisaparaadi panekut Stillverki korterisse.¹³⁹⁸ Midagi olulist kogu see jälitamisoperatsioon lõppude lõpuks ei andnud, Stillverk jäi hoolimata oma nõukogudevastastest hoiakust vabadesse.

6.4. Kokkuvõtteks

Kirik osales nõukogude võimule vastutöötamises eelkõige agitatsiooniga, aga ka abiga metsavendadele. Paljud vaimulikud olid selle tõttu julgeolekuorganite vaatlusväljas, 1944–1949 arreteeriti 23 luterlikku vaimulikku. Suuremat osa

¹³⁹² ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 372, 373.

¹³⁹³ ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 376.

¹³⁹⁴ ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 399, 400.

¹³⁹⁵ ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 402.

¹³⁹⁶ ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 403.

¹³⁹⁷ ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 404. Ilmselt on siin kaks agent “Kadaku”

¹³⁹⁸ ERAF, f. 131, n. 1, s. 221, l. 405.

neist süüdistati ka nõukogudevastastesse organisatsioonidesse kuulumises enne Nõukogude okupatsiooni algust.

Konsistoorium esitas kiriku tegevusse sekkumise pärast mitu protesti, eriti 1945. aastal. Olulisim neist oli ENSV MN-i esimehele A. Veimerile 1947. aastal saadetud kiri haridusminister A. Raua esinemise pärast seoses noorsoo antireligioosse kasvatustöö intensiivistamise programmiga. Protest ja võimuorganite reaktsioon sellele tähistasid sellel perioodil kiriku ja riigi suhetes olulist murdepunkti. Edaspidi jäid protestid tunduvalt harvemaks.

Teoloogiliselt käsitleti nõukogude võimu kiriku ametlikes dokumentides algusest peale Jumalast seatud ilmaliku võimuna. Selle mõtteviisi aluseks oli Mt. 22; 21, kuid veel enam nähti seda võimu Jumala karistusena, mis pidi inimesi viima meeleeparandusele. Hilisemas, 1949. a. käsitluses, mille autoriks oli E. Saag, nähti ilmalikku võimu juba paremas valguses, kirik võis "uue inimese" kasvatamisel sellega koostööd teha. Rahutaotlus on algusest peale olnud kiriku tollase teoloogilise mõtlemise osa, perioodi lõpuosas aga hakkas see minema suurema osa kirikuliikmete ootustega ilmsesse vastuollu.

Kirik on osalenud mitmes riiklikus kampaanias, tähistanud riiklikke tähtpäevi, sh. Stalini 70. sünnipäeva. Koostöö julgeolekuorganitega oli esimestel aastatel küllaltki loid, agendid hoidsid oma tööst tegelikult kõrvale. 1949. aastaks selekteerusid välja need agendid, keda nõukogude võim võis rohkem usaldada ja kes teiste vaimulike kohta ka tõepoolest ettekandeid tegid.

7. LUTERLIKU KIRIKU SUHTED TEISTE KIRIKUTE JA KOGUDUSTEGA RIIKLIKU POLIITIKA TAUSTAL

Tuleb muidugi kohe nentida, et ametlikul tasandil olid luterliku kiriku suhted teiste kirikutega tugeva surve all, õieti peaaegu täiesti katkestatud. Mitteametlikku suhtlemist takistasid ka rasked side- ja transpordiolud sõjajärgsel ajal. Koguduste tasemel ei olnud suhted ilmselt siiski katkenud.

Allikates peaaegu puuduvad andmed sidemete ja hoiakute kohta teiste denominatsioonide suhtes, peale nende, mida järgnevas mainitakse. Võib vaid meenutada J. Kiiviti kommentaari leeriõpetuse kaotamise kohta luterlikus kirikus, et see tuleb kasuks vaid sektidele — see kommentaar põhjendab kontaktide puudumist. Suhete kohta roomakatoliku kirikuga pole vähimatki viidet — ilmselt poleks see olnudki võimalik kasvõi katoliku kiriku enda tolleaegse suhtumise tõttu luterlikku kirikusse.

Hernhuutlaste kui luterliku “sekti” sulandamist on käsitletud iseseisva teemana, sest see on olnud kohalikule usuasjade volinikule üks tõsisemaid probleeme. Riiklik poliitika on olnud siin otsustavaks taganttõukajaks. Omaette teemana võib vaadelda ka alternatiivse luterliku kiriku loomise katset, mis hoolimata oma sarnasusest 1922. aastal Nõukogude Venemaal loodud “Elava Kirikuga” ei saanud siiski riigilt toetust. Kuigi olen varem arvanud, et selle algatus tuli riigi poolt,¹³⁹⁹ ei ole edasine uurimine seda kinnitanud. Ilmselt oli tegu hoopis ühe tasakaalutu isiku erainitsiatiiviga.

7.1. Hernhuutlaste sulandamine luterlikku kirikusse

Süvenemata siinkohal hernhuutlaste ja luterliku kiriku suhete ajalukku (mille usuasjade volinik endale küll üksipulgi selgeks tegi), tuleb tõdeda, et EELK-s endas oli kujunenud hernhuutlaste suhtes II maailmasõja alguseks kahetine hoiak: oli vaimulikke, kellele hernhuutlased sümpatiseerisid (konservatiivid), ja vaimulikke, kes neid üldse ei sallinud (liberaalid, aga ka suurem osa konfessionaliste). Ka hernhuutlased olid suhtumise poolest luterlastesse kahes leeris: separatistid E. Tanneriga¹⁴⁰⁰ eesotsas (“tannerlased”, Vennaste Ühing) ja need hernhuutlased, kes soovisid J. Leidtorfi juhtimisel samal ajal ka luterlasteks jääda (“leidtorflased”, vennastekogudus). Lõhe oli tekkinud pärast seda,

---

¹³⁹⁹ Vt. nt. ALTNURME, R. Baltic (Protestant) Churches under the Soviet Occupation. — Religion Around the Baltic Sea Area throughout a Millennium — Conflicts and Common Interests. Final Report. [Helsinki, 2000].

¹⁴⁰⁰ 1919–1942 oli E. Tanner EELK teenistuses õpetaja ja ka praostina nii Saarte-Lääne kui ka Rootsi praostkonnas. — VAHER, Ü. Eesti. Lk. 98.

kui piiskop Rahamägi keelas 1939. aastal hernhuutlastel palvekogunemiste pidamise kiriklike jumalateenistuste ajal ja iseseisva armulaua pühitsemise. Leidtorflased allusid sellele korraldusele, tannerlased mitte.¹⁴⁰¹ Tannerlased registreerusid seejärel eraldi ühinguna. Põhivastuolu konsistooriumiga ongi olnud vennastele õpetajaõiguste andmise pärast, mida Tanner tavatses teha.¹⁴⁰² Tema pooldajad on mõnel juhul ka eitanud lasteristimist. Enamik hernhuutlasi oli siiski luterlikku kirikusse jäämise poolt, "tannerlased" moodustasid väikese sekti. Tannerlastel oli 15 kogudust, leidtorflastel 42.¹⁴⁰³ Nõukogude võim püüdis "likvideerida" eelkõige tannerlasi.

1937–1941 oli hernhuutlastega "sidepidajaks" õpetaja A. Horn. Ta oli valitud vennastekoguduse juhatusse. Tema kuulumine konsistooriumisse alates 1945. aastast tihendas sidet hernhuutlaste mõõduka suunaga. Samas oli tollases konsistooriumis ka neid, kes pidasid hernhuutlasi vaimupimeduse kandjaiks, eelkõige nende suhtumise tõttu haridusse, kultuuri ja rahvusluse. Selliseid vaateid on avaldanud J. Liiv,¹⁴⁰⁴ aga ka A. Pähn näib olevat olnud temaga ühel nõul (vt. ptk. 6.1.2.). 1943. aastal soovis Piiskoplik Nõukogu vennastekogudusega üldiselt veel seotuks jääda, aga loobuda suhetest tannerlastega (kes sellega ise täielikult nõus olid). 1945 hakkas usuasjade volinik hernhuutlasi uurima. Ta küsis konsistooriumilt, milline on EELK vahekord hernhuutlastega.¹⁴⁰⁵ Tema kirjale oli lisatud J. Leidtorfi ja A. Horni allkirjastatud selgitus, et "Ev. Vennaste Kogudus ENSV-s" ei moodusta "mitte iseseisvat kogudust, vaid töötab ev. luteri koguduse sees iseseisva ühinguna, missuguse ühingu liikmed on eranditult Eesti NSV-s asuva luteri kiriku liikmed."¹⁴⁰⁶ Vastuseks teatas konsistoorium, et vennastekogudus ei seisa EELK-ga siiski mingis õiguslikus või alluvas vahekorras ning EELK-l ei ole ka mingit kontrolli nende koguduste üle. Konsistoorium nentis: "Vennaste koguduse liikmed on küll ühtlasi luteri kiriku liikmed, kel usuline side on EELK-ga, kuid nad teotsevad iseseisva ühinguna."¹⁴⁰⁷ Volinikule saadetud vastuse tagajärjeks oli, et ka leidtorflasi ei arvestatud luterlaste juurde, neid ei registreeritud, vaid volinik jäi ootama otsust Moskvast.

¹⁴⁰¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 22.

¹⁴⁰² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 76.

¹⁴⁰³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1337, l. 12p. See oli Tanneri enda hinnang 1949. aastal. Kivi arvestuse järgi oli 1945. a. juulis tannerlastel 11 kogudust (neist 1 suletud) ja 700–800 liiget. Samal ajal oli leidtorflasi voliniku hinnangul u. 1500, registreerimisavalduse oli esitanud 35 kogudust. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 23. Juba 01.10.1945 hindas volinik hernhuutlaste koguduste arvu ligilähedaseks Tanneri hilisemale arvestusele: tannerlastel 14, leidtorflastel 44 kogudust. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 30.

¹⁴⁰⁴ EELKKA, PN, Protokoll 11.05.1943.

¹⁴⁰⁵ EELKKA, Kuv 1945, V.a. EELK Konsistooriumi President, 08.06.1945.

¹⁴⁰⁶ EELKKA, Kuv 1945, NSVL RKN juures asuva usukultusasjade Nõukogu volinikule Eesti NSV-s, s.a. Venekeelne ärakiri läks hiljem UN-ile. — ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 26.

¹⁴⁰⁷ EELKKA, Kuv 1945, NSVL RKN Usuasjade Nõukogu Eesti NSV Volinikule, 11.06.1945. Venekeelne ärakiri ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 27

Järgnes J. Leidtorfi otsene pöördumine konsistooriumi poole palvega võtta vennastekoguduse palvemajad vastu EELK-sse, et "olla luteri kiriku osaduses ja töötada ev. luteri kiriku usualustel" Palvemajad pidid töötama kohaliku koguduse õpetaja vastutusel.¹⁴⁰⁸ Voliniku hilisema teate kohaselt oli piiskopi asetäitja andnud vastava loa ning lubanud vennastekogudustele teatud autonoomiat.¹⁴⁰⁹ Siiski jäi asi Moskva otsuse taha seisma. 15.07.1945 saatis volinik oma ettekande hernhuutlaste kohta Moskvasse, teatades selles, et ENSV MN ei toeta hernhuutlaste iseseisvat registreerimist — kui, siis ainult tannerlaste.¹⁴¹⁰ 1945. a. IV kvartali aruandes toetas ta juba koguduste likvideerimist, viidates mitmele põhjusele, eelkõige tihedatele sidemetele luterlastega ja sellele, et kodanliku korra ajal polnud vennaksed tegutsenud mitte usuühingute, vaid tavaliste ühingute seaduse alusel. Kõik sellised ühingud olid aga nõukogude võimu saabudes likvideeritud.¹⁴¹¹

Arutelu riigi tasemel võttis üsna palju aega. Samal ajal jätkas Kivi kontrolli hernhuutlaste üle ja püüdis küsimust reguleerida. 31.01.1946 koostatud aruandelises kirjas UN-ile on ta probleemi eraldi käsitletud. Tannerlased keeldusid esialgu ühinemast nii luterlaste kui ka baptistidega. Kivi oli Tanneri käest kuulnud, et hernhuutlaste hoiak on täiesti apoliitiline. Niisiis polnud neist kasu nn. patriootlikus töös. Samas leidis volinik, et tannerlased võiksid vaatamata väiksele hulgale oma aktiivsuse tõttu olla kasulikud luterliku kiriku nõrgestamisel. Kivi arvates võinuksid tannerlased, juhul kui nad iseseisvalt registreerida, tõmmata luterlikest kogudustest enda juurde ära ka leidtorflased, kes mõnel juhul moodustasid luterlike koguduste tuuma, eriti just aktiivsetes kogudustes.¹⁴¹² Lõpetuseks märkis volinik, et kui võtta eesmärgiks murda luterliku kiriku nõukogudevastane hoiak, tuleks mõlemad hernhuutlaste rühmitused likvideerida.¹⁴¹³

Milline arusaam probleemist oli nende ettekannete põhjal kujunenud UN-is, näitab viimaks 22.02.1946 saadetud vastus, kus tänati huvitava info eest nelja (?) luterlikus kirikus tegutseva sektantliku voolu kohta: leidtorflased, tannerlased, luterlikud vennastekogudused ja hernhuutlased. Otsuse tegemisega ei kiirustatud, soovitati jätkata süvendatud uurimistööd.¹⁴¹⁴

Juba 21.03.1946 aga soovitati UN-ist Kivile mitte sekkuda, kui tannerlased peaksid hakkama üle minema õigeusku. Vastupidi, volinikul soovitati seda protsessi igati soodustada. Hernhuutlaste kogudusi ei tohtinud iseseisvalt regist-

---

¹⁴⁰⁸ EELKKA, Kuv 1945, EELK Konsistooriumile, 05.07.1945.

¹⁴⁰⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 18.

¹⁴¹⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 21–25.

¹⁴¹¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 51. Hernhuutlasi oli sel hetkel voliniku andmetel kokku 2500: 1500 leidtorflast ja 1000 tannerlast.

¹⁴¹² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 11.

¹⁴¹³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 12.

¹⁴¹⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 18, 18p.

reerida, kuid tuli arvele jätta. Volinik pidi üleminekut pidevalt jälgima ja vaatlema Tanneri sellealast ettevalmistustööd ning ka Leidtorfi reaktsiooni.¹⁴¹⁵

Nagu selgub julgeolekuorganite aruannetest, oli tegemist UN-i ja julgeolekuorganite ühisoperatsiooniga. Julgeolek oli värvanud Tanneri (agent "Fevralskii") "kompromiteeriva materjali põhjal", et teha talle ülesandeks hernhuutlaste üleviimine õigeusku, "eesmärgiga kindlustada õigeusu kiriku positsioone Eestis vastukaaluks luterlikule kirikule" Tanner oli agenditööd teinud äärmiselt tõrkvalt ja hernhuutlaste üleviimisse õigeusku suhtus ta täiesti eitavalt.¹⁴¹⁶ Kivi andmeil olevat vähemalt 1945. aastal mõned tannerlaste Lõuna-Eesti koguduste liikmed olnud õigeusklikud.¹⁴¹⁷ Siiski jäi sellest väheks, et sellist operatsiooni edukalt läbi viia. Moskva juhtivorganite asjatundmatu mõttekonstruktsioon kukkus seega läbi.

Märtsis ja aprillis 1946 pidas volinik mitu vestlust, uurimaks nii hernhuutlaste meeleolusid ja nende suhtumist teistesse vooludesse kui ka suhtumist neisse luterlikus kirikus. Leidtorflasi eristas luterlastest nende enda väitel vaid see, et kirikus võisid käia ka uskmatud inimesed, aga palvemajja tulid vaid usklikud. Luterlikus kirikus omakorda suhtuti hernhuutlastesse-leidtorflastesse üldiselt positiivselt. Tollane Jüri koguduse õpetaja Otto Tallinn oli volinikule öelnud:

Kirik ja kogudus, kus ma teenin, on seepärast nii heal järjel, et kihelkonnas oli tugev vennastekoguduste palvemajade tegevus, nagu varem nii ka praegu. Hernhuutlased pole aktiivsed mitte ainult oma palvemajades vaid ka kõigis kirikus ja kiriku kasuks läbi viidavates üritustes.¹⁴¹⁸

Keila vennastekoguduse vanem vend oli volinikule öelnud:

Meie oleme luterliku kiriku tuum, luterliku kiriku aktiiv, ilma meieta pole aktiivne usu elu mõeldav. Meie oleme see südametuli, mis haarab kaasa ka teisi.¹⁴¹⁹

Voliniku hinnangul ei tauninud piiskopi asetäitja hernhuutlaste iseseisvat registreerimist mitte selleks, et nende tegevust keelata, vaid pigem selleks, et allutada hernhuutlikud palvemajad luterlike koguduste kontrollile nagu varasematel aegadel. Volinik märkis pastoreid, kes olid kas ise hernhuutlased või nendega tihedas koostöös: muidugi A. Horn, Hageri õpetaja Soosaar, Türi õpetaja F. Uuspõld, H. Haamer, B. Leib.¹⁴²⁰

---

¹⁴¹⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 27.

¹⁴¹⁶ Tanneri värbamise kohta vt. ERAF, f. 131, n. 1, s. 114, l. 9. Tanneri suhtumisest vt. ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 17.

¹⁴¹⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 23.

¹⁴¹⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 39.

¹⁴¹⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 39.

¹⁴²⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 40.

Voliniku teatel oli piiskopi asetäitja pakkunud E. Tannerile korduvalt kohta mõnes luterlikus koguduses, kuid see oli järjekindlalt ära öelnud. Tannerlastest oli volinik kõnelenud ühe Punaarmee veteranist jutlustajaga, Punatähe ordeni kavaleriga. Leidtorflasi pidas jutlustaja luterlike pastorite käsilasteks, kes olid kaotanud silmist hernhuutlaste ideelise liini. Voliniku küsimusele, kuidas ta suhtub näiteks õigeusu kirikusse ja koostöösse sellega, oli jutlustaja põigeldes vastanud, et peab sellist küsimust imelikuks ja arusaamatuks ning mitte tõsiselt esitatuks.¹⁴²¹ Hernhuutluse Eesti Vabariigi aegsest ajaloost oli Kivi leidnud, et Tanner oli toimetanud “Kristlikku perekonnalehte”, mis oli pärast “Euroopa Kristliku Misjoni” valdusesse minekut hakanud avaldama nõukogudevastaseid ja antikommunistlikke artikleid. Samuti oli ajalehes palutud Jumala õnnistust vapsidele. Tõlgitud väljavõtted saatis Kivi UN-ile.¹⁴²²

08.02.1947 on Sadovski Kivile saadetud kirjas kurtnud, et informatsiooni hernhuutlaste “misjonivennaskonna” kohta on UN-il ikka veel vähe. 26.03.1947 teatas UN-i esimees Poljanski K. Vorosilovile, et Baltikumis on 112 hernhuutlaste kogudust, mis on seni registreerimata.

Hernhuutlikud kogudused on olemuselt luterliku kiriku misjoniorganisatsioonid, kes on endale ülesandeks seadnud “puhastatud” luterluse aktiivse propageerimise. Nad paistavad silma suure fanatismi ja proslütismiga. Hernhuutlaste registreerimise küsimus on tundmaõppimise staadiumis.¹⁴²³

Eestis teati olevat 4000 hernhuutlast (54 kogudust), Lätis 2000 (57 kogudust). Eesti kohta oli see arv ilmselt liialdus, sest 1925. aastal oli hernhuutlasi Eestis olnud 3000 ja juurdekasvu järgmistel aastatel ei täheldatud.¹⁴²⁴ Siin on arvestatud mõlema suuna esindajaid.

05.08.1947 järjekordses Moskvasse saadetud informatsioonilises ettekandes hernhuutlaste kohta kurtis volinik, et tal pole seni teatatule midagi uut lisada. Tegelikult oli see aruanne senistest põhjalikum (13 lehekülge, millele lisandus 8-leheküljeline ajalooline ülevaade hernhuutlusest Baltikumis), analüüsitud oli muu hulgas hernhuutlaste keskmist vanust, mis oli leidtorflaste seas tunduvalt kõrgem kui tannerlastel. Tannerlastel oli kaks kolmandikku liikmeist nooremad kui 55 aastat, leidtorflastel oli see proportsioon täpselt vastupidine.¹⁴²⁵ Järelikult olid tannerlased tunduvalt elujõulisemad. Volinik oli ka välja selgitanud, kui palju on hernhuutlaste seas õigeusklikke — 18 inimest ehk 2,7%.¹⁴²⁶ Lõpetuseks väljendas Kivi lootust, et viimaks ometi on ehk UN-il piisavalt materjali otsuse tegemiseks, sest seoses lepingute sõlmimisega TK-de ja usuühingute vahel olid

---

¹⁴²¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 41.

¹⁴²² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 41, 42.

¹⁴²³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 47, l. 115, 116.

¹⁴²⁴ SILD, O. Eesti. Lk. 230.

¹⁴²⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 54.

¹⁴²⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 45.

hernhuutlaste kogudused seni veel registreerimata ja ühingud rahutuks muutumas, miks nendega midagi ette ei võeta.¹⁴²⁷

12.12.1947 jõudis UN viimaks tänu Kivi uurimistööle otsusele ja Poljanski saatis voliniku töö põhjal koostatud neljaleheküljelise ettekande koos ajaloolise ülevaatega Baltikumi hernhuutlusest Vorošilovile. Kaasaegse hernhuutluse kohta leidis Poljanski, et see on "luterliku pietismi restauratsioon ja moderniseerimine" Tihe side luterlusega (dogmaatiliste erinevuste puudumine) viis UN-i otsusele lubada vennaste palvemaju registreerida kui luterlike koguduste filiaale. "See lubab aktiivsemalt, luterlike pastorite kaudu, kõrvaldada järkjärgult hernhuutlaste iseärasused." Oli ette arvata, et osa kogudusi keeldub registreerumast luterlike koguduste filiaalidena. Need pidas UN võimalikuks likvideerida. Vorošilov toetas ettepanekut 17.01.1948 ja 31.01.1948 saadeti vastavad korraldused Eesti ja Läti volinikule.¹⁴²⁸

Leidtorflaste registreerimine algas suuremate probleemideta: 20.07. oli 73% nende palvemajadest (28) esitanud avalduse registreerimiseks ja 22 puhul olid kohalikud luterlikud kogudused juba teatanud ka oma nõusolekust neid filiaalideks võtta. Mõnel juhul (Rakvere, Kadrina) ei tahtnud luterlik kogudus sellega nõustuda, sest palvemaja asus kirikule liiga lähedal. Tannerlased esialgu vastavaid avaldusi ei esitanudki, lootes ikka veel iseseisvale registreerimisele.¹⁴²⁹

Ukraina volinik Vilhovoi nimetas 06.03.1948 ettekandes UN-ile (luterliku ja reformeeritud kiriku kohta NSVL-s) Tannerit endiseks vapside käsilaseks. Samuti süüdistas ta Tannerit katses viia hernhuutlased luterliku kiriku alt õigeusku.¹⁴³⁰ Sellise avalduse põhjustas kas juhtkonnast kaugel oleva Ukraina voliniku teadmatus või katse ajada operatsiooni nurjumine tagantjärele Tanneri kaela.

Tanner otsustas 29.05.1948 lahendada probleemi otsepöördumisega UN-i esimehe poole, taotledes vennaste ühingute iseseisvat registreerimist ja tuues välja nende erinevused luterlaste ja baptistidega,¹⁴³¹ kuid Poljanski teatas vastuseks Kivile 02.07., et viimane peab Tannerile suuliselt edasi andma UN-i keeldumise ning nõudmise, et palvemaju saab registreerida ainult luterlike koguduste filiaalidena.¹⁴³²

---

¹⁴²⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 58. Mihkel Viise hinnangul muutus hernhuutlaste tegevus aastail 1945–1947 märgatavalt aktiivsemaks, mille tõttu hakati nende vastu kasutama riiklikke surveabinõusid. — VIISE, M. EELC. P 133. Ilmselt on hernhuutlaste tegevus elavnenu koos aktiivsuse suurenemisega kogu luterliku kiriku tegevuses. Voliniku aruanded eristavad hernhuutlikku "ärkamist" ei kajasta.

¹⁴²⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 48, l. 75–78.

¹⁴²⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 150, 150p.

¹⁴³⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 52, l. 240, 241, 246.

¹⁴³¹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 114–127. Osaline ärakiri GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1337, l. 10–20. Võrreldes luterlastega olevat tannerlased üle elanud pöördumise, nende jumalateenistuskord oli lihtsam. Lasteristimist siiski tunnustati ja erinevalt baptistidest tähendas armulaud neile sakramenti.

¹⁴³² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 46.

Samas oli Tanner pidanud suvel 1948 läbirääkimisi ühendamaks vennakseid baptistidega. Kuigi evangeeliumi kristlaste ja baptistide liidu Moskva keskus oli nõusse jäänud, ei pidanud Eesti baptistid võimalikuks tannerlasi oma liitu vastu võtta, sest tannerlased soovisid ühineda vaid formaalselt ega tahtnud teha oma arusaamades ja kommetes ühtegi järeleandmist. Evangeeliumi kristlaste ja baptistide liidust võinuks niimoodi kujuneda ühtse organisatsiooni asemel “mingi vinegrett”, nagu N. Levindanto märkis kirjas liidu juhtkonnale Moskvast 25.08.1948.¹⁴³³ Siiski andis Eesti evangeeliumi kristlaste ja baptistide liidu juhtkond keskusele järele ja 11 tannerlaste kogudust esitasidki 06.–10.09.1948 avalduse, et neid registreeritaks mainitud liidu koosseisus. Volinik oli ise sellel ajal komandeeringus. Tema komandeeringust saabumise ajaks 20. septembriks olid tannerlased meelt muutnud (neilt nõuti ühinemiseks vee alla kastmisega ristimise läbitegemist) ja avaldused tagasi võtnud, olles Tanneri sõnul otsustanud siiski ühineda luterliku kirikuga.¹⁴³⁴ Tanneri manöövrid viisid voliniku mõttele, et tannerlased pole kunagi tahtnudki kellegagi ühineda. Probleemi lahendamiseks tulnuks Kivi arvates sulgeda vähemalt tannerlaste Tallinna palvemaja ja saata Tanner “tööle sinna, kus puuduvad tema kogudused ja pole hernhuutlasi”¹⁴³⁵ 08.09. on ka UN-st volinikule saadetud ettekirjutus — mitte lasta hernhuutlastel ühineda baptistidega, vaid sundida neid vormistama oma palvemajad luterlike koguduste filiaalideks.¹⁴³⁶

Seni registreerimata vennastekogudustele ja -ühingutele andis volinik UN-i otsusest teada saades eristaatuse: kuigi nad polnud veel registreeritud, tuli neid kohelda registreeritutega võrdselt. Kivi saatis TK-dele eraldi selliste usuühingute nimekirja.¹⁴³⁷ On näha, et vähemalt osa palvemaju oli vahepeal tegutsenud registreerimata.¹⁴³⁸ Seda kinnitas ka E. Tanner ise oma pöördumises UN-i esimehe poole.

02.10.1948 saatis volinik kohalikele TK-dele laiali taotlusi seniste vennaste ühingute palvemajade (10) sulgemiseks.¹⁴³⁹ Esialgu jäid need palvemajad siiski veel muuks otstarbeks kasutusele võtmata, jäi võimalus, et nad ühinevad luterliku kirikuga.

27.10.1948 võttis konsistoorium vastu otsuse lubada tannerlastel ühineda kirikuga, tingimuseks täielik loobumine iseseisvusest.

Vennaste ühingute ja nende juhtide poolt esitatud sooviavalduste põhjal toetab EELK Konsistoorium ühingute liitumist EELK kogudustega tingi-

¹⁴³³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1339, l. 54.

¹⁴³⁴ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 225, 226. Kivi 1948. a. II kvartali aruanne, koostatud 09.10.1948.

¹⁴³⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 227, 228. Näib, et volinik mõtleb Siberit. Hernhuutlasi oli Siberis väljasaadetud volga-sakslaste seas tegelikult palju.

¹⁴³⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 154, 154p.

¹⁴³⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 46.

¹⁴³⁸ Nt. Mustlas. — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 100.

¹⁴³⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 187–193.

mustel, et liitumine ei toimu ainult vormiliselt, vaid sisuliselt ning ühingute liikmed ja tegelased tunnistavad enese kohta kehtivaks EELK korra ja Luteriusu kiriku liikmetena alluvad EELK Konsistooriumi otsustele, omades teiste koguduseliikmetega võrdsed õigused ja kohustused.¹⁴⁴⁰

Palvemaja, kus Tanner ise teenis (aadressiga Tallinnas Aspe 5), ei tahtnud otsusele alluda, ja (Kopli) luterlikule kogudusele seda palvemaja allutada esialgu ei õnnestunud. 07.01.1949 kohtusid E. Tanner ja A. Pähn ning Pähn nõudis Tannerilt palvemaja filiaaliks muutmist. Pähn ütles hiljem volinikule, et tema arvates Tanner ja (Peeter) Sink (teine selle palvemaja juht) ei astu luterliku kiriku teenistusse. Ühinemine metodistidega ei õnnestunud samuti, superintendent M. Kuigre tõi voliniku järelepärimise peale hulga põhjusi, miks küsimust ei saanud kiiresti lahendada (kuigi Tanner oli eelnevalt volinikule kinnitanud, et sealtpoolt takistusi pole). See viis voliniku mõttele, et "praegu on võimalik palvemaja küsimust lahendada usklike omavaheliste vastuolude baasil"¹⁴⁴¹ Esialgu tüli konsistooriumiga siiski vaibus. Voliniku toetusel peatati vahepeal palvemaja tegevus, kuid avati taas Tanneri aktiivse protesti tagajärjel ning Aspe tänava palvemaja registreeriti 24.02.1949 Kopli koguduse filiaalina.¹⁴⁴²

Luterliku kirikuga liitusid siiski peamiselt ainult leidtorflased (kelle vanem J. Leidtorf oli 18.04.1946 surnud¹⁴⁴³). Nende palvemajad ühinesidki kirikuga filiaalidena luterlike õpetajate hoole alla (26.10. seisuga 23). Tannerlaste palvemajad üldjuhul suleti ning nende hooned anti kasutada kohalikele TK-dele. 18. novembriks oli nende palvemajadest jäänud vaid neli tegutsema luterlike koguduste filiaalidena.¹⁴⁴⁴ 30.12.1948 teatas UN, et seni filiaalideks muutmata jäänud palvemajad võib sulgeda, kuid "mitte üheaegselt, kampaania korras, vaid hajutatult vähemalt kuni kevadeni 1949"¹⁴⁴⁵ Ikka veel hooliti usuvabaduse etendamisest. 07.04.1949 raporteeris volinik Moskvasse hernhuutlaste palvemajade registreerimise lõpetamisest. See oli küll alles esimene etapp nende tasulilitamisel, nagu ta ise kohe nentis. Tuli jälgida, et vennaksed ei pääseks endistes palvemajades esinema. Selle eest lubas ta edaspidi hoolt kanda.¹⁴⁴⁶ Suurim tülitekitaja, E. Tanner oli küüditatud ja rohkem temast teateid pole.¹⁴⁴⁷

23.04.1949 andis UN-i esimees Poljanski omakorda aru NSV Liidu juhtkonnale (K. Vorosilovile ja G. Malenkovile) UN-i tegevusest 1948. aastal ja

¹⁴⁴⁰ EELKKA, Kprot 1948, Protokoll nr. 7, p. 13, 27.10.1948.

¹⁴⁴¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 73, 74.

¹⁴⁴² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 76. Kuigi kaua palvemaja tegevus siiski ei kestnud, ta võeti kultushoonete registrist maha koos Kopli koguduse majaga 07.05.1951. — ERA, f. R-1989, n. 1, s. 3, l. 13.

¹⁴⁴³ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 4, l. 33.

¹⁴⁴⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 231, 232.

¹⁴⁴⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 5, l. 284.

¹⁴⁴⁶ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 93, 96.

¹⁴⁴⁷ VEEM, Konrad. Eesti vaba rahvakirik. Dokumentatsioon ja leksikon. Stockholm, 1990. Lk. 455. VAHER, Ü. Eesti. Lk. 98.

1949. a. I kvartali jooksul. Muu hulgas mainiti “rohkearvulise luterliku sekti hernhuutluse” tegevuse piiramist. Hernhuutlaste tegevuse kõige negatiivsemaks küljeks peeti “nn. pietismi, s.t. usklise kasvatamist “seesmise” täiustumise suunas” Dogmaatiliste erinevuste puudumisel ei nähtud vajadust registreerida hernhuutlasi eraldi. UN-i tegevus oli suunatud sellele, et “allutades hernhuutlasi luterlastele, anda viimastele võimalus neid sulandada ja likvideerida järk-järgult nende mõningad iseärasused”¹⁴⁴⁸ Näib, et kirikulgi polnud selle vastu midagi.

Iseseisva luterliku koguduse registreerimine ei olnud samuti võimalik, nagu näitab Kuressaare luterliku vabakoguduse lugu. Kogudus oli loodud juba 1928 ja esitas 1945. aastal nõuetekohase avalduse. Kooskäämise kohaks oli tuba eramajas. Volinik oli taotlenud koguduse liitmist Kuressaare Laurentiuse koguduse filiaaliks, kuid tagajärjetult.¹⁴⁴⁹ 1948. a. IV kvartalis sai koguduse jutlustaja Käsper teada, et kogudust ei registreerita (taotlus oli esitatud 1945), ja saatis Eesti NSV juhtkonnale kaebuse. Volinik saadeti kohapeale asja uurima. Kivi hinnangul oli tegu puhtalt hernhuutliku kogudusega ja tema likvideerimiseks piisas juba sellest, et kogudus keeldus edasi eksisteerimast pelgalt kohaliku koguduse filiaalina. Vaimulikel koosolekutel käis 8–15 vanakest ja kogudust hoidis koos ainult jutlustaja Käsperi isik. Volinik kandis ENSV juhtkonnale ette, et tema arvates pole koguduse sulgemisel tegemist tagakiusamisega usulistel põhjustel, nagu kaebuses oli väidetud.¹⁴⁵⁰

7.2. Suhted välismaa kirikutega

Kirikute sidemed välismaaga on Nõukogude võimuorganeid alati huvitanud. 29.08.1945 küsis UN-i liige K. Pugo Kivilt, kas on võimalik, et ENSV territooriumil tegutseb “Gustav-Adolf-Verein” (ilmselt mõeldud *Gustav-Adolf-Werk*’i), kas see organisatsioon on seotud välismaaga ja kas ta on saanud välismaalt ka materiaalselt abi.¹⁴⁵¹ Mis on sellise järelepärimise põhjutanud, pole teada. Ei ole mingeid jälgi, et see protestantidele välismaal abi osutanud organisatsioon oleks tegutsenud tolleaegses Eestis.

Enne Kirikute Maailmanõukogu (KMN) loomist Amsterdamis 1948 asusid UN ja VÕKN kiiresti välja töötama seisukohta oikumeenilise liikumise suhtes. Juba 29.07.1947 saatis Poljanski volinikele neljaleheküljelise ülevaate oikumeenilisest liikumisest, uurides, ega mõni kirik pole saanud kutset Amsterdami KMN-i loomisele. 1946. aastal loodud rahvusvaheliste küsimuste komisjoni esimees, USA vabariiklasest senaator G. Dulles, tegi UN tegelastele enim muret oma leppimatult negatiivse hoiakuga Nõukogude Liidu suhtes. Teatati ka, et

---

¹⁴⁴⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 61, l. 48.

¹⁴⁴⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 7, l. 262.

¹⁴⁵⁰ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 96, 97.

¹⁴⁵¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 2, l. 30.

õigeusu kirik ei osale oikumeenilises liikumises, sest viimane “tegeleb peamiselt poliitiliste küsimustega, aga usuküsimused on vaid katteks poliitilistele.”¹⁴⁵²

21.02.1948 välisministeeriumile tehtud järelepärimises nähti liikumises kahte suunda — reaktsoonilist, mida esindas kõige elavamalt USA vabariiklasest senaator John Foster Dulles, ja liberaal-progressiivset, mis seostus eelkõige “dialektilise teoloogia” ja Karl Barthiga, sinna kuulus ka Willem Adolf Visser t’Hooft.¹⁴⁵³ Nõukogude sõjaväelise administratsiooni juht Saksamaal Tjulpanov leidis, et kuigi NSV Liidu protestandid ja katoliiklased tuleks oikumeenilisest liikumisest eemal hoida, oleks vene õigeusu kiriku ühinemine sellega kasulik, et kasutada tribüüni oma seisukohtade esitamiseks. Tjulpanov leidis ka, et “absoluutse ettevalmistatuse” korral tuleks kõne alla luterliku kiriku delegatsiooni saatmine oikumeenilise liikumisega ühinemiseks.¹⁴⁵⁴ Ettevalmistuseks pidi olema mõne luterliku vaimuliku Saksamaal-käik, kuid sellise vaimuliku leidmine võttis Eesti volinikul ülemäära aega ja missioon jäi teostamata. 09.04.1948 tegi UN-i esimees Poljanski Kivile järelepärimise, kas Eestis on 2–3 inimest luterliku vaimulikkonna hulgast, kes “poliitilisest vaatenurgast ei ärataks mingit kahtlust” ning kellele võiks usaldada ülesande minna Nõukogude okupatsioonitsoonis Saksamaale jutlustama ja ettekandeid pidama. Kandidaatidel pidi olema teoloogiline haridus ja nad pidid hästi tundma evangeelse luterliku kiriku ajalugu. Kivi ei saanud pikka aega vastust, pärast kahte meeldetuletust esitas ta viimaks 22.10.1948 kolm kandidaati: Jaan Kiiviti, Edgar Hargi ja Georg Klaus.¹⁴⁵⁵ Ent oli juba hilja — 23. augustil oli Amsterdamis loodud Kirikute Maailmanõukogu ja sealseks EELK ainuesindajaks oli saanud eksiikirik.

08.–18.07.1948 toimusid Moskvas pidustused, mis olid pühendatud vene õigeusu kiriku autokefaalia 500. aastapäevale. Pidustuste ajal arutasid patriarhid ja autokefaalsete õigeusu kirikute esindajad ka päevaprobleeme, muu hulgas suhtumist nii Vatikani (“rahvusvaheliste intriigide keskus”) kui ka oikumeenilisse liikumisse. Otsustati mitte osaleda Kirikute Maailmanõukogu loomisel, sest leiti, et oikumeenilist liikumist “kasutatakse angloameerika reaktiooni poolt nende imperialistliku poliitika huvides, suunamaks liikumist aktiivse kommunismivastase võitluse teele” See otsus avaldati 23. juuli ajalehtedes “Pravda” ja “Izvestija” VÕKN ja UN eeldasid, et need seisukohavõtted äratavad tähelepanu ja tekitavad reaktiooni nii katoliku kui ka protestantlikes kirikutes, kes varem olid osalenud oikumeenilises liikumises. Seetõttu nõudsid Moskva nõukogud nii VÕKN-i kui ka UN-i vabariiklikelt volinikelt ühiseid ettekandeid vaimulikkonna meelsuse kohta, kusjuures esimene tuli saata juba nädala pärast, järgmised edaspidi iga viie päeva tagant.¹⁴⁵⁶

¹⁴⁵² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 6, l. 40–44.

¹⁴⁵³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 56, l. 32.

¹⁴⁵⁴ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 56, l. 59, 60.

¹⁴⁵⁵ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 71–74.

¹⁴⁵⁶ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 129, 129p.

Selle erakorralise nõude täitmine näitas, et Moskva ülemuste kartused olid asjatud. Esimeses ühisraportis 29.07. teatati kõigepealt, et konsistooriumi liikmed ei loe neid ajalehti ja vaevalt et keegi luterliku kiriku liikmeist üldse neid loeb. Seetõttu jäi luterlaste arvamus mainitud küsimuses esialgu teadmata.¹⁴⁵⁷ 30.07. tutvustas J. Kivi A. Pähnale "Izvestija" artikli sisu. Oikumeenilise liikumise kohta oli Pähn üksnes öelnud, et osa võeti sellest ainult piiskop Rahamäe ajal ja suurelt osalt tänu tema isiklikele sidemetele. Volinikule jäi siiski mulje, et Pähn oli vägagi huvitatud Amsterdamis kohtumisest. Kivi oletas, et Amsterdamis saabub ka Johan Kõpp.¹⁴⁵⁸ Ettekandes 10.08. polnud suhtumisest oikumeenilisse liikumisse midagi uut, 17.08. edastati luterliku jutlustaja Heli-laiu arvamus — ta oli lugenud "Izvestija" artiklit ja kiitis heaks otsused nii Vatikani kui oikumeenilise liikumise kohta.¹⁴⁵⁹ 26.08. võisid Kivi ja Karsakov viimaks teatada, et "teatud organite andmeil suhtuvad luterliku kiriku pastorid positiivselt Moskvast patriarhide poolt tehtud otsusesse Vatikani kohta" Kuigi suhtumisest oikumeenilisse liikumisse poldudki õieti midagi teada saadud, palusid volinikud tühistada korralduse erakorralise aruandluse kohta.¹⁴⁶⁰ Sellega arupärimine lõppeski.

30.07.1949 saatis usuasjade volinik 11-leheküljelise aruande luterliku kiriku kohta eksiilis. See sisaldas vaimulike nimekirja — 67 vaimulikku olid 1947 a. alguseks välismaal. Ainult üks oli selle ettekande kohaselt tagasi pöördunud (H. Stillverk).¹⁴⁶¹ Volinik valgustas oma ettekandes ka Luterliku Maailmaliidu loomist 1947 ja Balti komitee kokkusaamist 24.06.1947 Stuttgartis. Kokkuvõttes nentis volinik:

[...] ülaltoodu põhjal võib teha eksimatu järelduse, et Baltikumi vaimulikest emigrandid on Balti kodanluse lipukandjaks rahvusvahelisel areenil, kes on ennast tihedalt sidunud ülemaailmse reaktsioonilise ladvikuga.¹⁴⁶²

1949. a. III kvartali aruandes kurtis volinik, et tema ettekanne välismaal viibivate luterlike pastorite kohta käsitles ainult aega kuni 1. jaanuarini 1948. Hilisema aja kohta puudusid tal andmed. Välismaal viibivate pastorite tegevusega kursis olemiseks oluks tema hinnangul hädavajalik tellida Saksamaa Ameerika tsoonis ilmuv "Kirikuleht"¹⁴⁶³

¹⁴⁵⁷ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 130.

¹⁴⁵⁸ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 131, 132.

¹⁴⁵⁹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 133, 134.

¹⁴⁶⁰ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 8, l. 135.

¹⁴⁶¹ Julgeolekuorganid räägivad 1949. a. suvel ka Jämaja koguduse jutlustaja Mart Mägi, kes oli 1944–1946 olnud Rootsis, tagasipöördumisest ja taas jutlustajana tööle asumisest. — ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 322. Et ta ei olnud ordineeritud õpetaja, siis teda ei arvestatud.

¹⁴⁶² GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 209–220.

¹⁴⁶³ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 236. Siinkirjutajalegi jäi 1946–1948 Geislingenis ja 1948–1951 Münchenis ilmunud "Kirikuleht" kättesaamatuks.

Tolleaegne välismaine eesti ajakirjandus on oma vähestes kiriku olukorda kodumaal käsitlenud artiklites küllaltki teravalt antikommunistlik, eksitamata stalinliku usuvabaduse illusioonist, mis pettis ära paljusid edumeelseid inimesi Läänes.

Tänapäeva maailma ohtlikult ulatuslik osa pidutseb Kremlis püstitatud kolosseumis. Areenile, mis haarab tervet maailma, on valelik propaganda ehitanud kõige õilsamad inimõiguste ja inimvabaduste kaitsepargid ja varjendid. Need ei varja aga ei inimest ega inimõigusi lugematute orjalaagrite ja süütute ülekohtuse hävitamise eest. [---]

Nagu Rooma kolosseumis vaatlejate hulgas ligi kolme sajandi kestel õigustasid või vähemalt sallisid halastamatut süütute kristlaste hävitamise vaatamängu, nii on Läänemaailm seni lubanud Moskva areenil vaatamänge, millede hinnaks on sadade miljonite inimeste ja heade kristlaste halastamatu orjapõlv ja elu.¹⁴⁶⁴

Pagulaskiriku esindajad olid saanud aimu kirikuliidrite ja teoloogide toetusest Moskvale just Amsterdamis KMN-i loomisel.

Nõukogude "usuvabaduse" uim, mille Stalin taktikalise nõksuna sõja ajal välja kuulutas, on veel üsna paljusid kirikumehi maailmas oma meelevalla all hoidmas. Kui meie kirikumehed möödunud aastal Amsterdamist ülemaailmselt kirikute konverentsilt tagasi tulid, olid nad lausa ehmatunud sellest teadmatusest, mis valitseb veel üsna paljude kirikumeeste juures väljaspool raudeesriiet selle kohta, mida tähendab kommunism kirikule. Leidub veel küllalt naiivseid pastoreid — ja päris juhtivate nimede hulgas — kes rahvusvahelise foorumi ees kõnelevad sellest, et sovjettide maa olevatki see, mis suudab tuua "uut vaimsust" kirikusse, mida sinna ammu oodatavat ja vajatavat!¹⁴⁶⁵

Uudised Eesti kirikuelust jõudsid ajakirjandusse harva, peamiselt hilisemate põgenike kaudu. Üldiselt suutsid need siiski kodumaise kiriku olukorda peegeldada.

Kolhoosnikele on hakatud loenguid pidama usuvastase propaganda teemadel. Vastavad "instruktorid" liiguvad seal ringi ja seletavad usu ja kiriku "kahjulikku mõju" Näilisegi usuvabaduse tagajärjeks on rahva hulgaline käimine kirikus, missugune asjaolu bolševikke on kannustanud vastumürgi otsimisele.¹⁴⁶⁶

---

¹⁴⁶⁴ OTS, Martin. Saagu valgus! — Kodukirik. Jõulukuu 1949 Rootsis. Stockholm, EELK Komitee, 1949. Lk. 24, 25.

¹⁴⁶⁵ *Observer*. Kirikumehed ja kommunistid. — Eesti Teataja, nr. 7 (378), 27.01.1949. Lk. 4. Selliste arusaamade kummutamise eest asus võitlema A. Võõbus — juba 1950. a. ilmus autori kirjastusel Maywoodis, Illinois's tema *Communism's Challenge to Christianity*, kus kaitsti väidet kommunismi ja kristluse vastandlikkusest.

¹⁴⁶⁶ Teateid kodumaalt. — Eesti Teataja, nr. 6 (377), 23.01.1949. Lk. 2.

Tartu kohta teati 1949. a. algul, et seal on ainult üks kirik terveks jäänud — ülikooli kirik¹⁴⁶⁷ — ja sellegi tahab ülikool muuks otstarbeks kasutusele võtta. Anonüümse kodumaalt põgenenu andmeil oli toimunud ka arreteerimisi.

“Piiskop”, kes 1944. a. ametisse seati, on juba ammugi Põhja-Venemaal sunnitöölaagris koos sinna saadetud Eesti professorite ja haritlastega.¹⁴⁶⁸ Tema saatuse on tabanud ka teisi end. usuteaduskonna õppejõudusid ja rea vaimulikke.¹⁴⁶⁹

Ühe Poola inseneri värske raamatu põhjal arvati ka teadvat,

mis mehed on nõukogude kiriku teenijad, alates kõige kõrgemast: ikka ja ainult NKVD otsesed alluvad; kes neist oma peremeeste ülesandeid hoolikalt ei täida, leiab ennast peatselt sunnitöölaagrist. Preestrite-agentide kaudu on NKVD loonud endale väga tõhusa abiväe.¹⁴⁷⁰

Kuigi väide käis Poola katoliku kiriku kohta, oli see esitatud selge vihjena.

Ilmselt suudeti siiski ka kirjavahetuse kaudu teateid edastada, kuigi ajakirjanduses pole sellest jälgi märgata. Oktoobris 1946 saatis A. Pähn omal initsiatiivil (voliniku loal) A. Täheväljale tema kirja teel saadetud palve peale A. Tähevälja isikliku toimiku koopia, millele lisatud kirjas teatas:

Austatud pastor Täheväli, A. Konsistoorium saadab Teile Teile isikliku toimiku koopia. Omalt poolt teatame, et kirik on jälle tervikuna organiseeritud. 152 kogudust on registreeritud kirikuasjade voliniku juures. Praegu käib kogudustes kiriku taastamine. Paljud on selle tööga juba toime tulnud. Suur puudus on jutlustajaist. [...] 80 vaimulikku ei ole suutelised teenima kõiki kogudusi. Õpetajaid aitavad köstrid, organistid ja koguduste liikmed. Teeme ettevalmistusi Usuteaduse Instituudi avamiseks.

Saadame tervituse kõigile õpetajaile väljaspool kodumaal, ja kristlastele ja ootame teid kõiki koju, et te võiksite töötada kogudustes, mis on jäänud ilma karjasteta.¹⁴⁷¹

See on ainuke ametlik teade, mis sellel perioodil kodumaa kiriku esindajalt eksiilkiriku esindajale saadeti. Kirja täpne sisu on teada tänu sellele, et julgeolekuministeerium võttis kirja enne edasisaatmist lahti. Muidugi oli ka A. Pähn selle võimalusega arvestanud ning kirja sisu sarnaneb paljuski 1949. a. alguseks piiskopi asetäitja koostatud repatrieerumisüleskutsega (vt. ptk. 6.2.2.).

---

¹⁴⁶⁷ Tegelikult oli ka Peetri kirik terve — vt. 2. peatükk.

¹⁴⁶⁸ Ilmselt on mõeldud A. Pähna, kuigi ta ei olnud veel arreteeritud — A. Eilart oli piiskopi asetäitjana täiesti seaduslik.

¹⁴⁶⁹ *Observer*. Kirikumehed ja kommunistid. — Eesti Teataja, nr. 7 (378), 27.01.1949. Lk. 4.

¹⁴⁷⁰ *Observer*. Kirikumehed ja kommunistid. — Eesti Teataja, nr. 7 (378), 27.01.1949. Lk. 4.

¹⁴⁷¹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 115, l. 1, 1p. Tõlge vene keelest.

Sidet (kirjavahetust) välismaaga pidasid julgeolekuorganite andmeil veel praostid E. Kõrv, J. Uustal, õpetaja M. Paugus, praost J. Varik, jutlustaja M. Mägi.¹⁴⁷²

Kirikuelu värsked uudised, nagu peapiiskopi valimine, jõudsid Läände arvatavasti suure hilinemisega. Tuleb märkida, et just enne XIII, erakorralist kirikukogu kogunes Stockholmis Eesti kirikuõpetajate konverents (10.–11.09.1949), kus võeti eesmärgiks hoida EELK-d paguluses ühtsena.¹⁴⁷³ Novembri algul tähistati Johan Kõpu 75. sünnipäeva. “Eesti Teataja” avaldas sellel puhul mitu artiklit, sünnipäevakingina ilmus trükist raamat “Jumala abiga edasi” Enne vanaduspensionile lahkumist on J. Kõpp 1963. aastal “Eesti Kirikus” rõhutanud vajadust pidada meeles, et EELK on nii kodu- kui välismaal ikkagi üks kirik, kellel seisab tulevikus ees taas tervikuks ühinemine.¹⁴⁷⁴

7.3. Katse ühineda vene õigeusu kirikuga

Esimene teadaolev kontaktisoov õigeusu kirikuga on olnud 1945. a. lõpul kavatsus arutada üheskoos valmistumist NSV Liidu Ülemnõukogu valimisteks (vt. 6. peatükk). Kas see kava ka teoks sai, pole teada. Edasisi sidemeid arendas peamiselt E. Saag, ilmselt kasutades selleks õpingute ajal tekkinud isiklikke suhteid.¹⁴⁷⁵ 1948. a. lõpul käis E. Saag Leningradis kohtumas Leningradi Vaimuliku Akadeemia esindajatega. Tema peamiseks vastuvõtjaks oli prof. A. Ossipov, toimus ka kohtumine rektoriga. Eelkõige tutvus Saag akadeemia töökorraldusega, et kasutada saadud kogemust Eestis teoloogilise õppeasutuse avamisel. Kohtumist valgustab A. Pähna hilisem kiri (1949. a. I kvartal) akadeemia rektorile. Selles palutakse saata õppeasutuse põhikiri ja õppekavad, et nende alusel oma õppetöödki korraldada. Kirjas rõhutatakse luterliku kiriku vajadust õppida õigeusu kirikult, kes juba sõja-aastail asus võidule kaasa aitama: “Evangeneelne Luterlik Kirik ENSV-s tahab kõigiti kaasa aidata oma religioossetes kommetes ehitustööl, mida viivad läbi nõukogude võim ja partei.” Teine kirikute ühine eesmärk oli kvalifitseeritud kaadri ettevalmistamine, et vältida “igasuguseid usulisi liikumisi ilma vaimuliku juhtimiseta”¹⁴⁷⁶ Kiri on küllaltki diplomaatiliselt koostatud, eesmärgiks oli

¹⁴⁷² ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 112, 113, 323.

¹⁴⁷³ Eesti kirikuõpetajate konverents Stockholmis. — Kodukirik. Jõulukuu 1949 Roots. Stockholm, EELK Komitee, 1949. Lk. 58, 59.

¹⁴⁷⁴ AUNVER, J. Johan Kõpp. Uppsala, Eesti Vaimulik Raamat, 1969. Lk. 77

¹⁴⁷⁵ LAATS, A. Suuline teade. 12.04.2000. Oma mälestustes kinnitab E. Saag, et ta oli ülikoolis sõbralikes suhetes V. Martinsoniga (TÜ usuteaduskonna õigeusu dogmaatika professor 1931–1940) ning ka “Martinsoni koolivennaga Moskvast, kes vangist tagasi oli ja oli siis Moskva metropoliit.” Saag väidab: “Nii et mul on see hommikumaa kirik sama tuttav, kui luteri kirik.” — SAAG, E. Mälestusi. 28.11.1997. Liialdused kõrvale jättes võib arvata, et õigeusu kirik oli E. Saagile sümpaatne.

¹⁴⁷⁶ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 140.

tegelikult õigustada võimuorganite ees usuteadusliku õppeasutuse avamise vajadust. Ilmselt see oligi esialgu õigeusu kirikuga suhtlemise eesmärk — saada kogemusi ja toetust instituudi avamiseks. Volinik märkis UN-ile ära kirja saates, et “seegi küsimus pole maha maetud”,¹⁴⁷⁷ seega võib oletada ehk ka varasemaid selleteemalisi kontakte.

1949. a. esimese poolaasta aruandes teatas VÕKN-i volinik N. Karsakov oma Moskva ülemustele, et Eesti eparhiaalvalitsuse sekretäri N. Kokla teatel olid teda 21.06. külastanud luterliku kiriku piiskopi asetäitja J. Kiivit ja õp. E. Saag. Viimased teatasid, et on huvitatud õigeusu kiriku kui algkristluse õpetusest. EELK oli ilma jäänud sidemetest maailma teiste luterlike kirikutega ning pealegi oli puhas luterlus kadumas, isegi Saksamaal, kus ta alguse oli saanud. Seetõttu pidasid nad võimalikuks astuda kontakti õigeusu kirikuga. Kirikute ühinemise pretsedendid olid ajaloos olemas, nagu näiteks idakirikute ühinemised (rooma)katoliku kirikuga. Kuid E. Saagi väitel “katoliiklased neelasid alla kõik need ühinenud, meie loodame, et õigeusu kirik jätkaks meile mõningad meile omaseks saanud jumalateenistuse vormid”

Mõlemad pastorid kiitsid vanade kristlike õpetuste ning ka õigeusu kiriku tugevust. E. Saagi sõnul oli see osa luterlikust pastorkonnast, kes suhtus vaenu-likult õigeusku, kas represseeritud, sõitnud fašistidega Saksamaale või vaimulikkonna koosseisust välja langenud. Alles olid jäänud noored vaimulikud, kellel puudus saksa ülikoolihariduse saanute õigeusuvaenulikkus. Õp. Saag ja piiskopi asetäitja ise olid juba ammu hakanud tutvuma õigeusu kommete ja õpetusega. Selleks oli õp. Saag käinud ka Leningradis ja vestelnud prof. Ossipoviga. Saag unistas sõidust Armeenia NSV-sse, kus tema teada olid säilinud vanimad jumalateenistuse vormid. Sõiduks aga polnud raha, ka J. Kiivit rõhutas seda. N. Kokla hinnangul olid mõlemad külalised heitnud endisele piiskopi asetäitjale Pähnale ette vähest huvi õigeusu kiriku vastu. Pärast Leningradis-käiku oli Saag mitu korda kõnelenud Pähnaga õigeusu kirikule lähenemisest, kuid tagajärjetult.¹⁴⁷⁸ Arvestades eespool tsiteeritud kirja, polnud see väide siiski päris õige.

Uus piiskopi asetäitja oli õigeusu kirikust tõsiselt huvitatud, luges juba aastaid Moskva patriarhaadi ajakirja, õppis vene keelt süvenemaks õigeusu teoloogilisse kirjandusse ning oli enda sõnutsi valmis tegema kõik selleks, et lähendada luterlikku õpetust ja kirikukorda iidse õigeusu kiriku omale. Piiskopi asetäitja kavandas esimese konkreetse sammuna kirikute ühendamisel külas-käiku eparhiaalvalitsuse esimehe G. Aleksejevi juurde. Nii Kiivit kui ka Saag rõhutasid, et nemad nagu enamik vaimulikke ei valda vene keelt ega saa see-tõttu kõnelda isiklikult patriarhi esindaja piiskop Isidoriga.¹⁴⁷⁹

---

¹⁴⁷⁷ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 134.

¹⁴⁷⁸ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 199, 200.

¹⁴⁷⁹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 200. Vt. sama dokumendi refereeringut LOT-MAN, P Tsensuur. Lk. 127 (EKP arhiivis leiduva koopia põhjal).

Patriarh Aleksius II hindab oma teoses "Õigeusk Eestis" õigeusu kiriku tollaseid suhteid EELK-ga vägagi soojaks. Piiskop Isidoril (suri 18.12.1949) olevat olnud "süsteemaatilised kontaktid" EELK tegelastega. Valitses üksteisemõistmine ning vastastikusel toetusel kindlustati oma positsioone ühiskonnas ja riigis: "... ja tihti just ühised jõupingutused viisid soovitud tulemuseni." Praegune patriarh mainib ka J. Kiiviti valimist peapiiskopiks ja annab talle hinnangu:

Järgnev peapiiskopi tegevus andis tunnistust tema avatusest vastastikuse mõistmise ja koostöö arendamisele Vene Õigeusu Kirikuga. Ta mõistis, kui tähtis on lülitada NSV Liidu kirikud ja religioossed ühendused Nõukogude ühiskondlikku ellu neile vastuvõetavatesse valdkondadesse. Üks sellistest valdkondadest oli rahuloomine (*mirotvorenie*).¹⁴⁸⁰

Eelnenu põhjal võib oletada, et ilmselt ei olnud vähemalt piiskop Isidori ajal kontaktid veel nii tihedad, nagu patriarh Aleksiusi teostest lugeda võib. Milliste "soovitud tulemusteni" viisid "ühised jõupingutused", jääb selgusetuks.

N. Karsakovi ettekanne oli UN-ist Kivile saadetud 25.07. koos järelepärimisega, kas viimane teadis kohtumisest midagi ning kui teadis, siis milline on voliniku ja vabariigi juhtkonna reaktsioon. Volinik ei vastanud, kuni kaks kuud hiljem, 24.09. saadeti talle meeldetuletus.¹⁴⁸¹ Viimaks saatis volinik 29.10. oma info selle kohtumise kohta. Ta täpsustas, et kohtumine luterliku ja õigeusu kiriku esindajate vahel leidis aset mitteametlikult N. Kokla korteris. Kohtumise algataja oli E. Saag, keda sidus N. Koklaga isiklik sõprus ülikooli päevilt. Vesteldi ametlike suhete loomisest kirikute vahel, infovahetusest ja ühistöö korraldamisest sektide tegevuse vastu. J. Kiivit oli tookord väljendanud soovi kohtuda õigeusu kiriku peaga Eestis. Kuupäev oli kokku lepitud, kuid hiljem oli Kiivit teatanud, et talle see aeg ei sobi. Lepiti kokku uus tähtaeg, kuid ka see ei sobinud. Sellega oli asi lõpetatud, tõdes volinik. "Ilmselt ei pidanud tollane piiskopi asetäitja siiski võimalikuks teha visiiti Eesti Eparhiaalvalitsuse juhile ametlikuks vestluseks luterliku kiriku nimel." Kivi jäi ootama, mida toob edasine areng.¹⁴⁸²

Võimalik, et ühinemissoov tuli tõesti E. Saagi isiklike ideede pinnalt ja jäi katki ülalnimetatud põhjuseil. Teisest küljest oli õigeusu kirik hiljuti võtnud üle uniaadid Lääne-Ukrainas (alates 1946. aastast) ja tal võis olla laienemissoove (riiklike organite toetusel). Stalin oli pannud sõja lõpuperioodil õigeusu patriarhi mõjuvõimule Ida-Euroopa ortodoksse elanikkonna seas küllaltki suuri lootusi. Niisiis võib oletada, et luterliku kiriku ühinemine õigeusu kirikuga ei saanud Eestis teoks järgmistel põhjustel.

---

¹⁴⁸⁰ ALEKSIIUS II, patriarh. Pravoslavie v Estonij. [Moskva], Cerkovnyj-naučnyj tsentr "Pravoslavnaja enciklopedija", 1999. S. 435.

¹⁴⁸¹ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 203, 203p, 204.

¹⁴⁸² ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 84.

Kuigi nõukogude võim soosis kirikute ühinemisi, eriti kui see soodustas kontrolli nende üle — tuntuim näide on evangeeliumi kristlaste ja baptistide ühinemine —, ei tohtinud see samas kahjustada vene õigeusu kiriku erilist asendit teiste Nõukogude Liidu kirikute seas.¹⁴⁸³ Eestis kardeti ilmselt õigeusu kiriku sulandumist luterlikku kirikusse, mitte vastupidi. Mõned hoiatavad märgid sellest olid olemas — õigeusklikud eestlased olid hakanud üle minema luteri usku. Mõned preestrid kasutasid õigeusu jumalateenistustel liturgiliste laulude asemel uusi, mille viisid meenutasid luterlikke koraale. Jutlusel oli tähtsam koht eestlastest õigeusklike, mitte venelaste seas ning ka õigeusklikud noored käisid enne esimest armulauda preestri juures ettevalmistusel, mis meenutas väliselt leeriopetust.¹⁴⁸⁴

Samuti esines juhtumeid, kui õigeusu vaimulikud (rahvusest eestlased) tulid üle luterlikku kirikusse, näiteks 1949. a. teisel poolel tulid luterlikku kirikusse jutlustajaks endised preestrid August Ruus ja Juhan Vaher.¹⁴⁸⁵

Rahvusvaheliselt oli hoiatavaks näiteks see, mis juhtus 1948. a. Poolas, kus kohalik metodisti kirik oli plaaninud ühinemist sealse õigeusu kirikuga. Metodistidel oli aga Poolas suurem osakaal, seega oleks õigeusu mõju nõrgenenud. Esialgu kavatseti tõmmata mõned õigeusu vaimulikud metodisti kirikusse, seejärel luua ühine abikassa leskedele ja orbudele. Algul pidid õigeusu vaimulikud kultust läbi viima ikkagi enda riituse järgi. Nõukogude ametnikud tõlgendasid aga seda üritust kiriku ülevõtmise ja õigeusklike metodistideks muutmise katsena.¹⁴⁸⁶

Ilmselt nähti sarnaste tendentside tekkeohtu ka Eestis ja seetõttu pani riigivõim sellele salaja piiri.

7.4. Diasporaa- ja misjonitöö

Diasporaatöö all on siinkohal mõeldud eelkõige tööd endistel Eesti Vabariigi aladel, mis olid läinud Vene NFSV valdusse. Nagu järgnevast nähtub, on EELK mõju ka kaugemale ulatunud.

---

¹⁴⁸³ Ka julgeolekuorganite katse “tugevdada õigeusku luterliku kiriku vastu” hernhuutlaste ületoomisega õigeusku on üks näide sellest poliitikast.

¹⁴⁸⁴ LOTMAN, P. Tsensuur. Lk. 126, 127.

¹⁴⁸⁵ GARF, f. R-6991, n. 3, s. 1340, l. 236, 237.

¹⁴⁸⁶ Kuigi see kõlab uskumatult, oli see vastavalt Poolas resideeriva Nõukogude esindaja Gukassovi ettekandele tõepoolest nii. Tuleb veel lisada, et juhtumist kõnelev dokument oli veel 1999. a. GARF-is uurijate jaoks salastatud (toimikuleht oli ümbrikusse pakitud). — GARF, f. R-6991, n. 3, s. 56, l. 151. Õnneks leidis teises toimikus sama dokumendi koopia, mis oli unustatud salastamata. — GARF, f. R-6991, n. 3, s. 57, l. 183, 183p.

14.06.1949 jõudis volinikuni UN-i kaudu Pihkva oblasti TK kaebus, mille kohaselt "Tallinna peapiiskop [EELK piiskopi asetäitja] toetab aktiivselt Pihkva elanikke", kes taotleavad tagasi üht kellatorni Pihkvas. Nõukogu soovitas volinikul pidada isiklik vestlus luterliku kiriku juhiga, et see ei määraks usukultusteenistujaid neisse kogudustesse, mis talle hierarhiliselt ei allu.¹⁴⁸⁷

Edasised teated toovad sellesse segasesse kaebusse pisut selgust. Nimelt oli Türi pastor Uuspõld käinud Petseri koguduses piiblitunde pidamas.¹⁴⁸⁸ 05.07.1949 teatas Pihkva oblasti TK esimees A. Peregud Kivile, et Uuspõllule oli lubanud Petseri luterlikus kirikus teenistust pidada Pihkva oblasti õigeusu asjade volinik Luzin. Luba oli antud usklike palvekirja alusel — tavaliselt viis teenistuse läbi õpetaja asetäitja Pöder, aga suurtel usupühadel sõitis kohale Eesti piiskopi nimetatud õpetaja.¹⁴⁸⁹

Kirjavahetus jätkus: nüüd tekkis probleem A. Viljariga, keda Petseri luterlik kogudus oli palunud tulla pidama teenistust kalmistul (ilmselt seoses surnuaia-pühaga). Volinik kirjutas selles asjas Pihkva oblasti õigeusu kiriku volinikule, küsides tema arvamust ja uurides, kas kogudus on koos kõigi vajalike organitega registreeritud ning kas õpetaja tulek on kohalike Nõukogude ja partei-organitega kooskõlastatud.¹⁴⁹⁰

Pole teada, millega konflikt lõppes, arvatavasti selline piiritagune diasporaatöö siiski katkestati.

Juba 1940–1941 rangelt keelatud (sise)misjonitöö näiteks võib tuua 1945. aastal tegevust alustanud ja sama aasta juulis voliniku käsul likvideeritud "Öömisjoni". Oma majas korraldati religioosseid kogunemisi ja anti vaestele abi. Registreerimist ei taotletudki. Hoone läks pärast organisatsiooni likvideerimist "Estonia" teatri valdusesse.¹⁴⁹¹

1945. a. IV kvartali aruandes mainis volinik veel ühte misjoneerimisjuhtumit. Üks valla TK oli volinikule esitanud kaebuse kellegi misjonäri kohta, kes ei tahtnud töökohustust täita ja korraldas külades palvekoosolekuid. Misjonär ei olnud seotud ühegi keskusega ega olnud ta ka volinikult luba küsinud. Volinik pöördus maakonna prokuratuuri poole.¹⁴⁹²

Probleeme oli ingerlaste ja soomlastega, kes olid tulnud sõja ajal Eestisse ja koondusid peamiselt Tartu ümbrusse. Voliniku arvestuste kohaselt pidi neid 1947. aastal olema u. 2000. Nad olid tahtnud oma kogudust luua, kuid vastuseks lubas volinik esialgu ingerlastel korraldada kord kuus jumalateenistust ühes Tartu kirikus.¹⁴⁹³

¹⁴⁸⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 7, l. 147.

¹⁴⁸⁸ LOTMAN, P. Tsensuur. Lk. 135.

¹⁴⁸⁹ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 7, l. 150.

¹⁴⁹⁰ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 8, l. 20.

¹⁴⁹¹ ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 32.

¹⁴⁹² ERA, f. R-1989, n. 2, s. 3, l. 50p.

¹⁴⁹³ ERAF, f. 1, n. 82, s. 4, l. 35.

7.5. Katse luua alternatiivset luterlikku kirikut

21.08.1948 esitasid nõuetele vastava avalduse uue usuühingu registreerimiseks 27 ENSV kodanikku. Uus usuühing pidi kandma nimetust "Eesti Evangeelse Luteriusu Progressiivse Kiriku Kogudus" (E.E.L.P.K.). Nagu avaldusest selgub, pidasid allakirjutanud vajalikuks "20. aastasaja edenenud kultuurist" tingituna luua progressiivne usuühing, sest nad ei leia "vaimset lohutust iganenud kiriku kommetest ja usudogmadest — ühestki praegu tegutsevatest usuühingutest oma hingele [---]"¹⁴⁹⁴ Avaldusele lisatud uue usuühingu põhimõtteliste aluste üks motosid oli: "Religioon tuleb kooskõlastada riikliku võimuga" — see pidi olema Mt. 22, 21 tõlgendus. Sellest pidi saama "töötava rahva huvides" tegutsev koondis, mis võitleks igasuguste reaktsiooniliste mõtteviiside vastu.¹⁴⁹⁵ Religiooni nähti arenevana ja see areng näis viivat kiriklike organisatsioonide kaotamiseni ning religiooniga tegelemisest loobumiseni. Uus ühing ei keelanud kellelgi usust taganeda, kuigi lubas "eriti vanemal ja elu karmustega riivatul" tegelda usuliste küsimustega, sest see viib neid eemale kuritegevusest, muudab kohusetundlikumaks töö suhtes ja arendab isiksust.¹⁴⁹⁶

Lisatud oli ka põhikiri, mille § 3 ("Ideoloogiline alus") püüdis siduda luterliku kiriku õpetuse aluseid marksismiga.

Teadlik kaasaaitamine inimkonna teadvuse arengule selles suunas, mis kronoloogilises järgnevuses on väljendunud sellistes usukirjades ja õpetustes, nagu: Vana Testament /ja teised vanad pühad kirjad/, Uus Testament, Luteri kirjad ja õpetus, Võrdlev usuteadus, Kultuuri ja ühiskonna ajalugu, Marksism-leninism ühes dealektilise ja ajaloolise materjalismiga. Dogmasi ei ole.¹⁴⁹⁷

"Põhimõtteliste aluste" viimane lause andis hinnangu senisele luterlikule kirikule: "Teadupärast ei ole Eesti Evangeelse Luteriusu Kiriku Konsistoorium senini oma suhteid täielikult, nagu seda teinud on Apostliku-Õigeusu Kirik, korraldanud ning piirdunud vaid otseste nõudmiste täitmisega."¹⁴⁹⁸ Seega oli tegemist alternatiiviga senisele luterlikule kirikule.

Avaldusele on esimesena alla kirjutanud ametist tagandatud kirikuõpetaja August Raudsepp. Ilmselt oli tegemist tema erainitsiatiiviga kasutada ära nõukogudemeelset retoorikat, et saada luba sõltumatu isikliku koguduse registreerimiseks. Allakirjutajaid oli A. Raudsepp leidnud oma uuest töökohast, artellist "Terastald" ja ka mujalt, peamiselt pensionäride ning koduperenaiste seast. Edasised andmed sellest usuühinguhakatisest puuduvad. A. Raudseppa kontrollisid hiljem julgeolekuorganid, võimalik, et just sellesama avalduse pärast. Ta

¹⁴⁹⁴ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 217.

¹⁴⁹⁵ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 218.

¹⁴⁹⁶ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 219–220.

¹⁴⁹⁷ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 221. Kirjaviis muutmata.

¹⁴⁹⁸ ERA, f. R-1989, n. 1, s. 6, l. 220.

oli kirjutanud ka anonüümkirja J. Kiiviti vastu, tema autorluse tuvastasid julgeolekuorganid. Agent "Saaliste" (Herman Jänes) andmeil oli Raudsepp 1949. a. lõpul korduvalt väljendanud nõukogudevastaseid mõtteid, öeldes muu hulgas: "Kommunism — see on psüühiline epideemia", "Kogu nõukogude kord seisab ebaõigluse ja alatuse alusel." Kui Raudsepal oli keelatud külastada Tšehhoslovakkias elavat sugulast, teatas ta: "Ainult kalad ja allveelaevad võivad väljuda NSVL-i vetest ja seegi on küsitav. Meie kodanikele on piirid suletud."¹⁴⁹⁹

Et Raudsepp ise ei olnud võimude silmis kuigi heas kirjas, ei saanud ta ka loota oma koguduse registreerimisele, eriti pärast tema kahekeelsuse paljastamist.

7.6. Kokkuvõtteks

Võib järeldada, et EELK suhetes teiste kirikute ja kogudustega on olnud alati mingi kokkupuutepunkt ka riikliku poliitikaga. Tuleb tõdeda, et nõukogude võimu tegevuse tulemusena teostus luterliku kiriku ammune soov sulandada endasse hernhuutlased. Suhted vene õigeusu kirikuga põhinesid E. Saagi isiklikel kontaktidel. Hoolimata ühinemise ebaõnnestumisest tehti lähenemiskatseid õigeusu kirikule, järgnevatel aastatel muutub see märgatavamaks rahvusvahelises "rahuvõitluses" Suures osas oli see ilmselt tingitud just EELK isolatsioonist: esialgu saadi sõlmida ainult riigisiseseid sidemeid. Riik ei tahtnud näha luterliku ja õigeusu kiriku ühinemist Eestis, sest see võis tähendada õigeusu kiriku sulandumist luterlikku kirikusse, mitte vastupidi. Suhteid välismaa kirikutega, sealhulgas eksiilkirikuga peaaegu polnud. Nii siin kui ka sealpool piiri hakati võtma ametlikke seisukohti vastaspoole kiriku seotusest vale ideoloogiaga. Kõrvaliseks jäid kiriku katsed teha diasporaa- ja misjonitööd ning tagandatud jutlustaja solvatud uhkuse kurioosseks näiteks oli katse trumbata EELK üle nõukogudemeelsusega ning luua nn. progressiivne luterlik kirik.

---

¹⁴⁹⁹ ERAF, f. 131, n. 1, s. 211, l. 406, 407.

KOKKUVÕTE

Eesti taasokupeerimisel 1944 hakkasid Nõukogude võimuorganid Eestis taotlema ülejäänud Nõukogude Liidus kehtinud korra rakendamist. Seoses tegematajätmistega sõjajärgsel okupatsiooniaastal oli see esialgu üsna keeruline. Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu juurde loodud Usukultusasjade Nõukogu volinik Johannes Kivi (ametis 1944–1954) pidi oma korralduste kehtestamisel vaeva nägema. Vabariiklikud ja maakondlikud võimuorganid lähtusid endiselt sõjajärgsest avalikult usuvastasest poliitikast. Ametlik sallivus, mida volinik esitas, oli siiski vaid katteks tegelikule poliitilisele suunale — tõrjuda religioossed ühendused ühiskonnaelust välja —, mis muutub eriti avalikuks perioodi teisel poolel.

Usuasjade volinik pidi korraldama kirikute suhteid riigiga. Tema tegevuse juriidiliseks aluseks kehtestas ENSV MN “Usuühingute tegevuse korraldamise ajutise juhendi” Juhendi sätteid riik ise alati ei järginud. 1946. aastal sai kirik ametlikult tagasi juriidilise isiku õigused, kuigi piiratud ulatuses.

Kiriku üle kontrolli saavutamiseks viis volinik läbi kõigepealt koguduste registreerimise. Registreerimise käigus kontrolliti koguduste vastavust Nõukogude seaduste nõuetele. Suleti osa senistest abikirikutest, mille juurde ei õnnestunud kogudusi moodustada. 1946. aastaks oli enamik kogudusi registreeritud. 1947–1948 viis volinik lõpule kiriku varade natsionaliseerimise, selleks sõlmiti kogudustega lepingud kultushoonete kasutusele andmiseks koos inventariga, tasuta ja tähtajatult. Kogu usuühingute vara pidi nüüd kuuluma riigile, täitevkomiteede kohuseks oli aga kindlustada rendilepingu alusel kogudustele tööks vajalikud ruumid ja vaimulikule korter. Selle aktsiooni õigusdamiseks polnud õieti seaduslikku alust, konkreetset määrust kirikuvarade natsionaliseerimise kohta välja ei antudki. Tegelikult jäi kirikule kasutamiseks veel mitmesuguseid varasid. Vaidlusi täitevkomiteedega tekkis nii üksikute ruumide kui ka tühjaksjäänud kirikute pärast. Koguduste maaomand säilis kuni vaadeldava perioodi lõpuni, samuti jäid kalmistud enamasti koguduste hooldada. Vaimulikke mõjutati eelkõige neile kehtestatud progresseeruva tulumaksumäära kaudu.

Kiriku teenistujate ametissemääramisel hakkas riik sel perioodil oma mõju ajapikku suurendama. Esialgu talus võim vaid väliselt lojaalset konsistooriumi koosseisu, 1948–1949 toimus usuasjade voliniku ja julgeolekuministeeriumi ühisaktsioon kiriku juhtkonna väljavahetamiseks. August Pähn, keda perioodi algul oli suhteliselt lojaalseks peetud, asendati Jaan Kiivitiga, kes oli silma paistnud nn. patriootliku tööga ja oli vaimulikkonna seas autoriteetsem isiksus. A. Pähna taktika kiriku säilitamisel Nõukogude okupatsiooni tingimustes põhines peamiselt passiivsel võimuvahetuse ootusel, uus kirikujuht aga asus kohe aktiivselt Nõukogude ühiskonnas kirikule nišši otsima. Nn. patriootlik töö pidi kirikule kindlustama ellujäämise pikemaks ajaks. Samas arendas J. Kiivit riigi

huvidest sõltumatut kirikupoliitikat, tehes seda varjatumalt kui tema eelkäija. Riigi poolt välja pakutud peapiiskopi tiitel pidi rõhutama EELK autokefaalsust.

Konsistoorium võis olla oma otsustes suhteliselt sõltumatu. Vaimulike ametisemääramisel toimis ka nende enesetsensuur. Uus põhikiri, mille alusel kirik tegutses kogu ülejäänud Nõukogude okupatsiooni aja, oli enam-vähem tervikuna koostatud Läti luterliku kiriku põhikirja järgi. 1949. aasta XIII era-korraline kirikukogu, kus võeti vastu uus põhikiri, valiti peapiiskop ja uus konsistoorium, tähistas kiriku ametlikku kohandumist nõukogude võimu poolt ette antud kiriku ja riigi suhete skeemiga.

Paralleelselt tõrjuti kirikut välja ühiskondliku elu keskmest. Kõigepealt taotles riik voliniku kaudu kiriklike traditsioonide mõju vähendamist ja kiriku õpetuse levitamise lõpetamist. Veel 1945–1946 andis ENSV MN vaba päeva esimese jõulupüha tähistamiseks. Veel jätkus leeriõpetuse andmine gruppides. Esialgu sundis riik tõstma leeriskäijate miinimumvanust ja piiras leeride korraldamise aega. Piirangute tulemusel aga leeriskäimine aktiveerus, sest kardeti leeriõpetuse ärakeelamist, see tekitas omakorda vastureaktsiooni kommunistliku partei ideoloogiasektoris, kus leiti, et tuleks intensiivistada religioonivastast ideoloogilist võitlust. Esialgu oli usuvastane propaganda üsna abitu. Leeriõpetuse likvideerimiseks tekkis sobiv võimalus pärast 1949. a. märtsiküüditamist. Siiski jätkus noorte õpetamine illegaalselt. Teoloogilise õppeasutuse avamisega riik venitas, kuigi ametlikult selleks takistusi polnud. Poolametlikult saadi siiski tegutseda. Õnnestus välja anda vaid pisitrükiseid: laululehti, tabelkalendreid ja kirikukogude läkitusi.

Kogu perioodi vältel on suur osa vaimulikest töötanud vastu nõukogude võimu taotlustele. Vaimulike põhiline vastupanuvorm oli nõukogudevastane agitatsioon, mingil määral aitasid nad ka metsavendi. 1944–1949 arreteeriti 23 luterlikku vaimulikku, süüdistuseks nii varasem kui ka Nõukogude-aegne tegevus.

Konsistoorium esitas volinikule mitu protesti riiklike organite tegevuse vastu. Haridusminister A. Raua poolt 1947. aastal esitatud programm usuvastase kasvatustöö intensiivistamiseks noorte seas, milles oli solvavaid väljendeid vaimulikkonna kohta, kutsus esile konsistooriumi teravaima protesti sellel perioodil. Mainitud sündmus kiirendas omakorda kiriku juhtkonna väljavahetamist lojaalsemate isikutega.

Kiriku ametlikes dokumentides vaadeldi nõukogude võimu algusest peale Jumalast seatud riigivõimuna. Enamasti nähti seda võimu Jumala karistusena, mis pidi inimesi viima meeleparandusele. 1949. aastast pärit käsitlus, mille põhiautoriks oli Evald Saag, kujutas riigivõimu juba paremas valguses. “Uue inimese” kasvatamine ja rahunõudmine võisid selle vaatenurga järgi riiki ja kirikut ühendada. Kuigi rahu taotlemine oli tähtsal kohal kiriku ametlikes pöördumistes algusest peale, läks see ilmselt just perioodi lõpuosas suurema osa kirikuliiikmete ootustega teravasse vastuollu.

Riigiga tehti koostööd riiklike kampaaniate läbiviimisel, tähistati riiklikke tähtpäevi, sealhulgas J. Stalini 70. sünnipäeva. Nn. patriootlikku tööd nõudis ka

julgeolekuministeerium oma agentidelt, kelleks oli värvatud hulk vaimulikke. Esialgu ei teinud nad kuigi aktiivset koostööd, alles 1949. aastal selekteerus välja toimiv agentuur, keda riigivõimu toel ka edutati. Kahekeelsed agendid arreteeriti.

Hernhuutlaste tasalülitamise riiklikus aktsioonis oli luterlikul kirikul oma osa. Suurem osa vennastest — “leidtorflased” — olid kirikusõbralikud ja nende sulandamine kirikusse nende palvemajade registreerimise kaudu koguduste filiaalidena läks suhteliselt valutult. Separatistidest “tannerlastel” nii hästi ei läinud — suurem osa nende palvemaju suleti. Katses teha vene õigeusu kirikuga tihedamat koostööd kuni võimaliku ühinemiseni oli oluline roll Evald Saagil. Riiklike organite hoiak oli siin ilmselt pigem takistuseks kui toeks. Suhteid välismaa kirikutega peaaegu ei olnud, üles hakkasid kerkima vastastikused süüdistused seotuses vaenuliku ideoloogiaga. Tõendid luterliku kiriku suhetest roomakatoliku ja vabakirikutega puuduvad. Kurioosumina tuleb vaadelda tagandatud jutlustaja algatatud katset luua uus nõukogudemeelne luterlik kirik.

Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik säilitas ajavahemikul 1944–1949 teatud iseseisvuse. Mida aeg edasi, seda kitsamaks jäi kiriku tegutsemisvabadus. Kirik võis küll järgida oma põhieesmärke, kuulutada jumalasõna ja jagada sakramente, kuid riik tõlgendas neid ainult sõnasõnalises tähenduses, avaram tõlgendus oli keelatud. See tähendas kiriku tõrjumist laiemal avalikkuse vaateväljast ja kiriku mõju kahandamist.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

1. Arhiiviallikad

Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi arhiiv, Tallinn (EELKKA)

E.E.L.K. Konsistooriumi protokollid 1944 (Kprot 1944)
E.E.L.K. Konsistooriumi protokollid 1945 (Kprot 1945)
E.E.L.K. Konsistooriumi protokollid 1946 (Kprot 1946)
E.E.L.K. Konsistooriumi protokollid 1947 (Kprot 1947)
E.E.L.K. Konsistooriumi protokollid 1948 (Kprot 1948)
E.E.L.K. Konsistooriumi protokollid 1949 (Kprot 1949)
E.E.L.K. Piiskopi otsuste raamat 1939–1949 (Piiskop)
E.E.L.K. Piiskoplik Nõukogu 4. dets. 1940– (PN)
Erakorraline 13. Kirikukogu 23.–24. oktoobril 1949. a. (24.08.–2.11.49) (XIII)
Isiklikud toimikud: A. Eilart, A. Pähn, J. Kiivit, F. Jürgenson, L. Tedder
Kirjavahetus usuasjade volinikuga 1945 (Kuv 1945)
Kirjavahetus usuasjade volinikuga 1946 [1946–1949] (Kuv 1946–1949)
Konsistooriumi ringkirjad, peapiiskopi läkitused ja karjasekirjad 21.02.1945–dets.1954
(Kr, pp, kk)
XII–korraline Kirikukogu 30.01.1945–30.01.1946 (XII)

Eesti Rahvusarhiivi riigiarhiiv, Tallinn (ERA)

ENSV RKN/MN Asjadevalitsus f. R-1
ENSV Ülemnõukogu Presiidium f. R-3
Usuasjade volinik f. R-1989
ENSV MN Riiklik Ehituskomitee f. R-1992

Eesti Rahvusarhiivi riigiarhiiv (end. Parteiarhiiv), Tallinn (ERAF)

Eestimaa Kommunistlik Partei f. 1
ENSV Siseministeerium. Kollektsoon lõpetamata uurimistoimikutest f. 129
ENSV Siseministeerium. Kollektsoon lõpetatud uurimistoimikutest f. 130
Eriteated (kollektsoon ENSV Siseministeeriumi ja julgeolekuorganite materjalidest
aastaist 1940–1965) f. 131

Gosudarstvennyi Arhiv Rossijskoi Federacij (Vene Föderatsiooni Riigiarhiiv), Moskva (GARF)

Sovet po delam religii pri Sovete Ministrov SSSR (NSVL MN-i juures asuv Usuasjade
Nõukogu) f. R-6991

2. Publitseeritud allikad

- EELK kogudused ja ametiisikud. Andmed 5. augustiks 1943. Tallinn, EELK Konsistoorium, [1943].
- Eesti Evang. luteriusu Kiriku kalender 1946. Tallinn, 1945.
- Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku (E.E.L.K.) Põhimäärused. Stockholm, E.E.L.K. Komitee, 1949.
- Eesti Evangeeliumi Luteriusu kirikud. Toim. Bruno EDERMA, Asta JAIK. Tartu, Konstantin Jaik'i kirjastus, 1939.
- Eesti Evangeelne Luterlik Kirik ja rahuliikumine. Tallinn, EELK Konsistooriumi väljaanne, 1986.
- Eesti kirikuõpetajate konverents Stockholmis. — Kodukirik. Jõulukuu 1949 Roots. Stockholm, EELK Komitee, 1949. Lk. 58, 59.
- HARK, Edgar. Assessor Lembit Tedder. — Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku aastaraamat. Tallinn, Konsistooriumi väljaanne, 1956. Lk. 140.
- In memoriam. Praost assessor Georg-Voldemar Klaus. — Eesti Evangeelne Luterlik Kirik. Tallinn, EELK Konsistooriumi väljaanne, 1984. Lk. 74.
- NEUMÄRKER, D. In memoriam Jaan Kiivit. — Kirche im Osten 15 (1972). Lk. 163–172.
- OTS, Martin. Saagu valgus! — Kodukirik. Jõulukuu 1949 Roots. Stockholm, EELK Komitee, 1949.
- SAAG, Evald. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku peapiiskop Jaan Kiivit viiekümne aastane. — Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku aastaraamat. Tallinn, Konsistooriumi väljaanne. 1956. Lk. 127–131.
- Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944. Tallinn, Poliitiline Kirjandus, 1947.

3. Käsikirjad

- ALTNURME, Riho. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik Viru praostkonna näitel 1944–1968. Tartu Ülikool, Eesti ajaloo õppetool, peaseminaritöö, 1994.
- Eesti 20. sajandi kroonika. Käsikiri ettevalmistamisel Eesti Entsüklopeediakirjastuses.
- LEEDJÄRV, Ants. EELK Kullamaa kogudus aastail 1940–1991. EELK UI diplomitöö. Tallinn, 1999.
- NELIS, Hannes. EELK Kaarma kogudus aastatel 1940–1993. EELK UI diplomitöö. Kaarma, 1999.
- SALUMAA, Elmar. EELK 1944–62. S.l., s.a.
- TOOMET, Illimar. EELK Muhu kogudus aastatel 1940–1994. EELK UI diplomitöö. Pöide, 1998.
- VAHER, Ülo. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku represseeritud õpetajad. EELK UI diplomitöö. Voka, 1997.
- VIGEL, Peeter. EELK Tartu Maarja koguduse aastad 1940–1991. EELK UI diplomitöö. Tallinn, 1999.
- VIHURI, Veiko. Karja kirik ja kogudus. Ajalooline ülevaade XIII–XX saj. EELK UI diplomitöö. Karja, 1996.

VIISE, Michael G. The Estonian Evangelical Lutheran Church during the Soviet Period 1940–1991. Dissert., University of Virginia, 1995.

4. Publitseeritud kirjandus

- ADERKAS, Claus von. Das Zeugnis der baltischen Märtyrer in den Jahren 1918/1919. — Kirche im Osten 39 (1996).
- ALEKSIUS II, patriarh. Pravoslavie v Estonij. [Moskva], Cerkovnyj-naučnyj tsentr "Pravoslavnaia enciklopedija," 1999.
- ALTNURME, Riho. Baltic (Protestant) Churches under the Soviet Occupation. — Religion Around the Baltic Sea Area Throughout a Millennium — Conflicts and Common Interests. Final Report. [Helsinki, 2000].
- ALTNURME, Riho. Die Estnische Evangelisch-Lutherische Kirche in der Sowjetunion (bis 1964). — Estland, Lettland und westliches Christentum. Estnisch-deutsche Beiträge zur baltischen Kirchengeschichte. Hgg. Siret RUTIKU, Reinhart STAATS. Kiel, Friedrich Wittig Verlag, 1998. S. 219–246 (paralleeltekst eesti keeles).
- ANDERSON, John. The Archives of the Council for Religious Affairs. — Religion, State and Society 3, 4 (1992). Pp. 399–404.
- ANDERSON, John. The Council for Religious Affairs and the Shaping of Soviet Religious Policy. — Soviet Studies 4 (1991). Pp. 689–710.
- AUNVER, Jakob. Eesti rahvakiriku ristitee. Stockholm, EELK Komitee, 1953.
- AUNVER, Jakob. Johan Köpp. Uppsala, Eesti Vaimulik Raamat, 1969.
- BESIER, Gerhard. Der SED-Staat und die Kirche: der Weg in die Anpassung. München, Bertelsmann, 1993.
- CORLEY, Felix. Religion in the Soviet Union. An Archival Reader. London a. o., Macmillan, 1996.
- ČUMAČENKO, Tatjana. Gosudarstvo, pravoslavnaia cerkov, verujuščije. 1941–1961 gg. Moskva, AIRO-XX, 1999.
- Fondy Gosudarstvennogo arhiva Rossijskoi Federatsij po istorij SSSR. M. N. BELOVA, V. E. BOGDANOVA, A. V. DOBROVSKAJA, A. N. GOLIAKOV. et al. Edited by A. I. BARKOVETS and S. V. MIRONENKO. Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoi Federatsij: Putevoditel' t. 3. Russian Archive Series, vol. 7. Moskva: Redaktsionno-izd. otdel federal'nyh arhivov, 1997.
- Freundschaft im Widerspruch: der Briefwechsel zwischen Karl Barth, Josef L. Hromádka und Josef B. Souček, 1935–1968. Hrsg. von Martin ROHRKRÄMER. Zürich, Theologische Verlag, 1995.
- GOECKEL, Robert F. Soviet Policy Toward the Baltic Lutheran Churches and their Role in the Liberalization Process. — Kirchliche Zeitgeschichte, vol. 6, no. 1 (1993). Pp. 120–138.
- GOECKEL, Robert F. The Baltic Churches and the Democratization Process. — The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia. Ed. Michael BOURDEAUX. Armonk (N.Y.), London, M. E. Sharpe, 1995. Pp. 202–225.
- HART, Andrew. The Role of the Lutheran Church in Estonian Nationalism. — Religion in Eastern Europe, vol. 13, no. 3 (1993). Pp. 6–12.
- JÜRJO, Indrek. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, Umara, 1996.

- JÜRJO, Villu. Kodutu kogudus. Tartu, Eesti Kirik, 1998.
- KASEMAA, Kalle. EELK Usuteaduse Instituudist. — Eesti Evangeelne Luterlik Kirik. Tallinn, EELK Konsistooriumi väljaanne, 1985. Lk. 61–63.
- KETOLA, Mikko. The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939. Helsinki, Finnish Society of Church History, 2000.
- KIIVIT, Jaan. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik pärast Teist maailmasõda. — GNADE-NTEICH, Jaan. Kodumaa kirikulugu. Usuõpetuse õpperaamat. Tallinn, Logos, 1995. Lk. 102–115.
- KRUMWIEDE, H.-W. Geschichte des Christentums III, Neuzeit: 17. bis 20. Jahrhundert. Stuttgart, 1987.
- KÄÄRIÄINEN, Kimmo. Discussion on Scientific Atheism as a Soviet Science 1960–85. Helsinki, Suomalainen tiedeakatemia, 1989.
- LAHTINEN, Aarno. LAITILA, Teuvo. SUTTNER, Ernst Christian. Usko, Toivo ja Vallankumous. Kristinusko ja kirkot Neuvostoliitossa. Helsinki, 1991.
- LOTMAN, Piret. Tsensuur kui usuvastase võitluse meetod Nõukogude okupatsiooni algul Eestis. — Uurimusi tsensuurist. Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised IV. Koost. Piret LOTMAN. Tallinn, 1995. Lk. 120–143.
- LUCHTERHANDT, Otto. The Council for Religious Affairs. — Religious Policy in the Soviet Union. Ed. by Sabrina Petra RAMET. Cambridge University Press, 1993. Pp. 55–83.
- LUUKKANEN, Arto. The Party of Unbelief. The Religious Policy of the Bolshevik Party 1917–1929. Helsinki, Finnish Historical Society, 1994.
- LUUKKANEN, Arto. The Religious Policy of the Stalinist State: a Case Study. Helsinki, Finnish Historical Society Tiedekirja, 1997.
- LÕHMUS, Leho. Nõmme eliidi saatusest. Nõmme, 1997.
- MIHKELSON, Marko. Punane terror ja kirik Eestis 1918–1919. — Looming 11 (1992).
- MIKITA, Valdur. Life as Narrative: A Bridge between Psychology and Semiotics. — Trames 3 (1999). Pp. 215–226.
- OPPENHEIM, Raymond. Are the Furov Reports Authentic? — Church, Nation and State in Russia and Ukraine. Ed. by Geoffrey A. HOSKING. London, Macmillan, 1991. Pp. 291–311.
- PAUL, Toomas. Der politisch bedingte Tiefstand der Spiritualität in der lutherischen Kirche Estlands in den fünfziger und sechziger Jahren. — Kirchen und sozialistischer Staat. Umbruch und Wandel 1945–1990. München, 1996. S. 79–101.
- PAUL, Toomas. Leeri likvideerimise lugu. — Looming 4 (1996). Lk. 497–512.
- PAUL, Toomas. Usuasjade nõukogu voliniku arhiiv kirikuloo allikana. — Kleio. Ajaloo ajakiri. Nr. 2 (20), 1997. Lk. 45.
- “Pfarrer, Christen und Katholiken”: das Ministerium für Staatssicherheit der ehemaligen DDR und die Kirchen / Gerhard BESIER, Stephan WOLF (Hg.) Neukirchen-Vluyn, Neukirchener, 1992.
- Rajaotsingud. 14. detsembril 1996 Tartus ja 18. märtsil 1997 Tallinnas toimunud lähi-ajaloo seminaride materjalid. Tallinn, 1999.
- SAARD, Riho. Viron kirkkojen johtava papisto kautta aikojen. Principes sacerdotum ecclesiae Estoniae per saecula. — Suomen Kirkohistoriallisen Seuran Vuosikirja 87–88 (1997–1998). Helsinki, 1999. S. 19–56.
- SALO, Vello. “Usklike tegevuse plaanipärane piiramine” Usuasjade voliniku Johannes Kivi tegevusest aastatel 1945–1951. — Juubelikogumik Evald Saag 85. Tallinn, EELK Konsistoorium, 1997. Lk. 56–60.

- SALO, Vello. Riik ja kirikud 1940–1974. Rooma, Maarjamaa, 1974.
- SCHOLDER, Klaus. Die Kirchen und das Dritte Reich, Bd. I. Frankfurt/M, Ullstein, 1980; Bd. II Berlin, Siedler, 1985.
- SILD, Olaf. Eesti kirikulugu vanemast ajast olevikuni. Tartu, Akadeemilise Kooperaatiivi Kirjastus, 1938.
- SILD, Olaf. SALO, Vello. Lühike Eesti kirikulugu. Tartu, 1995.
- ŠKAROVSKI, Mihhail. Russkaja Pravoslavnaja Cerkov pri Staline i Hruščove (Gosudarstvenno-cerkovnye otnošenija v SSSR v 1939–1964 godah). Moskva, Krutitskoje Patriaršeje Podvorje, 1999.
- TALGRE, Maarja. Leo — vastupanu surmani. Tallinn, 1992.
- TALONEN, Jouko. Church under the Pressure of Stalinism. The Development of the Status and Activities of Soviet Latvian Evangelical Lutheran Church during 1944–1950. Jyväskylä, Northern Finnish Historical Society, 1997.
- TARVEL, Enn. Eesti lähiajaloo periodiseerimisest. — Ajaloolise töö otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid. Tallinn, 1999. Lk. 105–115.
- VEEM, Konrad. Eesti vaba rahvakirik. Dokumentatsioon ja leksikon. Stockholm, 1990.
- WALTERS, Philip. A survey of Soviet religious policy. — Religious Policy in the Soviet Union. Ed. by Sabrina Petra RAMET. Cambridge University Press, 1993. Pp. 3–30.
- WARHOLA, James W. Central vs. Local Authority in Soviet Religious Affairs 1964–89. — Journal of Church and State 1 (1992). Pp. 15–37.
- VÕÕBUS, Arthur. The Martyrs of Estonia. The Suffering, Ordeal and Annihilation of the Churches under the Russian Occupation. Stockholm, Estonian Theological Society in Exile, 1984.
- VÄLJAS, Peeter. Mõningatest julgeolekuorganite materjalidega seonduvatest allikakriitilistest probleemidest. — Ajaloolise töö otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid. Tallinn, 1999. Lk. 123–134.

5. Perioodika

Eesti Kirik 1971 (Stockholm)
 ENSV Teataja 1940, 1941, 1944–1946 (Tallinn)
 Eesti Rada 1949 (Hamburg)
 Eesti Teataja 1949 (Stockholm)
 Kodumaa 1966, 1971, 1977 (Tallinn)
 Läänlane 1948 (Haapsalu)
 Noorte Hääl 1948 (Tallinn)
 Nõukogude Õpetaja 1947 (Tallinn)
 Rahva Hääl 1948 (Tallinn)
 Virumaa Teataja 1941 (Rakvere)

6. Kirikuõpetajate mälestused Eesti Kirjandusmuuseumi kogust

REINVALLA, Guido. Mälestusi. 15.08.1997.

SAAG, Evald. Mälestusi. 28.11.1997.

VAASA, Valter. Mälestusi. 11.04.1997

7. Suulised teated

LAATS, Alar. Suuline teade 12.04.2000.

PILLI, Toivo. Suuline teade 25.08.2000.

KIRIK SÕJAJÄRGSETES OLUDES

Talgulised Põltsamaa kiriku taastamistöödel segu valmistamas (1947). EELKKA

Leeri õnnistamine Põltsamaa kiriku varemetes 13.07.1947. EELKKA

NÕUKOGUDE VÕIMU KÕRGEMAD ESINDAJAD EESTI NSV-S

Johannes Kivi. ERAF

Nikolai Karotamm. EKM

Arnold Veimer. EKM

Boris Kumm. EKM

KIRIKUJUHDID: PEAPIISKOP JA PIISKOPI ASETÄITJAD

Jaan Kiivit (1956). EFA

Anton Eilart (laululehelt 1933). EELKKA

August Pähn. EKM

VAIMULIKKE

Ordinatsioon 14.12.1949.

Esireas vasakult: A. Tooming, G. Klaus, J. Kiivit, L. Tedder, H. Põld. EELKKA

Evald Saag Rapla kirikus (1948). EFA

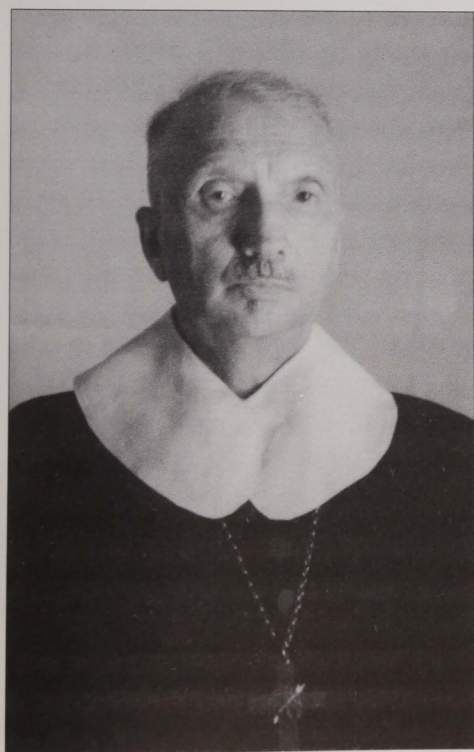

Georg Klaus. EKM

Adolf Horn. EKM

Ferdinand Jürgenson. EELKKA

Lembit Tedder (1937). EELKKA

Joosep Liiv (1936). EKM

Johannes Uustal (1938). EKM

Julius Voolaid. EKM

Jüri Kimmel. EKM

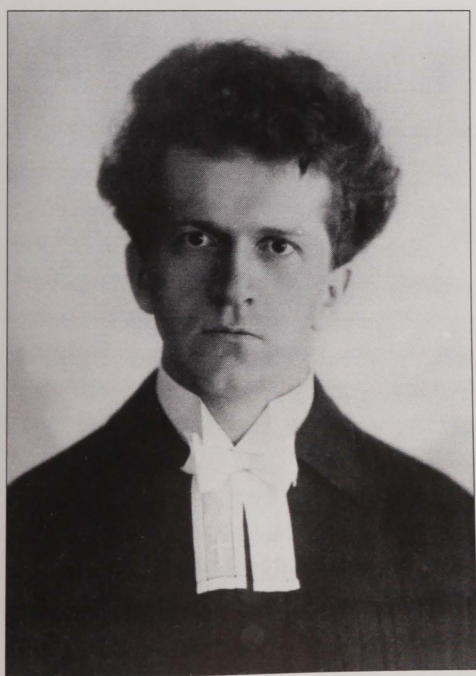

Harri Haamer (1939). EKM

Bernhard Leib (1938). EELKKA

Voldemar Kuljus. EKM

Jüri Leidtorf. EKM

THE ESTONIAN EVANGELICAL LUTHERAN CHURCH AND THE SOVIET STATE 1944–1949

Summary

The purpose of this study is to reconstruct systematically the relationship between the Estonian Evangelical Lutheran Church (EELC) and the Soviet state from 1944 to 1949 in all possible forms. The most important question of this study is: to what extent was the church able to pursue independent action and to what extent were the actions of the church nevertheless subordinated to the purposes of the state. The state's activities against the church are described in detail. There was a certain ambiguity in the church-state relationship in this period, after the shift in Stalin's religious policy during the war. Religious tolerance was granted in order to preserve good relations with the allies. Yet this was just a front: religious policy had the same aim as before: to cut the ties between church and society, to destroy the religious traditions which had become national traditions. The reactions of the church to such a policy are also described. Which means remained that the church could use to influence society? What part did the church play in the underground resistance and how did collaboration with the Soviet authorities begin? How did relations with other churches and denominations develop in the light of state policy? These are the questions answered in this study.

The main basis for the research is the archival sources in the archives in Tallinn and Moscow. The Estonian national archive provided me with voluminous files from the archive of the Estonian representative of the Council for the Affairs of Religious Cults. Johannes Kivi (in this position from 1945–1954) was the only state official dealing strictly with the matters of the Lutheran church. His correspondence with church leaders and local state authorities and reports to the Council are the most important sources for this study.

The branch of the Estonian National Archive which was formerly the archive of the Communist Party in Estonia, preserves documents from the party archive and also the files that were left behind by the Soviet security services (MGB, KGB etc.). There were also files concerning the work of those organisations with religious communities and the police investigation files of repressed persons.

The State Archive of the Russian Federation provided valuable information concerning the overall religious policy of the Soviet Union in this period. Correspondence with the Estonian representative was also preserved.

In the EELC Consistory archive one can find more material written from the point of view of the church. The personal opinions of church leaders and pastors were, however, available not from the official documents of the church, but instead from security agents' reports. Almost all persons who played leading

roles in these times are deceased. Therefore only few recollections from the persons involved in the activities described could be used.

The first chapter, *The state apparatus and the management of religious matters*, begins with a description of the creation of the Council for the Affairs of Religious Cults in the government of the Soviet Union. Next the attitudes of the Council towards the Lutheran churches and its main campaigns are described. Johannes Kivi, the Estonian representative of the Council (hereinafter "representative") deserves special attention. His biography and his attempts to create the additional structure to assist him are described in detail. The role of the local authorities and the conflicts between the pragmatic and ideological approach to religious policy are also detailed.

In 1944–1945 the Council for the Affairs of Religious Cults treated individual Lutheran churches with hostility because of the support those churches had offered the German occupants during the war. This accusation was not without foundation. Yet the leadership of the EELC was considered loyal from the beginning. At the end of the period the picture had changed. The real influence of the church in society became more important for the Council, and this also meant a rising interest in the religious education of the country's youth.

J. Kivi, the Council's representative in Estonia from 1945–1954, was not a specialist in religion. He was transferred from the post of head of department in the local People's Commissariat (Ministry) of Security. He nevertheless managed to become acquainted with religious matters, and had shown some personal initiative in his work. His actions were directed by the wish to calm religious feelings and restrict the influence of religious organisations in society. This was done under the cover of official tolerance, which was preserved up to the end of the period.

There were also some problems in relations between the local and central authorities. The local authorities (on the national level) tended to support more rigid attitudes towards religious organisations, which they had become accustomed to in the pre-war period. The representative had considerable difficulty establishing his authority.

The second chapter, *The legalisation of the EELC in the Soviet state*, examines the actions of the state in legislative matters. It begins with the issue of the "temporary instruction" in 1945, which until 1977 remained the only general legal act in Estonia regulating religious matters. This document was actually an initiative of J. Kivi. His superiors from Moscow did not approve of his legislative actions. The representative used his secret instructions as the basis for this document. Religious organisations lost the right to be legal entities. In 1946, however, they regained some of their rights, for instance the right to own property. In their actions the state authorities did not always follow the stipulations of the law. This can be seen in the first larger campaign — the registration of congregations. Some congregations were closed for illegal reasons, even in the context of the Soviet law of those times. The registration

itself had the objective of facilitating the representative's control over the activities of congregations. This campaign was practically complete by 1946.

The third chapter, *The church under economic pressure*, examines state policy against church property. In 1947-1948 the representative completed the nationalisation of church property. It was done through the conclusion of contracts between the Soviet county governments and the congregations. Churches and houses of prayer were given to the congregation by the state for use free of charge and with no time limit, with all the required by the cult. At the same time all other property was registered and from that moment on considered to be state property. Yet the county government had to provide the congregation with the necessary rooms under rental conditions. The legal foundation for this was weak, as no act of nationalisation had been passed. In practice the church was still able to use much of its property. There were many quarrels indeed with the local authorities concerning rooms and also empty churches. The congregations were permitted to own land practically up to the end of the period concerned. Cemeteries were also still maintained by the congregations, as the state authorities did not have sufficient funds to maintain them themselves. Pastors were personally influenced by the progressive income tax — there was generally an equally low income tax in the Soviet Union.

The fourth chapter, *State interference with the leadership of the Church*, examines the part played by the state in the personnel policy of the church, from the highest to the lowest level. By this time the influence of the state had increased in this important sphere. During the first years the members of the consistory only pretended to be loyal. Yet this was no longer enough for the authorities. In 1948-1949 a joint operation was undertaken by the Ministry of Security and the representative. Most of the members of the consistory were replaced by persons considered more loyal. In April 1949, August Pähn was replaced by Jaan Kiivit as the bishop's *locum tenens*. He was selected thanks to his "patriotic work" for the benefit of the Soviet state, and he was indeed an authority among pastors. If one compares the tactics of those church leaders, A. Pähn hoped the occupation would be short-lived, and he just kept doing nothing in favour of the state, in the hope that there would soon be a change of power. J. Kiivit was different. He started to look for the church's place in the Soviet state, as he probably understood that Soviet power would last. Kiivit was also an independent actor in his position, and the authorities did not always favour his church policy. He received the title of archbishop at the 13th Church Council in October 1949. The title was an invention of the state authorities in order to keep the Estonian Lutheran Church independent from its leadership abroad.

The consistory was permitted to be relatively independent in its decisions. The personnel policy towards pastors was also influenced by self-censorship. It was still possible to remove pastors whose personalities did not suit their positions, even if they had participated in the "patriotic work" demanded by the state authorities.

New church articles were adopted from the Latvian Church. This remained the legal basis for the inner operations of the church throughout the Soviet occupation. The 13th Church Council in October 1949, where the archbishop and a new consistory were elected and new articles of the church were approved, is a milestone in the history of the church. The EELC had officially adapted itself to the relationship between church and state proposed by the Soviet régime.

The fifth chapter, *State interference with the church's activities in society and the dissemination of the teachings of the church*, describes the views of the representative on the place of the church in Estonian society. He planned his actions with the aim of decreasing the influence of the church in society according to these views. From this point of view the dissemination of the teachings of the church in society as an academic theology, as well as simple confirmation classes, became important problems for the state. The church's access to publishing facilities is also considered in this chapter.

Church traditions had to be removed from the lives of the ordinary people. In 1945–1946 Christmas was officially celebrated — the 25th of December was declared a holiday by the Estonian Soviet government. From 1945–1948 confirmation classes were continued in groups led by pastors. The first measure to restrict the numbers of participants was the limited time for the classes — only in summer, when school was over. In 1948 the minimal age for participants was raised from the earlier semiofficially-permitted 16, to 18. The latter was the age of majority in the Soviet Union. Those measures raised the numbers of participants — it has been described as a religious awakening — and as a counter-attack the department of ideology at the Estonian Communist Party started an atheist campaign, which was quite ineffective. The actual liquidation of confirmation classes took place after the 1949 mass-deportations. The atmosphere of fear was expected to be a good background for such an activity. Indeed, it passed without open protest. Yet the teaching of the youth by Lutheran pastors continued underground.

The church tried to open a higher theological school from 1946 onwards. The state neither granted permission nor denied the church's right to open it. In fact the teaching of theology was carried on underground. It is possible to speak of the exams taken at the theological institute. Uku Masing even defended a doctoral dissertation in 1947. The work was written much earlier but could not be published. As regards publishing, one must admit that only a small quantity of printed matter was allowed by the state: tabular calendars, song sheets and appeals from the Church Councils.

The sixth chapter, *The church's reaction to state pressure: opposition and collaboration*, gives an overview of two possible responses to the state's activities. From one angle, participation in the underground resistance and the public protests of church officials are investigated. From another angle, the theological explanations of the existing situation of the church, as well as a theological legitimisation of collaboration, are taken into account. The patriotic appeals

made by the Lutheran Church at the behest of the Soviet State and collaboration with the Ministry of Security are analysed in this chapter.

Many of the clergy had worked against the Soviet regime in this period. This began with agitation during sermons and among members of the church. Some support was also given to the Estonian resistance (forest brethren). 23 members of the clergy (pastors and preachers) were arrested between 1944 and 1949. Among the reasons for the arrests were activities both before and during the Soviet occupation.

The consistory has handed over to representative Kivi several protests against state actions. These protests were most active in 1945. In 1947 Minister of Education Arnold Raud introduced in a public speech the programme for the atheistic education of the country's youth. He had used also some insulting expressions about the clergy. This speech, which was published in the newspapers, caused the most active protest by the consistory in this period. It had no result except for a reaction from state officials, who initiated a security operation to exchange members of the consistory for more loyal persons.

Official documents of the church treated the Soviet régime from the beginning as God's supported lay power. One version which seems to dominate at the beginning is the idea of the Soviet régime as punishment from God that must lead the people to repentance. In 1949 Evald Saag, the Dean of the Theological Institute which did not yet officially exist, came out with a theological legitimisation of the church's collaboration with the state. The common purposes could be the education of a new, better man and certainly the search for peace. The latter had held an important place in church circulars since 1944. At the end of the period this did not match the hopes of the people. Many people, including the Estonian clergy, were hoping for a war that would liberate them instead of the peace that kept them in the Stalinist state.

So-called patriotic work burdened church officials. The church had to celebrate state holidays with church services; even Stalin's 70th birthday was one of these. The consistory also sent public appeals in order to encourage loyalty among church members. In fact, "patriotic work" was one of the tasks the clergy had to fulfil when they were signed to be agents for the security apparatus. The collaboration of the clergy with the security apparatus also involved secret reports about the attitudes of colleagues. Some of these are quoted in the reports of the Estonian Security Ministry to their superiors in Moscow. This proves the real collaboration of some of the agents. At the same time, many of their co-workers recruited among the pastors in 1944–1945 proved, to the end of the period in question, to be deeply untrustworthy from the state's point of view. The "controlled agents" were selected to follow better career opportunities in 1949. The untrustworthy ones were arrested.

The seventh chapter, *The relations of the church with other churches and parishes against the background of state policy* begins with research problem No. 2 for the representative during the period — the Moravian Brethren. The

relations of the Estonian Lutheran Church with foreign churches are also treated here.

The question of the relations of the church with other confessions concentrates on co-existence with the Russian Orthodox Church. The story of the establishment of the “Estonian Evangelical Lutheran Progressive Church” is added as an oddity.

The Lutheran Church played an active part in the state campaign for the assimilation of the once-influential movement of the Moravian Brethren in Estonia. Most of the brethren led by Jüri Leidtorf wanted to remain in the church organisation, and in 1948 their prayer houses were registered as branches of Lutheran congregations without major problems. These brethren also formed the most active part of the memberships of the Lutheran congregations. Another smaller group of brethren led by Eugen Tanner sought independent registration. They had also made several attempts to join other churches or unions of congregations. A secret campaign was initiated in the Ministry of Security to lead those brethren to the Orthodox Church, in order to make the latter stronger against the influential Lutheran church. Eugen Tanner did not support this action, although there were some Orthodox members in his congregations as well. The separatist brethren were rejected everywhere because of their uncompromising negotiating style. Finally most of their prayer houses were closed in 1949 and a few of them continued to exist as branches of Lutheran congregations.

In 1949 an initiative was made by E. Saag for the EELC to join the Russian Orthodox Church. He used his personal contacts to negotiate this. As an explanation he offered the closeness of the Orthodox Church to early Christianity and the EELC’s lack of contacts with the Lutherans outside the Soviet Union. New church leader J. Kiivit had at first supported the idea, but then withdrew his support. State authorities were rather surprised by this initiative and were probably against it — in the Estonian context this action could have meant the swallowing of the Orthodox faith by the Lutheran church. No traces can be found of the official relations of the EELC with other churches or congregations in Estonia at that time.

Few facts can be discovered concerning foreign contacts. There was, however, a personal correspondence and also one official letter from the consistory to émigré pastors. The latter asked pastors to return to serve their congregations.

In 1948 one of the former preachers rejected by the consistory submitted to the representative documents for the registration a new congregation of the future called the “Estonian Evangelical Lutheran Progressive Church.” One must admit that it was very Soviet-minded congregation, using a lot of Soviet rhetoric in its articles. Yet the preacher had no authority in the eyes of the consistory and probably also in the eyes of the state authorities. His attitudes were also controlled by agents of the security apparatus and he proved to be not so “progressive” but rather hostile to the Soviet régime. No more traces of this religious organisation can be found.

In conclusion it must be said that the EELC retained a certain degree of independence during the period under observation. 1945 and 1946 were years when many church traditions could be followed without major problems, and the church was also allowed to own its property. 1947 was a turning point of sorts, as the popularity of the church rites attracted the attention of the state authorities. The protest of the church against the commencement of atheistic -education made the reaction stronger. As a reaction, and also as a result of the research work done by state representative J. Kivi, operations were initiated to decrease the influence of the church. In 1948 most church property was confiscated, the operation of assimilating the Moravian Brethren was begun and some congregations were also closed. Also the changes in the staff of the consistory began as well as the wave of arrests among the clergy who were accused of anti-Soviet actions during recent years. In 1949 the leadership of the church was replaced by state action and confirmation classes were prohibited. The 13th Church Council confirmed the changes in the Church Articles in order to follow Soviet law. The church's room for manoeuvre had become greatly restricted.

ISIKUNIMEDE REGISTER

A

Aaslava, Siegfried, 96, 239, 253
 Ahven, Jenny, 255
 Ainojõe, Arnold, 230
 Aleksandrov, G, 30, 228
 Aleksejev, Georgi (Ioann), 20, 294
 Aleksius II (Ridiger), 295, 305
 Allik, Hendrik, 219
 Allikas, 156, 172
 Allmets, 184, 256
 Altok, Harald, 230
 Aluoja, 125
 Anderson, E., 165
 Andresen, Nigol, 150, 169, 170, 186, 187
 Anton, Helene, 275
 Aoneem, August-Eduard, 275
 Apfelbaum, J., 49
 Arman, 120
 Arsenjeva, 48
 Aunver, Jakob, 15, 67, 70, 147, 157, 293, 305
 Ausman, L., 46
 Avvakumov, V., 30, 228

B

Bach, M. I., 127
 Barth, Karl, 159, 160, 201, 289, 305
 Beermann, Gustav, 159
 Belošev, 241
 Blum, 250
 Bondarev, 47, 111
 Bonhoeffer, Dietrich, 160
 Borkman, A., 47, 51, 59, 128, 129

C

Chadwick, Owen, 18

D

Dibelius, Otto, 31
 Dulles, John Foster, 288, 289

E

Eberhard, Samuel, 116
 Ederberg, 120
 Eero, August, 49, 79, 87
 Ehrenburg, Ilja, 268
 Eilart, Anton, 8, 56, 80, 143–147, 148–150, 170, 177, 181, 256, 268, 275, 303
 Ein, August-Eduard, 147, 192, 253
 Ekbaum, Johann, 253–255
 Ekstein, Anton, 81
 Erik, Leonid, 189
 Ermus, 139
 Evik, A., 139

F

Feldmann, Ella, 275
 Furov, V. G., 24, 306

G

Gabral, H., 49
 Gailiavičius, Alfonsas, 35, 37
 Georg, 133, 136
 Girgensohn, Karl Gustav, 144
 Gitt, 48, 111
 Gnadenteich, Jaan, 17, 147, 306
 Goeckel, Robert F., 17, 305
 Goruskin, Vassili, 48
 Grigori (Nikolai Tšukov), 270
 Gukassov, 296

H

Haamer, Harri, 153, 172, 175, 194, 195, 196, 207, 248, 255–257, 259, 283
 Haamer, Paul, 84
 Habicht, 122
 Hammer, Hardi, 230
 Hammer, L., 50, 129
 Hansson, H., 168
 Hark, Edgar, 32, 174–176, 179, 180, 182, 200, 212, 250, 274, 304

Harlamov, 53
 Härme, A., 276
 Hart, Andrew, 18, 305
 Heinam, M., 147
 Heinmets, 137
 Helilaid, Hartvig, 230
 Hendrikson, 49, 123, 125
 Hiie, Valter, 93, 95
 Hiio, August, 220
 Hiio, Helmi, 220
 Hinnom, Marie, 149
 Hion, 222

Horn, Adolf, 102, 150, 153, 154, 168,
 169–174, 178, 192, 217, 225, 226,
 230, 240, 255, 257, 274, 275, 281,
 283
 Hromádka, Josef L., 159, 305

I

Ibadov, 41
 Ilus, Elmar, 95
 Ilves, Peeter, 219
 Ioann vt Aleksejev, Georgi, 20
 Irbe, Karlis, 29, 30
 Ird, M., 48
 Isidor (Bogojavlenski), 294, 295
 Isotamm, Aleksander, 170, 172, 194,
 198, 199, 258
 Ivanov, 268, 278

J

Jaagumäe, Leida, 231
 Jepontsev, 54
 Jermolajev, 27
 Jevdokimova, L., 49
 Jordan, 43
 Jõeäär, A., 103
 Jõesalu, Voldemar, 87
 Jõgi, Anton, 91
 Jõgi, Martin, 81
 Jõgis, Richard, 147, 192, 253
 Jänes, Herman, 275, 299
 Jürgenson, Ferdinand, 154, 161, 163,
 169, 172–174, 183, 188, 192, 194–
 196, 206, 207, 211, 217, 226, 227,

229, 230, 240, 245, 261, 269, 274,
 275, 277, 303

Jürisson, 48

Jürjo, Indrek, 16, 19, 36, 57, 90, 153,
 154, 156, 157, 161, 162, 171, 172,
 174–176, 180, 181, 184, 209, 257,
 262, 272, 274, 276, 277

K

Kaftanov, S. V., 30, 210, 228
 Kahr, A., 49
 Kais, Arnold, 184
 Kalevik, P., 49, 58, 59
 Kallaste, 112
 Kalvo, Juhani, 153, 215
 Kannukene, Robert, 233
 Kargaja, V., 165
 Karotamm, Nikolai, 44, 53, 63, 75, 77,
 92, 93, 96, 101, 109, 112, 114, 228,
 231, 244, 249
 Karpov, G., 27, 41, 42, 273
 Karsakov, Nefed, 44, 47, 51, 58, 63,
 103, 112, 129, 290, 294, 295
 Karu, Elmar, 93, 95, 96
 Kasak, Artur-Eduard, 147, 170
 Keeru, Karl-Ilmar, 157, 184, 256, 274
 Kelder, Hilda, 140
 Keller, 184
 Kelt, A., 48
 Kerner, V., 49
 Ketola, Mikko, 254
 Kiivit Gertrud, 160
 Kiivit, Hans, 162
 Kiivit, Jaan, 8, 9, 17, 114, 143, 157–
 168, 172, 174–176, 178, 179, 183,
 185, 187, 192–194, 196, 200–202,
 206, 209–211, 213, 217, 222, 232,
 233, 239, 250, 251, 266, 271, 274,
 276, 280, 289, 294, 295, 299, 300,
 303, 304, 306, 311, 314
 Kiivit, Jaan *jun.*, 17
 Kimmel, Jüri, 94, 96, 169, 172, 176,
 192, 196, 217, 225, 226, 230, 274
 Kisseljov, 68
 Kivi, Johannes, 7, 13, 21, 24, 35–51,
 52–54, 58–63, 67–70, 72, 75, 77, 79,
 83–93, 95, 97, 99–101, 103–105,

108–122, 124–127, 129–131, 133–
 135, 137, 140, 152, 153, 157, 162–
 166, 173–176, 179–181, 184, 186,
 188–190, 193, 196–199, 205, 208,
 210, 213, 215–217, 219–221, 225,
 227–229, 231, 233–237, 240–242,
 244–250, 261, 273, 281–286, 288–
 290, 295, 297, 300, 306, 309, 310,
 313, 315
 Kivila, H., 48
 Kivisalu, Johannes, 230, 276
 Kivistik, Liisa, 140
 Klamann, Erich, 54, 248
 Klaus, Georg Voldemar, 81, 154, 162–
 164, 167–169, 173, 174, 176–178,
 180, 211, 218, 246, 251, 274, 277,
 278, 289, 304, 306
 Klimberg, 48, 88
 Kobla, August, 259, 277
 Kohaloo, Johannes, 231
 Koit, August, 73
 Kokla, Nikolai, 294, 295
 Konsin, Jaak, 173, 175
 Koort, Alfred, 95
 Koppel, Paul Voldemar, 93, 154, 161,
 162–164, 168, 169, 172, 176, 178,
 180, 186, 190, 192, 194, 217, 268,
 274
 Kress, Arnold, 150, 169
 Kriiman, H., 48
 Kuigre, Martin, 124, 287
 Kukk, Bernhard, 230
 Kukk, Nathan, 230, 278
 Kuljus, Voldemar, 84, 85, 166, 171,
 180, 183, 192, 196, 212, 213, 216,
 259, 275, 276
 Kull, Elmar, 117, 256, 258
 Kumm, Boris, 19, 43, 44, 55, 60, 155,
 161, 244, 274
 Kumm, Martha-Resida, 230
 Kurvits, 49
 Kuum, Aleksander, 20
 Kuurme, Herbert, 120, 258, 274
 Kuusik, Aleksander, 192, 194
 Kuusk, 48
 Kuuskmaa, Rudolf, 253
 Kuzminov, 36
 Kuznetsov, A., 30

Köpp, Johan, 29, 80, 144, 165, 168,
 198, 216, 290, 293, 305
 Kõrv, Elmar, 147, 259, 277, 293
 Käbin, Johannes, 45, 52, 53, 68, 236
 Kärner, J., 201
 Käsper, 288
 Käär, Maria, 278
 Köögardal, Ado, 192
 Küla, Gustav, 81, 277, 278
 Kütt, Voldemar, 255
 Küttis, Raul, 117

L

Laaneorg, 216
 Laansalu, Edmund, 129, 259
 Laas, Aleksander, 93, 95, 189
 Laas, H., 130, 131, 139, 188, 189
 Lahtinen, Aarno, 17, 256
 Lahtinen, Aaro, 17, 306
 Laid-Ostrov, Mihkel, 253, 254
 Lani, Elmar, 70, 170, 171, 192, 253, 255
 Lauri, Johannes Oskar, 26, 147, 165
 Laurson, I., 201, 219, 260, 277
 Leib, Bernhard, 141, 154, 164, 168,
 178, 190, 192, 222, 240, 271, 275,
 283
 Leibur, H., 58
 Leidtorf, Jüri, 280, 281–283, 287, 314
 Lenin, Vladimir, 24, 105, 106, 114
 Lepiksoo, Juhan, 154
 Lepnurm, Hugo, 52, 124, 220, 221
 Lepp, A., 48
 Lessman, M., 127
 Levindanto, Nikolai A., 286
 Liikane, Mihkel, 187, 230
 Liiv, Joosep, 145, 146, 165, 169, 172,
 176, 181, 186, 191, 217, 228, 239,
 274, 281
 Lillipuu, Matt, 192
 Linholm, Gabriel, 171, 275, 276
 Linna, T., 48, 72
 Litter, 49
 Ljagina, Natalja, 46, 235
 Lobanov, 41
 Lombak, V., 48, 106, 121
 Loorens, Villem, 121

Lotman, Piret, 17, 24, 38, 42, 44, 180,
263, 268, 294, 296, 297, 306
Luberg, Otto, 81, 184
Luzin, 297
Luther, Martin, 222
Lääne, A., 49
Lääne, Jaan, 153, 172, 175, 182, 183,
256–258, 275
Lääne, Rudolf, 241

M

Maarand, Gustav, 230, 261, 276
Madisson, Aino, 276
Madrus, August, 234
Maior, Jaan, 177, 184, 201, 219, 277
Malenkov, Georgi, 41, 250, 287
Maranik, K., 52, 99, 125, 220, 221, 245
Marinin, Oganess, 20
Mark, Jaan, 258
Martinson, Vassili, 293
Masing, Uku, 168, 191, 211, 225, 226,
228–230, 233, 239, 312
Meijel, 60
Meri, Arnold, 60, 248
Mettus, 125
Mihelson, Vassili, 48, 121, 188
Mikal, 49, 86
Mikla, Jüri, 121
Mindszenty, 263
Molotov, Vjatšeslav, 27, 28, 34, 35, 63,
64, 228
Murro, Andrei, 36
Muru, Jaan, 81
Mõzin, 55
Mägi, Mart, 290, 293
Mälde, Evald, 156

N

Nazarov, 55
Nessler, 82
Niemöller, Martin, 27
Nirk, Hermann-Andres, 87, 230, 231
Nõmmik, Peeter, 253

O

Oganessjan, 24
Ohna, A., 230
Okk, Raul, 231
Oksa, 216
Olenin, N., 49
Oppi, Martin, 113, 220
Orasmäe, A., 54
Ossipov, Aleksander, 293, 294

P

Pabson, V. K., 241
Paesalu, Johannes, 239
Paldra, Elmar, 81, 154, 256, 257, 259,
275
Parts, Aldur, 276
Paugus, Mihkel, 82, 258, 293
Paul, Arved, 230, 259, 276
Paul, Toomas, 16, 17, 18, 20, 23, 51, 54,
62, 230, 250, 256, 261, 268, 306
Pavel (Dmitrovski), 270
Peregud, A., 297
Pešchhonov, 133, 140
Piiper, Johannes, 93, 95, 96
Pitk, 48, 110
Pius XII, 263
Plaan, 101, 124
Pobedonostsev, Konstantin, 241
Pohlamets, Friedrich, 131, 188, 258
Poljanski, I. V., 24–29, 32–35, 40–43,
45, 46, 50, 53, 57, 62–66, 78, 79, 84,
87, 88, 91, 94, 96, 97, 100, 104, 106,
108, 109, 115–118, 122, 126, 131,
133–135, 137, 138, 140, 152, 162,
186, 190, 197, 199, 208–210, 213,
221, 227, 228, 234, 237, 241, 242,
244, 245, 247, 250, 284, 285, 287,
288, 289
Polm, E., 49
Polver, Helmut, 276
Poprjaduhhin, 241
Premet, 95, 96
Pugo, Karlis, 24, 33, 40, 82, 103, 104,
199, 217, 227, 236, 288
Pugovkin, G., 64
Puusemp, Karl, 251

Puusepp, Nikolai, 109, 115, 125, 131,
208, 218, 236, 237
Pöder, 297
Pöld, Agu, 79
Pöld, Hillar, 201, 206, 278
Pöldmets, A., 82
Pähn, August, 5, 8, 9, 29, 32, 73, 74, 81,
101, 102, 109, 113, 114, 118, 121–
123, 127, 132, 143, 146, **148–157**,
161–164, 168, 169, **170–175**, 176,
178, 182, 184, 186, 189, 19, 191, 193,
196–199, 206–208, 210, 213, 216,
217, 219, 225–227, 229, 230, 232,
240, 245, 256, 261, 263, 265, 269,
271–275, 281, 287, 290, 292–294,
300, 303, 311
Pähn, Elmar, 153, 156
Päll, Eduard, 53, 205, 236, 237
Päll, L., 236
Pärn, T., 48
Pärno, Hugo-Voldemar, 150, 153, 168,
169, 171, 172, 178, 192, 206, 217,
239, 240, 253, 255, 274
Päärson, Vladimir, 257
Püss, Hilja, 275

R

Raadik, A., 237, 246
Raag, 96
Rahamägi, Hugo Bernhard, 88, 281
Rahamägi, Lola, 276
Rahula, Esra, 230
Rang, August, 129
Ratškov, 43
Raud, Arnold, 261, 313
Raudsepp, August, 164, 187, 298, 299
Rebane, Heino, 256
Reinvalla, Guido, 156, 170, 230, 256,
258, 307
Roman (Tang), 20
Roosvalt, Albert, 162, 176, 181, 274
Ruus, August, 296
Rõude, Valter, 253, 254
Rässa, Arnold, 202, 278
Rätsep, Kaide, 230

S

Saag, Evald, 19, 24, 147, 157, 162, 173,
196, 200–202, 211, 213, 220, 225–
230, 233, 248, 263, 266, 268, 279,
293–295, 299, 301, 302, 304, 306,
307, 313, 314
Saar, Kristjan, 172, 257
Saar, Paul, 155, 272, 273, 277, 278
Saard, Riho, 13
Saarman, Maria, 103, 145
Sadovski, J., 24, 25, 29, 41, 43, 44, 46,
52, 59, 79, 126, 133, 134, 137, 174,
175, 183, 189, 210, 236, 242, 245,
284
Saks, H., 48
Saksen, Valdeko, 276
Salo, Vello, 13, 15, 16, 19, 24, 37, 50,
62, 160, 306, 307
Salumaa, Elmar, 16, 56, 72, 78, 157,
158, 160, 165, 250, 253, 304
Salumäe, Eduard, 230, 258
Semjonov, V., 27, 275
Sepa Riidu, 220
Sepre, Oskar, 128, 205
Sermand, 49
Siik, Peeter, 116, 277
Siim, August, 95
Sild, Johannes, 113, 147, 162, 176, 192,
231, 248
Sild, Paul, 230
Sillaste, Uno, 9, 153, 154, **185–187**,
190, 214, 229, 257
Simberg, G., 43, 51
Simmernann, Edakai, 18
Sink, Peeter, 287
Sisask, Julius, 72
Sisask, Richard, 211
Skulski, 120
Sobtšenko, 47
Sokolov, A., 43
Sookäär, 219, 256
Soosaar, Albert, 145, 269, 283
Sõtševski, E., 49
Souček, Josef B., 159, 305
Stalin, Jossif, 14–16, 23, 56, 225, 261,
264, 273, 279, 291, 295, 301, 307,
309, 313

Stillverk, Herbert, 164, 180, 189, 190,
272, 277, 278, 290
Stockholm, Friedrich, 145
Suija, I., 49, 117, 130
Suslov, M., 30
Svinelupov, 44

Š

Šeškens, Voldemārs, 35, 37
Ššerbakov, 41
Šuljak, 55

Z

Zetterberg, Seppo, 13

Ž

Ždanov, Andrei, 31
Žukov, Georgi, 27

T

Talgre, Leo, 171
Tallinn, Otto, 211, 283
Talonon, Jouko, 17, 24, 30, 200, 237,
307
Talvar, Bernhard, 253, 260
Tammik, Arnold-Ferdinand, 170, 253,
260
Tammiko, A., 170
Tannberg, Tõnu-Andrus, 13, 16
Tanner, Eugen, 41, 257. 280–287, 314
Tasmuth, Rene, 230
Tateosov, 45
Tauts, Jaak, 96
Tedder, Lembit, 167, 176–181, 188,
200, 211, 219, 232, 233, 268, 274,
277, 278, 303, 304
Teder, Voldemar, 117
Terasmaa, Martin, 54, 250
Thomas a Kempis, 241
Tinno, 53, 255
Tjulpanov, 32, 289
Tomberg, K., 49
Tooming, Alfred, 20, 168, 174, 176,
177, 183
Tormis, R., 206

Trepp, 49
Truu, Miralda, 253, 255
Truuverk, 121
Truve, 204
Tschernov, A., 48
Turkestanov, 47, 60, 61, 139
Turkin, M., 30, 31
Turs, Gustavs, 29, 30, 152, 200, 209,
211
Tuvike, Karl, 201, 277
Tõniste, Jaan, 278
Tõnurist, E., 49, 58
Täheväli, Aleksander, 145, 165, 292

U

Uhke, R., 177
Uibopuu, Paul, 81, 184, 192, 277
Ulla, Albert, 126
Unt, Henn, 112, 156, 173, 244, 256,
258, 272
Uritamm, 187
Uusmets, 88
Uuspõld, Friedrich, 81, 112, 283, 297
Uustal, Johannes, 88, 146, 169, 182,
183, 191–193, 206, 219, 256, 258,
260, 293

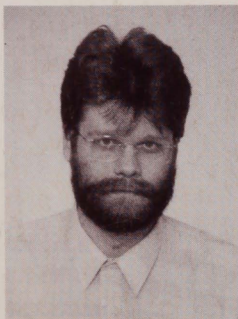
V

Vaabel, 43
Vaarandi, Anton, 45, 86, 87, 97, 114,
222, 249
Vaasa, Valter, 37, 209, 220, 307
Vaher, Juhan, 296
Vaher, Ülo, 18, 19, 253, 254, 255, 257,
259, 273, 280, 287, 304
Vahter, E., 127
Vahter, Leo, 253
Vaikmäe, Edgar, 154, 230, 276
Valdes, Albert, 93, 95
Valk, Pille, 13, 18
Valma, Arno, 230
Valma, Hugo, 79, 188
Varblane, Theodor, 81
Varik, Gertrud, 160
Varik, Jaak, 157, 160, 161, 164, 166,
248, 276, 277, 293

Varik, Jaan, 161, 164
Vatter, Albert, 277
Veeris, M., 156, 180
Veiderpass, A., 93, 231
Veiderpass, Nikolai, 93, 95
Veimer, Arnold, 36, 42, 45, 47, 50, 52,
53, 58, 63, 99, 126, 135, 220, 221,
226, 261, 279
Vesiloik, V., 47
Viik, Eduard, 138
Viin, Virve, 234
Viise, Mihkel (Michael G.), 17, 24, 285,
304
Vilhovoi, 41, 190, 193, 231, 249, 285
Viljari, Ago, 86, 87, 184, 230, 233, 239,
248, 250, 297

Vinnal, Hans, 230
Visser t'Hooft, Willem Adolf, 289
Vool, Leo, 78, 188
Voolaid, Julius, 155, 176, 181, 201, 274
Vorošilov, Kliment, 29, 30, 31, 33, 34,
41, 204, 228, 237, 250, 284, 285, 287
Vratšov, G. J., 25, 40
Võlli, Richard, 253
Võrk, Enn, 216
Võrse, 49, 89, 91, 108
Võšinski, Andrei, 27, 241
Võsu, Arnold, 90, 258
Võõbus, Arthur, 16, 291, 307
Välja, Hilja, 126, 156, 170, 218
Vään, 48, 121

B
8503

Riho Altnurme on sündinud 1969 Kohtla-Nõmmel, Ida-Virumaal. Lõpetas 1994 Tartu Ülikooli ajalooosakonna, kaitses usuteaduskonnas teoloogiamagistri kraadi 1997, teoloogiadoktor 2000. Tartu Ülikooli usuteaduskonna teadur, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Usuteaduse Instituudi dotsent. Peamised uurimisvaldkonnad: kirikuajaloo meetodid ja teooria, Eesti kirikute lähiajalugu.

Uurimus püüab süstemaatiliselt rekonstrueerida Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku ja Nõukogude riigi suhteid ajavahemikus 1944–1949. Kui palju oli kirik võimeline säilitama iseseisvust ja mil määral oli kiriku tegevus allutatud riigi eesmärkidele? Kirjeldatakse riigi kirikuvastaseid aktsioone ning kiriku reaktsioone neile. Millised vahendid jäid kirikule ühiskonna mõjutamiseks? Milline oli kiriku roll põrandaaluses vastupanu ja kuidas algas koostöö Nõukogude organitega? Kuidas arenesid suhted teiste uskkondadega riikliku poliitika taustal? Neile küsimustele püütakse anda raamatus vastused.

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00868668 7